

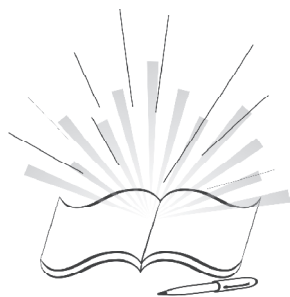
O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

MAMASOLI JUMABOYEV

**BOLALAR ADABIYOTI
VA
IFODALI O‘QISH**

*Kasb-hunar kollejlarning „Maktabgacha ta‘lim
muassasalari tarbiyachisi“ yo‘nalishi
o‘quvchilari uchun darslik*

2 - nashri

„VORIS-NASHRIYOT“
TOSHKENT — 2017

УДК: 821.512.133(075)
КБК 83.3ya 722
J-87

Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:

Anvar Obidjon, O'zbekiston xalq shoiri.

Taqrizchilar:

T. Shermurodov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

M. Tojiyeva, pedagogika fanlari nomzodi;

Abdurahmon Akbar, bolalar shoiri.

Ushbu „Bolalar adabiyoti va ifodali o'qish“ darsligida hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining paydo bo'lishi, rivojlanishi, bosib o'tgan tarixiy yo'li atroflicha tahlil qilinadi. Uning asosini xalq og'zaki ijodi, Sharq allomalarining ijodi va jahon bolalar adabiyoti tashkil etadi. Shuningdek, ifodali o'qish va uning qonun-qoidalariga ham keng o'rin berilgan.

Darslik garchand kasb-hunar kollejlarning „Maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachisi“ yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lsa-da, undan akademik litsey, pedagogik yo'nalishdagi kasb-hunar kollejlari o'quvchilari ham foydalanishlari mumkin.

ISBN 978-9943-375-95-6

© M. Jumaboyev

© „VORIS-NASHRIYOT“, 2017

BOLALAR ADABIYOTI FANI HAMDA UNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Prezidentimiz I. A. Karimov o'zining „Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch“ kitobida ma'naviyat masalasiga alohida e'tibor berib: „Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo'lmasligi, farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta, baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va mas'uliyatimizni yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib, oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishimiz mumkin“,¹ — deb yozadi. Ma'naviyat insonga havodek, suvdek zarur. Sahrodagi sayyoh har doim buloqdan chanqog'ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar va qiynchiliklar bilan ma'naviy chashmasini izlaydi. Yer, oila, ota-ona, bolalar, qavm-qarindoshlar, qo'niqo'shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik — ma'naviyatning ma'nosi ana shunday juda keng... Inson o'zini xalqining bir zarrasi deb sezgandagina, u haqda o'ylab, o'qib, mehnat qilib yashagandagina ma'naviyat bilan tutashadi.

Bunday mas'uliyatli vazifani amalga oshirishda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining ham alohida o'rni bor.

Xalqda „Adabiyotga e'tibor — ma'naviyatga e'tibor“ deyiladigan juda katta ta'lim-tarbiyani o'zida jamlagan umumlashma bor. Bu umumlashmada adabiyotdan xabardor bo'lgan bolaning ilmi, odobi, yurish-turishi, muomalasi, ota-ona va va-

¹ I. A. Karimov. „Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch“. T. „Ma'naviyat“, 2008- yil, 4- bet.

tanga mehr-muhabbati risoladagidek bo'lishi masalasi ilgari suriladi.

Ko'rinadiki, bolalar adabiyoti oldida bajarilishi lozim bo'lgan juda muhim ishlar turadi. Bu haqda Prezidentimiz 2009-yilda O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisini qabul qilib, uyushma faoliyatining samaradorligini oshirish, milliy adabiyotimizni rivojlantirish masalasi bo'yicha bergan ko'rsatmasida bolalar adabiyoti yuzasidan to'xtalib: „Ayniqsa, biz uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'lgan bolalar adabiyotini rivojlantirishga alohida e'tibor berishimiz, mustaqil fikrlaydigan shaxsning shakllanishi, har qanday kitobxonlik, mutolaa madaniyati bolalikdan boshlanishini doimo yodda tutishimiz lozim“, deb ta'kidlab o'tdi. Barchamizga ma'lumki, bolalar adabiyoti so'z san'ati va tarbiya vositasidir. Kichkintoylar uchun yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos, kitobxonlar qalbida o'y-fikrlar uyg'otadigan, yorqin obrazlarga boy, yuksak g'oyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan bo'lishi zarur. Eng muhimi, mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda ifodalanishi kerak.

Bolalar adabiyoti yoshlarni imon-e'tiqodli va ona-Vatanga muhabbatli qilib tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir. Faqat chinakam badiiy asarlargina bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Demak, bunday kitoblar pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Alisher Navoiy „Mahbub ul-qulub“da tilni „ko'ngil xazinasi qulfi“, deb ta'riflaydi. Buyuk shoir kishilarni qisqa va mazmunli, chuqur mantiq bilan so'zlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

Demak, bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim. Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar kitobxonning nutqiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, so'z boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni hayotga to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatadi, ona diyorimizga, mehnatga muhabbat, zamonamizga sadoqat ruhida tarbiyalaydi, ularni yurtimizning munosib farzandlari bo'lishga chaqiradi. Kitob bolaning dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi, xarakterini tarbiyalaydi, ilm-fanga muhabbatini oshiradi. Kitob xalqimizning o'tmishi, ilg'or madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr-iftixor tuyg'ularini o'stiradi.

Bugungi kunda qudratli qurollardan biri bo'lgan bolalar adabiyotidan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas.

Bolalar kitobxonligini o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlarga ajratib o'rganish mumkin:

1. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).

2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11 — 12 yoshgacha).

3. O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13 — 14 yoshdan 15 — 16 yoshgacha).

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bolalar adabiyotining vazifasi?
2. Bolalar adabiyotida ma'naviyat?
3. Bolalar adabiyotining boshqa fanlar bilan yaqinligi?
4. Bolalar adabiyoti — so'z san'ati?

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi

Odatda, bola olamga kelibdiki, onani taniydi, uning hidini, qadam tashlashini, nafas olishini darhol sezib oladi. Ona bir daqiqa o'zidan uzoqlashsa xarxasha qiladi, ingrab yig'laydi. Chunki bu norasida onaning qornida ekanligidayoq uni o'ziga kashf qilib olgan. Shu onaning ko'magida atrof-muhit bilan, o'zini qurshab olgan olam bilan tanishadi. Onaning allasi, qo'shig'i, ertagi murg'ak qalbida bir umrga muhrlanib qoladi.

Folklor va yozma adabiyot namunalarini tinglab, voyaga yetayotgan bolalarning o'yinlari, sho'xliklari, xayollari, qiziqishlari, gap-so'zlari... — bular bolalarning ma'naviy dunyosini boyitadigan omillardandir. Agarda kattalar bu o'ziga xos bolalar dunyosini tushunib, uni to'g'ri baholay olsalar, bolalarning kelajagi uchun katta ish qilgan bo'ladilar.

Alla, ertak, topishmoq, maqollarda kuzatganimizdek, odamlarga, jonivorlarga, tabiatga bo'lgan mehr-muhabbat, do'stlik va o'rtoqlikning ilk tuyg'ulari, yaxshilikka nisbatan uyg'ongan dastlabki minnatdorchilik hissi, har narsaga chanqoqlik bilan qiziqib qarash kabilarning barchasi bolaning ma'naviy dunyosini boyitishi, uning xayoli va tasavvurini kengaytirishi lozim.

Biz, kattalar „Bolalik betashvishdir“, „Bolalik hayotdagi eng baxtiyor damdir“, „Bolalik inson umrining yorqin, bahoriy tongidir“ kabi gaplarni qayta-qayta gapirishni yaxshi ko'ramiz.

Har bir kishi folklorda zikr etilganidek, eng baxtiyor va betashvish bolalik yillarida taxminan quyidagi qobiliyatlarni egallab olgan bo'lishi lozim. O'ynab va sho'xlik qila turib, u: nima yaxshi va nima yomonligini, narsalar dunyosini, hayvonot dunyosini, odamlar dunyosini anglab boradi. Buning ustiga dunyoni bilish shunchaki yuzaki bir kuzatuv emas: kecha u yomg'irning nimaligini bilmas edi, bugun esa u ertalab yomg'irni ko'rdi-yu, ayni paytda dunyoda tarnovlar bo'lishini, chumchuqlar sovuqda xurpayib, yum-yumaloq bo'lib olishini ham bilib oldi. Bu ertalabki kashfiyotlar edi, tushga borib esa, u mushukchani qo'rqitib yuborsa, yunglari xurpayib, ko'zlari yashil rangda chaqnaq ketishini ham birinchi bor ko'rdi.

Darhaqiqat, bolalarning o'yinlariga, chizgan rasmlariga astoydil razm soling, gaplarini tinglang. Shunda siz ularning olamni naqadar yorqin, aqlga sig'mas darajada mo'jizakor bir tarzda ko'ra bilishlarini payqaysiz. Ular o'zlarining sezgirliklari tufayli, hatto qo'rqinchli ertaklardan ham qandaydir qiziq joylarini ilib oladilar, kundalik voqealarning esa kattalar sezmay qoladigan muhim jihatlarini ko'ra biladilar. Mana shu musaffo tuyg'ulari uchun ham kishilar bolalikni sevadilar va uni butun umr mamnuniyat bilan xotirlab yuradilar. Betashvish bo'lgani uchun emas, musaffo tuyg'ulari uchun sevadilar uni. Shu boisdan kattalar bolalarni quvonchdan mahrum etmasliklari, ularning yangilikka boy bo'lgan va doimo o'zgarib turuvchi hayotdan olgan taassurotlarini, his-hayajonga to'la hayratli tuyg'ularini toptamasliklari kerak.

Har birimiz ham bolalikda kunlarning uzoqligi, har bir kunning voqealarga boy o'tgani, tushda osmonda uchib yurish naqadar yoqimliliigi, oddiygina uyning shifti ham naqadar baland, hovli oldidagi bog' juda katta, hov naridagi o'tloqzor esa, qanchalar sirli tuyulganini eslashni istaymiz.

Lekin quyoshdan taraladigan chinakam nur — yog'duni hammamiz ham yaxshi xotirlay olamizmi? Yangi o'yinchoq, yangi kitobchalarning yoqimli hidini qay birimiz aniq eslaymiz? Oddiy hodisalarning yoqimli hidini qay birimiz aniq eslaymiz? Oddiy hodisalar ham qanchalar tantanavor va muhim bo'lib tuyulgani va qachonlardir yuz bergan olis voqealar xuddi kechagidek xotiraga mahkam o'rnashib qolganini-chi?

Hamma yoqdan anvoyi gullarning o'tkir isi keladigan oppoq, tebranib turuvchi dalalar-chi? Shunda to'satdan uzoqda ko'ringan ona... Uning ovozi... Har tomonga go'yo uzun-uzun oltinrang chiziqsimon quvnoq nur taratayotgan saxiy quyosh-chi? Ularni kattalar sira ko'rmaydilar, bolalar esa ko'radilar. Negaki ular o'zlari tinglagan ertaklarida bunday ajoyib-g'aroyib voqea-hodisalarni ko'p bor eshitishgan. Hatto rasmini ham chizadilar.

Bolalar chizgan rasmning bo'yog'i juda tiniq bo'lishi ham bejiz emas. Bolalik paytida yaxshilik bilan yomonlik ham mana shunday aniq ko'rinadi. Bolalikda yo sevishadi yoki nafratlanishadi, bolalar xatti-harakatlarining o'rtamiyonasi ham bo'lmay, faqat yo yaxshi, yoki yomon bo'lishi mumkin. Ularda tajriba, bilim hali yetarli emas-u, ammo chiroyli va

xunukni, samimiyat va soxtalikni his etish tuyg'usi nihoyatda o'tkir bo'ladi.

Tevarak-olamni mana shunday tiyraklik bilan his etgan odamlar tufayligina biz musiqa eshitib, yaxshi kitoblarni o'qib, chinakam san'at asarlarini ko'rib, cheksiz huzur-halovat olamiz. Ular ohanglar, so'zlar, ranglar vositasida dunyoning nafasati-yu, uning donishmandligini bizga yaqqol ko'rsatib beradilar, chunki iste'dodning o'zi aslida bolalik ta'sirchanligidan, oddiy narsadan go'zallik topa bilish xislatidan boshlanadi, bu xislat esa hayotiy tajriba va ma'naviy yetuklik tufayli boyib boradi.

Bu davr bolalar kitobxonligi, asosan, ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o'qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan butunlday bexabar bo'ladilar. Shunga qaramay, kichkintoylar o'zlarini qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o'rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog'chalarda esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ya'ni ularga badiiy asarlardan parchalar o'qib berishlari lozim. Bu davr bolalariga o'qib beriladigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiq.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning ko'pchiligini alla-qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og'zaki ijodi asarlari tashkil etadi.

Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to'la-to'kis javob beradigan ayrim asarlar ham maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun qo'l keladi. Ammo shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga mos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Bolalar shoiri Anvar Obidjon o'zining „Suhbat“ nomli she'rida bolalar yaxshi ko'radigan g'ozlar to'g'risida so'z yuritadi. Ma'lumki, bolalar jonivorlar, xususan, qushlarga ilk yoshlaridan boshlab qiziqadilar. Shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, „Suhbat“ bola hayotida muhim rol o'ynaydi. Voqea juda oddiy va sodda. O'zaro suhbatdan ma'lum bo'ladiki, g'ozlar-

ning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o‘yin vositasida ifoda etadi:

- G‘ozlar, bir so‘z deysizmi?
- G‘a, g‘a, g‘a!
- Totli suli yeysizmi?
- Ha, ha, ha.
- Nega patni silaysiz?
- G‘oq, g‘oq, g‘oq.
- Mendan nima tilaysiz?
- Boq, boq, boq!

Bu xildagi she‘rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to‘plab, ulardan xulosa chiqarishga o‘rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jajji qizchalarning sevimli mashg‘ulotlaridan biri qo‘g‘irchoq o‘ynashdir. Yo‘ldosh Sulaymonning „Qo‘g‘irchoq“ she‘rida qo‘g‘irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o‘yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e‘zozlash masalasi o‘rtaga tashlanadi:

Quyosh bilan teng turib,
Ozoda kiyintirib,
Senga taqamiz marjon,
Qo‘g‘irchoq, qo‘g‘irchoqjon.
Qo‘ldan qo‘ymaymiz sira,
Yuqtirmaymiz gard, shira.
Ovunchoqsan bizlarga,
Qo‘g‘irchoqsan bizlarga.

Har qanday yozuvchi maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarga o‘qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e‘tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar ularga hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga zavq-shavq bag‘ishlaydi. Masalan, Shukur Sa‘dullaning „Lola va mushuk“ she‘rini olaylik. Bu asar juda oddiy. Misralari ham sodda. Ammo u bir o‘qishdayoq kichkintoy mehrini o‘ziga tortadi, uni barvaqt turishga, yuvinib-taranishga, ozoda, pokiza bo‘lishga o‘rgatadi. Shuningdek, ularning uy hayvonlariga, joni-vorlarga mehribon, g‘amxo‘rliklarini oshiradi:

Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bolaman.

Erta bilan turaman,
Yuz-qo‘limni yuvaman.
Mushugim bor Qoramosh,
O‘zi judayam yuvosh.
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo‘lini yuvadi.

Xulosa qilib aytganda, bolalar o‘zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona yurtga mehr-oqibatli bo‘lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o‘rganadilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarning o‘ziga xos xususiyatlari?
2. Bu davr bolalar kitobxonligi kimlar tomonidan amalga oshiriladi?
3. Bu davr bolalari tinglaydigan asarlar?
4. Bu davr bolalariga tavsiya etiladigan asarlarning hajmi, ma‘no va mazmuni?

Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi

Bolalar kitobxonligi, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarning o‘qish-u xulq-odoblariga ko‘proq e‘tibor berish, ularning ta‘lim-tarbiyasi bilan muttasil shug‘ullanish asosiy masalalardan hisoblanadi.

Bu masala Yurtboshimizning „Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch“ kitobida ham ta‘kidlanadi. Ha, bu yoshdagi bolalarda moddiy va ma‘naviy hayot uyg‘unligi o‘z-o‘zidan bo‘lmaydi. Balki kichikintoylarni bu ruhda tarbiyalashda ota-onalar, maktab o‘qituvchilari, mahalla ahillik bilan ish olib borsam, o‘qish, tarbiya to‘g‘ri izga qo‘yilsa, ko‘zlangan maqsadga albatta erishiladi.

Bir donishmand safarda yurgan paytida o‘g‘liga mana shunday nasihat qilib maktub yo‘llabdi:

„Sevikli o‘g‘lim! Vijdoning lavhasini insof, adolat gavhari bilan bezat, chunki insof, adolat insoniyat olamining porloq quyoshidir. Bu quyoshdan fayz olgan odamlar baxtiyordirlar.

Belimning quvvati o‘g‘lim!

Qalbing oynasini yoshlik g'ururi bilan, xoinlik, g'arazlik kabi behuda, bema'niliklar chang-g'ubori bilan xira qilma. Agar shunday be'maniliklarni qilsang, insoniy vazifangni suiiste'mol qilgan bo'lasan.

Ko'zimning nuri!

Davlat va xalq qoshida izzatli va obro'li bo'lishni istasang, jamiyat tomonidan senga berilgan vazifani chin ixlos bilan bajar, vazifashunos bo'l. Vazifasini tanimagan, ado qilmagan odamlar sharmanda, sharmisor va nafratga sazovordirlar.

Ko'zimning qorachig'i.

Senga jonidan ham ortiq muhabbati bo'lgan otangning rizosi va qalbining xush bo'lishi sening zulm, jabr va adolatsizlikdan saqlanishing bilan xolis bo'ladi. O'g'lim, jabr, zulm, adolatsizlik yashinga o'xshash bo'lib, tushgan joylarni yangidan ta'mir qilish mumkin bo'lmagan darajada yoqib, yondirib, parishon qiladilar. Sening asl zotingda bo'lgan poklik, oliyjanoblik o'tkir zaharli yaramas hislarga yo'l qo'ymaydi, deb ishonaman. Doimo adolatli, muloyim, tavozeli, shafqatli bo'l.

Hayotim sarmoyasi!

Shu kunlarda o'z tengdoshlaring bilan urishib, ba'zi vaqtda hatto yoqalashganingni eshitib, ko'nglim parishon bo'ldi. Jon o'g'lim, qahr-u g'azabli bo'lma, muloyim, shafqatli va marhamatli bo'l. Go'zal xislatlaring bilangina hammani o'zingga rom qilasan. Senga ozor berganlarni xushmuomalang bilan uyaltir.

Senga uzoq umr, baxt-saodat tilab, so'zimni tamom qilaman, aziz o'g'lim“.

Azaldan ma'lumki, chin, mukammal tarbiyali inson boshqalarga hech bir ozor yetkazmaydi, takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko'zi bilan qaramaydi, yolg'on so'zlamaydi, rostgo'y bo'ladi. O'zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so'zli va xushmuomala bo'ladi. Va'dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi, ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan o'zini saqlaydi.

Bu yerda shu narsani ham alohida ta'kidlab o'tish lozimki, bu yoshdagi bolalar kitobxonligi avvalgisidan biroz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi va bilim saviyasi bilan bog'liq. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar, asosan, tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, bosh-

lang‘ich sinf o‘quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag‘ishlaydi.

Bu yoshdagi bolalarni tevarak-atrofdagi turli voqea-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qurshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

11 – 12 yoshdagi bolalar sehrli, fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni sevib o‘qiydilar. Olloyorning „Fazogir chumoli“ (ertak-qissa), Anvar Obidjonning „Dahshatli Meshpolvon“ (ertak-qissa), Quddus Muhammadiyning „Erkinjon oyga chiqibdi“ (doston), Yusuf Shomanurning „Oydan kelgan bolalar“ (doston) kabi asarlari shu yoshdagi bolalarga mo‘ljallab yozilgan.

Bu yoshdagi bolalar o‘zlari mustaqil ravishda kitob o‘qib qolmay, balki o‘qigan kitoblaridagi qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga o‘rganadilar, zarur bo‘lsa, ular ko‘rsatgan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bu davr bolalar kitobxonligining avvalgisidan farqi?
2. Ota maktubidan maqsad?
3. Bu davr bolalarining orzu-intilishlari?
4. Qanday yozma adabiyot namunasini ularga o‘qish uchun tavsiya etish mumkin?

O‘rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi

Bu davr bolalar kitobxonligida o‘qish; mehnat qilish; kasb-hunar o‘rganish; yurish-turishda o‘zgalarga o‘rnak ko‘rsatish; sport olamida chiniqish; mardlik va dovyuraklikni o‘zida jo qilish kabi muhim vazifalar turadi. Oddiy bir misol. Keltirishlaricha, zabardast, bilagida kuch-quvvati to‘lib-toshib turgan bir yigitning tomirida ishyoqmaslik, dangasalik oqib qoladi. O‘zi, bola-chaqasi och, yupun, bir parcha nonga muhtoj.

Ana shu yigit o‘rmon bo‘ylab yurib ketayotganida uning qarshisidan bir donishmand chol chiqib qoladi. Bularnnig o‘rtasida bo‘lib o‘tgan savol-javob har qanday kitobxonni o‘ylashga, mehnat qilib, peshana teri to‘kib yashashga undaydi.

„Yigit donishmandga murojaat qilib:

— Otaxon, ochman, non bering, — dedi. Donishmand:

- O'ng ko'zingni bersang, bir parcha non beraman, — dedi.
- Yo'q, o'ng ko'zim o'zimga kerak, — dedi yigit.
- Unday bo'lsa, chap ko'zingni ber, — dedi donishmand.
- Chap ko'zim o'zimga kerak, — dedi yigit.
- Mayli, o'ng qo'lingni bera qol, — dedi donishmand.
- O'ng qo'lim o'zimga kerak, — dedi yigit.
- Bo'lmasa chap qo'lingni ber, — dedi donishmand.
- Chap qo'lim ham o'zimga kerak, — dedi yigit.

Donishmand shu zaylda yigitning jamiki a'zolarini so'rab chiqdi. Yigit hammasini rad etdi. Shunda donishmand:

— To'rt muchang sog' ekan, ishla, biror kasb-hunar o'rgan. Tog'ni ursang talqon qiladigan yigit ekansan, o'zingning kallang, onging, mehnating, hunaring bilan non top, tirikchilik o'tkaz, — dedi.

Demak, bu davr bolalarida har tomonlama mas'uliyat, vazifa, yuk bor. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni tavsiya etish mumkin. „Shiroq“, „To'maris“ kabi afsonalar, „Uch og'a-ini botirlar“, „Urto'q-moq“dek ertaklar bilan birga, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev va boshqalarning zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Jahon bolalar adabiyotining A. Pushkin, L. Tostoy, S. Servantes, D. Defo, J. Svift, E. Voynich, K. Chukovskiy, S. Marshak kabi namoyandalari yaratgan asarlar bolalar dunyoqarashini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ko'rib o'tganimizdek, bolalar adabiyoti o'ziga xos xususiyatlari bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Zotan, bolalar yozuvchisi dunyo voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi. Shu orqali bolalarni olg'a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur anglashga yordam beradi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Bu davr bolalar kitobxonligining avvalgisidan farqi?
2. Bu davr bolalar kitobxonligida o'qish, mehnat, vatanparvarlik?
3. Bu davr bolalar adabiyotida tarix?
4. Jahon bolalar adabiyoti?

XALQ OG‘ZAKI IJODI VA BOLALAR KITOBXONLIGI

Folklor hamma zamonlarda ham ijod sarchashmasi hisoblanib keladi. Shuning uchun ham insoniyat alla, qo‘shiq-lar, afsonalar, ertak va dostonlarda o‘zining yuksak orzu-umidlari, zavq-shavqi-yu kurashlarini ifodalagan. Xalq og‘zaki ijodi o‘zining mazmunan rang-barangligi, yuksak g‘oyalar bilan yo‘g‘rilganligi bilan yozma adabiyotdan ajralib turadi.

Bolalar folklori, ko‘pincha, kattalar tomonidan ijod qilinadi, ba‘zi hollarda bolalar o‘z o‘yinchoqlari asosida o‘zlari ham alla, qo‘shiq va ovunmachoqlar to‘qiydilar. Bularning hammasi bir bo‘lib, faqat yaxshi tarbiyani targ‘ib qiladi. Bolalar xalq og‘zaki ijodining pedagogika bilan bog‘lanishi alladan boshlanadi.

ALLA-QO‘SHIQLAR

Alladir hayotda sevimli qo‘shiq,
Onalar kuylaydi yurakdan jo‘shib.
Bolasin umriga umrlar tilar,
Allaga dildagi niyatin qo‘shib.

Bu qanday sinoat, men bilolmadim,
Ta‘rifiga so‘zlar topa olmadim
Allalar eshitib, o‘sib-ulg‘aydim,
Dard cheksam, allani tinglab sog‘aydim!

Bu hammaning gapi, hammaning dil so‘zi, hammaning allaga, onaga iqrornomasi, ta‘zimi. Yoshi ulug‘mi, kichikmi, alla eshitgan, alla og‘ushida, ta‘sirida o‘sgan, ulg‘aygan, esini tanigan, kamol topgan, inson bo‘lgan.

Alla xalq og‘zaki ijodining eng oliy namunasi hisoblanadi. Allada onaning o‘yi, xayoli, ezgu niyati, porloq kelajak uchun intilishi, kurashi o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. Alla millat tanlamaydi, uning matnini tushunmasa-da, ohangi-kuyini eshitgan har bir inson bosh chayqaydi, beshik kabi ohista tebrnadi, orom oladi, o‘zini-o‘zi taniydi, xayoli bolaligiga ketadi, hayotda yo‘l qo‘ygan xato va kamchiliklarini tuzatib olishga intiladi. E‘tibor bering:

Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo‘shig‘in.

Qo'shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.
Bu beshikda ulg'ayar
Necha ming, millionlar.
Ona mehri ziyosi
Yuraklarga yo'l olar.
Bu beshikda tinglashar
Mayin-mayin allalar.
Uchib o'tgan yel bilan
Olam bo'ylab taralar.
Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo'shig'in.
Qo'shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.

Alla qadimiy xalq qo'shig'i. Alla va beshik hamohang yuradi. Bu haqda buyuk alloma Abu Ali ibn Sino: „Bolaning mijozini kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri bolani sekin-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyasiga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi“, deb alla va beshikning norasida kamolotida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlagan. Buni dildan his qilgan ona chaqalog'ini o'zi suyib, e'zozlab, har narsadan yuqori qo'yib, alla aytadi:

Sen bog'imning bahori,
Sen umrimning nahori,
Sen qalbimning ohori,
Onajoni shunqori, alla-yo, alla.

Odatda, onaning orzu-armonlari bir talay bo'ladi. Dilidagi ezgu niyatlarini allaga qo'shib jo'shib kuylaydi. Bola, birinchi navbatda, sog'lom fikrli el-yurt o'g'loni bo'lib kamol topishi kerak. Mana bu allada shu g'oya yaqqol ko'zga tashlanib turadi:

Onasining erkasi,
Uxlab qolsin, alla-yo.
Bo'lsin inson sarasi,
Obro' olsin, alla-yo, alla.

Inson birdaniga yuqori martabali, o'qimishli, oq-qorani ajrata oladigan bo'lmaydi. Buning uchun qunt bilan o'qish, o'rganish kerak. Mana bu alla ham juda jozibali chiqqan:

Ko'chalarda o'ynab yursin,
Maktablarda o'qib yursin,
Mulla-yu mudarris bo'lsin,
Martabasi ulug' bo'lsin.

Chaqaloq olamga kelishi bilan dastlab ota-onani taniydi. So'ng oila a'zolari, jonivorlar, parranda-yu darrandalar bilan oshno bo'ladi. Tabiat insonga xizmat qiladi. Inson uni ehtiyot qilishi, parvarishlashi, o'stirishi, ko'paytirishi lozim. Shu ma'noda inson ruhiga o'z kuyi, qo'shig'i bilan quvonch bag'ishlaydigan qush-bulbulni ham ehtiyot qilishi zarurligi bir qator allalarning asosini tashkil etadi:

Bulbul sayrar yozina, alla-yo, alla,
Qulluq qush ovozina, alla-yo, alla.
Bermang bulbula ozor, alla-yo, alla,
Bulbul beozor qushdir, alla-yo, alla.

Qadimda och-yupun hayot kechirgan mehnatkash xalq o'z farzandini kelajakda mard-pahlavon, botir bo'lib kamol topib, yurt himoyachisiga aylanishiga umid bog'lagan. Shu bois ham alla-qo'shiqlarida farzandlarini yo'lbars yurakli, qoplon bilakli bo'lib kamol topishlari uchun allalar to'qib, farzandi ongiga, shuuriga quyib tarbiya qilganlar:

Yo'lbarslarday yuraklim, alla,
Qoplonlarday bilaklim, alla.
Yaxshi-yomon kunimda, alla,
Menga juda keraklim alla.

Ona allasida bolasining ertasi, kelajagi porloq ekanligiga qattiq ishonch o'z ifodasini topganligini ko'ramiz. Quyidagi alla ana shulardan biri sifatida kitobxonda katta taassurot qoldiradi:

Alla, bolam-ey,
Guli lolam-ey.
Tezroq katta bo'l,
Mushtoq olam-ey.
Alla, alla-yey,
Yorqin kelajak,
Seni kutajak.
Toza qalbingga
Sevinch to'lajak.
Alla, alla-yey.

Alla, erkatoy,
Og'zing to'la moy,
Baxting munavvar,
Sharofatga boy,
Alla, alla-yey.
Alla, erkatoy,
Mushtoq senga toy,
Uxlasang, qalbing
Ochadi chiroy,
Alla, alla-yey.

Ovuntirish-allani hamma aytadi — onalar, buvilar, bobolar. Alla asta-sekin ommaviy qo‘shiqqa aylanadi. Qo‘shiqlar uzoq yillar davom etadi. Aytaylik, chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo‘shiqlar. Aslida beshik bir yog‘och-taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg‘akka huzurbaxsh joy bo‘lishi har bir beshik qo‘shig‘ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta,
Orqasi paxta.
Egasi keldi,
Kuchugi qoch.
Ichida yotganni
Bahrini och.

Chaqaloq beshikda maza qilib uxlab, orom olib bo‘lgach, norasidani beshikdan olayotganda aytiladigan qo‘shiq ham nihoyatda muxtasar aytilgan. Alloh beshikdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa-dushman uning uyqusini buza olmasligini quyidagi to‘rtlikdan bilib olish qiyin emas:

Taqa-tuqi gavora bo‘lsin,
Dushmani ovora bo‘lsin.
Uyqusi beshikda qolsin,
Dushmani eshikda qolsin.

Xalqda chaqaloq uchun xavfli kunlar ham borligi alohida qo‘shiqlarda ta’kidlanadi. To‘qqiz kunlik bo‘ldimi, tamom, u yashab qolishi, endilikda xavf-xatardan butunlay xoli bo‘lib olganligi, do‘st ustiga do‘st orttirib, shu xonadonning haqiqiy a‘zosiga aylanib qolganligi mana bu qo‘shiqda to‘la-to‘kis ifoda etilgan:

To‘qqizdan o‘tdi bu bacha,
Endilikda o‘lmas bu bacha.
Bog‘larning g‘o‘rasi bu bacha,
Bolalar jo‘rasi bu bacha.
Shu uyning to‘risi bu bacha,
Shams-u qamar-u sitora
Hamrohi shu bacha.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo‘l ham qo‘ymaydi. Hamma narsa o‘z o‘rnida, o‘z yo‘lida bir

me'yorda davom etishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig'ini o'sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog'liq bo'lgan rasm-rusum misolida bilib olish mumkin. Mana bolaning tishi ko'rindi. Bu voqea ota-ona uchun ham, shu oila a'zolari-yu butun qavm-qarindoshlar uchun ham katta voqea. Negaki, endilikda bola o'zi mustaqil ovqat yeydi, hayot uchun, yashash uchun kurashadi:

Bahor keldi, qish chiqdi,
Chaqaloqqa tish chiqdi.
Kichkintoy deb o'ylamang,
Unga ham yumish chiqdi.
Ovqatini chaynashga
Har kuni bir ish chiqdi.

Bolaning o'tirishi ham hammaga katta quvonch bag'ishlaydi. Bu haqda xalqning to'qigan mana bunday hazilomuz qo'shig'i hamon xonama-xona, oilama-oila ko'chib yuradi:

O'tirsin-o o'tirsin,
Boshini guldan to'ldirsin.
Shuginani ko'rgan qizlar,
O'zini osib o'ldirsin!

Xuddi shuningdek, bola tetapoya qilib birinchi bor qadam qo'yganda aytiladigan qo'shiq ham juda jozibali:

Adoq-adoq yurisin,
Tikon shunga kirmasin.
Ko'zi qattiq bandalar
Ko'zi shunga kirmasin.

Kiyim-lattaning umri qisqa, deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo'shiqlarida ham o'z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirilayotgan paytda aytiladigan qo'shiqlarda xalq gapning lo'ndasini aytib qo'ya qolgan:

Tepa-tepa to'zdirmay,
Mingan otim o'zdirmay.
Sen — bir yillik,
Men — ming yillik.
Yoqasi moyli bo'lsin,
Etagi loyli bo'lsin,
Mayli, bir yilda to'zsin,
O'zi-chi, ming yil kulsin!

Xalq qo‘shiqlarida rasm-rusumlar rang-barang. Hammasi o‘rinli, hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taraganda sochning uzunligi, qalinligi, ko‘rsa-ko‘rgudekligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada ko‘rkamligi obdan maqtaladi. Ayrim qo‘shiqlarda sochning ta‘rifi oy-u quyosh bilan bog‘lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho‘zsa oy va quyoshga ham yetib borishi quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda — quloch,
Kunda — tutam.
Senga — kuyov,
Menga — palov.

Shu zaylda beshik qo‘shiqlari kenja avlod kamolotida o‘ziga xos tarbiya rolini o‘taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo-momolaridan chiroyli, ta‘sirli alla, qo‘shiqlar tinglab tillari biyron, o‘ktam, ziyrak bo‘lib ulg‘ayar ekanlar endilikda o‘zlari ham hayot yo‘llarida qo‘shiq to‘qib, qo‘shiq qanotida o‘sib-ulg‘ayishga harakat qiladilar. Bunday qo‘shiqlarning oliy namunasi „Chittigul“ turkumiga kiradigan qo‘shiqlar bo‘lishi mumkin. „Chittigul“da mavzu nihoyatda rang-barang va juda jozibali. Chunonchi:

Oq sholiga ko‘k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko‘k sholini ko‘klaylik,
Yaxshi kunga saqlaylik,
Ha-yu, chittigul,
Ha-yu, chittigul,

singari misralarga nazar soladigan bo‘lsak, bu qo‘shiqda, asosan, g‘alla-sholi to‘g‘risida gap ketadi. Sholining turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo‘l bo‘lganligini; bu mo‘l-ko‘l sholini pala-partish qilib yeb-tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko‘p gapiramiz. Yuqoridagi qo‘shiqdan ayon bo‘lishicha, ota-bobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o‘z farzandlariga qattiq o‘rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo‘xorilar bo‘ldi oq,
Qo‘nma, shum qorayaloq!

Agar qo'nsang, urayin,
Bo'lar oyog'ing cho'loq.
Haq, huvv!

Ko'rinib turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo'xori ekilgan va bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo'xori qo'riqlanmaydigan bo'lsa, qush-qumursqalar yeb, ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod — bolaga topshirilgan. Bolaning g'ayrat-shijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi, o'ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna bo'ladi. „Agar qo'nsang, urayin, Bo'lar oyog'ing cho'loq“ deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko'maklashishga da'vat etmaydi deysiz!

Bolalarning aytishuv — „Oq terakmi, ko'k terak“ qo'shiqlari ham hamma zamonlarda katta shuhrat qozonib kelgan. Bu qo'shiqda, ko'pincha, o'ziga xos obro'-e'tiborga muyassar bo'lgan bolalar tilga olinadi. Ularning ibratomuz jihatlari bolalar o'rtasida ta'kidlanishi qo'shiqning yanada jozibali chiqishini ta'minlaydi. Ayniqsa, bu aytishuv qo'shig'i bugungi kun, bugungi bolalar to'g'risida bo'lsa, yanada ajoyib bo'lishini quyidagi parchadan bilish mumkin:

Oq terakmi, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?
Erkin qo'zichoq kerak!
Ola-bula kapalak,
Orqa sochim jamalak.
Oq terakmi, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?
Xayri qizaloq kerak,
Oppoq-oppoq oq kurak.

Ko'm-ko'k, ko'm-ko'k, ko'k terak,
Bizdan sizga kim kerak?
O'zi a'lo o'qiydi,
Tartibli ham odobli.
Hammani sevar,
Tikishda chevar,
Barchadan chaqqon,
Hammaga yoqqan
Go'zal Ozoda kerak!

Bu kabi aytishuv qo'shiqlari bolalarni mehnatkash, odob-axloqli, o'qimishli bo'lib kamol topishga da'vat etaveradi. Bunday qo'shiqlar qanotida o'sgan har bir bola sog'lom fikrli, elsevar bo'lishiga hech shubha yo'q.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Alla-qo'shiqlar kimlar tomonidan aytiladi?
2. Alla-qo'shiqlarda ezgu niyat?
3. Bu janrda mehnatga, tabiatga muhabbat?
4. Alla-qo'shiqlarda o'yin?

Bolalar xalq og‘zaki ijodida maqollar yetakchi o‘rinda turadi. Xalq yaratgan g‘oyat ixcham, chuqur va tugal ma‘noli gaplar maqol deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aql-u farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib ko‘rgan, turmushdagi hodisalarga aql ko‘zi bilan qaraydigan, sof vijdonli, oliyanob, mehnatkash kishining biror voqea-hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (ko‘proq bolalar uchun) yo‘l ko‘rsatuvchi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatining badiiy ifodasi sifatida yaratilib kelinmoqda.

Maqollar chuqur ma‘noni ifoda eta bilishi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq og‘zaki ijodining boshqa janrlaridan farq qiladi. Ularda mehnatkash xalqning orzu-umidlari, o‘zaro munosabatlari, vatanparvarlik, insonparvarlik xislatlari, o‘y-fikrlari o‘ziga xos shaklda aks etgan bo‘ladi. Shu sababdan ular bolalarni to‘g‘ri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va lo‘nda bayon etishga o‘rgatadi, ularning badiiy didini oshiradi, tarixiy hodisalarning mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollar ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va so‘z boyligini ham oshirishga ko‘maklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi. Kuzatishlarimizdan shunday xulosaga keldikki, deyarli barcha maqollarda, birinchi navbatda, bola tarbiyasi — odob yotar ekan. E’tibor bering:

„Avval salom, ba’daz kalom“, „Avval o‘yla, keyin so‘yla“, „Bola aziz — odobi undan aziz“, „Inson odobi bilan, osmon oftobi bilan“, „Odob bozorda sotilmas“, „Odobning boshi til“, „Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l“, „Yaxshi xulq kishining husni“, „Ustozingga tik qarasang, to‘zasan, hurmat qilsang, asta-sekin o‘zasan“, „To‘g‘ri o‘zar, egri to‘zar“. Bunday iboratomuz maqollar ro‘yxatini yana davom ettirish mumkin. Bola to‘g‘riso‘z, odobli, aqlli bo‘lib kamol topmog‘i lozim. Ana shunday bola bor ovoz bilan:

— Ong ko‘zimiz ochamiz,
Tong ko‘zimiz ochamiz.

Boqamiz keng olamga,
Barchaga teng olamga! —

deydigan bo‘ladi. Ularning harakat, intilish, kurashlarida yuqoridagi maqollarning o‘rni, albatta, katta bo‘ladi.

Bola kamolotida, birinchi navbatda, salom-alik turadi. Salom-alikni o‘rgangan, uni kanda qilmaydigan har bir bolaning ishi yurishadi, omadi chopaveradi. Axir xalq: „Yaxshi gapga ilon inidan chiqadi“, deb bejiz aytmagan. Har qanday holatda ham salom og‘irni yengil qiladi, oldindagi to‘siq va g‘oyalarni zabt etishda madadkor bo‘ladi. Salom-alikni dillariga jo qilib olgan bolalar hech qachon kam bo‘lmaydilar.

Ko‘plab ertaklarimizda uchraydigan odamzod dushmanlari — devlar, jinlar, yalmog‘iz kampirlar, ajdarlar huzuriga odamzod borib salom berganida ham ular „Gar saloming bo‘limganda ikki yamlab bir yutardim“, deydilar.

Inson hamisha biror qarorga kelishi, fikr bildirishi, gapirishi uchun dilidagi so‘zini nechog‘lik to‘g‘ri-noto‘g‘ri ekanligining mag‘zini chaqib, so‘ngra aytishi lozim. Aksincha bo‘lsa, o‘ylamay-netmay, og‘ziga kelgan gapni aytsa, do‘stlari, muallimlari, odamlar o‘rtasida izza bo‘lib qolishi hech gap emas:

O‘ylamasdan so‘zlash qanday?
Menimcha, bu mumkin emas.
Odam o‘ylab so‘zlaydi,
O‘ylamasang so‘z unmas.
O‘ylamasdan so‘zlagan so‘z
Odamni qilar xafa.

Yo‘q, bugina emas, quruq valdirayveradigan bola, „Quruq so‘z quloqqa yoqmas“ deganlaridek, o‘zini-o‘zi hijolat qiladi, el o‘rtasida uyatga qoladi:

So‘zi lop-lop, havoyi,
So‘zining yo‘q mag‘iz-moyi.
Shunday bola so‘zin el
Degan puchak, quruq yel
Yoqmas degan quloqqa,
Bormas degan uzoqqa.

Mehnatkash xalq to‘g‘ri so‘zlaydiganlarni, o‘rnida gapiradiganlarni bog‘bonga va u parvarish qiladigan daraxtga ham qiyoslashadi:

Egri shoxni bog‘bon ham
Kesib tashlar ko‘rgan dam.
Shu sabab to‘g‘ri o‘zar,
Egri esa ozar, to‘zar.

Bunday g‘oya bir qator ertaklarda, rivoyatlarda ham ilgari surilgan. Luqmoni Hakim bilan bog‘liq „Sukunatning xosiyati“ rivoyati necha asrlardan beri kenja avlod tarbiyasida muhim o‘rin egallab keladi:

„Luqmoni Hakim kunlardan bir kuni hazrati Dovudning oldiga boribdi. Dovud, odatdagidek, sovut zirhli kiyimlar tayyorlar, ya‘ni temir-tersaklar orasida ishlab o‘tirgan ekan.

Luqmoni Hakim dunyoga kelganidan buyon bunday us-taxonaga kirmagan, bunday kiyimlarning tayyorlanishini ko‘r-magan ekan. Shu boisdan bunday zirhli kiyimlar qanday ki-yimlar ekanligini, uni kimlar kiyishini so‘ramoqchi bo‘libdi. Ammo ustoz: „Avval o‘yla, keyin so‘yla“, „Sabr qil — sabr-ning tagi oltin“, deb o‘rgatgan ekan. Shunga amal qilib, sabr qilibdi. Kiyimning tayyor bo‘lishini kutib turibdi. Hazrati Do-vud kiyimni tayyorlab, kiyib olibdi-da, shodlanib, Luqmoni Hakimga shunday debdi:

— Luqmoni Hakim, mana, ko‘rdingizmi, men sovuq te-mirdan qanday issiq kiyim tayyorladim. Buni kiyib, bema-lol jangga kirib, bosqinchi dushmanning dodini berish mumkin.

Bu gapni eshitgan Luqmoni Hakim: „Sukut qanday buyuk aqllilikdir. Ustozimning aytganini qilib, sukut saqladim-da, qo‘pol xatodan saqlandim“, debdi ichida“.

Har bir bola ilmli, uquvli, kasb-hunarli bo‘lib kamol topishi lozim. Agar inson bunday xususiyatlarga ega bo‘lsa, birinchi navbatda, o‘zi hayotda qiynal-may, o‘zgalarga muhtoj bo‘lmay umr kechiradi. Ikkinchidan, bunday zotlar o‘z oila-sini ham qiynal-may boqadi, ona-Vataniga ko‘mak beradi. Xalq bu haqda bejizga mana bunday maqollarni to‘qimagan:

Bilim — kuchda,
Kuch — bilimda.

Davlat tugar, bilim tugamas.

Ilm — aql bulog‘i,
Aql — yashash chirog‘i.

Ilmlining so‘zi — o‘q,
Ilmsizning so‘zi — yo‘q.

Go‘zallik — ilm-u ma‘rifatda.

Oltin olma, bilim ol,
Bilim olsang, bilib ol.

Hunar oshatar, mehnat yashnatar.

Hunari borning oltin bilagi bor.

Bolalar xalq og‘zaki ijodining, ayniqsa, maqollar janrida kichkintoylarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga mo‘ljallangan asarlar alohida o‘rinda turadi.

Bu mavzudagi maqollarning ko‘pchiligi bola hali maktabga chiqmasidan oldinoq ularga tanishtiriladi. Ko‘pincha, bu davr bolalariga Vatanni sevish, unga hurmat qilish g‘oyasi jonivorlar, parranda-yu darrandalar misolida bo‘ladi.

„Vatani borning — baxti bor“, „Tug‘ilgan yering — Vatanning“, „Ot aylanib qozig‘ini topar“, „Vatansiz inson — kuy-siz bulbul“, „Ko‘lning otini balig‘i chiqarar“, „Baliq suv bilan tirik, odam — el bilan“, „Bulbulga bog‘ yaxshi, kaklikka tog‘“, „Har ko‘katning o‘z suygan tuprog‘i bor“, „Har toycha o‘zi suv ichgan bulog‘ini maqtar“, „Har gulning o‘z isi bor, har elning o‘z tusi bor“, „Qush ham ketsa keladi, o‘z elini sevadi“ kabilar shular jumlasiga kiradi.

Xalq maqollarida yaxshilik, halollik, to‘g‘rilik va rostgo‘ylik ulug‘lanib, yomonlik, yolg‘onchilik, qalloblik qoralanadi.

Yuqoridagi sharhlardan ko‘rinadiki, xalq maqollarini qo‘llab, yetti o‘lchab bir kesib yashagan inson hech qachon kam bo‘lmaydi. Shu tariqa maqol janri takomillashib, bolalarining ong-tushunchalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Maqol nima?
2. Maqol vositasida bola odobi?
3. Maqolda mehnat?
4. Maqolda vatanparvarlik?

TOPISHMOQLAR

Qadim-qadim zamonlardan o‘zbek xalqi o‘z bolalarini kuchli, epchil, aqlli qilib tarbiyalashga katta ahamiyat bergan. O‘sha paytlarda hali bolalarga ta‘lim-tarbiya beradigan maktablar yo‘q edi. Shuning uchun ham xalq turli o‘yinlar o‘y-

lab topgan. Masalan, „Bekinmashoq“, „Chillak“ka o‘xshash o‘yinlarda ishtirok etuvchi bolalarda chaqqonlik, epchillik kabi jismoniy xislatlar paydo bo‘la borgan. Xo‘sh, o‘sha paytda bolalarning zehni charxlash uchun nima qilish kerak edi? Topishmoq, jumboq singari aqliy o‘yinlar ana shu savolga javob izlash jarayonida xalq tomonidan yaratilgan. Topishmoqlarning ham ijodkori xalqdir.

Yuzaki qaraganda kattalar bilan bolalar, bolalar bilan kattalar o‘rtasida topishmoqlar aytish shunchaki bir ermakday tuyuladi, zerikmaslik uchun, vaqtni tez o‘tkazishga qaratilganday ko‘rinadi. Aslida esa, topishmoqlar fikr qayrovidir, ular orqali bola obrazli fikrlaydigan va obrazli so‘zlaydigan bo‘ladi. Topishmoqlar bolada so‘z boyligining orta borishiga va nutqining o‘shishiga yordam beradi. Bolaga topishmoq topishni o‘rgatish unda fikrlashning asta-sekin yuksalishiga sabab bo‘ladi. Demak, xalq og‘zaki ijodining eng qadimgi va eng faol janrlaridan biri topishmoqdir. Topishmoqlar inson, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalari bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, hamma vaqt real voqeelikka asoslanadi. Unda atrofimizni o‘rab turgan moddiy dunyodagi turli narsalar aks etadi. Har bir topishmoq o‘ziga xos shakl va mazmunga ega bo‘lgan mustaqil bir asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarning mohiyati nihoyatda go‘zal, obrazli ifodalar bilan aks ettiriladi. Bu janr ikki kishi yoki jamoa o‘rtasida berilgan jumboqli savolga javob qaytarish tarzida ijro etiladi. An’anaviy topishmoqlarning savol qismi tabiat, tabiat hodisalari, umuman, har bir obyektga badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o‘xshatish orqali jumboqlanadi. Javob qismi esa obrazlar orqali jumboqlangan obyekt — narsa yoki tabiat hodisalarining otini aytib berish, ma’nosini topish, yashiringan narsani yechish, bilishdan iborat.

Shu narsa diqqatga sazovorki, har bir topishmoq turmush bilan chambarchas bog‘langan bo‘ladi. Topishmoqda atrofimizdagi narsalarning badiiy-estetik tomonlari, xalqning urf-odatlarini aks etadi. Shuningdek, tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni bir-biriga taqqoslash, o‘xshatish orqali borliqni, undagi mavjud narsalarning mohiyatini yaxshiroq tushunishga katta yordam beradi.

Xalq og‘zaki ijodining eng boy janrlaridan biri bo‘lgan topishmoq ikki qismdan iborat bo‘lib, topishmoqning asosiy

qismi bo'lgan javob obrazlar orqali jumboqlangan obyekt-narsaning otini aytib berishdan iboratdir. Uning savol-jumboq qismi tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni, umuman, obyektni badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o'xshatish orqali jumboqlashdan tashkil topgan. Topishmoqning jumboq qismi bilan javobi birgalikda bir butunlikni tashkil etadi.

Topishmoq o'z ichiga borliqdagi hamma narsa va hodisalarni, ularning turli-tuman ko'rinishlarini qamrab oladi. Osmon, quyosh, oy, yulduzlar, tabiat hodisalari; odam, uning a'zolari; hayvonot dunyosi; qushlar, hasharotlar; daraxt, turli xil o'simliklar, meva, sabzavotlar; uy-ro'zg'or buyumlari; mehnat qurollari, umuman, hamma narsalar haqida ko'plab topishmoqlar yaratilgan.

Zero, topishmoq hozirgi vaqtda ham o'zining g'oyaviy, tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotmagan. Hozirgi kunda ham har xil narsa va hodisalar haqida yangidan yangi topishmoqlar yaratilmoqda. Topishmoqlar, ayniqsa, kichkintoylarning fikrlash qobiliyatini o'stirishga, ularni muayyan bir fikrni badiiy tusda ifodalashga va ziyraklikka, topqirlikka o'rgatadi.

Yaxshi tarbiya bolalarni istagan paytda ojizni himoya qilishga tayyor turuvchi insonparvar kishilar sifatida voyaga yetkazishdan iboratdir. Bolalikda bu hayvonlarni himoya qilishdan, hatto ninachilar, kapalaklar va gullarga rahmdil bo'lishdan boshlanadi.

Deylik, deraza oldida ikki bola turibdi. O'g'il bola — ikki yoshda, qiz esa to'rtida. Ular oynaga burunlarini taqagancha ko'chani tomosha qilishyapti. Oxiri ko'chaga qarash jonlariga tegib, oynaga urilayotgan kapalakni tutib olishdi-da, qanotlarini yulib tashlab, uning o'rmalashini tomosha qila boshlashdi. Ularga bu juda qiziq tuyulardi. Avval uchib yurgan edi, endi bo'lsa o'rmalayapti. „Dada, oyi, — deyishdi ular hayajonlari oshib-toshib. — Bu yoqqa kelib, mana buni ko'ringlar!“ Ularning bu o'yiniga dadasining negadir qaragisi ham kelmadi va: „Kapalakning qanoti ham xuddi sizlarning qo'llaringizga o'xshaydi, — dedi. — Mabodo, kuchli bir odam sizlarni ham kapalakka o'xshatib o'ynaganda yaxshi bo'larmidi? Hech kimning va hech narsaning jonini og'ritmaslik kerak“.

Tabiiyki, bolalar nima qilishlarini bilmay, bir-birlariga tikilib qolishadi. Ana shunda ota jahlidan tushib, avval o'zi

aytib bergan, bolalarning o‘zlari o‘qigan tabiatni — jonivorlarni, parranda-yu darrandalarni, qurt-qumursqalarni o‘ldirmaslik, parvarish qilish, ko‘paytirishdek vazifalarni ularning eslariga solsa va shu yo‘sinda jozibali topishmoqlar aytishni boshlab yuborsa, ayni muddao bo‘ladi.

Uy hayvonlari, jonivorlar orasida hamma uchun yaqini, suyuklisi, e‘zozlisi sigir hisoblanadi. Har qanday holatda ham sigir oila boquvchisi, yordamchisi hisoblanadi. U parvarish qilinsa, o‘z vaqtida o‘t-yemi berib turilsa, sut-u qaymoq bilan mehmon qilaveradi. U haqidagi topishmoq ham juda hayratlanarli:

Erta ketar laylixon,
Kechda kelar laylixon,
Turli-tuman bog‘chalardan,
Yig‘ib kelar laylixon.

Bolalar uchun hayvonlar ichida qiziqarlisi tuya hisoblanadi. Bizning elimizda tuya o‘troq hayvonlardan bo‘lishiga qaramay, bu jonivor hamisha bolalarni o‘ziga rom qilib keladi. Uning tuzilishi, o‘rkachlari, tuyoqlari, og‘zidan oq ko‘pik chiqarishi, yantoq yeyishi, suvsiz, o‘tsiz bir qancha vaqt hayot kechirishi, kuch-quvvatda tengsizligi xalq tomonidan to‘plangan ko‘plab topishmoqlarda o‘z aksini topgan. Tuyalar to‘g‘risidagi har qanday topishmoqni bolalar zo‘r mamnuniyat bilan tinglaydilar va zukkolik bilan yechadilar:

— Bir qiziq hayvon —
Yelkasida tog‘.
Fil emas, ammo
Izlari yalpoq.
Ipakdek mayin
Junlari yumshoq.
Bo‘yni kamalak,
Yemishi yantoq.
Yurar sahroda
Haftalab chanqoq.
Top-chi, Ruqiya,
Bu nima?
— ...

Bolalar, ayniqsa, o‘g‘il bolalar otni juda yaxshi ko‘radilar. Ular hamisha ot boqish, uni parvarish qilish, cho‘miltirish, minish, o‘z chavandozliklarini ot poygalarida, uloqlarda na-

moyish qilish fikri bilan yashaydilar. Shu ma'noda ot haqidagi mana bu jumboqni ham osongina yechib oladilar:

To'rt oyoqlik,
Temir tuyoqlik.

Uy hayvonlari va jonivorlari ichida qo'y o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. U nihoyatda nozikta'b bo'ladi. O't-yemni had-dan tashqari saralab yeydi. Hatto har qanday o't-maysani bir tishladimi, tamom, ikkinchi marta unga qayrilib ham qaramaydi. Bu xususiyat quyidagi topishmoqda o'z aksini topgan:

Kishi ko'rsa kishnamas,
Yerdan cho'pni tishlamas.

Topishmoq-jumboqni hamisha aqlli, esli-hushli, bilimdon, dono bolalar yecha oladilar. Chunki har bir topishmoqda kishini o'ylantiradigan, chuqur xayolga, o'ylama boradigan jihatlari mavjud bo'ladi. Yo'lbars to'g'risida to'qilgan quyidagi topishmoqda xuddi shu haqda bahs yuritiladi:

Man-man, maniki,
Har tirnog'i o'n ikki.
Qildan ola to'ni bor,
Quyruq'ida xoli bor.
Uni topgan yigitda
Aqlning ko'p koni bor.

Biz yuqorida topishmoqlarning mavzusi juda rang-barang ekanligini aytgan edik. Buni ari, kapalak, chigirtka, qo'ng'iz, chayon, chumoli, o'rgimchak, pashsha, chivin misolida ham ko'rishimiz mumkin. Ular orasida kecha-yu kunduz ishlab charchamaydigan, o'zaro ahil chumolilarga bag'ishlangan topishmoqlar fikrimizga asos bo'ladi:

— Yerdagi jonivorlarning
Eng kichigi, mittisi.
Dalaga chiqar uydin,
Kelsa bahorning isi.
Tizilishib barchasi,
Mehnatga tushar shaxdam.
Tashir ushoq, don-u xas.
Zahmatkashdir, bilmas dam.
Yashash zavqin mehnatdan,
Ekanligin biladi.
O'ng-u so'lga yugurib,
Tolmay mehnat qiladi.

Xalq topishmoqlari orasida inson a'zolariga bag'ishlangan ko'plab topishmoqlar kichkintoylar quvonchiga quvonch qo'shib kelmoqda. Shu narsa ham jozibaliki, chevar xalq o'zi to'qigan asarida inson a'zolariga alohida urg'u beradi. Har bir a'zoning inson hayotida juda katta ahamiyat kasb etishini pardozi-andozi bilan tinglovchi ongiga yetkazadi. Ana shunday a'zoldardan biri — tish topishmoqda yuksak darajada ta'rifga ega:

Biz-biz edik, biz edik,
O'ttiz ikki qiz edik.
Ikki safga tizildik,
Birin-ketin uzildik.
Shov tegirmonning toshi,
Oltin egarning boshi.
Shuni topgan bolaning
Yuz yigirma ikki yoshi.
Bir uychada turadi,
O'ttiz ikki pahlavon.
Birdek kiygan libosi,
Birdek ahil-jonajon.

Topishmoq janri yozma adabiyotning rivojiga ham katta hissa qo'shgan. Chunonchi, u Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Qudrat Hikmat, Anvar Obidjon va boshqa qalamkashlar tomonidan yaratilgan nazm va nasrda o'z ifodasini topgan. Masalan, G'afur G'ulom „O'ylashni o'rganamiz“, „Buni toping, qizlarim“ asarlarida topishmoq janrini yuksak qadrlaganligini ko'ramiz. „Buni toping, qizlarim“ topishmoq asari kichkintoylarning ong, tushuncha, fikrlarini rivojlantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

— To'ni silliq, tuki yo'q.
Hammasi to'q, po'ki yo'q,
Ichi qizil, ko'ki yo'q,
Uni cho'qolmas chumchuq,
Bu nima, qizim Qunduz?
— Bumi, dadajon? Tarvuz!

— Marjon-marjon yumaloq,
Yaproqlari shapaloq,
Qora, qizil, sariq, oq,
Yeb ko'rmasdan o'ylab boq.
Sen ayt, Mamlakat qizim.
— Bumi, dadajon? Uzum!

— Malla tukli, sap-sariq,
Murabnosi mazalik.
Palovga bossa bo'lar,
Omborga ossa bo'lar.
Tishlab ko'rib, ayt, Mehri,
— Bumi, dadajon? Behi!

Mayda yoqutday qizil,
Shirin, nordon, xilma-xil,
Qalin, taxir po'sti bor,
Hamma yerda do'sti bor,
Sen ayt-chi, qizim Gulnor.
— Bumi, dadajon? Anor!

Topishmoq janri bugungi matematika darslarini tushunarli, ta'sirli, qiziqarli qilib o'tishda, bolalarning o'y-fikrlarini jamlashda soha muallimlariga ham juda qo'l kelmoqda. Topishmoq vositasida matematikani o'zlashtirishga bag'ishlangan bir muallimning bir soatlik darsi quyidagicha bo'ldi:

„Men bir savol o'yladim, o'ylagan songa 8 ni qo'shsak, 12 bo'ladi. Men qanday son o'ylaganman?“ deb boshlaydi muallim o'z mashg'ulotini. O'quvchilar 4 ta barmoqlarini ko'taradilar. Bu vaqtda o'qituvchi to'g'ri ko'rsatgan hamma o'quvchilarni qutlaydi va xato qilganlarga esa yonidagi o'rtog'i yordam berishini undaydi. „Bolalar, kim tez katta bo'lmoqchi?“ deb yana so'raydi. „Men, men“ degan javoblar eshitiladi. „Unday bo'lsa, hammamiz 2- sinf o'qish kitobidagi jumboqlardan yechamiz“ deb quyidagi she'riy masalani o'qiydi:

— Bordir 10 ta quyonim,
Juda yuvosh, muloyim.
Dildan sevib qaraydi,
Jajji singlim Guloyim.
Ikkitadan o'novin,
Bor yigirma qulog'i.
Sanab boq-chi, Nodirvoy,
Nechta ekan oyog'i?

Bu jumboq-masalani yechishda bolalar ancha qiynalishadi. O'qituvchi yordamida 40 oyog'i borligi aniqlanadi. Shunda o'qituvchi: „Ha, bolalar, birdan katta bo'lish, 2- sinfda o'qish ancha qiyin ekanmi? Buning uchun nima qilish kerak?“ deb so'raydi. Bu savolga ham o'qituvchi yordamida, avval birinchi sinfda yaxshilab o'qish, o'rganish kerakligi tushuntiriladi.

Yuqoridagi sharhlardan ko'rinadiki, bola topishmoqsiz o'smaydi. U kattalar, bolalar davrasida ko'plab fikrlar qayrovi — jumboq tinglaydi, o'zi ham qatnashadi va yechadi. Bu esa uning kelajakda o'ziga pishiq-puxta, aqlli, zakovatli inson bo'lib kamol topishi uchun mustahkam zamin bo'ladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Topishmoq qanday janr?
2. Topishmoqning ba'zi fanlar bilan yaqinligi?
3. Topishmoqlarning aqllarni charxlashda tutgan o'rni?
4. Topishmoq va yozma adabiyot?

Insoniyat odobining va odamiylik asosining ulug‘ qasri ustunlaridan biri — so‘zlash va nutqning qimmatbaho gavharini muloyimlik va odob parmasi bilan teshmoq hisoblanadi. Insoniyat kamoloti va bilimining baland martabalaridan biri chiroyli gapirish va chiroyli so‘zlash bo‘lib, bu bog‘ning guli ilk bahoristonning nasimi bilan ochiladi. Yunon hakimlarining aytishlaricha, til har bir aql sohibi fazilati xazinasining kalitidir va har kimsaning bilimi miqdori uning so‘zlari orqali ma’lum bo‘ladi. Inson yuragidagi fikrini, yutuq va quvonchini, dard va alamlarini o‘zgalar bilan dardlashishi, baham ko‘rishi lozim. Chiroyli, burro, dona-dona qilib gapirish ham bir mahorat, san’at hisoblanadi.

Xalqda chaqaloq olamga kelishi va unga parvarish ishlari boshlanishi bilanoq ota-ona, buvi-bobolar, birinchi navbatda, uning ko‘zi, tiliga ko‘proq e’tibor beradilar. Ko‘zlarining nurafshon, tilining burro bo‘lishi uchun bor kuch, mahoratlari ayamaydilar. Inson gapirmasa, soqov bo‘lsa, bu juda og‘ir, mushkul savdo hisoblangan. Shunga ko‘ra qadim-qadim zamonlarda bolaga alla-qo‘shiq aytishda onalar bu haqidagi ezgu niyatlarini quyidagi kabi misralarda ifoda etishgan:

Uyingga bug‘doy to‘lsin,
Tiling ham burro bo‘lsin,
Alla, bolam, alla-yo,
Jonim bolam, alla-yo.
Ko‘rar ko‘zim, alla-yo,
So‘zlar so‘zim, alla-yo!

Xalq og‘zaki ijodining eng ko‘p tarqalgan va muhim janrlaridan biri tez aytish bolaning tilini ravon, burro qilishidan tashqari, aqliga aql qo‘shadi, ongini rivojlantiradi, xotirasini mustahkamlaydi, ota-onasiga, el-yurtiga, o‘zini qurshab olgan olamga nisbatan mehr-muhabbatini oshiradi. Boshqacha ibora bilan aytganda, yangi avlod har gal o‘zidan avvalgi avlodlar kashf etgan narsalarni hisobga oladi, o‘zlashtiradi. Bu yo‘l, shubhasiz, boshqalariga qaraganda oqilona, foydali, porloq kelajak yo‘lidir.

Tez aytishni qayta-qayta mashq qilish, berilgan matnni osongina dilga, tilga jo qilib olish har tomonlama foydalidir. So‘z o‘yini bilan ijro etiladigan har bir tez aytish zamirida

bir nechta vazifalar yotadi. Shulardan birinchisi qayta-qayta mashq qilish, tinimsiz takrorlash natijasida bolaning nutqi o'sadi, tili ravon bo'ladi. Bularning hammasi yig'ilib kelib bola tarbiyasiga bog'lanadi. Bola olamga kelishi bilanoq uni kelajakda komil inson bo'lib o'sishi uchun mana shunday chora-tadbirlarni qo'llashga to'g'ri keladi. Bu ish kechiktirilsa, ko'zlangan natija chiqmay qolishi mumkin. Quyidagi tez aytish shu asosda yuzaga kelgan:

Novvoy non yopar,
Nonni novvot deb sotar.

Asal — eng shifobaxsh, hamma birdek suyib iste'mol qiladigan taomlardan biri. Ko'pchilik bolalar asal qanday qilish paydo bo'lishini bilmaydilar. Unga bag'ishlangan quyidagi tez aytishda asal bunyodkori — asalarini boqish, parvarish qilish tufayli bu mahsulot paydo bo'lishi haqida gap ketadi:

Mamadali, Asadali, Asqarali
Boqishadi asalari,
To'plagani asal bari.

Kichkintoylar uy jonivorlarini, ayniqsa, mushuk, kuchuk, buzoq, uloq, qo'zichoqlarni xush ko'rishadi. Bular haqidagi tez aytishlarni jon-dillari bilan tinglashadi hamda o'zlari ham takror-takror aytishadi. Quyidagi kabi tez aytishlar ularning qalblarida bir umrga muhrlanib qoladi:

Yosh mushuk,
Mosh mushuk.
Mosh mushuk,
Bosh mushuk.

Mehnatkash xalq o'z ijodida hech narsaga befarq qaramagan. Hatto insonning kiyim-kechagi, boringki, dastro'mol-u sochiqlar to'g'risida ham munosabat bildirgan. Qarang, „Sodiq sochini sochiqqa artidi“. Bu tez aytishga asos bo'lgan narsa, birinchi navbatda, inson yuvinib-taranib, pokiza bo'lib yurishi lozim. Ikkinchidan, o'zi tutadigan buyum ham risoladagidek bo'lmog'i kerakligi tez aytishda ko'zga tashlanib turibdi.

Odamzod ota-ona, buvi-bobolar yordami, ularning aytib beradigan alla-qo'shiq, maqol, masal, topishmoq, ertaklari bilan kamol topadi, o'sadi, ulg'ayadi. Odob, o'qish, kasb-

hunarni egallash ham shu zaylda kamolot cho‘qqisiga ko‘tariladi. Inson qanchalik og‘ir-bosiq bo‘lsa, u hamisha ezgulik sari intilsa, kurashsa, kam gapirib ko‘p o‘qisa, o‘rgansa, o‘z sohasining yetuk kishisi bo‘lsa, u baxtiyordir. Ana o‘shanda xalq to‘qigan quyidagi tez aytish ham zoye ketmagan bo‘ladi:

Ko‘p so‘zning ozi yaxshi,
Oz so‘zning o‘zi yaxshi.

O‘zbekistonning yer osti va usti boyliklari juda ko‘p. Biz bu bilan har qancha faxrlansak, g‘ururlansak arziydi. Marmar toshimizning sifati, chidamliligi, ko‘rkamligi jahonga mashhur. Shu mavzuga bag‘ishlangan tez aytish bolalarda ona-Vatanimiz boyligiga faxr hislarini yanada jo‘sh urdirib yuboradi:

G‘ozg‘onning marmari jahonga mashhur,
Bizning g‘ozg‘onchilar shuning uchun mag‘rur.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tez aytish qanday janr?
2. Tez aytishning vazifasi?
3. Tez aytishning maqol janriga yaqinligi?
4. Tez aytish vositasida odob, mehnat, vatanga muhabbat?

ERTAKLAR

Xalq og‘zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertaklardir. Xalq tomonidan yaratilgan ko‘plab ertaklarda bolalarning o‘ziga xos hayoti chetlab o‘tilmagan. Hatto turli yoshdagi bolalar uchun juda ko‘p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urfodatlar bilan chambarchas bog‘lanishi, insonlarga axloqiy va ma‘naviy yo‘ldosh bo‘lib kelishidadir. Ertaklar insonning ma‘naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug‘orilgan bo‘lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o‘ziga dushman bo‘lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g‘olib chiqadi. Xalq ertaklarida ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo‘lgani uchun har qanday kitobxonga tez yetib boradi. O‘tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchillik kurashi o‘zining haqqoniy badiiy ifodasini topgan-

dir. Xalqning kelajakka bo'lgan ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g'alabasi, yorug'likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g'oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklari o'z xususiyatlariga ko'ra bir necha turga bo'linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrlifolxona ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

Xalq ertaklarida el-yurtning ko'z qorachig'iday avaylab saqlanuvchi ajoyib qahramonlar ulug'lanadi, ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi, uzoq masofalar yaqin qilinadi, kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma'qul illatlar tanqid ostiga olinadi, mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g'oyalari ulug'lanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga o'qib, hikoya qilib beriladigan ertaklar

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'ladi. Avval eslatib o'tganimizdek, bu yoshdagi bolalar hali olam nima ekanligini bilmaydilar. Shuning uchun ularga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do'stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to'g'risida bo'lishi foydadan xoli bo'lmaydi.

Bu davr bolalariga „Chivinboy“, „Qizg'anchiq it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Maqtanchoq quyon“, „Rostgo'y bola“, „Arilarning g'azabi“, „Tulki bilan turna“, „Sholg'om“, „Qumursqa“, „Kaptar sovg'asi“ kabi ertaklarni o'qib berish foydalidir.

Bog'cha tarbiyachilari va ota-onalar oldidagi vazifalardan eng muhimi kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bolani yoshligidan boshlab bir ishga o'rgatish, kichkinalik vaqtidanoq unga bir yumush berib, ish qilishga odatlantirish lozim. Unga beriladigan ish ahamiyatsiz, hatto „ish“ nomi berishga loyiq bo'lmasa ham undan keladigan foyda juda katta. Chunki bunday ishlar mehnatni sevishga o'rgatadi.

Bu borada xuddi inson kabi tinib-tinchimas mehnatkash qumursqalar va ular haqida xalq to'qigan „Qumursqa“ ertagini shu yoshdagi bolalarga o'qib, hikoya qilib, aytib berish yaxshi samara beradi. Kichkina bolalar u yoqda tursin, hatto kattalar ham uncha mensimaydigan qumursqaning ishchanli-

gini, kechasi-yu kunduzi tinmay mehnat qilishini uni kuzatgan odam sezadi, xolos.

Hayotda shunday: kim ko'p ishlasa, tinim bilmay mehnat qilsa, sog'ligi yaxshi bo'ladi, boy-badavlat yashaydi, hech kimga hech qachon xor-zor bo'lmay umr kechiradi. Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda. Shu oddiyligi, soddaligi, mehnatkashligi bilan ajralib turadi.

Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg'ir, yer, o't, mol, bo'ri, mergan-u sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi. Qumursqaning o'ziga berilgan ta'riflarda ham bu ma'no ko'zga yaqqol tashlanib turadi:

— Qorning nima uchun katta?

— Jigarim zo'r, — dedi qumursqa.

— Beling nima uchun ingichka?

— Mehnatim zo'r!

— Kallang nima uchun katta?

— Davlatim zo'r! Mehnatim zo'r, savlatim zo'r, men zo'r, men zo'r!

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to'g'ri so'z, halol, pok bo'lish, yolg'on gapirmaslik, birovlarini aldamaslik kabi mazmundagi asarlar tashkil etadi. Masalan, „Rostgo'y bola“ (*turkman xalq ertagi*)ni olib ko'raylik. Ertak qahramoni to'g'riso'zligi, kattalarning pand-nasihatlariga quloq solishi bilan yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi, ko'p bolalarning havasini keltiradigan ish qiladi. Qaroqchilar azaldan yomon odamlar. Ular har doim zo'ravonlik qilib, bosqinchilik qilib, birovlarning mol-mulklarini tortib olishgan.

„Rostgo'y bola“da ota karvon bilan yo'lga chiqqan o'g'lining qo'liga qirq tanga oltin berib: „O'g'lim, hecham yolg'on gapirma, halol bo'lg'in“, deb nasihat qilibdi. Karvon yo'lda qaroqchilarga duch keladi. Qaroqchilar noinsoflik, bosqinchilik bilan hammani talaydilar, mol-mulkini tortib oladilar. Ammo bolaga mutlaqo e'tibor bermaydilar. Ota nasihatini olgan bola to'g'riso'zligi bilan qaroqchi, bosqinchi, yo'lto'sarlikda nom chiqargan bir necha muttahamni tarbiyalaydi, ularni halolligi-yu to'g'riso'zligi bilan mag'lub qiladi:

„Savdogarlar yo'l yurishsa ham mo'l yurishibdi, bir joyga yetib borishganda ularga qaroqchilar hujum qilishibdi. Qaroq-

chilar o‘zaro maslahatlashib, „Mana bu yalangoyoqqa u-bu narsa bersakmikan“, deyishibdi.

Qaroqchilardan biri bolani masxara qilib so‘rabdi:

— Ey, yalangoyoq, sendan nimani ham olish mumkin?

— Menda qirqta oltin tanga bor, — deb javob beribdi bola.

— Senda qirqta oltin tanga nima qilsin? — deyishibdi qaroqchilar kulib. Shunda bola choponining yoqasini yirtib, oltin tangalarni ko‘rsatibdi.

— Nega bularni bizga ko‘rsatding? — deb so‘rashibdi qaroqchilar. — Biz senga pul bermoqchi edik, endi bo‘lsa, buni ham olib qo‘yamiz.

— Hechqisi yo‘q, otam halol bo‘l, yolg‘on gapirma, deb o‘rgatgan, — debdi bola. Bundan hayron bo‘lgan qaroqchilar savdogarlarga mol-mulklarini, pullarini qaytarib berib, halol mehnat qilish uchun qaroqchilikdan voz kechishibdi“.

„Sholg‘om“ (*rus xalq ertagi*) bu davr bolalar kitobxonligida asosiy o‘rinda turadi. Ertak juda oddiy va sodda. Ammo ma‘no va mazmuni, asarning tarbiyaviy ahamiyati kutilganidan ham ziyoda.

Ertakda ortiqcha so‘z, ortiqcha qahramon yo‘q. Hammasi risoladagidek. Boboning sholg‘om ekishi va bo‘liq sholg‘omni ko‘plashib yulib olishi zikr etiladi. Ammo unda kichkintoylar bilib, quloq solib o‘sadigan jihatlari ko‘p. Birinchidan, boboning mehnatkashligi yaqqol ko‘zga tashlanib turadi. Moboda bobo sholg‘omni yerga ekib, tek qo‘yib qo‘yganida u mutlaqo kattakon bo‘lib o‘smagan bo‘lar edi. Boboning o‘yi-xayoli sholg‘omda. Kechasi-yu kunduzi sholg‘omga ishlov beradi, peshana teri to‘kib, ko‘p mehnat qiladi. Demak, ertakda bolani mehnatkash bo‘lishga, xuddi shu bobo kabi dalada ishlashga chaqiriladi.

Ikkinchidan, bola beshikdan boshlab ahil, do‘st bo‘lib o‘sishi kerak. Kimki do‘stlar bilan, jamoa bilan hamfikir, hamkor bo‘lib o‘ssa, o‘ziga ham, o‘zgalarga ham yaxshi.

Yana ertakka murojaat qiladigan bo‘lsak. O‘sha bo‘liq, kattakon sholg‘omni yerdan tortib, sug‘urib olish masalasi yosh kitobxon uchun juda qiziqarli. Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqonlarning bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishlari bolalarni xursand qiladi. Ularda shunday qilib „Kuch — birlikda“ tushunchasi paydo qilinadi. Ertakning uchinchi jihati maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning or-

zu-niyati bo‘lmish tabiatni sevishtir, jonivorlarni asrash, avaylash o‘ziga xos o‘rinda turadi. Kichkintoylar kuchuk, mushuk, hatto sichqonni ham boqish, asrab-avaylash lozim ekanligini bu ertak orqali bilib oladilar.

Xuddi bobo singari mehnatkash bo‘lish, kuch birlikda ekanligini dilga jo qilib kamol topish, ayniqsa, ertak tinglovchining dil to‘ridan joy olishi ertakning tarbiyaviy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar o‘rtasidagi o‘zaro ahillik va do‘stlik kabi xislatlarni bilishni istaydilar. Hayvonot olamida do‘stga mehribonlik ko‘rsatish, bir-biriga g‘amxo‘r bo‘lish, yordam qo‘lini cho‘zish bor ekanligi „Arslon bilan it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Echki, qo‘y va bo‘rilar“ kabi ertaklarda beriladi. „Tuyaqush bilan qoplon“ ertagiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, unda xuddi odamlar orasida bo‘lganidek, hayvonlar o‘rtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga kulfat tushganda yurakdan, samimiy ko‘maklashish g‘oyasi yotadi:

„Qoplonning boshiga musibat tushibdi. Tomog‘iga katta bir suyak qadalib qolibdi. Dod-faryod qilibdi. Tuyaqush yordamga kelib:

— Osmonga qarab og‘zingni ochib tur, men suyakni olib qo‘yay, — debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab og‘zini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug‘ini qoplonning og‘ziga solib, tiqilib turgan suyakni sug‘urib tashlabdi.

Qoplonning ko‘zlari ravshan bo‘lib, o‘limdan qutulibdi.

Biroz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

— Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi ikkalamiz do‘st bo‘lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, — debdi. Tuyaqushga bu gap ma‘qul bo‘libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do‘st bo‘libdilar.

Xalqda „O‘zga bilan do‘st bo‘ldingmi, bir umrga bo‘l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko‘rsatma,“ degan gap bor. Tuyaqush bu yo‘ldan bormabdi. Oradan ko‘p vaqt o‘tibdi, kunlardan bir kun u qoplonni sinamoqchi bo‘lib, jo‘rttaga:

— Voy dod, o‘lyapman, qoplon, meni qutqar! — deya bor ovozi bilan qoplonni yordamga chaqiribdi.

Qoplon chin soʻzli, doʻstga sadoqatli, gʻamxoʻr va mehribon boʻlganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga shoxbutoqlar orasidan ustidagi junlari yulini, harsillab yetib kelibdi. Lekin u tuyaqushning yuzidagi tabassumni koʻrib hayron boʻlibdi. Tuyaqushning surbetlik bilan „Koʻrmaganimga ancha vaqt boʻldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi, deb sinab koʻrmoqchi edim“, degan gapidan qoplon qattiq ranjibdi, dili ogʻribdi, doʻstidan koʻngli qolibdi.

Doʻstini aldagan oʻzini aldagan boʻladi. Sen bironni bir marta aldadingmi, tamom, u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuyaqush bilan ham xuddi shunday boʻlibdi. Boshqa kuni boʻri uni ushlab yeb qoʻymoqchi boʻlib turganida, qancha baqirib-chaqirmasin, qoplon tuyaqushning ovozini eshitsa ham, „Doʻstim joʻrttaga dodlayapti“, deb oʻylabdi va uning oldiga bormabdi. Tuyaqush boʻriga yem boʻlibdi“.

Kaptar azaldan inson bilan yaqin yashagan, insondan panoh izlagan, insonga koʻmak bergan. Kaptar qadimda bir yurtidan ikkinchi yurtga, bir odamdan ikkinchi odamga maktablar olib borib berib, aloqachilik vazifasini ham oʻtagani maʼlum. „Kaptar sovgʻasi“ (*tamil xalq ertagi*)da inson va kaptar taqdiri haqida gap boradi.

Ertak qahramoni Kijavanning ahvoli ogʻir, kimsasiz oʻrmonda bir parcha nonga muhtoj boʻlib hayot kechiradi. Uning qushlar, hayvonlarning tilini bilishi, ular bilan xuddi insonlar bilan gaplashgandek suhbat qurishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xush yoqadi. Kichkintoylarning ham oʻsha Kijavan kabi qushlar bilan, hayvonlar bilan suhbat qurgilari keladi. Kijavan sogʻlom, toʻq, tetik jonivor, qushlar bilan gaplashsa, xoʻp yayrab xursand boʻladi. Baʼzi hollarda och, zaiflarning yurak dardlarini tinglab, ularga qoʻshilib aziyat chekishi, koʻz yoshi toʻkishi bolalarning qalblariga yaxshilik urugʻini sochadi, ular ham xuddi Kijavan kabi boʻlishga havasmand boʻladilar. Kijavanning majruh kaptarga gʻamxoʻrlik qilishi kichiktoylarga quvonch ulashadi:

„Bir kuni Kijavan juda qattiq och qolibdi. Biror narsa tamaddi qilay desa, hech vaqosi yoʻq. U oʻylab-oʻylab, oxiri tayoq olib, oʻrmonga joʻnabdi. Oʻrmonni aylanib-aylanib, u yerda hech narsa topolmay, uyiga qaytibdi. Yoʻlda ketayotib:

— Menga yordam ber, — degan zaif bir tovushni eshitib qolibdi.

Kijavan bunday qarasa, u yerda bir kaptar yiqilib yotgan emish.

— Men ucholmayman, qutqar, — deb yalinibdi u Kijavanga. Kijavanning bechora kaptarga rahmi kelibdi. Uni yerdan avaylab ko‘tarib olib, bag‘riga bosganicha, yo‘lida davom etibdi. Kapasiga kelib, qushni ehtiyotlik bilan yumshoq o‘ringa yotqizibdi.

— Tuzalib ketguningcha menikida yashaysan. Hech narsadan qo‘rqma, seni xafa qilishlariga yo‘l qo‘ymayman. Qo‘limdan kelganicha senga yordam beraman. Lekin hozircha senga ovqat beray desam, uyda yeydigan hech vaqo yo‘q, — debdi xafa bo‘lib Kijavan.

— Qayg‘urma, — debdi kaptar uni tinchlantirib, — o‘rmonda mango daraxti bor. Daraxt kavagining ichida guruch bor, borib shu guruchni olib kel.

Daraxt kavagining ichida guruch bilan birga oltin, kumush, olmos, dur va boshqa qimmatbaho toshlar yog‘du sochib yotgan bo‘ladi. Kijavan o‘sha yerdan bir siqim guruchni oladi, xolos. „Bu toshlarni nima qilardim, axir o‘zimni bezatish niyatim yo‘q-ku?“ deb ularga tegmaydi“.

Guruchni majruh kaptarga yedirishidan kitobxon xursand bo‘ladi. Saxiy, qo‘li ochiq, ko‘ngli to‘q Kijavanga nisbatan bolalarning mehr-muhabbatlari oshadi. Kijavanga kaptarning uzuk sovg‘a qilishi, uzuk oddiy emas, balki sehrlı ekanligi, Kijavan nimaiki so‘rasa, uzuk uning istagini muhayyo qilishi ertak tinglovchini qoyil qoldiradi. Ularda yaxshilikka yaxshilik qaytar ekan-da, degan fikr paydo bo‘ladi.

Qo‘li ochiq bo‘lish, saxiylik qilish, do‘stga sodiqlik namunasini ko‘rsatish bu davrda tinglaydigan ertaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. „Tulki bilan Turna“ ertagiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu holning butunlay teskarisini ko‘ramiz. Dunyoda tulki zotidan mug‘ambir, pismiq, aldamchi, riyokor bo‘lmasa kerak. Ko‘p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko‘maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko‘rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug‘ambir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib: „Albatta kelgin, jonginam, albatta, azizam, yaxshilab mehmon qilaman!“ deydi.

Ba'zan yangi do'stining fe'l-atvori qanday ekanligini yaxshi bilmay, yurakdagi borini oshkor qiladigan bolalar kabi, turna ham tulkiga ishonadi, chinakamiga meni mehmon qilar ekan-da, degan o'y-xayol bilan uning uyiga keladi. Tulki shirguruch pishirib, uni likopchada turnaning oldiga qo'yadi. U uzun tumshug'i bilan likopchaga taq-taq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o'zi yeb qo'ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki, tulki o'zi pishirgan taomni o'zi yeb, yana xushomadgo'ylik bilan: „Aybga qo'shmaysan-da, jon do'stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim!“ deya surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g'azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko'z, aldamchi bo'lmaslikka da'vat etadi.

Ertakda turnaning ham bo'sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo'ndiga o'zi tayyorlagan ovqatni quyib, uni bir zumdayoq, uzun tumshug'i bilan o'zi yeb qo'yishi kichkin-toylarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovg'a nima qilsang, senga ham, albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil bo'ladi.

Xullas, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar o'zlari tinglagan ertaklari yordamida atrof olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu nima yomonligini bilib o'saveradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar

Avval ta'kidlab o'tganimizdek, bu davr bolalari maktabga o'zlari mustaqil boradigan, ozmi-ko'pmi kitoblar o'qiydigan darajada bo'ladilar. Bu davr bolalariga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning ham ko'p qismi ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o'qish haqida bo'lishi talab etiladi. „Zumrad va Qimmat“, „Oltin tarvuz“, „Dehqon bilan ayiq“, „Non va tilla“ (*arab xalq ertagi*), „Haqqush“ (*tojik xalq ertagi*), „Danak“ (*qirg'iz xalq ertagi*), „Qizg'anchiq Pak“ (*koreys xalq ertagi*), „Kuchuk va topqirlik“ (*latish xalq ertagi*), „O'tinchi yigit“, „Bo'ri bilan echki“ singari asarlar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib o'qiydigan ertaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga ko'proq ig'vo, g'iybat, munofiqlikdan yiroq bo'lgan ertaklar yoqadi. Negaki, yaxshi, mukam-

mal tarbiyalangan bola boshqalarga hech bir ozor yetkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat ko‘zi bilan qaramasligini, rostgo‘y bo‘lishini avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ertaklar orqali bilib olishgan. Demak, u o‘zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, shirin so‘zli va xushmuomala bo‘ladi. Mana shularga o‘xshash go‘zal xislatli bolalarni el sevadi, e‘zozlaydi. „Zumrad bilan Qimmat“ ertagidagi Zumrad xuddi shunday fazilatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, e‘zozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zumraddan qanchalik ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqlli, mehnatsevar bo‘lishsa arziydi. Qarang, yo‘lda lolalar, rang-barang gullar Zumradni ko‘rib, boshlarini egib, unga salom beradilar. Zumrad maysalar ustida o‘tirib dam olganida, gullar uni olqishlab, bulbullar quvonib, unga qo‘shiqlar aytib berishadi. Xo‘sh, bunday maqto‘v, bunday e‘zoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muyassar bo‘lish uchun esa tinimsiz mehnat qilish, kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning o‘git-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana o‘shandagina xuddi Zumrad kabi behisob boylig-u shon-sharafga, hurmatga sazovor bo‘lish mumkin.

Zumrad aslida kim? U bir o‘gay ona qo‘lida so‘kish, qarg‘ish eshitib, bir burda nonga muhtoj bo‘lib yurgan qizcha. Zumrad el sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqlli. Uni bir ko‘rgan, bir suhbatlashgan kishi yana ko‘rsam, suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko‘radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu o‘tloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hammasiga muloyim boqib, qo‘li bilan silab-siypalab erkalaydi. Bundan gullar, o‘t-o‘lanlar, bulbullar quvonib, unga qo‘shiqlar aytib berishadi.

Ammo shu gullar kampirning arzandasini sevmas, uni erkalamas ekanlar, bu qiz gullarga ozor berar, ularni yulib tashlar, tepkilar ekan, lolalar, gullar Qimmatning kelishini bilib qolsalar, qovoqlarini solib, yumilib olarkanlar. Yovuz kampir bundan g‘azablanar ekan va buni Zumraddan ko‘rar ekan. Bir kuni kampirning niyati buzilibdi, u Zumraddan qutulmoqchi bo‘libdi, cholni chaqirib olib, unga dag‘dag‘a qilibdi. „Qizingni o‘rmonga olib borib adashtirib kelmasang,

men sen bilan turmayman!“ debdi. Ota nochor. U o‘ta kampirga itoatkor. Negaki kampir uni so‘kib, haqorat qilib, yuragini olib qo‘ygan, o‘ziga itoatkor qilib olgan. Chol Zumradni aldab, qorong‘i, shovqinli, qo‘rqinchli o‘rmonda adashtirib keladi. O‘rmonda yolg‘iz zor qaqshab qolgan qizchaga gullar shu‘la sochib, uning yo‘lini nurafshon qilib turadi. Zumrad sehrgar huzuriga kirar ekan, unga egilib salom beradi, boshidan kechirgan voqealarni bir-bir bayon qiladi. Qushchalarning Zumradni maqtab sayrashlari kampir qalbini shodlikka to‘ldiradi.

Zumrad mehnat bolasi. Mehnat qilgan elda aziz, deganlaridek, uning yelib-yugurib ishlashi kampirga xush yoqadi. „Oppoq qizim, shirin qizim, do‘mbog‘im, munchog‘im!“ deya uni erkalaydi, peshanasidan o‘pib, sochini silaydi.

Zumrad halol-pokligi, shirinso‘zligi, mehnatkashligi, kattani hurmat qilishi, kichikni e‘zozlashi bilan sehrgarning muhabbatini qozonadi. Shu sababli sehrgar Zumradni tengsiz boyluk bilan siylaydi, uni baxtiyor qiladi.

Mehnatkash xalq o‘z farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat bo‘lishini orzu qilgan. Lekin Qimmat kabi erka, tanti, ishyoqmaslarni yomon ko‘rgan. Qimmat obrazi ishlamay tishlashga o‘rganib qolgan, injiq, muttaham va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va ayniqsa, ertaklarda o‘zidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni e‘zozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayolilik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tug‘iladi. Xo‘sh, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysisi yo‘q.

Mana, ota Qimmatni ham kimsasiz o‘rmonda adashtirib tashlab ketdi. Sehrgarnikida yashar ekan, unga onasi birorta ham shirin so‘z o‘rgatmaganligi, mehnat qilish nimaligini bilmaganligi sababli kampirga qo‘pol-qo‘rs muomalada bo‘ladi. Tekintomoqligi unga qattiq pand beradi. Sehrgar qizni sevmaydi, ertak ham aytib bermaydi, kitob va qo‘g‘irchoqlar ham hadya qilmaydi.

Ertakda sehrgar kampir juda muloyim, haqiqiy onalarga xos fazilatga ega. Mana, uning Qimmatga murojaatini olib ko‘raylik: „Tomdan o‘tin olib tush, qizim!“ Qizning javobini eshiting: „O‘zingiz olib tusha qoling, malayingiz yo‘q!“ Bu o‘zbekona gap emas, tarbiyasizlik, odobsizlik namunasi, xolos.

Xalqqa farzandiga to‘g‘ri tarbiya bera olmagan onaning keragi yo‘q. Shuning uchun har ikkalasi ham o‘limga mahkum — ajdar yutib yuboradi. Bu holga xalq aslo achinmaydi, aksincha, to‘g‘ri bo‘libdi, deb mamnun bo‘ladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun o‘zlarini o‘nglab olishga, mehnatni sevishtga, ko‘proq dars qilishga, kitob o‘qishga intiladigan bo‘ladilar. Axir Qimmatni ishyoqmasligi, odobsizligi tufayli juda ko‘p narsalar xush ko‘rmaydi. Hatto uning yurish-turishi, xatti-harakati kuchug-u sehrigar kampirga ham ma‘qul bo‘lmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qo‘rs-qo‘polligi o‘zining boshiga yetadi.

O‘tmishda bir donishmand o‘g‘lini kelajakda sog‘lom, jasoratli bo‘lishini istab, ko‘p yaxshi ezgu-tilaklar bildirgan ekan:

— Aziz o‘g‘lim, dunyoda odam yenga olmagan narsa bo‘lmaydi, shuning uchun aslo qo‘rqma, o‘zingga berilgan quvvat va g‘ayratlaringni sarf qilib, olg‘a intil. Baxt va saodat osmondan tushadi yoki kutilmagan holda qo‘qqisdan vujudga chiqadi, deb o‘ylama. Shu o‘yga borsang, dunyoning nodon odamlaridan biri hisoblanasan. So‘zimga diqqat bilan quloq sol, baxtim yo‘q, deb zorlanuvchilar qatoridan joy olma. G‘ayrat qilsang, muroding hosil bo‘ladi. Inson o‘z saodat yozmishini o‘zi vujudga chiqaradi. O‘zingni tuban darajaga tushirma. Ehtimol ba‘zi ishlaring tilagingcha muvaffaqiyatli bo‘lib chiqmasligi mumkin, lekin sen bunga qayg‘ulanib, no-umid bo‘lma, g‘ayrat va jasoratingdan ajralma. Zohirda og‘ir, mashaqqatli bo‘lib ko‘ringan narsadan haqiqatda ko‘p muhim va xayrli natija hosil bo‘lishi mumkin.

Ahamiyatsiz narsalarga, moddiy bezaklarga ko‘p aldanma, taraqqiy etishga, faol, kamol egasi bo‘lishga intil. Ko‘zingni och, atrofga qara. Zamonning ulug‘ olimi-yu fozillarining tarjimai hollarini, umuman, insonlarning qadimgi va yangi tarixini diqqat bilan ko‘zdan kechir. Bular seni zavq-shavq, fazl, kamol hosil etishga yo‘naltiradi, hayotiy yo‘lingda haqiqiy rahbaring bo‘ladi.

O‘zbek xalq ertaklaridan biri — „O‘tinchi yigit va sher“da qahramon o‘sha donishmand orzu qilganidek bo‘lganligi uchun kichik maktab yoshidagi bolalarda bu ertakka qiziqish katta. Yigit, birinchidan, mehnatkash; ikkinchidan, qo‘rqmas, dov-yurak; uchinchidan, ishbilarmon va tadbirkor.

Voqea oddiy va sodda. O‘tinchi dalada o‘tin terib yurganda uning oldiga bahaybat sher kelib, „Sendan kuchliman, jasoratliman“, deb unga do‘q qiladi. O‘tinchi ham o‘ziga pishiq va puxta. Sher yigitni kurashga, bellashishga chaqiradi. Ammo inson — tadbirkor. „Kuchimning yarmi uyda qolib ketibdi, sen shu yerda turib tur, men uni uydan olib kelayman“, deya hiyla ishlatadi, tadbirkorlik qiladi va: „Sen qochib ketma! deydi. Sher unga: „Yo‘q, qochmayman, sherning gapi bir“, deydi. Yigit: „Yo‘q, senga ishonmayman, seni bog‘lab ketaman“, deydi.

Sher: „Bog‘layqol!“ deb o‘zini bog‘latadi. Yigit sherni mahkam bog‘laydi. Toldan yaxshi bir tayoq qilib, kelib gursillatib sherni ura boshlaydi.

Sherning: „Jon odamzod, meni urma, endi odamzodga yo‘liqmayman!“ deb yalinganiga ham qaramay uni uraveradi.

O‘tinchining bunday ishi yosh kitobxonni mudom qo‘rqmas, sheryurak bo‘lishga chorlayveradi.

Bu yoshdagi bolalar dov-daraxtlar ekish, uni parvarish qilishda kattalarga dastyor-ko‘makchi. Ko‘pincha, o‘zlari ham bog‘bonchilik ishlariga berilib ketishadi. „Danak“ ertagidagi Bahromning bir dona danakni yerga ekib, uni ko‘kartirishi, u mevali daraxtga aylangunicha parvarish qilishi yosh kitobxonlarda Bahromdek bog‘bon bo‘lishga havaslarini keltiradi.

Bahromning danagi daraxtga aylanib, meva bera boshlagach, alvasti bolani yeb, daraxtga ega bo‘lib olish niyatida uni qopga solib, uyiga olib ketadi. Bahrom qo‘rqmas, dovyurak bo‘lganligi uchun o‘zi omon qoladi, el-yurt mevasidan yeb turgan daraxtini ham saqlab qoladi.

„Alvasti hovlisiga yetib kelibdi-da, qopini supaga qo‘yibdi, qozonga yog‘ solib, olov yoqibdi.

Bahrom qopni amallab teshib, oq terakning tepasiga chiqib olibdi. Alvasti kelib ko‘rsa, bola yo‘q.

— Bolaginam, qayerga ketding? — deb so‘rabdi u.

— Men bu yerdaman! — Bahrom terakning ustidan ovoz beribdi.

— Bolajonim, u yerga qanday chiqding?

— Temir kurakni olovda qizdirib, ustiga o‘tirdim. Kurak yuqoriga uchdi, qaragam, daraxt tepasida turibman, — debdi Bahrom.

Kampir Bahrom aytganidek qilgan ekan, kuyib qolibdi.

Bahrom shunday qilib, o'zini ham, daraxtni ham alvas-tidan qutqarib qolibdi“.

Mehnatkash xalq bechorahollik bilan hayot kechirgan, ko'pincha, ochlik, yupunlik ularning bir umr hamrohi bo'lgan. Uzun tunlari bir-birlarini ovutish, ko'ngillarini ko'tarish maqsadida ertaklar aytishgan. O'zlari to'qigan ertaklar zaminida unumli mehnat qilish, farzand rohatini ko'rish, baxtiyor bo'lish va boshqa ko'pgina g'oyalar yotadi. O'rni kelganda birdaniga boy-badavlat bo'lib, behisob boylik bilan el-yurtni, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning ezgu tilagi bo'lib kelganligi hech kimga sir emas. „Oltin tarvuz“ ertagi xuddi shunday o'y-xayol, oliy istak bilan to'qilgandir.

„Oltin tarvuz“ yosh kitobxonni ko'p narsaga o'rgatadi. Birinchidan, mehnatkash bo'lish, chunki dehqon o'z yeriga qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu darrandaga g'amxo'rlik qilish, negaki dehqonning uyda yeydigan hech vaqosi yo'q. Laylakni so'yib yeyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi:

„Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim o'tgan zamonda bir kambag'al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanob yeri bor ekan. Dehqon yer hayday boshlabdi. Yerni ikki marta haydab bo'lib, yaqinidagi katta soyning bo'yida salqinlab o'tirsa, osmonda uchib ketayotgan bir laylak yerga qattiq zarb bilan tushibdi. Dehqon qarasa, laylakning qanoti singan ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, siniq qanotiga taxta bog'lab, uni bir qancha vaqt boqibdi. Laylak sog'ayib, uchib ketibdi“.

Laylakka qayta umr bag'ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. Shu majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo'laman, degan fikr uning xayoliga, o'yiga ham kelmagan. Laylak tashlab ketgan tarvuz urug'ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu — oltin (tarvuz) degan tushunchaning o'zi unda bo'lmagan.

Dehqon ochko'z emas, bir parcha nonni ham o'zgalar bilan, qo'ni-qo'shni, o'ziga o'xshagan kambag'allar bilan baham ko'radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdan pishishini, yetilishini kutgan dehqonning yaqin qarindoshlarini, oshna-og'aynilarini ham mehmonga chaqirishi va tarvuz so'yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi:

„Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib

ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o'zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og'aynilarini mehmonga chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq ursa, pichoq sira botmas emish. Uni qo'yib, ikkinchisini so'ymoqchi bo'libdi, pichoq o'tmabdi.

Uchinchisi ham shunday bo'libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo'lishibdi. Yerga bir urib yorib qaralar, ichi to'la tilla emish. Kambag'al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ulashibdi, ular ham xursand bo'lib, uyulariga tarqabдилar. Uch tup tarvuzning har biri o'ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig'ib olibdi. Shunday qilib kambag'al dehqon juda boyib ketibdi“.

Xalq voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon atrofda-gilarni, kambag'allarning boyib ketganini ko'ra olmaydiganlarni hech bo'lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch xayollari-yu ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing'ir ishlarga ham qo'l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo'shni — xasis boy obrazini to'qigan.

Dehqon oyog'i sinib, to'dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog'iga taxta bog'lab tuzatgan va laylakning in'omi bilan behisob boylikka ega bo'lgan bo'lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog' laylakning oyog'ini sindirib, so'ng davolaydi. Bu laylak ham boyning dalasiga tarvuz urug'ini tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovog'arilar chiqib, ko'pchilikni chaqadi. Boyning halok bo'lishi esa yosh kitobxonada unga nisbatan achinish hissini uyg'otmaydi. Aksincha, u tabiatga, qushlarga ziyon yetkazganligi, boylik ustiga behisob boylikka erishish uchun laylakning oyog'ini sindirganligi sababli bu ish to'g'ri bo'ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O'rta va katta maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar

Maktabgacha ta'lim va kichik maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar yuqorida ko'rib o'tganimizdek hajm jihatidan kichkina, mazmuni sodda bo'lishidan tashqari, rasm va bo'yoqlar bilan boy bo'lishini ham ta'kidlab o'tgan edik. Bu ikki guruhga kiruvchi ertaklar vositasida tabiat, ona-Vatan, hayvonot olamiga g'amxo'rlik qilish, to'g'riso'z, odobli bo'lish, kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e'zozlash singari

masalalar kichkintoylarning ong-tushunchalariga yetkazilishini eslatib o'tish lozim.

Endilikda bu davr bolalariga o'qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kasb-kor egasi bo'lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi ertaklardan iborat bo'ladi. „Pahlavon Rustam“, „Birlashgan o'zar“, „Uch og'a-ini botirlar“, „Egri bilan To'g'ri“, „Ona yer farzandi“, „Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo'lgani“ (*turk xalq ertagi*), „Donishmand qiz“ (*xitoy xalq ertagi*), „Qadrdon uyning mixi“ (*shved xalq ertagi*), „Chollar, ho'kizlar, Bo'rka va pop“ (*gruzin xalq ertagi*) singari ertaklarni o'qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-bobolarimizdan qolgan iboratomuz bir gap bor: „Yaxshi hayot kechirish insonning o'ziga bog'liq. U nechog'lik to'g'ri so'zli, aqlli, tadbirkor, pok ko'ngilli bo'lsa, do'stga, Vatanga xiyonat qilmasa, yolg'on gapirmasa, topshirilgan ishni o'z vaqtida bajarib, va'dasiga vafo qilsa, uni el dildan sevadi, hurmat qiladi, ertaklardan shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga ozgina bo'lsa ham ezgulik qilgan odamga ezgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo'lgan, o'stirgan, tarbiya qilgan ota-onalarimizga doimo muhabbat, hurmat, itoat va xizmat qilish bo'yimizdagi sharafli burchdir. Bu sharafli burchni ado qilib, ota-ona olqishini olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo'lib yashaydi. Buning yorqin namunasini „Uch og'a-ini botirlar“ ertagida ko'rishimiz mumkin. Ertakdagi ota uzoqni ko'zlab ish ko'radiganlardan. O'g'illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o'g'illari ota izmidan borib, komil insonlar bo'lib kamol topadilar. Ota duosi, o'git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun hayotda kam bo'lmaydilar.

Uch zabardast o'g'il. Uchovlarining qo'llari ko'ksida, otaga ta'zimda. Aql, kuch, jasoratda tengi yo'q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradilar. Negaki, ta'lim va tarbiya shunday bo'lgan. Ota, birinchidan, kambag'al, ikkinchidan, botir — pahlavon o'g'illarini ko'zining tirikligida hayotda o'z yo'llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyali va halol-pokligi o'zga odamlar bilan do'stlashganda, ko'pincha, safarga chiqqanda, mard, pahlavonligi esa kurashda, jangda bilinadi. Ota xuddi shunday reja, o'y bilan farzandlarini uzoq safarga jo'natadi.

Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo‘qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o‘qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo‘lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko‘ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasiz. Otaning farzandlariga aytadigan nasihati bir jumlagina. Lekin uning ma‘nosi, ta‘siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo‘limlarga ajratib o‘rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-ona o‘z farzandiga olamga kelishi bilan unga yaxshi, o‘ziga munosib ism qo‘yib, to‘y-tomoshasini o‘tkazib, o‘qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

„O‘g‘illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o‘zimdand keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar, deb sizlarni o‘qitdim. Yaxshi ot qo‘ydim. To‘y qildim. Voyaga yetkazdim“.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo‘limida bola tarbiyasi haqida so‘z boradi. Bolani chinakamiga sog‘lom, tetik, kuch-quvvatli qilib voyaga yetkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko‘nikmalariga e‘tibor berish ta‘kidlanadi:

„Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog‘lom vujudli qilib tarbiyaladim — quvvatli bo‘ldingiz. Ikkinchidan, yarog‘ bilan tanishtirdim — yarog‘ ishlatishga usta bo‘ldingiz. Uchinchidan, qo‘rqitmay o‘stirdim — qo‘rqoq bo‘lmay, botir bo‘ldingiz“.

Nasihatning uchinchi bo‘limi juda muhim. Unda to‘g‘ri, halol, pok insonlar bo‘lish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda, maqtanchoqlik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

„Yana uch narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslaringizdan chiqarmanglar. To‘g‘ri bo‘ling — bexavotir bo‘lasiz. Maqtanchoq bo‘lmang — xijolat tortmaysiz. Dangasa bo‘lmang — baxtsiz bo‘lmaysiz“.

„Uch og‘a-ini botirlar“ ertagining qahramonlari mehribon, o‘z vaqtida qattiqqo‘l, shu bilan birga, talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yo‘lda o‘zlariga duch kelgan barcha to‘siqlarni yengib, botir va dovyurakliklari bilan el-yurtni lol qoldirib, baxtiyor bo‘ladilar.

Hayotda kimki yaxshi ishga qo‘l ursa, yaxshi narsalarga ega bo‘ladi, kimki yomonlik qilsa, yomon ko‘rinib, el nazaridan qoladi. Har bir bola dunyoda olim va fozil bo‘lishga, o‘zini soflik va to‘g‘rilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishga harakat qilishi shart. Ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga, ilm o‘rganishga intilgan, to‘g‘ri so‘z va sofdil inson doimo el-yurtning olqishiga muyassar bo‘lgan.

Yoshlar kelajakda yaxshi xulq egasi, ezgu niyat va go‘zal fazilatlar sohibi bo‘lishlari uchun nima qilishlari lozim? Buning uchun yaxshi ishlar yo‘lida hech qanday qiyinchiliklardan qo‘rqmasliklari, ota-onalari va tarbiyachilarning o‘gitlariga amal qilishlari, vaqtini faqat foydali ishlarga sarf qilishlari, butun kuch-g‘ayratlarini ilm o‘rganishga qaratishlari kerak. Ha, bolalar uchun hayotda eng buyuk va sharaflı bir yo‘l bor. Bu yo‘ldan aslo chiqmaslik va adashmaslik kerak. Bu yo‘l insoniylik yo‘lidir. Bu yo‘lga amal qilgan kishi hamisha baxt-u saodat sohibi bo‘ladi, bu yo‘l odamlarga ma‘naviy kuch-quvvat beradi, kishini to‘g‘ri yo‘ldan chiqarmaydi. Shuningdek, xalqiga va qarindosh-urug‘lariga qo‘lidan kelgan barcha yaxshilikni qilish, ularning hurmatini joyiga qo‘yish ham kishining insoniylik burchidir.

„Egri va To‘g‘ri“ ertagi bu fikrimizning dalilidir. To‘g‘ri-boy halol, pok, yaxshi niyatli inson. U ro‘zg‘or tebratishda qiynalgan. Tirikchilikni o‘nglash uchun mardikorchiлик qilishga majbur bo‘lgan. Ana shunday o‘y bilan shaharga otlangan. Bisitida bitta oti bor, xolos.

To‘g‘riboyning o‘zi halol-pok bo‘lganligi, birovlarini aldash, ularga riyokorlik ko‘rsatishdek yomon niyat o‘y-xayolida bo‘lmaganligi uchun yo‘lda Egriboy bilan hamroh bo‘lib qoladi. „Samimiyat va sadoqatga asoslangan do‘stlik hamisha, har yerda va har qanday sharoitda ishonchli bo‘ladi, zaruriyat va majburiyat natijasida paydo bo‘lgan do‘stlik esa bunday bo‘lmaydi. U daryo kabi goh toshib, atrofni bosadi, goh qurib, suvi ozayib qoladi“, deganlaridek bular o‘rtasidagi do‘stlik ham uzoqqa bormaydi. To‘g‘riboy „Sherigim charchadi. Otni navbat bilan minaylik. Bo‘lmasa, bu do‘stlikdan emas“, deb otni Egriboyga berishi bilanoq, Egriboy otni minib qochadi. Qarang, donolar oltinning sofligini o‘tda, hayvonning

kuchini og‘ir yuk ortilganda, insonning to‘g‘riligini omonatga xiyonat etmasligida bilsa bo‘ladi, deb bekorga aytmagan ekanlar. Egriboy egriligini qilib, do‘stiga sadoqatsizligini ko‘rsatdi.

To‘g‘riboy yo‘lda ko‘p adashadi, o‘rmonga kirib qoladi va bir eski tandir ichiga kirib tunaydi. Kechasi o‘rmon yirtqichlari arslonshoh boshchiligida tandir atrofiga to‘planishib, bir-birlariga maqtanishadi:

„Tulki doston boshlabdi:

— Og‘aynilar, men sizlarga aytsam, o‘n yil bo‘ldiki, o‘rmon yoqasidagi g‘orda yashayman. O‘n yildan beri davlat yig‘aman. Mendagi mol-dunyo hech kimda yo‘q.

Navbat chiyabo‘riga kelibdi:

— O‘rmonga tutashgan katta tepalik ostida yashayman. U yerda bir sichqonim bor, har kuni tush payti inidan chiqadi, uning qirq bitta tillasi bor, shuni o‘ynagani o‘ynagan. Tillani o‘ynab-o‘ynab, yana iniga olib kirib ketadi.

Ayiq uning so‘zini bo‘libdi:

— Bu ham uncha qiziq emas. O‘rmonda bir tup sadaqayrag‘och bor. Qayrag‘ochning pastida ikkita shoxchasi bor. Shoxlardagi barglar bir qancha kasalga davo. Uni ezib ichilsa, har qanday jonivor o‘sha zamonoq dard ko‘rmaganday bo‘lib ketadi. Men bolalarimni shu bilan davolayman.

Uning orqasidan bo‘ri kulib yuboribdi:

— Og‘aynilar, bizning ham qiziq hikoyamiz bor, — deb gap boshlabdi u. — O‘rmon yoqasida o‘n ming qo‘y boqiladi. Har kuni ikkita bo‘rdoqini yeyman, meni ushlash uchun cho‘ponlar qopqon qo‘yishadi, tuzoq solishadi, ammo pisand qilmayman. Lekin qirda Kimsan chol degan dehqonning bir kuchugi bor. Shu kuchukni cho‘ponlar sotib olishsa bormi — mening sho‘rim quriydi.

Yo‘lbars unga qo‘shimcha qilibdi:

— Rost aytasan. Qo‘ylarga o‘xshab o‘n ming yilqi ham o‘rmon atrofida o‘tlab yuribdi. Men har kuni o‘shalarning birovini yeyman. Ular orasida bir ayg‘iri bor. Kimki o‘shani minsa va bir qo‘liga qildan eshilgan kamon, bir qo‘liga uzun gavron olib, meni quvsa, darrov tutadi, kamonni bo‘yningga solib, gavron bilan ursa bormi, bir umr yilqilar oldiga yo‘lamas edim“.

Tadbirkorlik, aql bilan ish ko‘rgan To‘g‘riboy bu suhbatda eshitganlarini amalga oshiradi. Hatto yetti yil bemor

yotgan shoh qizini davolab, malikaga uylanadi. U umr bo‘yi ishlab, mehnat qilib, peshana teri to‘kib tirikchilik o‘tkazganligi sababli podshoning in‘omidan voz kechadi:

„Menga beklik to‘g‘ri kelmaydi. Men sodda va to‘g‘ri odamman. O‘rmon yoqasidagi tepalikdan bir uy qurishga ruxsat bersangiz bo‘lgani. O‘sha yerda dehqonchilik qilib, kun o‘tkazaman, — deb javob beribdi“.

Tog‘-tog‘ bilan uchrashmaydi, odam-odam bilan uchra-shadi, deganlaridek, To‘g‘riboy o‘rmon yoqasidan o‘ziga imorat qurib, shohona hayot kechirib yurganida noo‘rin xatti-harakati, yolg‘onchiligi tufayli hayotda ezilgan Egriboy bilan duch kelib qoladi. U Egriboyga turmushda nimagaki erishgan bo‘lsa, o‘sha tandir sababchi ekanligini gapirib beradi.

Eskilar bu dunyoni tog‘ga o‘xshatadilar. Uning orasida turib, nima deb baqirsang, o‘sha so‘zning aksi sadosini eshitasan. Ha, hayot shunday. Egriboyning egriligi, aldanchiligi, o‘zining boshiga yetadi, tandir ichida yirtqichlarga yem bo‘ladi.

„Egri bilan To‘g‘ri“da to‘g‘riso‘z, halol va mehnatkash bo‘l, umring uzun, rizqing ulug‘ bo‘ladi; ishyoqmas, aldanchi bo‘lsang darz ketasan, odamlar nazaridan qolasan, hech qachon biring ikki bo‘lmaydi, degan g‘oya yotadi. Bu ertak yigit-qizlarimizni hayotda o‘zlariga to‘g‘ri yo‘lni tanlab olishlarida katta yordam beradi.

O‘zbek xalqining eng mashhur va ta‘sirli ertaklaridan yana biri „Urto‘qmoq“ bo‘lib, unda o‘zbekona soddalik, odamlarga ishonish, dushmanga qarshi nafrat va boshqa fazilatlar mujas-samlangan.

Ertakda umidvorlik, orzu-istak, ezgu niyat kuchli. Bir parcha nonga zor xalq turli o‘y, xayol bilan xuddi tushida ko‘rgani kabi boy-badavlat bo‘lish, unga bu yo‘lda kimki to‘sqinlik qilsa, uni yer bilan yakson qilish ishqiy bilan yashaydi. Bu orzu-tilakni amalga oshirishda hayvonot olami-yu parrandalardan keng foydalanish oliy maqsadlardan biri hisoblanadi. Hamma gap laylakning faqir, juda ham kambag‘al ovchi cholning tuzog‘iga nogahon tushib qolishidan boshlanadi. Na boy, na yurtga hokim bo‘lish o‘yida ham yo‘q cholga laylakning xuddi odamga o‘xshab gapirishi, va‘da berishi „Laylaklarning boshlig‘iman, nima so‘rasang beraman“, deb aytishi qashshoq cholning xayolini buzadi. Laylakni qo‘yib yuborgan chol ertasiga sovg‘a-salom olish uchun uning oldiga

safarga otlanadi. Undan „Qaynarxumcha“ni so‘raydi, „Ochil-dasturxon“ni tilab oladi. Bularning birortasi ham mo‘jiza ko‘rsatmaydi — na oltin, na taom bermaydi. Negaki, yo‘lda chol uxlab qolganida qishloq bolalari bu sehrli buyumlarni boshqasi bilan almashtirib qo‘yishgan bo‘ladi.

Oxiri „Urto‘qmoq“ni olganidan keyin ertaklardagidek, u boy-badavlat bo‘lib ketadi. Ro‘zg‘orini o‘nglaydi, chiroyli imoratlar quradi. Dardli xalqning armoni ro‘yobga chiqqanligi o‘quvchini mamnun qiladi. Ertak bolalarni hayotda xuddi o‘sha ovchi kabi dadil harakat qilishga, o‘rni kelganda jasoratli bo‘lishga mudom chorlab turadi.

„Urto‘qmoq“da, halollik, poklik, o‘zgalar haqiga xiyonat qilmaslik, birovlarini aldamaslikdek oliyjanob fazilatlar yaxshi tasvirlangan.

Shuningdek, birovlarining haqiga xiyonat qilish, o‘g‘irlik qilish yaxshi oqibatlariga olib kelmasligi, cholning buyumlarini yashirib qo‘ygan qishloq bolalarining to‘qmoq zarbiga bardosh bera olmay, cholga yalinishlari har qanday kitobxonni o‘ylantirib qo‘yadi:

„Ota, to‘qmoqni to‘xtating, biz sizning xumchangizni, dasturxonangizni olib, o‘rniga boshqa xumcha, boshqa dasturxon qo‘ygan edik. Tavba qildik, ota! To‘qmoqni to‘xtating, — deyishdi. Chol: „Tur, to‘qmoq!“ deb baqirgan edi, to‘qmoq urishdan to‘xtadi. Bolalar yugurib borib, uylaridan „Qaynarxumcha“ bilan „Ochil-dasturxon“ni chiqarib berdilar“.

Xullas, kimki xalq og‘zaki ijodiga mehr qo‘ysa, ayniqsa, ertaklarni ko‘proq o‘qisa, albatta, hayotda kam bo‘lmaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ertak, uning turlari, ertak tinglash, o‘qishdan maqsad?
2. Odob haqidagi ertaklar?
3. Mehnat, hunar haqidagi ertaklar?
4. Qahramonlik ertaklari?

O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI (OBZOR)

O‘zbek xalqi qadimdan mehnatkash, savodxon xalq bo‘lgan. Bunga erishmoq uchun esa farzandlar tarbiyasiga juda qattiq e‘tibor bergan. Bolalarga ta‘lim-tarbiyada ko‘proq xalq og‘zaki ijodi bilan ta‘sir qilish yo‘lidan borgan. Ma‘lumki, boy va rang-barang xalq og‘zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta‘kidlab o‘tish kerak: badiiy adabiyot taraqqiyoti jamiyatning umumiy taraqqiyoti bilan ham uzviy bog‘liq. Bu jihatdan Mahmud Koshg‘ariyning „Devon-u lug‘otit turk“ asarini eslab o‘tish o‘rinlidir. XI asrning buyuk tilshunos olimi bu kitobda bizga ko‘p ma‘lumotlar beradi. Unda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo‘lib, og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga ko‘chib yurgan qo‘shiq va lirik she‘rlardan namunalar ham keltirilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo‘shiqlari haqida batafsil ma‘lumot beriladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning „Qutadg‘u bilig“ (*Saodatga eltuvchi bilim*), Ahmad Yugnakiyning „Hibat ul-haqoyiq“ (*Sevimli haqiqatlar*) dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniyning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlarning adolatsizlik va zulmni qoralashga, oddiy insonning og‘ir ahvoliga achinish, orzu-armonlarini qisman bo‘lsa-da, yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol o‘ynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy g‘azallari timsolida XV asr o‘zbek she‘riyati hayotiy voqealarni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba to‘pladi. Bu tajriba Alisher Navoiydek buyuk san‘atkorning voyaga yetishi uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o‘zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga sarflagan, donishmand davlat arbobi, o‘zbek mumtoz adabiy tiliga asos solgan va o‘zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog‘onasiga ko‘targan buyuk so‘z san‘atkori bo‘lib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, san‘at va adabiyot ahliga homiylik qildi, ko‘plab shogirdlar yetishtirdi.

XI — XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Boburning „Boburnoma“ asarida o‘sha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli ma’lumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatları, tili, san’ati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir — Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq og‘zaki ijodi asosida yaratgan „Husn-u dil“ dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bag‘ishlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, dostonida har biri mustaqil asar bo‘la oladigan „Shohboz va bulbul“, „Gul va Daf“, „Nay va Shamshod“, „Kosayi Chin Nargis“, „Binafsha va chang“ kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasida el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq bo‘lmaslik, ortiqcha kibr-havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun har jihatdan ibratlidir. Gulxaniy ham „Zarbulmasal“ asarida o‘zining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodalagan.

Munis mehnatkash xalqning og‘ir ahvoliga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qayg‘urdi. Shoir kishilarni bilim olishga, kitob o‘qishga, johil va yomonlardan uzoq bo‘lishga chaqirdi. Munis „Savodi ta‘lim“ risolasi orqali bolalarni o‘qitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qo‘shdi. Uning ma‘rifatparvarlik g‘oyalari o‘zidan keyin yashagan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar kabi shoirlarning ijodiga ham katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Ma‘rifatparvarlikni bayroq qilib ko‘targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqorilar tomonidan yozilgan darslik va qo‘llanmalarda bolalar hayoti, o‘qishi, axloq-odobi haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniyning („Birinci muallim“, „Ikkinchi muallim“, „Maktab gulistoni“, „Turkiy guliston yoxud axloq“), Hamza Hakimzoda Niyoziyning („Yengil adabiyot“, „Axloq hikoyalari“, „Qiroat kitobi“) asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O‘tgan asrning 20- yillarida Fitrat, Cho‘lpon, Usmon Nosir, G‘afur G‘ulom, G‘ayratiy, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagi bolalar uchun yozgan asar-

larida ilm va mehnatga chaqiriq keng o‘rin oldi. Keyinchalik bu safga Z. Diyor, D. Oppoqova, M. Fayziy, I. Muslim, A. Rahmat, Sh. Sa‘dulla, S. Jo‘ra, M. Oqilova, Q. Muhammediy, H. Nazirlar kelib qo‘shildi. Ular bolalarni yaxshi o‘qishga, ilm, fan nurlaridan bahramand bo‘lishga, davrning haqiqiy o‘g‘il-qizlari bo‘lib kamol topishga targ‘ib etdilar.

Bolalar adabiyoti yildan yilga rivojlanib bordi. 30- yillarga kelib, o‘zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo‘ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa‘dulla, Sulton Jo‘ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammediy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari yetishib chiqdilar. Sadridin Ayniy, G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Shokir Sulaymon, Elbek va G‘ayratlilar ham o‘zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o‘z hissalarini qo‘shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning „Qo‘shiqlar“ (1933), „Tantana“ (1936), „She‘rlar“ (1939), „Muborak“ (1940), „She‘r va hikoyalar“ (1940) to‘plamlari va „Mashinist“ (1935) dostoni, „Baxtli yoshlik“ dramasi, „Jo‘natish“, „Nojo‘yaliklar“ hikoyalari; A. Rahmatning „Dum“ (1938), „Baxtli yoshlik“ (1939), „Zavqli allalar“ (1940), „She‘rlar“ (1940), „Hiylagar tulki“ (1940) kitoblari; Sulton Jo‘raning „Fidokor“ (1940); Ilyos Muslimning „O‘sov“ (1932), „Zaharxandalar“ (1932) to‘plamlari, „Miqtı keldi“ dostoni (1934); Shukur Sa‘dulaning „Hayqiriq“ (1932), „Uch ayiq“, „Ayyor chumchuq“ (1937), „Yoriltosh“ (1938) to‘plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko‘plab asarlar o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o‘zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi. Ayniqsa, „Yosh turkistonliklar“, „Bolalar yo‘ldoshi“, „Bolalar dunyosi“, „O‘zgaruvchi yoshlar“, „Yosh kuch“ kabi nashrlarning yo‘lga qo‘yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo‘ldi.

Xullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona yurt tabiati, xalqlar do‘stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o‘rin oldi.

Xalqimizda „Ona yurtning omon bo‘lsa, rangi ro‘ying somon bo‘lmas“, degan naql bor. Ikkinchi jahon urushi yil-

larida Oybek, Hamid Olimjon, Gʻafur Gʻulom, Sobir Abdulla, Uygʻun, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, Gʻayratiy, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Joʻra va boshqalar fashist bosqinchilarining yer bilan yakson boʻlishiga komil ishonch gʻoyasi bilan yoʻgʻrilgan asarlar yaratdilar. Uygʻun-ning „Xayrlashuv“, Zafar Diyorning „Kichkina jangchi“, Ilyos Muslimning „Yovni tutday toʻkamiz“, Sulton Joʻraning „Tekstil kombinati toʻquvchilari“, Raʼno Uzoqovaning „Talpin, yurak“ sheʼrlari bolalar adabiyotida urushni laʼnatlovchi dastlabki asarlardan boʻldi.

Bu davr bolalar adabiyotining asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlarining fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlarga toʻla kurashi „Xat“ (*Hamid Olimjon*), „Sen yetim emassan“ (*Gʻafur Gʻulom*), „Vatan haqida“, „Yigitlarga“ (*Oybek*), „Kurash nechun?“, „Kapitan Gastello“ (*Maqsud Shayxzoda*), „Vatan haqida qoʻshiq“ (*Uygʻun*), „Vatan“, „Chavandoz“ (*Temir Fattoh*), „Qurol bering menga ham!“, „Bizning oila“ (*Zafar Diyor*), „Toʻychi Muhammad“ (*Sulton Joʻra*), „Onamning aytganlari“ (*Adham Rahmat*), „Biz yengamiz“ (*Hasan Said*) kabi asarlarda oʻz ifodasini topdi.

1941- yilning iyul oyidayoq „Oʻlim yovga“ adabiy toʻplami bosilib chiqdi. Toʻplamdagi sheʼrlarda jangda mardlik, jasorat namunasini koʻrsatish hamda gʻalabaga boʻlgan komil ishonch joʻshib kuylanadi.

„Vatan uchun“ toʻplami ham shu yilda yuzaga keldi. Undagi sheʼrlar mavzu jihatdan yanada kengaytirilganligi, qahramonlik, ona-Vatanga sadoqat gʻoyasi yetakchilik qilishi xarakterlidir.

Ayniqsa, Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh boʻlishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-gʻazab bilan laʼnatlaydilar. Binobarin, ona-Vatanni sevish, ardoqlashning oʻzi yetmaydi. U Vatanga munosib oʻgʻlon boʻlib, uni himoya qila olish zarur, degan muqaddas tuygʻu bilan nafas oladilar. Shuning uchun ham shoirning qahramonlari qoʻlda qurol bilan nemis-fashist bosqinchilariga qarshi sherday hamla qilishga tayyor. Z. Diyor „Qurol bering menga ham!“ sheʼrida lirik qahramon tilidan shunday misralarni bitadi:

Meni kichik demangiz,
Kamsitmangiz kuchimni,

Bosqinchidan olgumdir
Xalq qasosi — o‘chimni!

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, ko‘llar bo‘yida baliq tutib, hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq o‘yin-kulgu bilan yashashdan mahrum etdi. Shuning uchun ham yosh vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon bo‘lib, qo‘lida qurol bilan dushmandan o‘ch olishga shaylandi. Uning:

Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.
Razil nemis boshiga
Men ham solay katta g‘am, —

deya shijoat ko‘rsatishi diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo‘lib qolgan edi. Zafar Diyorning „Maktab — sening fronting“, „Poyezd ketar frontga“, „Temirchilar minbari“, Shukur Sa‘dullaning „Yoshlik“, „Sen nima qilding?“ kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo‘ladi.

„Sen nima qilding?“ she‘rining qahramonlari o‘zlariga ham, o‘zgalarga ham talabchan bolalar. Ular har bir kun, har bir daqiqani mehnat muvaffaqiyati bilan o‘tkazishni o‘z ol-dilariga maqsad qilib qo‘yganlar. Shuning uchun ham ular bir-birlariga jiddiy savol beradilar:

— Front uchun ne qilding?
Navbat senga! So‘yla, qani,
Nimalarni ep bilding?!

Javob ham aniq:

... O‘ylab topdim: uyga kirdim,
Kezdim har yonni bir-bir.
Bog‘lar oshdim, ko‘p yo‘l yurdim,
Yig‘dim tersag-u temir.
„Bular front uchun!“ —
deya eltdim maktabim sari.

Shu zaylda har bir bolaning qo‘shgan ulushi besh o‘rtiq o‘rtasida muhokama qilinadi. Va nihoyat ular: „Bundan o‘q-u tank bo‘ladi!“ deya o‘z ishlaridan qanoat hosil qiladilar.

She‘rda har bir bolaning fikr-o‘yi, orzu-umidi, harakati, mehnati ishonarli tarzda ifoda etiladi.

Urushdan so‘nggi davr bolalar she‘riyatida ona-Vatan, go‘zal diyori, hur o‘lkamiz to‘g‘risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. „Yashna, Vatan“ (*I. Muslim*), „Obod o‘lkam“, „Yurtimizning yuragi“ (*P. Mo‘min*), „Mening Vatanim“, „Baxtli bolalar“ (*Q. Hikmat*), „O‘lkamizning tongi otmoqda“ (*A. Rahmat*), „Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi“ (*A. Oripov*), „Ona degan so‘z“ (*O. Matjon*) va hokazo. Bu mavzuda yaratilgan she‘rlarni sanagan bilan tamom bo‘lmaydi. Abdulla Oripovning „Dehqon bobo va o‘n ikki bolakay qissasi“ she‘ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo‘lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan bo‘ldi. O‘zbek bolalar she‘riyatida O‘zbekiston haqida ko‘plab asarlar bor. A. Oripov ularni takrorlamasdan, o‘ziga xos original asar yozgan. She‘r qahramonlari o‘n ikki viloyatdan chiqqan a‘lochi, jamoatchi o‘quvchi bolalar. Ular o‘z joylarining tarixini yaxshi bilishadi. Po‘ezdda o‘zlariga hamroh bo‘lgan boboning savollariga lo‘nda-lo‘nda qilib javob berishadi. O‘zbekistondagi har bir viloyatning o‘ziga xos boyligi, shaharlari, bag‘rikeng odamlari kitobxon ko‘z o‘ngida bir-bir gavdalanadi.

O‘zaro suhbat asosiga qurilgan bu she‘rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To‘rt misra she‘r bilan tobora gullab-yashnab borayotgan, o‘ziga mustaqil bo‘lib, o‘z taqdirini o‘zi bunyod etayotgan diyorumizning husni jamoli, salobati va qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

Siz atagan har bir joy
Bitta bo‘ston bo‘ladi,
Hammasini qo‘shsangiz,
O‘zbekiston bo‘ladi.

O‘zbek xalqi avvaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga ota-bobolarimizdan meros bo‘lib qolgan. Q. Muhammadiyning „Etik“, „Buvimning hikoyasi“, H. Yoqubovning „Sirdaryo oftobi“, Shukur Sa‘dullaning „Hovlimizning bolalari“, „Dastyor qiz“, „Bog‘bon qiz“, Ilyos Muslimning „Oyxon va rayhon“, „Ishchan asalarilar“, „Sening sovg‘ang“, Po‘lat Mo‘minning „Dalalarga qaragam“, „Oftob chiqdi olamga“, Qudrat Hikmatning „Bobo va nabira“, „Jo‘jam, yurma laqilab“, Tolib Yo‘ldoshning „Vaqt qadri“, Yusuf Shomansurning „Baraka“, „Tikuvchi“, Tursunboy Adashboyevning „Shanbalik“, Rauf Tolibning „Bobo xursand, Nodira xafa“,

Qambar Otaning „Mehnatdan zavq olaman“ sheʼrlari bevosita mehnat mavzusiga bagʻishlangan.

Isteʼdodli shoir Qambar ota uzoq yillardan beri bolalarni mehnatsevarlikka chorlab sheʼrlar yozib keladi. „Mehnatdan zavq olaman“ asari shulardan biri. Asarning lirik qahramoni sogʻlom va tetik bola. Buning asosiy sababi uning mehnatkashligida. Bola ishlashni, ayniqsa, kattalarning yumushlariga astoydil yordam berishni yaxshi koʻradi. Lirik qahramonning mehnati, orzu-xayoli yosh kitobxonning ezgu niyatiga mos tushadi:

Sogʻlom, quvnoq bolaman,
Mehnatdan zavq olaman.
Agarda ish qilmasam,
Tez zerikib qolaman.
Kattalarga dastyorman,
Xizmatiga tayyorman.

Mehnat — baxt. Oʻsha baxtni qoʻlga kiritish, mehnat unumdorligini oshirish uchun esa, eng avvalo, ilm-fanni puxta oʻzlashtirib olish kerak. Q. Muhammadiyning quyidagi sheʼrida mehnatning zoye ketmasligi alohida taʼkidlanadi:

Ilmni bilib olsang,
Moʻljaling xato ketmas.

Mehnatkashlik dunyoda buyuk ish. Kimki bu ishning etagini tutsa, u hech qachon kam boʻlmaydi. Bugun ham shoirlarimiz oʻz asarlarida bolalarni mehnatkash boʻlishga, mehnat ahlini hurmat qilishga, ularning peshana terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni eʼzozlashga, asrab-avaylashga daʼvatkor sheʼrlar ijod qilmoqdalar.

Bolalarni bogʻcha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga alohida eʼtibor beradilar. „Kichkina bogʻbon haqida doston“, „Suv bilan suhbat“, „Yuksak togʻ, keng oʻtloq va mard oʻrtoq haqida qissa“ (*Zafar Diyor*), „Toʻrt fasl“ (*Sh. Saʼdulla*); „Bizning bogʻga kelinglar“ (*Gʻ. Gʻulom*); „Boychechak“, „Gʻuncha“ (*Uygʻun*); „Oʻrik gullagan-da“ (*H. Olimjon*); „Yurtimiz tabiati“, „Tilla qoʻngʻiz“ (*I. Muslim*); „Tabiat alifbosi“, „Qanotli doʻstlar“ (*Q. Muhammadiy*); „Bahor“, „Togʻ manzarasi“, „Suv“ (*Q. Hikmat*); „Toshbaqa“ (*Y. Shomansur*); „Bir choʻntak yongʻoq“ (*M. Aʼzam*); „Baho-

lar“, „Maqtanchoq chumoli“ (*T. Adashboyev*); „Bahor va men“, „Qushcha so‘zi“ (*R. Tolib*); „Kamalak afsonasi“ (*O. Matjon*) va boshqalar shular jumlasidandir.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o‘ziga o‘zi talabchan qalam-kashlardan biri. U o‘zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy tomondan mukammal bo‘lishiga katta e‘tibor beradi. „Kapalak“ she‘rini olib ko‘raylik. To‘rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Lekin juda ta‘sirchan. Bu she‘rda insonlar u yoqda tursin, hatto hasharot-u qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo‘ladi:

— Kapalakjon, beri kel,
Buncha parvoz etasan.
— Meni quvma, Erkinjon,
Gulni bosib ketasan.

Tinchlik va do‘stlik! Bu ikki so‘z bir-biriga egizak. Bolalar adabiyotida bu mavzu muhim o‘rinlardan birini egallaydi. G‘a-fur G‘ulom („Kaptar uchar, g‘oz uchar“, „Tinchlik arafasi“), Quddus Muhammadiy („Urushga yo‘l bermaymiz“), Shukur Sa‘dulla („Tinchlik qushi haqida men o‘qigan she‘r“), Iiyos Muslim („Do‘stlik“), Qudrat Hikmat („Tinchlik haqida qo‘shiq“), Shuhrat („Tinchlik allasi“, „Do‘stlik guli“), Yusuf Shomansur („Orzular bir“), Safar Barnoyev („Biz bolalar“) kabi shoirlar kitobxonlarni tinchlik va do‘stlik ruhida tarbiyalashga barakali hissa qo‘shdilar.

Quddus Muhammadiyning „Urushga yo‘l bermaymiz“ she‘ri bolalarning sevimli asarlaridandir. Unda yetuk insonlarning asosiy maqsadi tinchlik ekanligini bolalar ruhiga singdirib, ularni tinchlik uchun kurashga chaqiradi:

Deysan, tanda jonim bor,
Tinchlik uchun kurashay,
Urushga hech yo‘l bermay,
Vatan, xalqim yashnatay.

Quddus Muhammadiy bu bilan chegaralanib qolmay, tinchlik tarafdorlarining yengilmas kuch-qudratini, astoydil harakat qilinsa, tinchlik urushni yengishi muqarrar ekanligini shunday ifodalaydi:

Tinchlik bo‘lsin hamma yoq.
Buning uchun hamma vaqt

Kurashar jam bo‘lib xalq.
Urushga yo‘l bermaymiz,
Tinchlik yengar, tinchlik haq.

Bolalarning suyuqli shoiralaridan biri bo‘lgan Quddus Hikmat „Do‘stlar, bering qo‘lga qo‘l“ she‘rida Quddus Muhammadiyning fikrini davom ettirib, shunday yozadi:

Tinchlik doim saqlanar,
Qasd qilgan majaqlanar.
Do‘stlar, bering qo‘lga qo‘l,
Urushga hech qo‘ymang yo‘l!

Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotida tinchlikning asosiy garovi bo‘lmish do‘stlik mavzusi tobora kengayib bormoqda. Bu mavzuda, ayniqsa, S. Jabbor, E. Raimov, A. Obidjon va boshqalar g‘oyaviy-badiiy mukammal asarlar yaratmoqdalar.

Bugungi o‘zbek bolalar she‘riyati haqida gap ketar ekan, maktab hayotini aks ettiradigan asarlar haqida alohida to‘xtalib o‘tish kerak. Hamma narsa o‘qishga, maktabga bog‘liq. Maktab mavzusida yozilgan she‘rlarda tarbiya o‘chog‘i — maktab, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo‘lishga intilishidek ijobiy fazilatlarini ifodalanadi.

Ilyos Muslimning „Maktabim“, „Kitobcham“ she‘rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga mo‘ljallangan. „Maktabim“ni o‘qigan bolada o‘qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo‘lishga intilish yanada o‘sadi:

Ona kabi mehribon —
Ilm-fanlarga makon,
Yayrab o‘qiyman har on,
Qadrdonim maktabim!

Senda darslar xilma-xil,
Ongim o‘sar yilma-yil.
Sevinchlarga to‘lar dil,
Qadrdonim maktabim!

A‘lochi o‘quvchining maqsad va niyati ham a‘lo darajada. Uning maqsadi — o‘tib, ulg‘ayib, xalq uchun, ona o‘lka uchun haqiqiy farzand bo‘lib voyaga yetish:

A‘lo o‘qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.

Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!

Bolalar rostgo'y, halol, poklikni yaxshi ko'rishadi. Aldamchilik, yolg'onchilik, xushomadgo'ylik ularning xarakterlariga to'g'ri kelmaydi. Rauf Tolib bolalardagi bunday xususiyatni „O'rtog'imiz yo'qoldi“ she'rida yaxshi yoritgan. Valijon o'zining yengiltakligi, yolg'onchi va xushomadgo'yligi, faqat o'z foydasini ko'zlab ish ko'rishi bilan sinfda obro'sini yo'qotgan:

O'z foydasin o'ylar u,
Do'st bo'lsin qandoq?
Oramizdan yo'qoldi,
Eh, bitta o'rtoq.

Bugungi kun bolalar she'riyatida harbiy vatanparvarlik mavzusi ham ancha mukammal. Urush davri she'riyati tasvir markazida turgan jangovarlik, fashist bosqinchilariga kuchli nafrat, Vatan himoyasiga chaqiriq, baynalmilal do'stlik g'oyalari so'nggi davr she'riyatida ham asosiy mavzulardan biriga aylandi. Ammo endi davr bilan bog'liq ravishda tasvir uslubining birmuncha o'zgarganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, urush davri she'riyatida lirik qahramonning bevosita jang maydonlaridagi kechinmalari ifodalansa, keyinchalik jang qahramonlarining esdaliklari yoki u haqda boshqalarning taassurotlari, tinchlik uchun kurash g'oyasi, urushning faqat halokatli oqibatlarini ifoda etishi birinchi o'ringa chiqarildi. Bu hol she'riyatda harbiy vatanparvarlik tuyg'usining, tushunchasining tobora kengayib, yangi-yangi qirralari namoyon bo'layotganligini, davr talabi asosida ijodiy an'ananing davom etayotganini, boyitilayotganini ko'rsatadi.

Urushdan keyingi harbiy vatanparvarlik she'riyati uchun xarakterli xususiyatlar urush qahramonlari jasoratining ko'proq ikkinchi shaxs tomonidan hikoya qilinishida ham ko'zga tashlanadi. Urushga munosabatning bu shaklini Uyg'un („Mening akam“), Asqad Muxtor („Tinchlik askari“) kabi keksa avlod vakillaridan tortib, Tursunboy Adashboyev („O'g'limga“), Safar Barnoyev („Dadamning qo'llari“) singari keyingi avlod qalamkashlari ijodida ham uchratish mumkin.

O'zbek bolalar she'riyatining urushdan keyingi davrda yaratilgan namunalari ko'zdan kechirilganda harbiy vatan-

parvarlik mavzusiga turlicha yondashilganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldoshlar urush sababchisi bo'lgan fashistlarni folklordagi ya'juj-ma'jujlar kabi an'anaviy obrazlar tasviri orqali la'natlaydilar. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari Ilyos Muslim va Shuhratlar fashistlarning kirdikorlarini o'sha voqealarning bevosita shohidlari sifatida hayotiy, ta'sirchan gavdalantirsalar, Tur-sunboy Adashboyev, Qambar Ota, Aziz Abdurazzoq, Shamsi Odil, Rauf Tolib, Qutbi Nosirova va boshqalar ko'proq otalar va bolalarning achchiq xotiralari tarzida qalamga oladilar.

Tolib Yo'ldoshning „Bobom ertak aytsalar“ she'ri bevosita urush qatnashchisining nevaralariga jang-u jadallar haqidagi ertagi tarzida bitilgan. Bolalarga ertak tuyulgan bu voqealar aslida ertak emas, oddiy jangchining ko'rgan-kechirganlaridir.

„Qilich botir“, „Alpomish“, „Aldar ko'sa“ asarlarini jon qulog'i bilan tinglagan bolalarning fashist bosqinchilari to'g'risidagi hikoyadan vujudlari larzaga keladi.

Bobo o'z gapini Gitlerning ta'rifidan boshlaydi:

Qo'ng'iz mo'ylov, chalabosh,
Gitler degan alvasti.
Qilgan mudhish jinoyat,
Hech yoddan chiqmas asti.
Tag-tugi yo'q bu maxluq,
Odamxo'r ekan bilsak,
Nimalar qilmas edi,
Erkiga qo'yib bersak!

Bobo nutqidagi nozik o'xshatishlar, ayniqsa, Gitlerning odamxo'rliги, tashqi ko'rinishining beo'xshovligi bolalar qulog'ini ding qiladi. She'rda bolalarni hayratga solgan narsa Gitlerning ko'rinishigina emas, balki unga hikoyachining nafratli munosabati hamdir. Boboning Gitler boshliq fashistlar haqida hikoya qilayotib, g'azabdan yuzlarining oqarib, o'zgarishi tinglovchilarda ham, kitobxonda ham Gitlarga nisbatan nafrat uyg'otadi.

Yuqorida Vatan posbonlarining jasorati ko'proq o'zga shaxs, xususan, otalar, ukalar va bolalar tilidan hikoya qilinishiga to'xtalgan edik. Ota-onalarning farzandlari yohud farzandlarning ota-onalari, ukalarning akalar bilan faxrlanishi, o'zlarini ular jasorati uchun qay jihatdandir daxldor hisoblashlari tabiiy holdir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o'tgan davr ichida o'nlab dostonlar, ertaklar, ertak-dostonlar maydonga keldi. Jumladan, Oybekning „Zafar va Zahro“, „Bobom“, Q. Muhammadiyning „Dunyoda eng kuchli nima?“, „Solijon“, Shukur Sa'dullaning „Laqma it“, „Ikki donishmand“, Po'lat Mo'minning „O'rinbosarlar“, „Eh, rosa shirin ekan“, „Xolning jiyron velosipedi“, „Oltin nay“, „Jalil eshitgan ertak“, Qudrat Hikmatning „Toshbaqalar hujumi“, „Bobo dehqon hangomasi“, „Chovkar“, „Chirchiq farzandi“, Ramz Bobojonning „Cho'pon o'g'li“, Safar Barnoyevning „Biz dehqon bolasimiz“, „Oltin shahar haqida afsona“, „Oltin oshiqlar“, Miraziz A'zamning „Aqlli bolalar“, „Bedananing buvisi“, Tursunboy Adashboyevning „Dovonlar“, „Harflarning sarguzashti“, Toshpo'lat Hamidning „Asrorqulning qo'chqori“, Ergash Raimovning „Bir dona yaproq“, Rauf Tolibning „Sehrgar do'stim bor“, „Maqtanchoq“, Azim Usmonning „G'aroyib Ajdarho“, Kavsar Turdiyevaning „Toshkesarlar mamlakatida“ kabi ertak va ertak-dostonlar yaratildi.

Shoir Po'lat Mo'min „Ko'ngil istar yaxshilik“ asarida bolalar o'rtasidagi do'stlik, birodarlik, o'qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik masalalarini ilgari suradi. Bolalar hayotida sodir bo'ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo'yoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib beriladi. Bir so'z bilan aytganda, maktab o'quvchilarining jozibali hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Shoir, eng avvalo, yangi „mahallaning chiroyi“ bo'lgan jonajon maktab binosi haqiqatan ham „bilim saroyi“ga aylanib ketganligini maroq bilan tasvirlaydi. Ana shundan keyingina o'quvchini bu yerda ta'lim-tarbiya olayotgan o'z qahramonlari bilan tanishtiradi. Dostonning har bir sahifasida ezgulik, oliyjanob insoniy fazilatlar qabartirilgan holda yoritiladi. Asarning asosiy sujet chizig'ini tashkil etgan O'ktam obrazi yosh kitobxonni o'ziga maftun etib oladi. U juda sho'x, olov qalbli. Tomda varrak uchirib yurib yiqilib tushgan, shuning uchun „miyasi sal lat yegan“. Natijada asab kasaliga giriftor bo'lgan. O'ktam oqko'ngil, rostgo'y, haqiqatchi bola. U hayotga haqiqat ko'zi bilan qaraydi, boshqalarning ham shunday bo'lishini istaydi. Ammo o'zi o'qiydigan sinfda Tolibga o'xshagan ba'zi o'yinqaroq, qitmir, shoir so'zi bilan aytganda „olifta“ bolalar uning jig'iga tegadi, asabini buzadi, kasalini qo'zg'ay-

di, bemorligi sababli sinfdan sinfga o'tolmaganini yuziga soladi. Yaxshi gapning shaydosi bo'lib qolgan O'ktamning kasali qo'zg'ab, yiqilib qolishi yosh kitobxonda O'ktamga nisbatan chuqur achinish, Tolibga nisbatan esa nafrat hissini uyg'otadi.

Bir necha kundan so'ng tuzalib ketgan O'ktam o'qishga sho'ng'ib ketadi. Tolib o'qituvchi Shokir akaning kasal bo'lib qolganini eshitib, xursand bo'ladi, darrov o'yin-kulgi, bekorchilik haqida og'iz ko'pirtirib gap sotadi:

Shokir akamiz bu gal
Yaxshiyam bo'bdi kasal.
Darsga kelmasmush ancha,
O'ynaymiz xohlagancha, —

deb, bemor bo'lib qolgan ustoziga achinish o'rniga xursandchiligini bildiradi. Bu gap O'ktamga og'ir botadi. Shunda u Tolibni yaxshilikka chaqiradi, bemor odamga, o'qituvchi-ustozga bunday munosabatda bo'lmaslik kerakligini uqtiradi. Lekin janjalkash Tolib bu gaplarga quloq solish o'rniga O'ktamning jig'iga tegadi, asabini buzadi, uni musht ko'tarishga majbur qiladi. Kasali qo'zg'agan O'ktam yana shifoxonaga tushib qoladi. Sinfdagi ayrim o'quvchilar Tolibni urib qochib ketdi, degan gap tarqatishadi. Faqat samimiy do'st Qodirgina bu gapga ishonmaydi. O'ktamning beozor, sofdil ekanligini isbotlashga urinadi.

Tolib O'ktam ustidan o'qituvchi-ustozlarga arz qiladi. O'ktamning uyiga otasini boshlab boradi. Lekin voqea davomida kitobxon Tolibning chaqimchi, o'qishga xushi yo'q, gerdaygan bola ekanini bilib oladi.

Dostonda jamoat tarbiyasining ahamiyati g'oyatda chuqur ifodalangan. O'ktam sog'ayib o'qishga qaytadi. O'ktam va Tolib janjali muhokamasiga bag'ishlanib o'tkazilgan sinf majlisi dostonning eng avj nuqtasi hisoblanadi. Bu yerda haqiqatgo'ylik, a'lo o'qish, do'stlarni, kattalarni hurmat qilish, axloq-odobda boshqalarga o'rnak bo'lish kabi masalalar targ'ib etiladi. Yolg'onchilik, beodoblik, o'zgalarni mensimay, xudbinlik qilish qoralanadi.

Qodirning yig'ilishdagi so'zi, ayniqsa, xarakterlidir. U haq gapni aytadi. O'ktamning gunohsiz, Tolibning esa aybdor ekanligini birma-bir isbotlaydi, hammani o'z fikriga ishontira biladi. Natijada Tolib dakki yeydi, o'z qilmishini bo'yniga

olib, bemor o'rtog'ini nojo'ya xafa qilib yurgani uchun ichi achiydi.

Asarning oxirida Tolib avvalgi gerdaygan, olifta, dimog'dor bola emas, balki oddiy, shirinsuxan o'quvchiga aylanadi:

Bir qarang-chi Tolibga,
Emas uncha olifta.
Gaplashsangiz agarda
Ancha tushgan egardan...

„Ko'ngil istar yaxshilik“ dostoni, ba'zi nuqsonlardan qat'i nazar, qahramonlarning hayotiyiligi, jonliligi, ularning olg'a intilishlari, haqiqiy inson bo'lib kamol topishga harakat qilishlari bilan qimmatlidir. Zotan, turmush tarzi, ijtimoiy muhit o'zgarishi natijasida bolalar tasavvurlari, fikrlari, tushunchalari, qisqasi, onglari ham o'zgarishi tabiiy ekanligi shu zaylda ochib beriladi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan-yangi avlodlari kamol topdi. Ayniqsa, himoyachilik o'sdi. Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to'la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa'dulla, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Turg'unboy G'oipov, Rahmat Azizxo'jayev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Husanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abdusaid Ko'chimov, Rauf Tolib, Anvar Obidjon va boshqalarning bolalarga mo'ljallangan o'nlab hikoyalar to'plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko'p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o'z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otoboyevning „Itolg'i“ hikoyasi qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg'i chumchuq va chug'urchiqlarni tutib olib yeydigan qush. Shukurali aka itolg'ini jiyani Shavkatga sovg'a qiladi. Shavkat uzum qo'riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o'zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu maxluq ozod va erkinlikni qo'msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko'radigan, rahmdil bola. U itolg'ini qafasda uch kun zo'rg'a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o'zi o'tirgandek bo'ladi va itolg'ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga rahmat, degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko‘plab yaxshi asarlar yaratildi, adiblarning yangi-yangi avlodlari kamol topdi. Oybek, G‘afur G‘ulom, Abdulla Qahhordan tortib, bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo‘lsak, ularning soni nihoyatda o‘sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa‘dulla, Mirzakalon Ismoiliy, Xudoyberdi To‘xtaboyev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Nosir Fozilov, Farhod Musajon, Habib Po‘latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Husanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abdusaid Ko‘chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov, G‘affor Xotamov va boshqalarni ko‘rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari („Yonar daryo“); ikkinchi jahon urushida ishtirok etish („Rustamjonning sarguzashtlari“); tobora gullab-yashnab borayotgan go‘zal shaharlarimiz va bag‘rikeng, insonparvar odamlarimiz („Komandirning boshidan kechirganlari“); o‘tmishda zulmkor-ga qarshi kurash, baxtli va yorug‘ kun uchun intilish („Kachal polvon“); ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati („Changalzordagi sharpa“); yetim-yesir bolalarning turmushlari („Ulug‘ kun“, „Sen yetim emas-san“); chorvadorlarga ko‘mak („Oq otli“); o‘quvchilarning dalachilik brigadalari („Zamon“); sho‘x, o‘zboshimcha bolalar va ularning qayta tarbiyasi („Bizning roman“) kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi o‘rinda turadi.

Hakim Nazirning „Yonar daryo“ qissasining asosiy qahramoni Damir. U otadan erta judo bo‘lgan. Adib boshda bolani sho‘x, onaning gapiga quloq solmaydigan, yaxshi o‘qimaydigan, o‘zboshimcha qilib ko‘rsatadi. Bolaning bu salbiy tomonlari quyidagi lavhada shundoqqina ko‘zga tashlanib turadi:

„Buvim bilan oyim ayvondan turib ketishlari bilanoq, men lip etib o‘tinxonaga o‘tdim. U yerda tovuq katagi bor edi. Mo‘ralab ko‘rdim. Tovuuq tuxum qo‘yibdi-yu, chiqib ketibdi. Bir emas, ikkita tuxum. Ushlab boqsam, hali iliqqina. U yoqbu yoqqa alanglab oldim-da, tuxumning ikki yog‘ini cho‘p bilan chumchuq ko‘ziday teshib, og‘zimga xo‘p etuvdim, liqqa ketdi. Qani endi ustidan yumshoq non bo‘lsa, yeb yuborsang. Oyoq uchida oshxonaga kirdim-da, yarimta bo‘lkachani cho‘ntakka urib chiqdim. Yana kelib stulimga o‘tirdim. Bir-

dan hiqichiq tutib qoldi. Hiqichiq bosilarmikan deb vododan provoddan bir hovuch suv ham ichib oldim. Qornim to‘yanga o‘xshaydi. Endi daftardagi harflar, raqamlar uchishni qo‘yib, o‘z o‘rniga qo‘ndi. Lekin qo‘ngani bilan miyamga kirmadi. Negaki, uy ichidan oyimning yig‘i aralash ovozi eshitiylayotgan edi. U buvinga derdi: „Bu meni kuydiradiganga o‘xshaydi. Tepasida haq deb tursangiz, ishga qaraydi, bo‘lmasa yo‘q. Peshanam sho‘r bo‘lmasa...“

Yozuvchi Damir bilan Sulton amaki munosabatlari tasviri orqali inson tarbiyasida ota-onaning roliga alohida urg‘u beradi. Qissada Gazlidagi hayot, odamlarning turmushi, Bo‘ron va Qo‘ldoshlarning axloq-odoblari ham Damirning oyoqqa turib olishida asosiy manba bo‘lib xizmat qilishi ko‘rsatiladi.

Rustam Rahmonov „Changalzordagi sharpa“ qissasi bilan ikkinchi jahon urushi davri bolalarining tinib-tinchimas obrazlarini yaratib berdi. Axir urush dahshatlari uzoq Toshota qishlog‘ida ham aks-sado bergan edi-da. Toshotaliklar kechani kecha, kunduzni kunduz demay, dushman bilan g‘oyibona jang qiladilar. Ha, urush tashvishi kattaga ham, kichikka ham baravar tushgan edi.

Otash o‘jar, o‘z aytganidan qolmaydigan bola. Yozuvchi bu bola obraziga shunday ta‘rif beradi: „O‘jar odamning, ayniqsa, o‘jar bolaning tabiati qiziq. Undaylarni bir narsaga o‘chakishtirib bo‘lmaydi. Qilaman desa qiladi, o‘laman desa o‘ladi. Aytganini qilish uchun hech narsadan toymaydi. Bo‘lmasa, Otash onasining issiq bag‘rini hecham tark etmasam deydi. Lekin o‘jarlik! Ha, hammasiga uning shu o‘jarligi, shart kesarligi aybdor“.

Otash nega bunchalik o‘jar. Uning o‘jarligiga davr, urush sababchi. Bola otasini qattiq sog‘ingan. U otasini ko‘rmoqchi, nemis-fashistlarga qarshi kurashda otasiga ko‘maklashmoqchi. Ammo ota uzoqda. Unga yeta olmagan bolaning fe‘l-atvori ham juda boshqacha. Hamma kasallik mana shunda.

Rohat kampir qishloq bolalarini to‘plab juda ajoyib-g‘aroyib ertaklar aytib beradi. U aytgan ertaklar orasida pahlavonlar, dovyuraklar, sehrgarlar, ishyoqmas-u dangasalar, turli alvasti-yu jinlar bor.

Otash bugun ajinalardan birini tutish bilan band. U chalalakzorga bormoqchi, bir ajinani tutib, uni yalintirib-yalintirib, keyin „Bor, Gitlerni tutib kel, deyman. Uni tutib kela-

di, o‘shanda Gitlarni uchastkovoy militsionerga beraman. Keyin rosa qiynab o‘ldirishadi. O‘shanda urush ham tugaydi. Hamma urushdan keladi, dadam ham... Keyin ajinaning sochini qaytarib beraman...“ demoqchi.

Otash ana shunday o‘y-xayollar bilan Qo‘tirtibuloq tomon yo‘l oldi. Bu chakalakzor to‘g‘risida Toshotada qanchadan-qancha afsonalar to‘qilmagan. „Chakalak“ so‘zining o‘zi bolalarnigina emas, hatto kattalarni ham seskantirib, qo‘rquvga solib kelgan. Onalar injiq, yig‘loqi bolalarini „Gapimga kirmasang, chakalakzorga eltib tashlayman“ degan po‘pisa bilan tiyib kelishgan. Bu joy — alvastilar makoni, ins-jinslar bazm quradigan maydon! Bu yerda jin-alvastilarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rganlar bor Toshotada, deyishlariga qaramay, u o‘z baxtini sinab ko‘rmoqchi.

Bola o‘sha dahshatli chakalakzor bag‘rida kechasi uzoq o‘tirdi, qorni ochdi, sovqotdi. Ajinalarni kuta-kuta mijjalari qotib ketdi — kipriklari yumilsa ochilmaydi, ochilsa yumilmaydi. Shu payt allaqayoqdan dang‘ir-dang‘ir childirma chalishib, bir gala yasangan qizlar kelib qolishdi. Birpasda o‘rtaga gulxan yoqib, atrofida o‘ynab ketishdi. Otash u yon-bu yoniga alanglab qarasa, chakalakzordan darak qolmabdi. Shu onda jajji qizchasini opichlab, ayasi kelib qolsa bo‘ladimi! U nuqul qah-qah urib kuladi. Kela solib alanga ustidan sakrab o‘tdi-da, o‘yinga tusha boshladi. Birdan boyagi qizlar serjun maxluqlarga aylanib, Otashning ayasini qurshab olishdi. Ukasini silab-siltab tortishdi-da, olovga uloqtirishdi. Ayasini bo‘lsa, har biri panshahaday panjalari bilan bo‘g‘a ketishdi. Otash ajinalar to‘dasiga tashlanib, onasini qutqarmoqchi bo‘ldi. Biroq qarasa, oyoqlari yo‘q. Ovozining boricha qichqirsa ovozi chiqmaydi...

Ha, u uyqusida alahsiras edi. Endi u ajinalarning borligiga ishonmay qo‘ydi. Chunki Rohat kampirning ertagi faqat afsona ekanligiga bugun aqli yetdi. Ammo Otash hayotda bo‘sh keladigan bolalardan emas. O‘zicha sirli bu chakalakzorni o‘zlashtirishga kirishdi. Bu ishda unga Obidaxon va Xurshidjonlar ko‘mak berishdi. Chakalakzor o‘rnida mo‘l-ko‘l paxta hosili bitdi. Bu esa urush davri bolalarining frontga katta sovg‘asi edi.

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To‘xtaboyev („Sariq devni minib“, „Qasoskorning oltin boshi“, „Shirin qovunlar mamlakatida“), Hojiakbar Shayxov („Samo mehvaridagi na-

moyish“, „Shom kamari“, „Ajdodlar xotirasi“), Mahkam Mahmudov („Yevropaning o‘g‘irlanishi“), Anvar Obidjon („0099 nomerli yolg‘onchi“, „Dahshatli Meshpolvon“), Olloyor („Fazogir chumoli“), Oqiljon Husanov („Tog‘da o‘sgan bola“) va boshqalarning qalamiga mansub asarlar shular jumlasiga kiradi.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol o‘ynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Po‘lat Mo‘min, Mamarasul Boboyev, Turg‘unboy G‘oyibov, Nariyon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Ravshan Yoriyevlarning pyesalari o‘zining bolalarbopligi bilan kichkintoylar quvonchiga quvonch qo‘shib kelmoqda.

So‘nggi yillar bolalar dramaturgiyasida Ravshan Yoriyevning „Oq buloq“ (bir pardali) pyesasi alohida ajralib turadi. Asar qahramonlari — Quadrat, Jasur, Gulshan, O‘rmonchi bobo, Go‘zal qiz, Olmaxon, Qora dev, Qari shayton, Maymoq shayton, Kichik shayton va boshqalar.

Bolalar o‘rmonda karnaval o‘tkazishmoqchi. Hamma bu marosimga hozirlik ko‘rmoqda. Ammo ichi qora, qizg‘anchiq Qora dev-u shaytonlar bunga qarshi, nima bo‘lganda ham karnavalni o‘tkazmaslik, odamlarga pand berish rejalarini tuzadilar. Shifobaxsh, hammaning dardiga malham bo‘ladigan ko‘zchadagi Oqbuloq suvini zaharli suvga almashtirib, bolalarni nobud qilmoqchi bo‘ladilar. Shu payt bolalarga Olmaxon yordam qo‘lini cho‘zadi. Shaytonlar o‘zlari yasagan ko‘zadagi zaharli suvni ichib, halok bo‘ladilar.

Shu zaylda hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so‘z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O‘zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. O‘zbek bolalar adabiyotining bosib o‘tgan tarixiy yo‘li?
2. Bolalar she‘riyati?
3. Bolalar adabiyotida hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya?
4. Bolalar adabiyotida o‘qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do‘stlik?

ALISHER NAVOIY

(1441 — 1501)

O‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri, ma‘rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e‘tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqtirdi.

Alisher Navoiy ilm, ma‘rifat haqida ajoyib fikrlarni olg‘a surdi. U aql, ilm insonning eng go‘zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisobladi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o‘qish-o‘rganish kerak: „Yoshligingda yig‘gil bilimni, qarigach, sarf qilg‘il ani“, degan shoirning o‘zi ham juda yoshligidan ta‘lim oladi, o‘qishga beriladi. U yoshligidanoq ko‘p she‘rlarni yod bilgan. Jumladan, Farididdin Attorning „Mantiq ut-tayr“ („Qush nutqi“) asarini bolalik chog‘laridayoq qayta-qayta o‘qib, yod olgan.

Alisher Navoiy keyinchalik maktab va maorif masalalariga katta ahamiyat berdi. U mehnatkash xalq bolalarini o‘qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish va madrasalar qurish to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qildi. Alisher Navoiy Astrobodda surgunda yurganida podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o‘g‘il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qilgani, shaxsan o‘zi madrasalar qurishda tashabbus ko‘rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o‘zining „Ixlosiya“ madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o‘qitish va tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo‘lgan mablag‘ ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o‘xshatadi va bu quyosh o‘z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya‘ni hali ilmdan

bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi. Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarida bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so'z san'atkori va mutafakkiri o'zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki „Hayrat ul-abror“, „Farhod va Shirin“, „Layli va Majnun“ kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag'ishlaydi. „Hayrat ul-abror“ (*Yaxshi kishilarning hayratlanishi*) falsafiy-ta'limiy dostonidir. Navoiy bu asarida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta'lim va o'git berish masalalariga katta e'tibor beradi.

Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarinlik, ota-onaga hurmat, rostgo'ylik va to'g'rilik, ilmning foydasi va kambag'al o'quvchilarning bu yo'lda chekkan azoblari haqida batafsil to'xtalib o'tadi.

„Hayrat ul-abror“ asarining bir necha boblari odob-axloq va ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolotida odob va kamtarlikni ulug'lab, ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilish bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolotida bola tarbiyasi, uni o'stirish, o'qitish va balog'atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo'lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb ta'riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,
Jismni qil sadqa ano boshig'a...
Tun-kunungga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh...

Dostonning sakkizinchi maqolotida Navoiy yolg'izlikka nisbatan ko'pchilik — jamoatni ulug'lab, kishilarning birlari bilan ahil, do'st bo'lishlarini istaydi:

... Yo‘q hunari yolg‘uz esa, o‘z ishi,
Qayda kishi sonida yolg‘uz kishi?
Fard¹ kishi davrda topmas navo,
Yolg‘uz ovuchdin² kim etmish sado?..

„Hayrat ul-abror“ning o‘ninchi maqoloti rostgo‘ylik, halollik va to‘g‘rilikka bag‘ishlangan. Navoiy unda kishilarni rostgo‘y va to‘g‘ri bo‘lishga chaqiradi, yolg‘onchilik va egri-likning zararli oqibatlarini keskin fosh etadi. Shoir yolg‘on so‘zlashning yomon oqibatini „Sher bilan Durroj“ masalida ovchining tuzog‘iga tushgan Durroj timsolida hikoya qiladi.

Dostonning o‘n birinchi maqolotida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi. Kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o‘sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo‘lida chekkan mashaqqatlaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amalda foydalanish zarurligini ta’kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o‘ldi amal aylagil.

Navoiy yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, oliyjanob insoniy fazilatlarini qadrlashi, bolalarni o‘qish, o‘rganish va yuksak odobli, a‘lo xulqli bo‘lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo‘lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir.

Navoiyning bir qator axloqiy-ta’limiy qarashlari hozirgi kunda ham o‘z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

„Farhod va Shirin“ dostonida shoir chin sevgi va vafodostlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik g‘oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko‘pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag‘ishlangandir. Shoir dostonida Farhodning bolalik chog‘laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo‘lgan muhabbatini zo‘r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e’tibor bilan qaraganligini ko‘rsatadi.

¹ **Fard** — yakka, yolg‘uz. ² **Ovuch** — hovuch, qo‘l kafti.

Farhod yoshlik chog'idanoq juda aqlli, zehqli bola bo'lib o'sadi. U maktabda zo'r havas va qunt bilan o'qiydi. Tabiiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o'rganib oladi. Yosh Farhodning ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko'rdi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turfa fanlardan saboq o'qitardi. Natijada eng murakkab va pinhoniylar unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning vazifasi nihoyatda katta ekanligini, bolalarga ilm o'rgatish muhimligini ta'kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim, o'qib ko'ngliga yozib,
Dema ko'ngliki, jahon lavhiga qozib.

U davrda bolalar chuqur, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'z-lari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunishga undar edi:

O'qib o'tmak, uqib o'tmak shiori,
Qolib yonida, safha-safha bori...

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o'stirish yo'llarini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, dostonida Farhod jismoniy tomondan chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o'rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni tasvirlarkan:

Demon ham ko'ngli pok-u ham ko'zi pok,
Tili pok-u so'zi pok-u o'zi pok, —

deb har tomonlama mukammal, ma'naviy, jismoniy go'zal, yetuk yigit timsolini beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga katta havasli, sataroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug'laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, mehnatsevar Farhod kamtarin, mazlumlarga g'amxo'r, sofdil, mard va oliyjanob, jasur inson bo'lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorona mehnati natijasida katta kanal („Hayot daryosi“) va hovuz („Najot dengizi“) qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz yerlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo'jizalar ko'rsatgan bahodir yigit sifatida ta'riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib Armanistonga borganda, arman yurtida tog'da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko'radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,
Olib tufroqqamu ketkumdir oxir! —

deya o'z bilimi, hunar va g'ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o'rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do'stlik tuyg'ularidir. Farhod el-yurtining obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi.

Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur obrazlari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasidir.

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy tasvir etar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalqlar farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg'unlashtiradi:

Ki to olam, binosi bo'ldi bunyod,
Bu yanglig' qilmadi ish odamizod.

Alisher Navoiyning „Farhod va Shirin“ dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g‘oyalari yosh kitobxonlar ma’naviyatiga ham chuqur ta’sir etadi, ularni xalq, vatan uchun kerakli inson bo‘lib yetishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk shoir bolalarning o‘qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini „Layli va Majnun“ dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g‘oyalarini targ‘ib qilgan Navoiy maktablarda o‘g‘il bolalar bilan bir qatorda qizlarning ham o‘qishlarini orzu qiladi.

Alisher Navoiy o‘zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlarida tarbiyalanish, ta’lim olish borasida bosib o‘tgan yo‘lini, kamolotga yetish bosqichlarini tasvirlab, bolaning voyaga yetishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Shoirning 1500- yilda yaratgan „Mahbub ul-qulub“ (*Ko‘ngillarning sevgani*) asari ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta’limiy qarashlari bayon etilgani bilan xarakterlidir. Navoiy unda ijobiy fazilatlarining namoyon bo‘lishida avvalo ulardagi halollik va soddalik, samimiylik asosiy omil ekanligini ta’kidlaydi va bu mehnatga muhabbatning natijasi sifatida talqin etiladi.

„Mahbub ul-qulub“ uch qismdan iborat. Kitobning 1- qismi „Halollik ahvoli va af’oli va ahvolining kayfiyatida“, ya’ni kishilarning fe’l-atvori va gap-so‘zlarining ahamiyati haqida bo‘lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san’at va adabiyotning ahamiyatini targ‘ib qiladi, malakali, iqtidorli o‘qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san’atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O‘qish ham, o‘qitish ham og‘ir va mas’uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o‘rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta’kidlaydi:

Haq yo‘linda kim senga bir harf o‘qutmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Kitobning 2- qismi, asosan, axloqiy masalalarga bag‘ishlangan. Bu bobda yaxshi fazilat va yomon xislatlar tahlil qilinadi. To‘g‘rirog‘i, insonda bo‘lishi kerak bo‘lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga havasi keladi. Kimki qano-

atli bo'lsa, unday odamni el sevishini, e'zozlashini ta'kidlaydi. Mutafakkir qanoatni bir buloqqa — chashmaga o'xshatadi. Negaki buloq suvini qancha olgan bilan qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boyluk sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug'i izzat va shavkat hosilini beradi. U bir daraxtki, unda qaram bo'lmaslik va hurmat mevasi bordir. Bu bobda sabr, tavoze haqida ham ko'p ibratli gaplar aytiladi.

„Turli foydali maslahatlar va maqollar“ deb nomlagan 3-qismida turli tashbehlar berilgan. Bu qismda ko'proq o'qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo'lish va boshqa masalalar o'rta tashlanadi.

Alisher Navoiy o'z asarlarida xalq og'zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o'zi ham ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan, maqollarga yaqin bo'lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan:

Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafu yo'q.

Tilga e'tiborsiz — elga e'tiborsiz.

Oz-oz o'rganib dono bo'lur,
Qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur.

Bilmaganni so'rab o'rgangan — olim,
Orlanib so'ramagan o'ziga zolim.

Shunday qilib, otashnafas shoir qariyb olti asr davomida o'z she'riyatining bepayon maydonida yangi-yangi avlodlarni kutib olarkan, mehr-u shafqatdan, adolatdan, do'stlikdan sa-boq berib keldi. Har qaysi asrda ma'rifat va adolat uchun ku-rashning oldingi saflarida turib, ikkiyuzlamalik va jaholatni, loqaydlik va takabburlikni, ig'vogarlik va yolg'onchilikni fosh qildi, oliyjanob inson shaklini jo'shqin misralarda tasvirladi.

Navoiy zamondoshlariga juda kerak, hech kim aytol-magan, ammo xalqqa g'oyat zarur katta fikrlarni aytgan qu-dratli san'atkor edi. U keyingi asrlar, avlodlar uchun ham aziz va mo'tabar bo'lib qoldi. Navoiyning buyukligi shunda ediki, u o'z davrini keng ko'lamda, to'la ifodalab berdi. Qahramon-lari obrazida ahamiyatini aslo yo'qotmaydigan chinakam in-soniy, umumbashariy xislatlarni aks ettirdi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hech qaysi davr bizning mus-taqillik davrimiz kabi ulug' shoirning qadriga yetmagan va xalq ommasiga shunchalik yaqinlashtirmagan edi.

Ha, bugun Hazrat Navoiy har bir uyga kirib keldi. Uning nuroniy siymosi bilan birga bizning zehnimizga va qalbimizga bitmas-tuganmas ruhiy boylik va hayajon abadiy hamroh bo'lib qoldi. Odatda, badiiy adabiyot orqali xalq o'zini taniydi, tarixiy ahvolini, jamiyatda tutgan o'rnini tushunib oladi. O'zbek xalqi ham Navoiy asarlarida o'zini tanidi va qadimdan beri o'z kuchi, iste'dodiga komil ishonch bilan qarab kelganini angladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Navoiyning olamga kelishi, o'qishi, asarlarni yod olishi?
2. Navoiy asarlarida ota-onaga muhabbat?
3. Navoiy asarlarida o'qish, kasb-kor o'rganishga intilish?
4. Navoiy asarlarida odob-axloq?

**MUHAMMAD SHARIF
GULXANIY**

Isyonkor kuychi Gulxaniy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan va bu davr o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rinda turadigan yozuvchi. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo'lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko'ra, u XVIII asrning 70- yillari hozirgi Xo'jand viloyatining Darvoza qishlog'ida dunyoga keladi.

Bo'lajak yozuvchining bolaligi o'zi olamga kelgan tog' qishlog'ida o'tadi. Bu yerda ozmi-ko'pmi o'qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo'lgan havasi ortadi. She'riyatga oid ko'plab asarlar o'qiydi, xalq og'zaki ijodini berilib o'rganadi va asta-sekin she'riy mashqlari boshlanadi. U o'z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan, so'ngra Farg'onaga keladi, qiziqchiligi, hozirjavobligi va hajviy she'rlari bilan kishilar o'rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g'ariblik turkumidagi ruboiy va to'rtliklari bilan el og'ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo'qonga keladi va qiyinchilik bilan kun kechiradi. U o'zbekcha she'rlariga Gulxaniy, tojikcha she'rlariga Jurvat deb taxallus qo'yadi.

Gulxaniy bir necha yil Qo'qon xoni Olimxon saroyida navkar bo'lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko'rsatgan bo'lsa-da, ochlik, yupunlik uning hamrohi bo'lib qolaveradi.

Gulxaniyning „Ber menga“ radifli she'ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G'azal och qolgan kishining o'z xo'jayinidan non so'rashi bilan boshlanib, lirik qahramon — navkarning qalb alamlari so'nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g'azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan ayrim shaxs haqida gapirilmay, balki katta ijtimoiy masala — Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gap boradi. G'azalda lirik qahramonning qiyafasi umumlashma timsol darajasiga ko'tarilgan,

chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazovor bo'lmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon — navkar o'z boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qo'shindagi tartibsizlikni fosh qiladi. O'z huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham shunday ish ko'rishga da'vat etadi:

Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga,
Kofir o'lg'ayman agar desamki, bahmon ber menga.
Mosh-u bug'doy-u guruch berkim, shular menga kerak,
Hech aytmasman aqiq-u la'l-u marjon ber menga.
Egnima yopiq berib, qornimni to'yg'iz non bilan,
Senga bilo kim demasman din-u iymon ber menga.
Navkaring ochlikdan o'lsa, nega hayfing kelmagay,
Ey tabibi hoziqim, dori-yu darmon ber menga.
Non-u to'n ber, benavolik dardidan qutqar meni,
Men qachon aytdimki, Qorun ganjidek qon ber menga...
Gulxaniyni er yigitlar to'pidan kamsitmagil,
Fo'ta ber, ot ber, to'n-u chakmon ber menga.

Xalq zolim deb atagan Olimxondan keyin Qo'qon taxtiga chiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniy turmushida hech qanday o'zgarish bo'lmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi bo'larmikan, qornim nonga to'yarmikan, degan o'y-umidlar bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qo'shiladi. Xonni maqtab qasida va g'azallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni ko'klarga ko'tarib maqtaydi, xonga unda bo'lmagan yaxshi xislatlarni taqadi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirlaydi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi bo'lishga da'vat etadi. Ammo Umarxon saroyidagi fisq-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o'rab olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek hassos shoirning saroy ahliga bo'lgan munosobatini o'zgartirib yubordi: endi u ba'zan ixtiyoriy ravishda va ba'zan payrovlik qilib shohni ta'riflashdan chekinadigan bo'ldi, o'z e'tirozlarini bildira boshladi.

Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmida vafot etdi.

„Zarbulmasal“ xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli o'tkir hajviy asardir. Gulxaniy o'zining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli so'zlari va qochirimlaridan mohirlik bilan foydalandi. U hukmdorlar va ular-

ning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yo‘li bilan o‘tkir hajv ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning og‘ir, mashaqqatli hayotini o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga bo‘lishini payqadi va bunday salbiy ishlar uning ko‘zini ochdi. Natijada unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir, sharoitga ko‘ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi „Zarbulmasal“ asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirning maqsadi, hayotga, uni o‘rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo‘lgan munosobati to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifoda etilmay, hayvonlar, qushlar va shunga o‘xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodalandi. Shoir shu zaylda o‘zi yashagan zamon uchun aniq voqea-hodisalarni, ularga o‘zining munosabatini, qarashlarini tasvirladi.

Muallif o‘z masallarida majoziy qiyofalar orqali o‘sha davrdagi hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o‘zaro urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o‘z zamonida sodir bo‘lgan talon-tarojlik, xalqni qiynash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan-ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo‘li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunardi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo‘g‘li bir-biriga quda bo‘lishi voqesasini keltiradi. Bu ikki quda to‘y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko‘rqush, Hudhud, Kulankirsulton, Sho‘ranul, Malik Shohim va Kordonlarning bir-birilariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g‘oyaviy mazmunini ochadi. Yapaloqqush va Boyo‘g‘li yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko‘z va qonxo‘r bo‘ri, aldanchi va shayton tulkilarga o‘xshaydi. Bularning o‘y-fikrlari, yurish-turishlari shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo‘lishi ular uchun bayramdir.

Gulxaniy „Maymun bilan Najjor“ masalida hunar va hunar ahlini ulug‘ladi, qo‘lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi bo‘lma, ko‘r-ko‘rona birovga taqlid qilib falokatga yo‘liqma, degan fikrni maymun qismati orqali ko‘rsatadi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy foydali mehnat bilan shug‘ullanishni har narsadan yuqori qo‘yadi. Gulxaniy Najjor va uning mehnati-

ni, duradgorlik mahoratini katta muhabbat bilan tasvirlar ekan, hattoki maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olg'a suradi.

Mehnatkash xalqning og'ir hayoti, huquqsizligi va nochorligi, bir so'z bilan aytganda, ayanchli qismati „Tuya bilan bo'taloq“da o'ziga xos badiiy ta'sirli qilib beriladi.

Gulxaniyning tasvirlashicha, tuya hayotda ezilgan, tutqun, erk-ixtiyorsiz, og'ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy timsolidir. Bo'taloq esa ona sutiga ham to'yolmay, og'ir mashaqqatli hayot kechirgan, och-yalang'ochlikda, muhtojlikda yashagan erksiz mehnatkash bolalarning timsolidir.

Gulxaniyning „Toshbaqa va Chayon“ masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki timsol berilgan: Toshbaqa — aqli, farosatli, safarlarda ko'p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qarddon do'st timsoli. U o'z hamrohi Chayonning suvdan o'ta olmasligini bilgach, unga yordam qo'lini cho'zadi. Lekin Toshbaqa Chayonning xiyonatini — „Sen bilmaysanmi, Chayonning muddaosi xoh do'stning ko'ksiga, xoh dushmanning orqasiga bo'lsin nish urishdir“ degan javobini eshitgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o'xshagan odamlar bilan do'st va hamroh bo'lmaslikka, kishi o'zini va taqdirini o'shanday kishilarga topshirib qo'ymaslikka chaqiradi. Chayon butun umri bo'yi birovlariga yomonlik qilgan, ularga ziyon-zahmat yetkazgan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy qiyofasidir.

Gulxaniy shu zaylda hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida barakali hissa qo'shgan qalamkashdir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Gulxaniy kim? U qachon, qayerda tug'ilgan?
2. Qayerlarda xizmat qilgan?
3. Gulxaniyning qaysi asarlarida non tilab xonga murojaat qilinadi?
4. Gulxaniyning qaysi masallarida kasb-hunar haqida gap ketadi?

ABDULLA AVLONIY

(1878 — 1934)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojiga juda katta hissa qoʻshgan allomalardan biri Abdulla Avloniy bola taʼlim-tarbiyasiga alohida muhabbat bilan qaragan edi: „Tarbiyani tugʻilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, axloqimizni kuchlantirmak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim..., — deydi u, — Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning oʻzlari ilmlariga olim boʻlib, shogirdlariga ham bergan darslarini amal ila chaqishtirib oʻrgatmaklari lozimdir. Bu ravish taʼlim ila berilgan dars va maʼlumot shogirdlarning diliga tez taʼsir qilib, ular ilmi-odobli boʻladilar...

Eng yomon kishilar ilmga amal qilmaydirgan kishilardir. Agar tarbiya qiluvchi muallim olim boʻlib, amalsiz boʻlsa, bu shogirdlar axloqiga yomon taʼsir koʻrsatadir...”

Abdulla Avloniy bola kamolotida zakovat va fikrning ijobiy taʼsir kuchiga gʻoyat zoʻr baho beradi. Uningcha, zakovat — insonning eng yaxshi fazilatlaridandir. Zakovatli kishilar biron ishni boshlamoqchi boʻlsalar, uni har taraflama oʻylab koʻradilar. Shuning uchun ham ular katta hayotiy tajriba orttirib, kamolotga erishadilar. Zakovat hayotning barcha mushkul va jumboq masalalarini hal qilishda odamga hamrohdir: „Fikr tarbiyasi, — deb yozadi Avloniy, — eng kerakli, koʻp zamondan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan vazifadir. Fikr insonning sharofatli, gʻayratli boʻlishiga sabab boʻladi“.

Shuning uchun Avloniy bolaning fikrlash qobiliyatini oʻs-tirishda muallimning roli katta ahamiyatga egaligini taʼkidlaydi. Uning aytishicha, bolaning fikrini biron narsaga yoʻl-lash va uning oʻsha narsa haqida oʻylashiga erishish uchun uning diqqatini aniq narsalarga yoʻnaltirish, uning oldiga aniq

bir masala qo'yish va unga javob topish uchun unda ehtiyoj paydo qilish kerak. Bunda bolaning fikrini muayyan tomonga yo'naltiruvchi aniq vazifalarni belgilab berishda muallim katta rol o'ynaydi: „Bu tarbiya, — deb yozadi Avloniy, — muallimlarning yordamiga so'ng darajada muhtojdirki, fikrning quvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdir. Dars bilan tarbiya orasida biroz farq bo'lsa ham, ikkisi bir-biridan ayriilmaydigan, birining vujudi birovga bog'langan jon ila tan kabidir. Masalan, joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldirib ziynatlangan eski imorat ham o'tirishga yarog'limas. Basharti, o'ltirsa, insonlar: „Eski uyga yangi zardevor“, „Kir ko'ylakka jun jiyak“, „Mis qozonga loy tuvoq“, deb kulgu qilurlar. Bayt:

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar olmosdan bo'lur o'tkir.
Fikrning oynasi o'lursa zang,
Ruh ravshan, zamir bo'lur benur“.

Ha, bu ulug' pedagog Abdulla Avloniyning dil so'zlari. Buyuklarning, el-yurtga xizmati singgan ulug' kishilarning nomlari manguликka daxldor bo'ladi. Asrlar osha unday odamlarning xizmatlari ko'z-ko'z qilinaveradi. Prezidentimiz qachon ta'lim-tarbiya haqida gapiradigan bo'lsa, albatta, Abdulla Avloniy haqida to'xtaladi. Uning ibratomuz so'zi va ishini misol qilib aytadi: „Men Abdulla Avloniyning „Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir“ degan fikrini ko'p mushohada qilaman“, deb bu muallimning bosib o'tgan hayot yo'lini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatadi.

Ha, ana shunday maqtovga loyiq inson, o'zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878-yilda Toshkent shahrida to'quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang'ich diniy maktabda va madrasada o'qidi, ilm-fanga ixlos qo'ydi. O'zbek va boshqa Sharq xalqlari adabiyotini berilib o'rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan boshlaboq she'rlar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk she'rlari o'sha davr vaqtli matbuot sahifalarida bosilib turdi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o'zining birdan bir burchi deb bildi va 1904- yilda o'zi yashab turgan joyda — Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani o'ziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qo'lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o'quv jihozlarini o'zgartirdi. Bu yerda o'qiydigan bolalarning ko'pchiligini kambag'allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-badavlat do'stlarining ko'magida „Jamiyati xayriya“ tashkil etadi. Bu bilan bolalarga bepul kiyim-bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam berilishini ta'minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o'quvchilarning soni ko'paya boradi.

Abdulla Avloniy o'zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga jalb etib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand bo'lishlariga harakat qildi. U bolalarga jug'rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma'lumotlar berdi.

U 1907- yilda „Shuhrat“ deb nomlangan gazeta tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ'ib etdi. Jumladan, gazetaning birinchi sonida: „Matbuot har insonga o'z holini ko'rsatuvchi, ahvol-olamdan xabar beruvchi, qorong'u kunlarni yorituvchi, xalq orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g'oyalarini yoyuvchidir“, deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy „Adabiyot yoxud milliy she'rlar“ deb nomlangan to'rt qismdan iborat bo'lgan darsligida yoshlarni maorif-madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarini esa tanqid qiladi.

O'sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning „Birinchi muallim“ — „Alifbe“, „Ikkinchi muallim“ — „O'qish“ kitoblari katta rol o'ynadi.

Bu kitoblarda Avloniy o'tmish adabiyotimizning eng yaxshi an'analarini davom ettirdi, ilm va ma'rifatning ahamiyatini yangichasiga talqin etdi.

„Birinchi muallim“da Avloniy dastavval 32 harfni yolg'iz yoziladigan shakllarini bir sahifa alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so'zning boshida, o'rtasida va oxirida yozilishini ko'rsatgan, so'ng alifni barcha „bosh harflar“ga qo'shib, bo'g'inlar hosil qilgan.

„Ikkinchi muallim“da axloq-odobga doir, halollik va poklikka oid turli she’rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik qiyofalardan ustalik bilan foydalangan.

Kitob „Maktab“ she’ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o’qisa, savodxon bo’lsa, juda ko’p narsalarga erishishi chiroyli ta’riflanadi:

Maktab dur-u gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,
G’ayrat qilib o’qing, o’g’lon!

Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g’ami vayron qilur,
G’ayrat qilib o’qing, o’g’lon!

Darslikda ko’plab ibratomuz she’r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904- yildan umrining oxiriga qadar o’qituvchi bo’lib ishladi. U ko’plab she’rlar, „Maktab gulistoni“, „Turkiy guliston yoxud axloq“ kabi darsliklar bilan hozirgi zamon o’zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo’ygan edi. Uzoq yillar qayta-qayta nashr etilgan „Turkiy guliston yoxud axloq“ Yusuf Xos Hojibning „Qutadg’u bilig“, Nosir Xusravning „Saodatnoma“, Sa’diyning „Guliston“ va „Bo’ston“, Jomiyning „Bahoriston“, Navoiyning „Mahbub ul-qulub“, Donishning „Farzandlarga vasiyat“ asarlari kabi o’ziga xos tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Unda Abdulla Avloniy o’zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so’zboshisida muallif bu haqda shunday yozadi: „Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta’lim bermak ila barobar ulug’ adabiyot muhoblari — axloq havaskorlarining e’tiborlariga taqdim qildim“.

Darslikdagi har bir bo’lim ta’lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag’ishlangan bo’lib, ularning biri ikkinchisini to’ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo’limda kichik hajmli, ibratli hikoyalar keltiriladi, she’riy parchalarda yoki hikmatli so’zlarda „qissadan hissa“ chiqariladi. Yozuvchi bu asarida xalq og’zaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning „Bahor keldi“, „Bulbul“, „Bola ila gul“, „Yolg’onchi cho’pon“, „Tulki ila qarg’a“ kabi juda

ko'p she'rlari kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlangan. „Maktab bolasi“ she'ri boshlang'ich sinf o'quvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbida o'qishga muhabbat uyg'onishi umumiy yo'sinda bayon etiladi:

Yo'lga soldi til ila yo'ldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin,
Soldi o'rtog'ining so'zina quloq,
Bosdi ul ham o'quv yo'lina oyog'.
Ikkisi birga bo'ldilar mullo,
Chiqdi xat-u savod ham imlo.

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, „Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga“ g'oyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy o'zbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qo'shdi. Uning „Advokatlik osonmi?“, „Pinak“, „Biz va siz“ pyesalari adabiyotimiz tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934- yilda vafot etdi. U shoir, ma'rifatchi, dramaturg, jurnalist, rejissor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallif sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Abdulla Avloniy qachon, qanday oilada tug'ilgan?
2. Avloniy yaratgan darsliklar?
3. Avloniyning bolalar hayotidan olib yaratgan asarlari?

**HAMZA HAKIMZODA
NIYOZIY**

(1889 — 1929)

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilda Qo‘qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagogik faoliyati 1911-yildan boshlandi. U dastlab Qo‘qon shahrining Hojibek guzarida kambag‘allarning farzandlari va yetim-yesir bolalar uchun maktab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o‘qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta‘minlashni nazarda tutib, „Yordam jamiyati“ tashkil qildi. Shu jamiyat orqali u o‘quvchilarni o‘quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta‘minlab turdi.

1914- yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo‘ladi. Urush ta‘sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda qoladilar. Bu hol Hamzaga ta‘sir qiladi. Shoir ularning og‘ir ahvolini ifodalovchi she‘r va maqolalari bilan matbuotda muntaзам ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914- yilda „Sadoyi Turkiston“ gazetasida bosilgan she‘rida xalq ahvolini shunday ta‘riflaydi:

...Kambag‘allar titrashib yurgay yalang‘och izg‘ushub,
Oh, bu faqir-u asorat onlara sayyoddir,
Dil shikasta, bag‘ri xun, ko‘zida yosh shashqator,
Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.

Shunday sharoitda Hamza „bir iloj qilib kambag‘al bolalarni aqchasiz... tarbiya va o‘quvga boshlarini band qilmoq“ choralarini izlaydi, she‘r va maqolalarida bolalarni o‘qishga chaqiradi. Bu g‘oyani Hamza „O‘qi“ she‘rida bayon etadi. O‘sha yili u yetim va kambag‘al bolalar uchun „Dorul yetim“ (*Yetimlar maktabi*)ni ochadi va o‘zi o‘qituvchilik qiladi.

Hamza birinchi sinf o'quvchilari uchun „Yengil adabiyot“, 2-sinf uchun „Axloq hikoyalari“ o'qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915- yilda Marg'ilonga borib, kambag'al bolalari uchun maktab ochadi. 1918- yilda Farg'onaga borib o'qituvchilikni davom ettiradi va u yerda yosh san'atkor-ixlosmandlarni to'plab, „Sayyor dram truppa“ tashkil qiladi. 1919- yilning boshlarida Hamza Qo'qondagi 1- boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab ochib, o'zi o'qituvchilik qiladi. 1922 —1924- yillarda shoir Qoraqalpog'istonning Xo'jayli tumanidagi 1- bolalar uyi mudiri va o'qituvchisi bo'lib ishlaydi. 1925- yilda esa Farg'onaning Avval qishlog'iga o'qituvchi qilib tayinlanadi va g'oyat og'ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928 — 1929- yillarda Shohimardonga borib o'qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to'ldiradi. Uning ilm va tarbiyaviy mavzuda yaratgan „Ilm ista“, „Maktab“, „Kitob“, „O'qi“, „Qalam“, „Hikoya“, „To'g'riso'z bola“, „Hikoyat“, „Toshbaqa va Chayon“, „Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi“ kabi she'rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914- yilgacha bo'lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiq.

Hamza xalqni o'qitish, savodxon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi, maktablar uchun darslik va qo'llanmalar yozishni o'ziga maqsad qilib oladi. Hamza yozgan darsliklar uning o'sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar adabiyotini tushinishi haqida ko'pgina ma'lumot beradi. Bu g'oya „Yengil adabiyot“da o'z aksini topgan.

Muallim-olimning bu kitobidan munosib o'rin olgan „Maktab xususida“ asari alohida ajralib turadi. U bu she'rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog'iga o'xshatib ta'riflaydi:

Maktab millat quyoshi,

Balki ko'z ila qoshi.

Ko'zsiz, qoshsiz kishining

Qanday xunukdir boshi.

Maktab millat saroyi,

Ilm-u adabning joyi.

Dunyoda eng saodat

Axtarganlarning joyi.

Maktab millatning guli,

Millat aning bulbuli.

Maktabsiz qolgan millat

Boshqa chamanning quli...

„Birinchi sinf bolasining so‘zi“ she‘rida shoir o‘sha qu-yoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan o‘quvchining yozuv va chizuvini o‘rganib olib, baxtga erishayotganligini uning nomi-dan quyidagi misralarda bayon qiladi:

Mening o‘qub, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Go‘yo qanot yozganim.

Hamza xuddi shu darslikdan o‘rin olgan „To‘g‘ri so‘zla“ she‘rida har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kel-ganda ham to‘g‘ri so‘z bo‘l, deb o‘z o‘quvchisini, yosh ki-tobxonni to‘g‘riso‘z bo‘lishga undaydi:

To‘g‘ri so‘zla, ey o‘g‘ul,
Til burmag‘il yolg‘onga hech.
Bir masal bor: to‘g‘riso‘zlar
Boshini kesmas qilich.

Hamzaning „Yengil adabiyot“ga kiritgan she‘rlaridagi bosh qahramonlarning belgili xususiyatlaridan biri — to‘g‘riso‘zlik. Shoir bolalarni to‘g‘ri va rostgo‘y bo‘lishga, zararli va foydasiz ishlardan qochib, ijobiy ishlar bilan shug‘ullanishga, kishilar-ning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqirgan. „To‘g‘riso‘z bola“ she‘rida bu fikr yanada jonli chiqqanini ko‘ramiz. Hamza bu she‘rida barcha narsa pul va boylik bilan o‘lchangan jami-yatda hamma narsadan ko‘ra haqiqatni ustun qo‘ygan ijobiy qahramon bola obrazini yaratadi.

Bir bola o‘qishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini to‘sib, biri dedi: „Tanga berurman senga, so‘zla birozgina yol-g‘on menga“. Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

So‘zlang, ako, qomatingizga qarab,
Bu so‘zingiz aslida yolg‘on erur,
Tangaga yolg‘onni kim olgan erur,
Sizda ko‘p ekan o‘zi yolg‘on, ako,
Siz oni avval sotib aylang ado.
Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,
O‘rtog‘ingizda ko‘p erur bizdanam.
Ofarin aytdilar oning so‘ziga
Tangani xolis berubon o‘ziga.
Hissa: kimki to‘g‘ri so‘zi har qachon,
Tekkizadir doimiy bo‘yla hison.

Hamza bu she'rida bolalarni yoshligidanoq rostgo'ylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolg'onchilik va aldamchilikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda „Qimorning boshi“ degan bir she'r bor. Unda shoir Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan to'g'ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimjonning „To'p-tosh“, „Juftmi-toq“ degan o'yinlarni o'ynashdan asta-sekin qimor o'ynashga o'rganganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxiri bor-yo'g'ini qimorga boy berganini, nihoyat uning go'loxlikka tushib, xorlikda o'lib ketganini ifoda etadi.

„O'qish kitobi“ Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda to'q-qizta dars bo'lib, ularning har biri axloqiy masalaga bag'ishlangan. Barcha hikoyalarning qahramoni ijobiy fazilatlarni o'zida mujassamlantirgan maktab o'quvchisidir.

„Bir aqlli maktab bolasining o'z-o'zicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan so'zlari“ sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-ta'rifi vositasida ustoz obrazi chiziladi. Hamza o'zi orzu qilgan o'qituvchini bola tilidan bunday ta'riflaydi:

O'ylasak, bizni erurlar chin otamiz shul kishi,
Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...
Ota birlan onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,
Bizdagi har kamchilikni ko'rsatur ustodimiz...
Asta-asta bizda bo'lgan har yomon, shum fe'lni,
Har kuni aylab nasihat, yo'qotur ustodimiz.

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehr-u muhabbat qo'yish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash, dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga, ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuyg'ularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. „Ul aqllik otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yod etib degan so'zi“ sarlavhali uchinchi va „Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari“ nomli to'rtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb ta'riflaydi. Onani esa

„otamizdan ham muqaddas onamiz“ tarzida ulug‘laydi. Ayni chog‘da, ota-onaning bola tarbiyasi uchun mas‘ul ekanligi ta‘kidlanadi.

„O‘qish kitobi“dagi bir necha she‘rlar o‘qish, ilm olish, maktab hamda kitobning ta‘rifiga bag‘ishlanadi. Jumladan, „O‘qi“ she‘rida shoir o‘qish natijasida kambag‘al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san‘atdan bahramand bo‘lishi turgan gap deb uqtiradi. O‘qishning qadrini muallif o‘qituvchi-ustozlar tilidan shunday ta‘riflaydi:

Gar dilingda o‘ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmag‘il behudaga bekor, o‘qi!..
Ey o‘g‘il! Dunyoda bo‘lmoq istasang oliyjanob,
O‘qiq‘il maktab kelib, zinhor o‘qi, ming bor o‘qi!

U „Maktab“ she‘rida „O‘qub ilm-u adab bo‘lgay garang hushyor maktabdin“ deb „Insonni inson qatoriga qo‘shish“, insonni kamolotga yetkazish va uni oliyjanob, fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli katta ekanligini ko‘rsatadi. Shoir maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasini, odamni odam qiladigan joy deb ko‘rsatadi.

Hamza bolalarni ilmi, odobli hamda hunarli qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini „Kitob“ she‘rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab berdi. U o‘z she‘rida „Kitob bilim manbayi“, „Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!..“, „Har balodan asraguvchi eng muhim qimmat yarog‘“ kabi sifat va ta‘riflar bilan kitobni yuksakka ko‘taradi. Shu bilan birga, har bir kishi ko‘nglidagi orzusiga yetishishi uchun „Ilm manbayi bo‘lgan kitob“ni sevishi, savodli bo‘lishi lozimligini uqtiradi:

Har ko‘ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob...
Ko‘zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidur,
Har qorong‘u dilga go‘yo mohitobondur kitob...
Har kishi yoshlikda qilsa ozgina g‘ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo‘lmog‘i osondir kitob.

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko‘p falsafiy she‘rlar yozilgan. Hamzaning „Qalam“ deb nomlangan she‘ri ham ana shunday asarlardandir. Shoir qalamni ma‘rifat ramzi sifatida „Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o‘zi“ deya qadrlaydi.

Hamza „Ilm ista“ she’rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko‘zlagan murod-maqсадlariga erishishida ilm olishning ahamiyati katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o‘rganishga da’vat qiladi. U ilmli kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib, ilmli kishini porloq oftobga, ilmsiz kishini qorong‘i kechaga o‘xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilm-fanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o‘rganishga undaydi:

Har murod-u maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko‘z ochib bedor bo‘l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oynig‘a sayqal istarsan, nihon,
Ilm ista, ilm ista, istag‘il zinhor ilm!

Shuningdek, shoir ilm-fanni quruq o‘rganib olishnigina targ‘ib etmaydi, balki uning xalqqa xizmat qilishini, yangi-yangi kashfiyotlar uchun kerakligini nazarda tutadi va buni bolalarga uqtiradi:

Ilm bizni yeturgay har muroda,
Bizam ilm o‘lsa uchgaymiz havoda.
Olim bo‘lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv osti kezib,
Ham ucharmiz havoda.

Shoir ilm-fanning kuch-qudratini, kishilar ongini o‘stirishdagi bag‘oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

...Olim bo‘lsak qancha biz,
Har bid‘atni yanchamiz.
Jahl otlig‘ dushmani,
Ko‘ksina tig‘ sanchamiz.

Shoir „Hikoya“ asarida bolalarni yolg‘on gapirmaslikka, rostgo‘y bo‘lishga chaqiradi. Bu g‘oya xolasining pulini o‘g‘irlagan oiladagi katta o‘g‘ilning siri fosh etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo‘lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

Hissa: kimi bo‘yla xiyonat qilur,
Bir kun o‘zin shuyla xijolat qilur.

„Toshbaqa bilan Chayon“ masalining sujeti xalq og‘zaki ijodida juda mashhur. Gulxaniy bu masal mazmunini nasriy

yo‘l bilan bergan bo‘lsa, Hamza unga qayta sayqal berib, nazmda bayon etgan. Hamza masalda do‘stlikni ulug‘laydi, firibgarlik, tilyog‘lamalikni esa qattiq qoralaydi. Toshbaqa orqali rahmdil, chin do‘st obrazini yaratadi. Chayon obrazida esa yaxshilikka yomonlik qaytaruvchi, tilyog‘lama, o‘z so‘zida turmaydigan kishilar fosh etiladi.

Shoir bolalarni tanlab, bilib do‘st bo‘lishga, yomon niyatli kishilar bilan hamroh bo‘lmaslikka chaqiradi, kimda-kim yaxshilikka yomonlik qaytarsa, uning boshiga kulfat tushishi turgan gapligini uqtiradi. Masalda bunday xulosa chiqariladi:

Hissa: kimi g‘ayrni ulfat etar,
O‘z-o‘zicha boshig‘a kulfat yetar.

„O‘qish kitobi“dagi asarlarning ko‘pchiligida o‘z zamonasi uchun g‘oyat ilg‘or fikrlar olg‘a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o‘qituvchi, bola tarbiyasida ota-onaning roli haqidagi she‘rlar, „Toshbaqa bilan Chayon“ kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtda ham kitobxonlarga manzur bo‘lgan va ma‘rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g‘oyaviy va badiiy yuksak, o‘quvchilarga manzur bo‘lgan asarlar „O‘qish kitobi“ni o‘zbek bolalar adabiyotining noyob namunalari deb hisoblash uchun asos bo‘ladi.

Hamza 1925- yilda „Ikkinchi sinf uchun qiroat kitobi“ darsligini yozdi. Bu kitob g‘oyaviy mavzusi jihatidan Alisher Navoiyning „Hayrat ul-abror“ asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo‘l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar — „Ilm“da ma‘rifatlilik, ilmi bo‘lish shunday sharhlanadi:

„Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo‘lgan narsa ilmlik o‘lmoqdir. Ilmsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...“

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so‘ng bir bayt she‘r keltiriladi:

Ilmsiz har kishi uchsa havoga,
Ko‘ngil berma aningdek xudnamoga.

Hamza ilm haqidagi hikoyalariidan keyingilarini odob, axloq masalalariga bag‘ishlaydi.

Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida ota-onaning beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalanagan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to‘la ko‘zda tutilgan, fikr sodda, ixcham. Ayni vaqtda jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan. Asarning boshidan oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma‘rifatga da‘vat etish ruhi bilan sug‘orilganligi Hamzaning haqiqiy ma‘rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

1915- yilda Hamzaning „Milliy ashulalar“ to‘plami bosilib chiqdi. Bu to‘plamdagi she‘rlarning ko‘pchiligida ma‘rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib etish davom etadi. Hamza avvalgi she‘rlarida ilmi va yaxshi xulqli kishilarni ma‘rifatparvar deb ko‘rsatgan bo‘lsa, endi u o‘z xalqi uchun jonini ham ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni ma‘rifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqelik ta‘sir etganini, ijodkorning g‘oyaviy tomondan o‘sganini ko‘rsatadi.

Shoir „Milliy ashulalar“, „Oq gul“, „Qizil gul“, „Yashil gul“ va boshqa to‘plamlarida qo‘shiqalar bilan xalq ommasini madaniyatli bo‘lishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikka chaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni o‘qitish, ma‘rifatli qilish, tarbiyalash ishiga o‘zining butun iqtidorini, umrini bag‘ishladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Hamzaning qanday darsliklarini bilasiz?
2. Hamza — muallim?
3. Hamza masal yozganmi?

GʻAFUR GʻULOM

(1903 — 1966)

Otashnafas kuychi Gʻafur Gʻulom hozirgi zamon oʻzbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim oʻrin egallaydi.

1918- yilda Gʻafur Gʻulom 8 oylik muallimlar tayyorlash kursiga kirib oʻqidi va 1919- yildan boshlab tarbiyachilik, oʻqituvchilik ishlari bilan shugʻullana boshladi. Yoshlarni bilim va madaniyat quchogʻiga tortishda astoydil xizmat qildi. U Toshkentdagi „Urfon“ nomli maktab qoshidagi boquvchisiz bolalar uyida tarbiyachi va mudir boʻlib ishladi.

1923- yildan adabiyot maydoniga qadam qoʻygan Gʻafur Gʻulom oʻz ijodini bolalarga atab sheʼr yozishdan boshladi. U butun ijodi davomida yosh avlodni unutmadi va unga munosib adabiy meros qoldirdi. Shoirning „Mukofot“ (1940), „Sheʼrlar“ (1946), „Tongotar qoʻshigʻi“ (1949), „Bari seniki“ (1953), „Bir gʻuncha ochilguncha“ (1955), „Siz mening yoshligimsiz“ (1958) sheʼriy toʻplamlari, oʻrta va katta yoshdagi bolalar uchun „Shum bola“, „Tirilgan murda“ (1934), „Yodgor“ (1935) kabi ajoyib asarlari bolalar adabiyotida munosib oʻrin tutadi.

Gʻafur Gʻulom „Yasha, deyman, oʻgʻlim!“ sheʼrida fan va texnikani egallashni havas qilgan, qalbi qahramonlik ruhi bilan toʻlib-toshgan, cheksiz osmonga uchib, yulduzdan yulduzga oʻtishni orzu qilgan zamonamizning ilgʻor yosh qahramoni tuygʻularini oʻgʻli misolida tarannum etadi. Shoir bolalardagi qahramonlikka boʻlgan zoʻr havasni sezgirlik bilan ilgʻab olib, uni mohirlik bilan ifodalab bergan. Ota bilan bolaning suhbat shaklida yozilgan bu sheʼrda oʻgʻilning qoʻrqmaslik va irodalilik xislatlari jonli tafsilot va obrazlar orqali ochiladi. Sheʼrda bolalarning ichki kechinmalari, xarakteri,

hamma narsani bilishga bo'lgan qiziquvchanlik holatlari kulgili usulda, ta'sirli ifodalangan.

„Tursunali nega varrakdan voz kechdi?“ she'rida G'afur G'ulom texnikaning kuch-qudratini kichik yoshdagi bolalar saviyasiga mos vositalar — varrak va aeroplan orqali ko'rsatadi. Shoir buni varrakning kuchsizligi bilan aeroplaning kuchliligini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish va jonlantirish usuli orqali mohirona ko'rsatishga muvaffaq bo'lgan. Shoir aeroplarda tinmay baland va uzoqlarga uchgan qahramon obrazini chizar ekan, bolalarda zamonimizning shunday qahramoniga nisbatan mehr-muhabbat uyg'otadi. Shu bilan birga, muallim she'rida Vatanimiz qudrati va go'zalligini shoirona tasvirlaydi, bolalarni hayotda tug'ilyotgan yangiliklar bilan tanishtiradi, bularning hammasi ijodiy mehnat orqali yaratilganligini kuylab, ularni zamonimiz qahramonlari izidan borishga, fan cho'qqilarini egallashga undaydi.

Aeroplaning uchar otga o'xshab ketishi bolaning xayoliga muvofiq keladi. Shoir aeroplan talqinida bolani uni minib olishga, „Fanning eng cho'qqisi“ga uchirib olib borishga chaqiradi. Bunday havas ishtiyoqi yosh yurakni to'liqlantiradi va bola samolyot minishga qat'iy ahd qiladi.

Shoir „Bari seniki“ she'rida yuksak vatanparvarlik g'oyasini ilgari suradi. Ayni chog'da, o'z xalqining baxtini, go'zal Vatanning istiqbolini kuylagan shoir hayotga bo'lgan muhabbatini Vatanga bo'lgan muhabbati tuyg'usi bilan yonma-yon ko'radi, bolalarga ikkovini bir butun holda tushuntiradi. Buni shoir bola tilidan quyidagicha ifodalaydi:

Muncha ham chiroylisan, aziz Vatanim,
Bodomday ming ko'z bilan sevar badanim.
Sensan avval-oxir, sensan sevganim,
Jonim, yurak qonim, hatto shu tanim
Bir butun holicha bari seniki.

„Ahmad yomon bola emas-ku, ammo...“ she'rida Ahmad obrazi orqali „Sog'lom tanda — sog' aql“ maqolidagi mazmuni o'ziga xos tarzda yoritadi. Shoirning mahorati shundaki, shartlilik asosida Ahmadning tana a'zolarini jonlantiradi va Ahmad o'z tozaligiga befarq qaragach, bu a'zolar majlis qilib, har biri so'zga chiqadi va egasidan norozi ekanliklarini aytib, uni tanqid qilishadi. G'afur G'ulom doktorning foydali

maslahatlariga amal qilgan Ahmadning keyinchalik ozoda, sog'lom va intizomli bo'lib qolishi bilan birga, a'lochi o'quvchiga aylanganligini ishonarli tasvirlaydi:

Qo'llari ham sevinchidan chapakda,
Butun a'zo bir-biriga ko'makda.
Endi Ahmad sog'lom, toza, a'lochi,
Me'da kuchli, tishlari misli inji.

Shoir „Nortojining kurak tishi“ she'rida ham bolalarni Nortoji obrazi orqali tozalikka rioya qilishga undaydi. Kichik kitobxon diqqatini dastlab olti yoshli Nortojining „... chollar kabi kemshik“ ekanligiga qaratadi:

Oldingi to'rtta kurak tishining
Sog'i yo'q — hammasi chirik, darz ketgan.
Ba'zisi juda past, ba'zisi baland,
Ba'zisi lab yular — misli tikan.

„Nortojining kurak tishi“da shoir obrazli tasvirlar orqali Nortoji xarakteriga xos bo'lgan erinchoqlik va yalqovlikni, tozalikka rioya qilmasligini o'ziga xos yo'sinda fosh etadi. Xususan, Nortoji tishining kovagidan joy olgan narsalarni tasvirlar ekan, uning kulgili holatini „Karnayday og'zini ochishi bilan sassiq hid hammaga bilinib ketdi“, „Oldingi kurak tishida bir hafta burungi ovqat qoldig'i“ kabi misralar orqali yanada bo'rttirib gavdalantiradi. She'rda tozalikka rioya qilmaslikning zararli oqibati bolalarga g'oyat hayotiy va xarakterli misralarda yetkaziladi.

G'afur G'ulom Nortojining o'z nuqsonlarini to'g'ri anglab, tozalikka rioya qiluvchi bolaga aylanganligini ifodalab, ibratli xulosa chiqaradi:

Bilasizmi, o'rtoqlar, bu dori nima?
Bir quti poroshok, kichkina cho'tka...
Endi Nortojining tishlari durday,
Og'riqni, sasishni bilmaydi, toza.
Har kimki, tishini tozalab tursa,
Joni orom olar, o'zi pokiza!

Demak, shoir she'rlaridan kelib chiqadigan muhim xulosa shunchaki bayon yoki pand-nasihath tarzida emas, balki jonli tasvir, obrazli ifoda orqali beriladi. Bu kabi xulosalar kichkin-toylar ma'naviyatiga tezroq yetib boradi.

Shuni ta'kidlash zarurki, G'afur G'ulom „Shum bola“, „Tirilgan murda“, „Yodgor“ asarlari bilan bolalar adabiyoti nasriy janrining yuksalishiga ham o'zining munosib ulushini qo'shdi.

G'afur G'ulomning „Tirilgan murda“ asarida jamiyatga dog' bo'lib tushadigan dangasalik bilan mehnat o'rtasidagi kurash asosida mehnatning tarbiyalovchi qudrati tasvir etiladi. Muallif ijodiy maqsadini Mamajonning boshidan kechirganlari va uning o'zi tomonidan yozilgan kundalik sahifalari vositasida kulgili tarzda hikoya qiladi. Asar prolog va epilogdan tashqari, olti fasldan iborat bo'lib, ularda mulla Mamajonning 1925-yildan to 1933- yilgacha o'tgan davrda boshidan kechirganlari yozilgan. Asarda G'afur G'ulom o'z qahramoniga „so'z“ berib, uning o'ziga xos xarakterini yaratadi.

Ishyoqmaslik va yalqovlikda afsonaviy dangasalarni ham „bir cho'qishda qochiradigan“ mulla Mamajonning bugungi kunda mehnatkashlarning ijobiy ta'sirida asta-sekin yalqovlikni tashlab, ilg'or mehnatkashga aylanganligini hayotiy, tipik sharoitda, hajviy va kulgili ifodalarga boy lavhalarda ko'rsatadi. Mamajon timsoli asta-sekin o'sib, izchil xarakter darajasiga ko'tarilgan.

Adibning „Tirilgan murda“ asari ikki qismdan iborat. Ikkinchi qismda uning jamoa xo'jaligiga kirishi va qayta tarbiyalanishi, farovon hayotga erishishi tasvirlanadi.

Yozuvchi Mamajonning yalqovligi va erinchoqligini chuqurroq ochish uchun, avval uni „Ming bir kecha“ ertaklaridagi Abutanbalning yalqovligi bilan taqqoslaydi: „Xo'sh desangiz, Bag'dod degan shaharda Abutanbal degan bir yalqov yigit o'z onasi qoshida yashar ekan. Abutanbal hech qanday ish qilmas ekan. Onasi topib kelgan ovqatni chaynab, og'ziga solsa ham yutgani erinar ekan. Doim yonboshlab yotar ekan-u, o'rnidan turishga hafsalasi kelmas ekan. Mabodo qo'ltig'idan ko'tarib, tikka turg'izib qo'ygan chog'ingizda ham oyoqlari bir-biroviga chalishib yiqilar ekan...“

Mamajonning sarguzashtlari uning o'z tilidan so'zlatilishi bolalarga asar g'oyaviy mazmunini yaxshi tushunishga va ularning qiziquvchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Mamajon shu qadar yalqovki, u otasi ekib ketgan yarim tanobcha yerdagi jo'xorini qayirib olishga va buni pishirib tirikchilik o'tkazishga ham erinadi. Bu haqda uning o'zi

shunday deydi: „Qaddimni ko‘tarishdan ko‘ra chollarning koyishlarini eshitish osonroq ko‘rinar edi“.

Hatto yurishga ham hafsalasi kelmagan yalqov Mamajon birdaniga ilg‘or mehnatkash bo‘lib qolmaydi. Davr voqeligi, mehnatning shon-sharafi va qahramonlik ishiga aylanib, yalqovlikning tag-tomiri bilan yemirib tashlanishi Mamajon ongida illatlarni yo‘qotib, uning o‘zgarib borishida haqqoniy, aniq va hayotbaxsh kuch — jamoaning ta’siri ijobiy rol o‘ynaydi. Mamajonni mehnatga jalb qilishda yaxshi odamlarning ko‘rsatgan ijobiy namunalari Sattorqul obrazida mujassamlashtiriladi:

„Sattorqul akam qo‘yarda-qo‘ymay shudgorga olib chiqdi.

— Bas endi, yotaverma. Sal mehnatga ham qayish. Ranging joyiga kelib qopti. To‘lishibsan. Yur men bilan, — dedi. Erinib uning ketidan keta boshladim. U qo‘sh haydadi. Men otboshi yetakladim. Shudgor odamlar bilan to‘la edi: birisi haydayotir, birisi mola bosayotir, boshqalari ketmon chopayotir“. Bunday jo‘shqin hayot, daladagi qaynoq mehnat Mamajonda asta-sekin ishga havas tuyg‘usini uyg‘ota boshlaydi.

Mamajon yalqovlikdan, qoloqlikdan qutilib, ilg‘or, ongli mehnatkashga aylanadi. Uning qayta tarbiyalanishida jamoa va erkin mehnat katta rol o‘ynaganligi haqqoniy ravishda tasvirlab berilgan. Yozuvchi bu obraz orqali mehnatsevarlik g‘oyalari ni ilgari suradi.

Asarning tuzilishi o‘ziga xos, qiziqarli, tili ravshan va sodadadir. Mamajon tushida ko‘rgan ayol: „G‘unchaday tugilib kelgan qip-qizil lab, havoda uchib yurgan qaldirg‘ochning muttasil qanotiday payvasta qora qosh, sochlarining uchi qo‘ng‘iroq boylaganday jingalak, yuzlari atirgulga o‘xshagan tiniq pushti rang“ tarzida chizilgan. Shaxs tasvirida yoki „gaplarim zuvalasi pishmagan xamirday uvalanib ketmoqda edi“ kabi iboralar asarga ziynat bag‘ishlagan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida she’riyatning juda ko‘p durdonalarini yaratgan G‘afur G‘ulom bolalarga ham ajoyib asarlar taqdim etdi. Bu asarlarida vatanparvarlik va baynalmilallik g‘oyalari, qahramonlik va jasurlik, g‘alabaga ishonch ohanglari yangraydi. Shoir „Navqiron naslimiz sinov oldida“ she’rida yoshlarning kelajagini ifodalab, ularni erk va baxt bergan vatanga munosib kishilar bo‘lishga chaqiradi:

Bizning o‘lkamizda yo‘qolur ofat,
O‘limni yengishga sizlar kandidat...

Ertaning, ey adib va shoirlari,
Kishilik ruhining injenerlari...
Siz osmon ilmini suvday ichasiz,
Yulduzdan yulduzga zumda ko'chasiz...
A'lochi o'g'lonlar, a'lochi qizlar,
Vatan istagi ham xuddi ana shu.

Shoirning bu davrda yozgan noyob va go'zal asarlaridan biri „Sen yetim emassan“ she'ridir. Unda odamlarning ikkinchi jahon urushi yillarida yetim qolgan bolalarga bo'lgan vatanparvarlik, qardoshlik, insonparvarlik his-tuyg'ulari yuksak mahorat bilan tarannum etiladi:

Sen yetim emassan,
Tinchlan, jigarim,
Quyoshday mehribon,
Vatanning — onang,
Zaminday vazmin-u,
Mehnatkash mushfiq,
Istagan narsangni tayyorlaguvchi
Xalq bor — otang bor.
Cho'chima, jigarim,
O'z uyingdasan.

Bu parchada Vatanning muazzamligini, uning mehridaryo kishilari quyma obrazlarda, lo'nda, ta'sirli ifodalanganligi har bir misrada ko'rinib turibdi. Shoir bolalarga yetimlik nima ekanligini tushuntirarkan, o'zining achchiq yetimlik qismatini eslash orqali asarning ta'sir kuchini yanada oshirishga erishgan:

...Men yetim o'sganman,
Oh, u yetimlik...
Voy, bechora jonim,
Desam arziydi,
Boshimni silashga,
Bir mehribon qo'l,
Bir og'iz shirin so'z
Nondek arzanda,
Men odam edim-ku,
Inson farzandi...

Bu satrlarda shoir mahorati, avvalo, yetimlik tushunchasiga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Shoir nazdida haqiqiy yetimlik faqat ota-onadan judo bo'lishgina emas, balki Vatan degan, xalq degan tushunchalarda ham mavjud bo'-

lishdadir, degan falsafada namoyon bo'ladi. Shoir urushning dahshatli, fojiali voqealarini go'dak xayolida gavdalantirib, mana shu vahshiylikning sababchisi bo'lgan Gitlerni la'natlaydi:

Sut ko'r qilgur, haromi, Gitler oqpadar
Farzandning qadrini qayerdan bilsin?

Shoir she'rida g'alabaning muqarrarligini zo'r hayajon va ko'tarinki ruhda, obrazli misralarda ifoda etadi:

Tong yaqin,
Tong yaqin,
Oppoq tong yaqin...
Ulug' oilaning
Go'dak farzandi,
Bilib qo'y endi:
Sen tezda ulg'ayib,
Olam kezasan...
Haqorat yemirilur,
Zulm yanchilur,
Jahonda bo'lurmiz,
Ozod, muzaffar,
Sen yetim emassan,
Mening jigarim!

G'afur G'ulomning bu she'ri yoshlarda Vatanga sadoqat, vatanparvarlik va baynalmilallik hamda bosqinchilarga nafrat tuyg'ularini tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo'lgan barkamol asardir. Urushdan keyin G'afur G'ulom bolalar uchun „She'rlar“ (1946), „Tongotar qo'shig'i“ (1949), „Bari seniki“ (1953), „Bir g'uncha ochilguncha“ (1955), „Siz mening yoshligimsiz“ (1958) she'rlar to'plami va „Mening o'g'rigina bolam“ (1965) voqeyi hikoyasini yaratdi.

G'afur G'ulomning bu davr ijodida bolalarning o'ziga xos orzu-umidlari, yuksak ma'naviy olamlari, odob va axloqlari, o'qish va intilishlari asosiy mavzuga aylandi. Jumladan, shoir „Oltin medal“ she'rida o'rta maktabni bitirayotgan o'g'il va qizlarga ishonch va umid ko'zi bilan qaraydi. Ularni kelajagimizning ishongan kishilari — „zamonlar tongining chiroqlari“ deb tasvirlaydi:

Sizsiz kelajak yo'q, siz axir xalqning
Ming yilni ko'rajak qarog'larisiz.
Sizsiz yorimaydi osmonda Zuhra,
Zamonlar tongining charog'larisiz.

Shoir o'lkamizning kelgusida yanada gullab-yashnashini, jahonda tengi yo'q diyorga aylanishini orzu qiladi va yoshlarini ana shunday Vatanga munosib farzand bo'lishga, ilm-fanni egallashga undaydi. U yoshlarning ilm-fanda kamol topishiga zo'r ishonch bilan qaraydi.

G'afur G'ulom bolalar va yoshlarni kattalarga, ayniqsa, ota-onaga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalash mavzusida ko'plab she'rlar yaratdi. Shulardan biri „Ona“ she'ridir. Shoir bu she'rida bag'ri ufqlardan ham keng onaning lirik obrazini yaratib, bolaning unga bo'lgan mehr-muhabbatini ifoda etadi.

Shoir bolani chaqaloqligidanoq mehr-muhabbat bilan asrab, avaylab tarbiyalab kelgan onani ta'riflab, bu mo'tabar zotni e'zozlaydi:

O'zing axir nimasan,
Qoyamisan, tog'misan?..
Jahonmisan, bog'misan?
Rangmisan, quyoshmisan?
Hammasidan ulug'san!..
Hoynahoy bir kitobsan,
Minglab qomusdan baland.
Hoynahoy oftobsan,
Men esa senga farzand.

Shoir she'rdagi onaga murojaat etib, uni qoya, yuksak tog', chaman bog' hamda quyoshga qiyoslaydi va onani ulardan yuqori qo'yadi. Darhaqiqat, dunyoda onadan ulug' zot yo'q! U borliqqa jon baxsh etuvchi, olamni nurga burkovchi oftob misol qadrli, hatto undan ham azizdir. She'r bolalarda onalarga chuqur muhabbat hissini uyg'otishda katta xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, akademik shoir G'afur G'ulom o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirishga barakali hissa qo'shdi. U yoshlar uchun yozgan asarlarida bolalarning quvnoq hayotini yurakdan berilib kuyladi. Uning asarlari bolalarni yaxshi inson bo'lib kamol topishga, a'lo o'qishga da'vat etadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. G'afur G'ulom hayoti va ijodi?
2. G'afur G'ulomning urush davri ijodi?
3. G'afur G'ulomning hikoya va qissalari?

MUSO
TOSHMUHAMMAD O'G'LI
OYBEK
(1905 — 1968)

O'zining roman va qissalari, ilmiy-nazariy, siyosiy, badiiy-publitsistik asarlari, tarjimalari, ajoyib she'rlari, dostonlari, hikoyalari bilan o'zbek adabiyoti xazinasini boyitgan atoqli so'z san'atkorlaridan biri Oybek bolalar adabiyotiga ham munosib hissa qo'shgan ulkan adibdir. U yaratgan she'r va hikoyalar, qissa va dostonlar bolalar ma'naviyatiga samarali ta'sir etib, yosh avlod estetik didining shakllanishida katta rol o'ynamoqda. „Yosh yo'lchi“ (1925), „Gunafsha“ (1926), „Bolalikni eslab“ (1926), „Shaharcha bolalariga“ (1934), „Shoirning bolaligi“ (1937), „Eski va yangi bolalik“ (1937), „Odobli Tursun“, „Ahmadjon bog'bon“ (1971) kabi she'riy kitoblari, „Zafar va Zahro“ (1953), „Haqgo'ylar“ (1976), „Bobom“ (1957) kabi dostonlari, „Alisherning yoshligi“ (1975) qissasi, „Globus“ (1981) hikoyalar to'plami, „Bolalik“ kabi asarlari, ayniqsa, xarakterlidir.

Oybekning bolalar va o'smirlarga bag'ishlangan she'riy asarlarida qaynoq hayot, ilm, hunar va mehnatga bo'lgan muhabbat, vatanparvarlik, jamoatchilik, ijtimoiy burchni anglash kabi xususiyatlar aks etgan. Bu fazilatlar o'sha davrda Oybek asarlarining yetakchi mavzusiga aylanadi.

Shoir g'oyaviy-badiiy kuchli she'rlar bilan birga, bolalar va o'smirlar hayotini tasvirlovchi hikoyalar ham yozdi. 1981-yilda adibning „Globus“ nomli to'plami bosilib chiqdi. Bunda Oybekning shu vaqtgacha e'lon qilinmagan „Gulnor opa“ (1930), „Fanorchi ota“ (1930), „Singan umid“ (1930), „Til-latopar“ (1930) hikoyalari ham chop etilgan.

Oybek kichik yoshdagi maktab bolalari uchun Pokiston bolalari hayotidan „Qonli barmoqlar“ (1962- yil) hikoyasini yoz-

di. Hikoyada Pokistonda tinchlik uchun kurashuvchilardan qanday qasos olinayotganligi, ularning bolalari ko'chalarga chiqarib tashlanayotganligi, tilanchilikka va malaylikka mahkum etilayotganligi hikoya qilinadi. Yozuvchi buni asar qahramoni to'qqiz yoshli Alining sarguzashtlari orqali tasvirlaydi.

Oybek hikoyada Alilarning yashash sharoitini va qanday kun kechirishini quyidagicha tasvirlaydi: „Gorishov Lohurning baridagi bir daha. Lohur — qo'shiqlar, gullar diyori. Gorishov esa dahshat! Ali bu xaroba-vayronalar ichida yuguradi. Ko'cha, yo'lka deydigan narsa yo'q, tutash xaroba kulbalar. Shunday xaroba kulbalarining biridan Ali bilan onasi, otasi qamalgandan so'ng haydalib, ko'chaga tashlangan edi“.

Pokiston shaharlarining ko'cha-ko'ylarida to'da-to'da tilanchi bolalar yurishadi. Gadoylar, odatda, „baxshish“ deyilsa, o'zlarini tomdan tashlab yuborishga tayyor ekanligi hikoyada bo'rtib turadi.

Ali bir parcha non qidirib, besh-olti kundan buyon rasalarni kezib yurganda gulobchi do'kondor uni chaqirib, „jahlaralash dedi: „Mana bu yashiklarni bo'shat!“ va buning evaziga haq to'lashga va'da qiladi. Ali „Rostdanmi?“ deb so'radi va do'kondorning „Ha“ degan tovushini eshitgach, bola uzun xo'rsindi, jilmaydi. Kir, kalta ko'ylagining yenglarini shimarib, ishga tushdi“.

Ali yashiklardagi siniq gulob shishalarini tashiydi: „Siniq cheti uchgan shishalar va berahm quyoshning issig'i xunob qilar, kichik barmoqlari tilingan, qo'llari qon. Ammo och, tentirab yurishdan charchagan bola bu xizmatdan vaqti xush“ edi. „Isqirt, juldur, cho'pday oriq bolalar bolaning qonagan qo'llariga tikildilar“. Bolalar Aliga ko'mak bermochi bo'lganlarida u „Rahmat“ deb javob berdi. Ali och-nahor, barmoqlarini shisha siniqlari kesib achitishiga, bir parcha non topishning nihoyatda azob-uqubatlari va mashaqqatlariga qaramay, do'kondor gulobchining og'ir ishini bajardi. Do'kondor „bir qutini ochib, yupqa „chapati“ — nonni uloqtirdi. Ali ilib oldi, quvonib dedi: „Darrov borib, ayamga beraman, u kasal!“ „Aya, men keldim, non topib keldim. Turing, non yeng, non...“

Kampir onaning yuzini ochdi: „O'tdi olamdan!“

Dard bilan, yo'qchilik bilan, ochlik bilan, g'am qurshagan bu g'arib ayolning yuzida baxtsiz hayotning eng so'nggi

nafasida o‘lim bilan kurash dahshati ko‘rinar edi“. Bu hayotiy parcha faqat pokistonlik Alining hayoti uchun xos hodisa bo‘libgina qolmay, balki kambag‘al mehnatkash bolalarining hayoti uchun ham tipik hol edi.

Kitobxon Alining sarguzashtlari bilan tanishar ekan, unda oddiy insoniy huquqlardan ham mahrum etilgan bolaning ayanchli taqdiri orqali yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg‘ulari shakllanadi. Muhimi shundaki, hayotda doimo yovuzlik bilan ezgulik orasida tinimsiz kurash borishini, bu kurash insonlarni ulug‘ ishlarga otlantirishi mumkinligini his qiladilar.

Oybek buyuk o‘zbek shoiri Alisher Navoiyning bolalik yillari haqida hikoya qiluvchi „Alisherning yoshligi“ qissasini (1967) yozdi.

Ulug‘ Navoiy Oybekning sevimli siymolaridan biri edi. Bu haqda adib maqolalaridan birida shunday hikoya qiladi:

„Navoiy she‘riyati va Navoiy obrazi hamisha kuchli bir quyosh kabi ko‘nglimni tortar edi. O‘z asarlarimda Navoiy obrazini yaratishga zo‘r mayl va istagim bor edi. Yoshligimdan beri Navoiyning o‘lmas, adabiy she‘rlarini sevib o‘qir edim, uning jozibali g‘azallari borgan sari ko‘nglimga singib bordi, shakl va mazmunlari yuragimni mast va maftun etdi... U mening ko‘nglimda, yodimda edi, butun borlig‘imni band etgandi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o‘ylar edim. Uning ma‘nodor, aqlli ko‘zlari, hamisha xushfe‘l, rahmdil, oliyjanob qiyofasi, asl, pok, ulug‘ qalbini his etardim, ko‘z o‘ngimda ko‘rardim...“

Oybek 1928- yildan boshlab Alisher Navoiy ijodini chuqur o‘rganishga kirishdi. U dastlab Navoiy ijodiga doir ko‘p-gina ilmiy maqolalarni o‘qib o‘rgandi. Keyinroq „Navoiy“, „Guli va Navoiy“ dostonlarini nashr ettirdi. Davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan „Navoiy“ romanida ulug‘ shoir va mutafakkir hayotining kamolot davri tasvirlanadi. Buyuk shoirning bolaligi haqidagi qissaning yozilish tarixini adibning rafiqasi Zarifa Saidnosirova shunday izohlaydi:

„Alisherning yoshligini qalamga olish niyati adib qalbida qirqinchi yillarning boshlarida tug‘ilgan bo‘lib, „Navoiy“ romanini yozish davrida bu ishtiyoq yanada kuchaygan edi. Tili, uslubi jihatdan mazkur romanga yaqin bu qissa 1967- yilda tugallangan bo‘lsa-da, o‘ziga nisbatan g‘oyatda talabchan

adib uni qaytadan ishlash maqsadi bo'lgani uchun e'lon qilishga oshiqmadi“.

„Alisherning yoshligi“ qissasida Hirotdagi tarixiy voqealar (taxminan 1447—1452- yillar), shahzodalarning Shohruh va-fotidan keyingi o'zaro taxt uchun kurashlari va shu davrda o'tgan Alisherning bolalik (to'rt yoshdan boshlab) yillari ha-qida hikoya qilinadi. Qissada Alisher obrazining takomili o'sha vaqtdagi tashqi muhit voqealari va ziddiyatlari bilan uzviy aloqada tasvirlanadi. Hukmron doira orasida mavqeyi ancha baland bo'lgan G'iyosiddin va Gulbegim bekaning oiladagi samimiyligi, o'zlarini sipo ham oqilona tutishlari farzandi Alisherning ham jismoniy, ham aqliy tomondan kamolotida muhim bo'lganligi haqqoniy tasvirlanadi.

Oybek qissadagi qahramonlar bilan o'quvchilarni tanish-tirishda va Alisher fazilatlarining takomillashishini tasvirlashda G'iyosiddin Kichkina uyidagi mehmondorchilik lavhasidan us-talik bilan foydalangan. Qissa charaqlagan keng chorxari meh-monxonada mehmonlar, qavm-qarindosh, yaqin do'stlar yi-g'ilib, ajoyib suxanvarlik va samimiy suhbat tasviri bilan bosh-lanadi. Oybek Alisherning otasi G'iyosiddin Kichkinani kam-tar, yumshoq fe'lli, ko'zlari aqlli, kalta soqoli o'ziga yarash-gan, jussasi kichkina, hammaning hurmatini o'ziga tortgan kishi sifatida tasvirlaydi. Ko'pchilik uni G'iyosiddin Kichkina, yaqin do'stlari esa, ko'pincha, Kichik bahodir ham der edi-lar. Adib Malika Gavharshod saroyiga kelgan mehmonlar ora-sida Alisherning onasi Gulbegim beka ham borligini bayon etib, uni quyidagicha tasvirlaydi:

„Xushbichim, kelishgan qomatli, yuzlari oppoq Gulbe-gimning ingichka qoshlari va jilvali mehr chaqnagan qora ko'zlari go'zallikning eng zo'r omili edi. Katta zavq va did bi-lan kiyingan, yigirma besh yoshlardagi bu juvon yig'inlarda ko'zga darrov tashlanar, chehrasi issiq, yoqimli ayol edi“. Shunday qilib, Oybek asarning boshidayoq o'quvchilar diqqa-tini Alisher ota-onasining ajoyib, yoqimli fazilatlarini bilan ta-nishtirishga tortadi.

Oybek o'sha davrdagi ijtimoiy, siyosiy muhit va taxt uchun bo'lgan dahshatli janglar manzarasini, o'zining turkiy she'rlari bilan mashhur bo'lgan Qobuliy Alisherning tog'asi ekanligini ham o'zaro suhbat lavhasi asosida ta'sirli bayon etadi:

„Hazrat Ulug‘bek ilm dunyosida mangulik kashf etgan musharraf olimdurlar. Ko‘ngillari barcha ilmlarning tajassumi bo‘lmish bu zot tariximiz kitobida abadiy yorqin yulduzdir-lar“, deb ta‘rifini keltiradi.

Mehmondorchilik davrasida yosh Alisherga sulton Ulug‘-bekning tengsiz olimligi va donishmandligi, saltanatning tadbirkor namoyandasi ekanligi ma‘lum bo‘ladi. Alisher uning bu fazilatlariga chuqur muhabbat bilan qaraydi.

Oybek o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy va adabiy hayot hamda tarixiy shaxslar xarakterini bolalar va o‘smirlar yoshi va saviyasiga mos holda qiziqarli qilib tasvirlaydi. Adib Alisher ongining shakllanishi va takomilida ota-onasi, Husayn Boyqaro bilan o‘qigan chog‘lari, tog‘asi va boshqalar, ayniqsa, Ulug‘-bekning kashfiyotlari haqidagi hikoyalar ijodiy maktab bo‘lganligini mahorat bilan tasvirlagan. Mehmonlar oldiga kirib borgan yosh Alisherning kattalarga bo‘lgan samimiy hurmatini, she‘rni chuqur did bilan tushuna bilishini, fahm-farosatligini Oybek haqqoniy tasvirlaydi.

Yosh Alisher xarakteridagi o‘ziga xos xislatlar uning bolalik chog‘idanoq namoyon bo‘lgan edi. Alisher siymosiga xos bo‘lgan aqllilik, kattalarga bo‘lgan samimiy hurmat, she‘riyatni nozik his etish, g‘azallarni g‘oyat maromiga yetkazib ifodali o‘qish, ayniqsa, „ot choptirishdan fikr yuritish yaxshiroqdir chamamda“, deya fikr yuritishi kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

Alisherning keyinchalik buyuk davlat arbobi, ulkan shoir darajasiga yetishishida bu kabi fazilatlarining o‘zigina yetarli asos bo‘lib xizmat etmadi, albatta.

Oybek Alisher xususiyatining shakllanish jarayonini har bir lavha, chiziq, suhbat, yordamchi timsol va qahramonlar munosabati orqali ham badiiy asoslay olgan.

Alisherning o‘qishga — maktabga bo‘lgan havasini adib uning tilidan: „Ov qilmoq, merganlik — ermak narsa, lekin eng zo‘r zaruriyat maktabdir. Turmushning ko‘p sirlarini maktab o‘rgatadi“, deb uning ilmga bo‘lgan qiziqishini tasvirlaydi. Shu bilan birga, uning ota-onasi, qavm-qarindoshi va boshqalarning suhbatlari, shoirlarning g‘azallari Alisherga katta ta‘sir etganini qayd etadi.

Alisher o‘zi yashagan davrning ziddiyatlarini hali o‘zi u qadar anglab yetmaydi. Shuning uchun ham Shohruhning

Abdullatif bilan, Abdullatifning Xonzodabegim va Gavharshodbegim bilan Ulug‘bek to‘g‘risidagi munozaralari mag‘zini chaqa olmaydi. Ulug‘bek to‘g‘risida porloq taassurotga ega bo‘lgan ziyrak Alisher Abdullatifning o‘z otasiga qarshi gaplaridan dastlab hayron qoladi va ikkilanadi. Biroq u shundayligicha qolavermaydi.

Alisherga xos fazilatlardan yana biri kattalarning fikr-mulohazalarini sinchkovlik bilan tinglash, kim haq, kim nohaqligini bilishga intilishda namoyon bo‘lishidadir. Xuddi shu tariqa yosh Alisher xarakteri asta-sekin shakllana boradi. Qissada Alisherning san‘atga bo‘lgan munosabati ham o‘ziga xos lavhalarda ishonarli aks etadi. Xususan, nay parchasi asosida ifodlangan tasvirlar bugungi yosh kitobxon uchun ham ibratlidir. Ayniqsa, boboning „Zavq-u shavqning siri ko‘p... ko‘p sindim, ulg‘aysa bilgich, donishmand bo‘lur. Halitdan tili tangani teshadi, ko‘zlaridan ko‘kraging o‘tini ko‘rurman. G‘azallarni zavq bilan tinglaydur, cholg‘ularga havasi baland“ kabi fikrlari shu jihatdan ibratlidir.

Alisher xarakterida davrga munosabatning ifoda etilishida qishloqdan keltirilgan yetti mahbusni dorga osish voqeasining ta’siri katta bo‘ladi.

Chorsu maydonidagi odamlarning ko‘pchiligi dorga osilayotgan kishilarning holiga achinib, ko‘z yoshini to‘xtata olmay yig‘layotganidan Alisherning ham xo‘rligi keladi. Bu holni yozuvchi „...Ko‘rasizmi! Alarning holiga ahli shahar yig‘lashur!.. Alisherning ko‘z yoshlari tag‘in quyila boshlagan edi“, deb tasvirlaydi.

Alisher dor, darra kabi jazo turlarini faqat eshitgan. Bu vaziyatni ko‘rgandan keyin shafqatsizlik va zulmkorlik haqidagi tushunchasi kengaya boradi. Asarda mazkur voqea orqali qiz va yigit muhabbatining poymol etilishi, ularning sevgi, erk uchun kurashi xalqning qo‘zg‘olonga borib bog‘lanishi — davrning o‘ziga xos tavsifidir. Shu kabi voqealar Alisher hayotida o‘chmas iz qoldirib, xarakterining chuqurlashishiga sabab bo‘ladi. Oybek Alisherning ilm va adabiyotga bo‘lgan intilishini Qur‘onning ma‘nosini tushunishga urinishini, fors-arab tillarini o‘rganishini, turkiy (ona tili) bayt va g‘azallarni mahorat bilan o‘qishi va ko‘plab g‘azallarni yod olishini, maqollar, massallar, ertaklarni sevib mutolaa qilishga harakat qilganligini

tasvirlash orqali bayon etadi. Alisher shahzodalar o'rtasidagi dahshatli janglar, qonli urushlar borgan sari zo'rayib borayotganini, o'z zamonining notinch voqealarini, ota va bola o'rtasidagi dushmanliklarni endi chuqurroq tushunib, fikr doirasi kundan kunga kengayib boradi.

Shohruh Mirzoning vafotidan so'ng shahzodalar o'rtasidagi o'zaro janglar kuchayib ketgach, G'iyosiddin Kichkina bir necha yaqin qarindoshlari bilan Iroqqa yo'l oladi. Yo'l azobini tortib, Hirotga yetib borgan G'iyosiddin Kichkina shahzodalarning o'zaro bo'lib o'tgan janglari bilan tanishadi. U yerdagi ahvolni yozuvchi bir chol tilidan hikoya qiladi:

„Hali qarabsiz — taxtda Alouddavla, hali Abdullatif... Hammasi och bo'ridek chor tarafdan yopishishadi. Toj-taxt g'alvasi xalqning tinkasini quritdi. Abulqosim yurakli, o'tkir odam, ehtimol zamonning loyqasi endi cho'ksa, G'iyosiddinbek“.

Cholning har bir gapi, shahzodalarga bergan bahosi yosh Alisher qalbini larzaga keltiradi. Shahzodalarning pastkashliklari, rahm-shafqatsizliklari uning nafratini oshiradi. Mash'um tuzumga, davrning nobopligiga, shahzodalarning haddan ziyoda quturishlariga qarshi tug'yon bilan ulg'aya boshlaydi.

Oybek bundan besh yuz yil ilgari yashagan turkiy va forsiy xalq tilini, uning milliy ruhini, boyligini, so'z yoki iboralar ma'nosini nozik his etadi. Naychi chol obrazini eslaylik. U aslida bechora faqirlar tabaqasidan, hunari nay yasash va chalish. Bobo hayotning asl ma'nosini naysiz tasavvur etmaydi. Yosh kitobxon bu cholning gap-so'zlaridan, suhbatlaridan uning kasb-hunari naychilik ekanini bilib oladi. Nutqidagi ma'noli, tagdor, aniq iboralarda esa cholning yoshi juda ulug'ligini darrov his qiladi. „... Nay o'zimizning qadimdan qolgan cholg'u, mungli, ma'yus qalblarning firoqi, alamlarini kuylaydur, to'y-bazmlarda uning go'zal sadosi ko'ngullarga zavq to'ldiradur, ajoyib sehrkor cholg'udir nay. Alisherbekning ishq tushibdimi — o'rgaturmiz. O'g'lonim xohlasa, balki mashhur musiqa ahlidan bo'lur... Dildagi ohang nafas ila nayga o'tur... Barmoqlar kuyni pardalarga solib turadur“.

Oybek bu kabi kekxa nuroniylar obrazlari vositasida insonparvarlik, ezgulik, odamiylik, saxiylik, yoshlarga muhabbat kabi g'oyalarni targ'ib etib, o'zining badiiy mahorat egasi ekanligini yana bir bor namoyish etdi.

Alisherning haqiqiy inson bo‘lib ulg‘ayishida G‘iyosiddin Kichkina, Gulbegim beka, xizmatkor bobo, tog‘asi Mirsaidning ma‘naviy ta‘siri juda katta bo‘lgan.

Oybek qissada Alisherning Turkiston sahrolarini, buyuk tog‘larini, bu yerda istiqomat qilgan xalqlarning urf-odatlarini, „go‘zal, shirin va rangin“ tillarini qattiq sevishi va ardoqlashini ishonchli qilib tasvirlay olgan.

Oybekning shaxs ta‘sirini yaratishdagi mahorati mazkur asarida ham aniq ko‘rindi. U, ko‘pincha, aniq obraz va qahramonlarning tashqi qiyofasini chizish orqali ularning ijobiy yoki salbiy, ma‘naviy dunyosini ochib beradi.

Badiiy tildagi va tasvir yaratishdagi adib mahorati qissaning xalqchillik ruhini ta‘minlagan, shu zaylda Oybek „Alisherning yoshligi“ qissasi orqali xalqimizning uzoq o‘tmishdagi hayoti haqida ham yosh kitobxon ongida haqqoniy taassurotlar hosil qila olgan.

Adibning „Bolalik“ qissasi markazida yosh Musaning bo‘shidan kechirgan sarguzashtlari yotadi.

Musa obrazining hayotdagi asosi adib Oybekning o‘zidir. Asarda Musavoyning yetti yoshgacha bo‘lgan davrdagi xarakteri sho‘xlik, tegajog‘lik, tinib-tinchimaslik va o‘yinqarolikdan tashqari, ochiq ko‘ngil, dangalchi, o‘tkir zehniligi Oybekona tasvirga ega.

Musavoy xarakterining shakllanishida oila, hayotda ko‘rgan-kechirganlari, kishilar bilan suhbatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Keksalarning xonlar, beklar, bo‘lislari, boylar haqidagi xotiralari, eshitgan xalq ertaklari Musavoyning adolatsizlikka va nohaqlikka nafrat ruhida tarbiyalaydi, mehnatkash xalqqa mehr-muhabbat bilan qarashga o‘rgatadi.

O‘zi tug‘ilib o‘sgan mahalladagi bozor, rastalardagi bazozlar, baqqollar, do‘kondorlarning xatti-harakatlarini diqqat-e‘tibor bilan kuzatar ekan, ularning ziqna, xasis, chayqovchi, tekinox‘r va makkor kishilar ekanligini bilib, qalbi larzaga kelar edi.

Oybek Musavoyning o‘qish-izlanishlariga chuqur muhabbat bilan munosabatda bo‘ladi. Uning o‘qishda tirishqoqligini, zehning o‘tkirligini, qunt bilan mutolaa qilishini, arabcha so‘z va iboralarning qoidasini buzmay, yoqimli ohangda talaffuz eta bilishini mahorat bilan chizadi.

„Bolalik“ qissasida Turgʻun, Aʻzam, Ahmad, Qodir, Hoji, Sobir kabi Musavoyning tengqurlari va oʻrtoqlarining obrazlari ham berilgan. Ularning har biri oʻz shaxsiy qiyofalariga ega. Qodir koʻrinishdan moʻmin-qobilga oʻxshab tuyulsa-da, ammo jahldor. Ahmad oshiqboz, tentakroq, Hoji mardikorning oʻgʻli quvgina, Sobir kichkina boʻlsa ham pishiqqina. Ularning turmush tarzi turlicha. Kattaroq bolalar oshiq, chilla oʻynaydilar, kichik bolalar esa tol novdalaridan ot qilib minadilar. Bu borada Turgʻun obrazi feʼl-atvoridagi sergaplik, toqatsizlik, shartakilik bilan birmuncha ajralib turadi.

Oybek oʻsha davr tashvishlari bolalar hayoti va taqdirida ham maʼlum darajada aks etganligini mahorat bilan tasvirlaydi.

Oybek ijodida „Zafar va Zahro“ dostoni yetakchi oʻrinda turadi. Bu doston Pokistondagi dehqon va ishchi oilalari, ularning bolalarining ogʻir va azob-uqubatlarga toʻla hayoti haqidadir. Bunday ogʻir, mashaqqatli turmush lavhalari badiiy vositalar yordamida liro-epik shaklda yorqin gavdalanadi. Doston qahramonlari katta zamindorlarga qul boʻlishga majbur etilgan dehqon bolasi Zafar, onasi bilan koʻchaga uloqtirib tashlangan ishchi qizi Zahrodur.

Shoir bolalar va ularning oilalari boshiga tushgan baxtsizlik va kulfatlarni ifodalash orqali bolalarning ongi va qalbida sodir boʻlgan oʻzgarishlarni turli tasviriy vositalar asosida asta-sekin ocha boradi, erkin, baxtli, ozod hayot yoʻlini tasvirlaydi. Kitobxon dostonning boshidayoq Zafar musibati misolida pokistonlik bolalarning ayanchli hayoti bilan yaqindan taniadi:

Zafar asta tentiraydi, yonsa-da kun,
Yoshi oʻnda, jingalak soch, koʻzi tuygʻun.
Egnidadir parcha latta, kir va yamoq,
Tovonlarin tuyoqlagan qizgʻin tuproq.
Oriq, kuchsiz qoʻlda choʻltoq supurgi bor,
Boshida goʻng savat, tentirar, bitgan mador.

Dostonda qashshoq dehqon oilasining fojiali hayoti, soliq toʻplovchilarning qoʻrs-qoʻpolligi-yu zolimligi, boyning rahmsiz hamda quvligi Zafarlar oilasi misolida koʻrsatiladi. Yoʻqchilik, nochorlik bois Zafar qishloq boyining quli — yugurdagiga aylanadi.

Zafar shu tariqa, yosh bo‘lishiga qaramay, ko‘p og‘ir kunlarni boshidan kechiradi. Shoir Zafar obrazi misolida bolaning qalbida zolim boylarga, hadsiz zulmga qarshi nafrati tobora kuchayib borganini ko‘rsatadi. Zafar qanchalik og‘ir hayot changaliga tushmasin, unda ozodlikka, baxtiyor hayotga erishish umidi sira so‘nmaydi.

Oybek Zafar va Zahrolar o‘rtasidagi samimiy do‘stlik rishtalarini, og‘ir hayotga, zulmga bo‘lgan cheksiz nafratlarini xilma-xil hayotiy bo‘yoqlarda gavdalandiradi.

Xulosa qilib aytganda, Oybek yuqoridagi kabi asarlari bilan o‘zbek bolalar adabiyotining shakllanishi va yuksalishiga katta hissa qo‘shdi. U o‘zining bunday asarlari bilan bolalar adabiyotining sevimli kuychisiga aylanib qoldi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Oybek — bolalar shoiri.
2. Oybek qissalari.
3. Oybek dostonlari.

UYG'UN
(1905 — 1990)

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan qalam sohiblaridan biri Uyg'unning kichkintoylarga bag'ishlab yaratgan „Qorbobo“, „Hadya“, „Bahor va men“, „Ikki ona“ va boshqa she'riy to'plamlari bolalar adabiyotida yetakchi o'rinda turadi. Shoir bolalarga atab yozgan barcha katta-kichik she'rlarida o'qimishli, ona-Vatan va mehnatni jon-dildan sevgan chin do'st, rostgo'y, sofdil bolalarning his-tuyg'ularini ifodalaydi, yoshlarni Vatanimizning go'zal tabiati, boyliklari va kishilarimizning ajoyib fazilatlarini bilan tanishtiradi.

Shoir bolalarga bag'ishlab yozgan barcha she'rlarida mavzuni o'ziga xos jihatdan aks ettirishga harakat qiladi. Shu jihatdan uning ona-Vatan mavzusiga bag'ishlangan „Ikki ona“ she'ri xarakterlidir. She'r qahramonining ikkita onasi bor: biri unga oq sut bergan; ikkinchisi esa o'z bag'rida avaylab parvarish qilgan. Ikkala onasi ham aziz, muqaddas va mo'tabar. Biri — uning tug'gan mehribon onasi, ikkinchisi — jonajon vatani. Lirik qahramon ana shu bir-biridan mo'tabar ikki onasi bilan g'ururlanadi, faxrlanadi. O'zini boqqan, tarbiyalagan bu ikki ona oldida bir umr qarzdor. Zarur bo'lib qolsa, ular uchun qurbon bo'lishga ham tayyor:

Biri — tug'gan onamdir,
Ikkinchisi — hur Vatan,
Ikkisiga barobar
Qurbon bo'lsin jon-u tan.

Uyg'un bolalar adabiyotida vatanparvarlik to'g'risida ko'plab she'rlar yozgan shoir sifatida e'zozlanadi. „Mening akam“, „Chegarachi“, „Saodat soqchilari“ kabi asarlari bunga misol

bo‘la oladi. Shoir bu she‘rlarda chegara soqchilarining o‘z postlarida sergak turib, uni qo‘riqlayotganini va jangchilarning Vatan oldidagi qahramonliklarini tasvirlash orqali bolalarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi.

Bolalarning ona-Vatan oldidagi muqaddas burchi, fidoyiligi, e‘tiqodi va sadoqati shoirning „Qasos“ (1944) asarida yanada chuqur ifodasini topgan. Asarda muqaddas Vatan, dushmaniga nisbatan nafrat, g‘alabaga bo‘lgan komil ishonch g‘oyasi ifodalanadi.

Shoirning „Qizaloqning o‘limi“, „O‘g‘irlangan husn“, „Inson“ kabi bir qator she‘rlari mudhish urush dahshatlari va yosh go‘daklar taqdiri haqida yozilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida fashistlar tomonidan qanchadan-qancha shahar va qishloqlar vayron bo‘ldi, kishilar jang maydonlarida qahramonlarcha halok bo‘ldi, necha-necha begunoh go‘daklar ota-onasidan tirik yetim qoldi, qanchalari fashist gazandalarning qo‘lida halok bo‘ldi.

„Qizaloqning o‘limi“da ana shunday mudhish va fojiali ko‘rinishlardan biri quyidagicha tasvirlanadi:

Qarang, bu manzara naqadar mudhish,
Tilka-tilka bo‘lingan yurak burdasi:
Jonsiz onasining qonli ko‘ksida
Yotar chaqaloqning kichik murdasi.
Paxtaday yuzlari... jajji qo‘llari...

Uyg‘un tabiat va fasllar kuychisi sifatida ham e‘zozlanadi. Serquyosh O‘zbekistonning bir-biridan ajoyib fasllarining o‘ziga xos fazilatlarini, xosiyatini, jozibasini shoirning „Bahor haqida“, „Kuz keldi“, „Qor“, „Yoz“, „Qorbobo“ kabi qator asarlarida zo‘r hayajon bilan kuylanadi. Uyg‘un fasllarning betakror sirlarini bolalarga turli usullar bilan ularning yoshi, saviyasiga mos holda sodda, ixcham va jozibali misralarda ifodalab beradi. Ularni hayotdagi turli-tuman muammolar bilan tanishtiradi, fasllar shoirning niyatini amalga oshirishda bir vosita sanaladi. Shoir fasllar va ularga xos bo‘lgan o‘yinlardan o‘z qahramoni — bolalarning ruhiyatini ochish va ularning xarakterini ko‘rsatishda unumli foydalanadi. Mana, uning „Fasllar“ she‘ri:

Yilimizning salmoqdor ishi
To‘rt faslga tekis bo‘linar:
Qish tayyorlar, bahor ekadi,
Kuz yig‘adi, yoz tarbiyalar.

Shoir har faslning xislati va fazilati inson mehnati bilan go‘zal ekanligini „Bahor“ she‘rida yaxshigina tasvirlab beradi:

Bog‘bon chiqar bog‘iga,
Cho‘pon ketar tog‘iga.
Bolarilar g‘uvillab,
Qo‘nar gul yaprog‘iga...

Suvlar shildirab oqar,
Qo‘shig‘i dilga yoqar.
Bizga shodlik keltirding,
Salom senga, gul bahor.

Turli-tuman qushlarning uchib kelishi, dala va qirlarning gul va maysaga burkanishi, rang-barang jonivorlarning paydo bo‘lishi kabi bolalar uchun noma‘lumdek ko‘ringan hodisalarni ularga tushuntirish fikrini, g‘oyasini ko‘p hollarda bahor bilan borliq hodisalar orqali tasvirleydi. Bu borada „Gul o‘tqazdim bog‘imga“, „Qushlar keldi“, „Boychechak“, „Bulbulga“, „Laylak“ kabi she‘rlari xarakterlidir.

Shoir qushlarga atalgan she‘rlarida bolalarni qushlar olamiga olib kiradi. Qushlar bahor elchisi ekanligi, qushlar bilan olam yanada go‘zallashib yashnashi, ularning sayrashini bolalarga zavq-shavq bag‘ishlashi jozibali misralarda tarannum etiladi.

Uyg‘un qish fasli haqida ham anchagina badiiy pishiq she‘rlar yozgan. Bolalar hamma fasllarni, jumladan, qishni ham juda sevadilar. Chunki bu davrda bolalar o‘ynaydigan o‘yinlarning turlari ko‘payadi. Ayniqsa, bolalarning eng sevimli archa bayramlari ham qishda bo‘ladi. Har bir bola uchun archa bayramida ishtirok etish bir olam quvonch bag‘ishlaydi. Shuning uchun shoirlarimiz bolalarga atab yozgan asarlarida archa, qorbobo, yaxmalak, chana uchish, qor o‘yinini zavq bilan tasvirleydilar.

Uyg‘unning „Qish“, „Qorbobo“, „Archa“, „Xoliq qo‘rqoq“, „Yangi yil qo‘shig‘i“ kabi she‘rlarida ham qish fasli o‘zining butun go‘zalligi bilan namoyon bo‘ladi.

Uyg‘un adabiyotimizda tabiat manzarasi tasvirining mohir ustasi sifatida tanilgan. Bu uning bolalar uchun yozgan ko‘plab she‘rlarida yaqqol ko‘rinadi. Shoir „Bahor“ she‘rida:

Osmon tiniq ko‘k shohi,
Oq bulut kezar gohi,

Gullarga ko‘miladi
Qandak o‘rikning shohi...

Suvlar shildirab oqar,
Qo‘shig‘i dilga yoqar.
Bizga shodlik keltirding,
Salom senga, gul bahor!

deb Vatanimiz husniga husn qo‘shayotgan bahor go‘zalligini tarannum etadi va bolalar qalbida shodlik hislarini qo‘zg‘atadi, mehnatga bo‘lgan g‘ayratini yanada oshiradi.

Uyg‘unning maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarga bag‘ishlab yozgan she‘rlaridan biri „Laylak“dir. Shoir:

Laylak keldi yoz bo‘ldi,
Qanoti qog‘oz bo‘ldi, —

deb uni yoz elchisi ekanini bolalarga soddagina tushuntiradi va laylak kelishi bilan bolalardagi tabassum, shodlik hislarini ta‘sirli ifodalaydi. Shoir bolalarga laylakning butun qiyofasini quyidagicha chizishga intiladi:

Laylakning bo‘yi novcha,
Tumshug‘i bor tarnovcha.
Lapanglaydi uchganda,
Uyasidan ko‘chganda.
Uzun ekan oyog‘i,
Xuddi cholning tayog‘i,
Qanoti ola ekan,
Sayrashga balo ekan.

Kichik maktab yoshidagi bolalar ko‘pgina narsa, hodisalarni tushunavermaydilar, lekin ularni bilishga, tushunishga qiziqadilar. Uyg‘unning „Laylak“, „Guldor kapalak“, „Boychechak“, „Qushlar keldi“ kabi she‘rlari shu jihatdan xarakterlidir. Shoirning bu kabi she‘rlari kichkintoylarni parrandalar, o‘simliklar hayoti bilan tanishtiradi.

„Guldor kapalak“ she‘rida Ahmad dasta-dasta gullar terib, do‘stlarimni xursand qilay, deb bog‘ga kiradi. Ammo u o‘ziga notanish hodisaga duch kelganidan hayratga tushadi:

Uzaman deb qo‘l cho‘zuvdi,
Gul to‘satdan uchib ketdi.
Avvaliga shoshib qoldi,
Ahmad birdan cho‘chib ketdi.

Shoir Ahmad uzmoqchi bo‘lgan gulning „uchib“ ketganida bolada tug‘ilgan hayajon va ichki holatidagi o‘zgarishni juda ustalik bilan ifodalab, kitobxonda yoqimli ruhiy kechinma uyg‘otadi. Keyinchalik shoir bu voqeaning sababini bolaga tushuntirib beradi:

Keyin bilsa, gul degani —
Gul emas, bo‘lak ekan.
Cho‘p boshiga qo‘nib turgan
Guldor kapalak ekan.

Shoir „Boychechak“, „Qushlar keldi“ she‘rlarida tabiatning ajoyib go‘zalligini tasvirlab, bolalarga Vatan va uning tabiatiga muhabbat tuyg‘usini singdiradi:

— Yo‘q, boychechak, sendan aslo kulmaymiz,
Xotirjam bo‘l, seni sira yulmaymiz.
Havas bilan yuzlaringga qaraymiz,
Bizlar seni qo‘riqlashga yaraymiz.
Shafqat bilan boshlaringni silaymiz,
Senga yana uzoq umr tilaymiz.

Uyg‘un bolalarning tabiat go‘zalligiga bo‘lgan muhabbatini ularning parrandalarga bo‘lgan mehridan ajratib qaramaydi:

Qushlarim, hoy qushlarim,
Qanoti kumushlarim,
Mehmon bo‘lib qolingiz,
Bog‘imda dam olingiz.

Shoir o‘zining ko‘pgina she‘rlarida har faslning o‘ziga xos gashtini shoirona tarannum etadi. Yozning to‘kin pishiqchiligini („Yoz“), ko‘rkam, chamanday oromgohlarda quvnab dam olayotgan baxtiyor yoshlarni („Oromgohda“), quyosh nurida, suv qo‘ynida yayrab-yayrab suzib yurgan sho‘x bolalarni („Suv quchog‘ida“) qalamga olib, ularning sevinchli kayfiyatlari orqali yozning naqadar nash‘ali ekanligini yozadi. Bundan tashqari, shoir yozning gashtini unumli mehnatda deb hisoblaydi. Bu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, Uyg‘unning „Handalak“, „Ishkomda uzum pishdi“, „Terimchi qiz qo‘shig‘i“ she‘rlari o‘zbek bolalar adabiyotida alohida ahamiyatga ega.

Shoir „Handalak“ she‘rida handalakning shakli va rangini „Usti yo‘l-yo‘l, sariq-ko‘k, beqasamga o‘xshaydi“ deb bola

ko‘z oldida tasvirlash bilan birga uning tilni yorar shirinligini ham mohirona ifodalaydi.

Ayni choqda, shirin-shakar handalakni, „sharbatlarga to‘lib-toshgan“ uzumlarni yetishtirgan dehqonboboning mehnatiga bolalarda muhabbat uyg‘otadi va bunday mehnatning rohatini to‘lqinlanib kuylaydi:

Olib kelib so‘ygandi
Sharbati oqib ketdi.
Yegan chog‘da mevasi
Juda ham yoqib ketdi.

Shunda toza sevindim,
Yozda qilgan ishimga,
Uni qand, asal qilgan
Yaxshi parvarishimga...

Uyg‘un ijodida folklor mavzusi yaqqol sezilib turadi. Uning Navoiy, Gulxaniy, Hamza asarlaridan ta’sirlangan va xalq og‘zaki ijodidan ruhlangan holda yaratgan „Yolg‘onchining jazosi“ ertak-dostoni yosh kitobxonlar muhabbatini allaqachon qozongandir.

Garchand bu asarning sujet chizig‘i „Sher va Durroj“ga o‘xshab ketsa-da, dostonida butunlay boshqa voqea, boshqa obrazlar talqin etiladi. Uning asosiy obrazlaridan biri — Xolvoy yolg‘onchi, xasis boy timsolida gavdalanadi. U boylik ketidan quvgan kimsa. Shuning uchun ham „ishonmasdan cho‘ponga, o‘zi boqardi qo‘yni“.

Xolvoy qo‘y boqib yurib, bir kuni saharda juda zerikadi, nima qilarini bilmay, odamlarni sinab ko‘rmoqchi bo‘ladi:

— Dod kelinglar, kelinglar!
Yuguringlar, yelinglar!
Qo‘yimga tegdi bo‘ri,
Quridi qo‘yning sho‘ri! —

deya ovozing boricha baqiradi, dodlaydi. Odamlar shirin uyqularini buzib, „qo‘lga tayoq olishib, chopib, charchab, tolishib“, yordamga yetib keladilar. Lekin boy quvonchini sezgan olomon undan qattiq ranjiydi. Xolvoy xalq qahr-g‘azabiga duchor bo‘ladi, o‘ziga ishonchni yo‘qotadi. Boshqa kuni qo‘ylariga chindan ham bo‘ri tekkanda u har qancha baqiribchaqirmasin, unga hech kim yordamga kelmaydi.

Boʻrilar, hatto boyning oʻzini ham yeb qoʻyishiga oz qoladi. Aldangan xalq ertasi kuni bu voqeani koʻrib, Xolvoyga achinmaydi, aksincha:

Zararlaring koʻp boʻpti,
Ajab boʻpti, xoʻp boʻpti!
Yolgʻonchiga shu sazo
Shunga loyiqdir jazo!

deb taʼna toshini yogʻdiradi.

Xullas, Uygʻunning bolalarga atab yozgan asarlari ular xarakteri, orzu-umidlari, qiziqishlarini oʻzida mujassam etishi bilan qadrlil.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Uygʻun asarlarida onaga, ona-Vatanga muhabbat?
2. Uygʻun ijodida mehnat?
3. Uygʻun — tabiat kuychisi?
4. Uygʻun ijodida folklor?

QUDDUS MUHAMMADIY

(1907 — 1997)

Quddus Muhammadiy butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag'ishladi. Uning ijodi nihoyatda serqirra, mahsuldor, bolalar dunyosiga xos va mosdir.

She'r yo'lin o'rgatgan quyoshim, oyim,
Kunduzim, yulduzim, ilhomim, so'zim,
Shu Vatan, shu xalqim, shu o'g'il-qizim,
She'rimning asosiy mavzusi sizlar.
Asarim ovozi — parvozi sizlar,
O'zingiz ilhomim oltin o'zagi,
O'zingiz she'rimning husn-bezagi,
Chunki siz men uchun, men-chi siz uchun...

Haqiqatan ham shoir she'rlarining mavzusi — bepayon Vatan, uning mehnatsevar xalqi, shirin „o'g'il-qizlari“dir, asarlarining ovozi ham, „parvozi“ ham, „ilhomi“ning „oltin o'zagi“, she'rining „husn-bezagi“ ham shulardir.

Shoir o'z asarlarida bolalarning yurak tuyg'ularini, orzu va intilishlarini, o'qishdagi yutuqlarini aks ettirish bilan birga, ulardagi kamchiliklarni qoralaydi, uni yo'qotish yo'llarini izlaydi, topadi, o'z o'quvchisiga talabchan o'rtoq, qattiqqo'l ustoz sifatida yo'l ko'rsatadi.

Shoirni bolalarning hamma tomoni qiziqtiradi. U bolalarga nima xunug-u nima chiroyli, nima yaxshi-yu nima yomon, juda go'zal nima-yu juda qiziq nima ekanligi haqida yozadi. U o'z she'rlari bilan bolalarda estetik didni o'stirishga, go'zallik haqida tasavvur hosil qilishga harakat qiladi.

To'qson yillik umrini bolalarga she'r, qo'shiq, doston, doston-ertak yaratishga qaratgan Quddus Muhammadiy 1907-yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga

keldi. Bo'lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababli u dastlabki ma'lumotni otasidan oldi.

1925- yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisinikida, so'ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Quddus Muhammadiyning birinchi she'ri — „Chugalachi“ maydonga keladi va bu yerda chiqadigan „Quyosh“ nomli devoriy gazetada e'lon qilinadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo'lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish iste'dodi hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko'rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo'jalik texnikumiga o'qishga kiradi. Bu yerda u bolalar uchun she'rlar yoza boshlaydi. Uning „Tong o'yini“, „Paranji“, „Ahmad va asalari“, „Seleksiya stansiyasi“ nomli she'rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931- yildan Quddus Muhammadiy maktabda botanika o'qituvchisi bo'lib ishladi, shu bilan birga O'rta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida o'qiy boshladi. Bolalar uyidagi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning g'amxo'rliklari Quddus Muhammadiy qalbida bir umr o'chmas iz qoldiradi. Bu yerdagi o'zaro do'stlik bo'lajak shoir qalbini tog'dek ko'tarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, Hamid Olimjon, G'afur G'ulomlarni o'zi uchun ustoz deb bilgan, ulardan o'rgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda bo'lgan. Ilk she'rlaridan biri „Tong o'yini“ orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste'dodli bolalar shoirini hamisha qo'llab-quvvatlab, ijodiga g'amxo'rlik qilib kelgan.

Bir kuni yozuvchilar uyushmasida mushoira bo'ladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olimjon she'r o'qish navbatini Quddus Muhammadiyga beradi.

Quddus Muhammadiy zavq bilan „Sa'va sayrarkan“ she'rini o'qiydi. Uning ijodiy qobiliyatini payqagan Hamid Olimjon she'r tugashi bilan yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she'r yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, she'r ma'qul tushganini aytadi. So'ng bolalar uchun she'rlarning kamligi haqida to'xtalib, shunday ajoyib she'rlarni ko'proq yozishni ta'kidlaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, xulq-odobda boshqalarga namuna bo'lishga da'vat etish, fan va texnikani o'rganish masalalari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom Shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq og'zaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom Shoiridan ko'p narsalarni o'rganadi.

Shoirning birinchi she'rlar to'plami 1946- yilda „O'quvchiga esdalik“ nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning oltmishdan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari chop etiladi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she'rni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg'in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o'qishga, hunar o'rganishga, odobli bo'lishga, mehnatga chorladi, qiziqtirdi. Buni shoirning „O'quvchiga esdalik“ she'rida ko'rish mumkin.

Asarda maktab o'quvchisining ma'naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to'xtalib, o'qish, bilim o'rganish zarurligini ta'kidlaydi:

Bo'lay desang bog'bon,
Yo Vatanga posbon,
Yo osmonda uchuvchi,
Yo dengizda suzuvchi,
Nimani qilsang tilak,
Bariga o'qish kerak.

San'atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmang, barchasida hayotbaxsh ruh, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a'lo o'qish, axloq-odobli bo'lishda boshqalarga o'rnak ko'rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo'lishdek ibratomuz ma'no va mazmun yotadi.

Shoir o'quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin hamda ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o'rinli va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a'lochi o'quvchi bolalarni samimiy sevadi, o'z she'rlarida bunday bolalarni maqtaydi. „A'lochi Sodiq“, „Sinov“, „Mening orzum“, „Bizning uyda“, „Yasha, Omon!“, „Besh“, „Solijonning darsxonasi“ va boshqa she'rlari a'lochi o'quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she'rlari orqali a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog'iga quyadi.

Quddus Muhammadiy ijodining yana bir qirrasini satirik va yumoristik asarlari bilan bog'liq. „Nomsiz erkatoylar haqida“, „Dum“, „Ahmadjonga uyat“, „Lapashang“, „Ravshanjonning qo'li tilga kirdi“ kabi ko'plab she'rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoirning „Dum“ she'ri shu jihatdan e'tiborlidir. Ulgurmovchi, uya berilgan vazifani tayyorlamay, „dum“ bilan yuruvchi o'quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko'pgina asarlarni bilamiz. Ammo Quddus Muhammadiy „dum“chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so'z va qiyofa topgan.

She'r quvnoq misralardan tashkil topgan bo'lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg'unning dumi bormish.

Dum bilan yurish inson sha'niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas Turg'unlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Quddus Muhammadiy ko'pgina she'rlarida bolalarni hayvonot, qushlar, o'simliklar va buyumlar olamiga boshlab kiradi. Qisqa, esda qoladigan she'rlarda shoir sodda, ammo jarangdor qofiyalarda toychoq, tuya, laylak, xo'roz, ipak qurti, gullar, parovoz va samolyot haqida hikoya qiladi.

Atrofdagi mavjudotlar haqida bolalarning dunyo qarashini kengaytirish, ularning so'z boyligi va bilimlarini boyitish Quddus Muhammadiyning o'z oldiga qo'ygan vazifalardan biridir. „Ahmadjonning kitobxonligi“ she'rida Ahmadning ko'z oldidagi kitobga tushirilgan har bir hayvon va qushchaga qisqacha ta'rif beriladi:

Ana mug'ombir tulki,
Pisib turishi kulgi.

Ana oʻrdak bilan gʻoz,
Ana maymun shoʻx dorboz.

Bolalarga yaxshi tanish boʻlmagan ukki haqida juda sodda tushuncha berilgan:

Hammadan qiziq ukki,
Tumshugʻi egri — dukki.
Nechun yurmas kunduzi,
Nega yonadi koʻzi?

Suratlar orasida Arslon yoʻqligi Quddus Muhammadiyga xos yumor bilan tasvirlanar ekan, yoʻlbarsning yurish-turishi tushuntiriladi:

„Xoʻroz qichqirar qu-qu!
Bunda yoʻlbars, sher yoʻgʻ-u...“
Shu bilan qolar kitob,
Goʻyo oʻqildi hisob.

Shuningdek, Quddus Muhammadiy ham boshqa shoirlar singari sheʼriy Alifbo tuzgan; har bir harfga biron voqea yoki harfni oson oʻzlashtirishda bolaga yordam beradigan narsa asos qilib olingan. Bu alifboning tuzilish tarixi qiziq. Quddus Muhammadiy kichik maktab yoshidagi bolalarni toʻplab, ularga harflar toʻgʻrisida gapirib bergan va ularning har biri buni nima deb tushunishini, undan boshlangan qaysi soʻzlarni bilishini soʻragan. Ertasiga Quddus Muhammadiy bolalardan juda koʻp soʻz yozib oladi. Ulardan eng yaxshi va taʼsirlisini tanlab, oʻzining sheʼriy alifbosini tuzadi. Bu alifbo sujet asosida tuzilgan: maktab taʼillari vaqtida oʻqishdan boʻshagan harflar davra qurishib, har kim oʻz joyini topish oʻyinini boshlashadi.

Sheʼriy topishmoq — oʻzbek adabiyotida koʻpdan buyon hukm surib kelayotgan juda qadimiy janr. Kichkintoylar bilan suhbatlashganda Quddus Muhammadiy ham shu janrga murojaat qiladi. Masalan, uning „Bu nima?“ sheʼrida kirpining obrazli tasviri bola uchun juda sodda beriladi. Birinchi satrdanoq maʼlum obraz koʻzga tashlanadi:

Dum-dumaloq jonivor,
Tikanak choponi bor...

Shunisi xarakterliki, shoir kirpiga oʻzbekcha milliy toʻn kiydirib, sheʼrlarga mahalliy maʼno beradi, bolalarning tushunishini osonlashtiradi.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzusi alohida o‘rin tutishini aytish mumkin. „Bobomning mehnati“, „GES qurilishi“, „Mirob“, „Bu binoni kim qurgan?“, „Etik“, „Madrayim payvandchi“, „Mamajon shofyor“ va boshqa shu kabi she‘rlarda mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni ham ta‘kidlab o‘tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o‘rinda tasvirlanadi. „Etik“ she‘rining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo‘lishiga qaramasdan mu-shohadasi o‘tkir, odobli. U „O‘rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi“. Shunga ko‘ra uni olifta bola ekan, deb o‘ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga diqqatni qaratadi. Etik o‘zining chiroyliligini ko‘z-ko‘z qilmoqchi bo‘ladi. Solijonning javobi:

Ko‘p chiranma husningga,
Rahmat deb qo‘y bir marta
Seni tikkan ustanga.

Solijonning „o‘rdak burunli kavkazcha“ etigini „puf-puf-lab“ kiyib yurishi uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e‘zozlashidan.

Bolalar tabiatan olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirning „Dunyoda eng kuchli nima?“ she‘ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e‘tiborga loyiq. Shoir filni „tog‘ni ortsang ko‘taradi“, sherni „filni ham tikka yeydigan“, suvni „daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko‘p“, sovuqni „daryolarni tosh qotirgan“, issiqni „qish, sovuqni qochirgan“, tog‘larni „tog‘- u toshni qulatar“, quyoshni „qarimaydi, uchmaydi“ deb har xil mavjudot va hodisalarga xos e‘tiborli xususiyatlarni g‘oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbatlari orqali she‘riy ravishda ifodalaydi. Buni o‘qigan bola hodisalarning ma‘nosi nimadaligini, ularning hayotdagi o‘rnini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa, yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo‘q ekanligini bilib oladi:

O‘sha kuchli o‘zimiz,
Borliqning egasimiz...

Xotiringiz bo'lsin jam,
Dunyoda kuchli odam!

Maktab o'quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig'ib topshiradilar. Bu hol an'anaga aylanib ketgan. Maktab o'quvchilari bu ishga astoydil kirishib, „kim ko'p to'plashadi“ o'ynaydilar. Natijada musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig'ish chog'ida o'quvchilarning qizg'in mehnatini, temir-tersaklarning xalq xo'jaligidagi o'rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini „Temirlar o'yini“ she'rida ifodalaydi. Buni ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She'rni o'qir ekansiz, temir-tersaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o'ziga xos tasvir topishi va g'oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

Temirlar jarang-juring,
O'ynashib diring-diring,
Deyishar: „yuring-yuring“,
Tushdilar qiziq — tansa,
Sakrashar assa-assa.

„Temirlar o'yini“dagi „siniq pero“, „buzuq ruchka“, „eski chelak“, „cho'loq ketmon“, „zang bosgan mix“, „keraksiz kalit“, „uzuq zanjir“larning o'z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi tufayli ular ham xalq xo'jaligini rivojlantirishda yaroqli bo'lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo'nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo'lib, har yerda sochilib yotmaydi. Zavodlarda eritilib, qayta quyilganidan so'ng mehnat qurollariga aylanadi, yana o'z o'rnini topadi:

Qurilishga boramiz,
O'z o'rnimiz olamiz.

Shoir she'rning ikkinchi qismida maktab bolalari o'zlari to'plagan temir-tersaklarni zavodga topshirgach, undan nimalar bo'lishini tushuntirishga o'tadi:

...Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar.
Poyezd, vagon, po'lat iz,
Daryoni shart to'sgan GES...
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim elak,
Palovimiz kapgiri,
Chovli, kastrul — bari.

Xalq xo‘jaligi va mehnatkashlar ehtiyojini ta‘minlashda shunday katta ahamiyatli narsalar tayyorlanganligidan temir-tersaklarning:

O‘ynashib diring-diring,
Deyishar: „Yuring-yuring“, —

tarzida quvnoqlik ruhini ifodalash bilan shoir bolalarni bu ishga yanada ko‘proq ruhlantiradi.

Quddus Muhammadiy she‘rning qiziqarli, bolalarbop bo‘lishi uchun jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularning o‘zlari tilidan so‘zlatadi. Har qaysisiga xos va mos sifatlarni topadi. Deyishar: „Yuring, yuring“, „biz qachon bo‘lamiz ZIL?“, „Traktorga vint bo‘lib, paxta maydonin ko‘ray“, „Qurilishga boramiz“, „Temir mehnatkash do‘stim“ kabi jonlantirishlar she‘rning g‘oyaviy-badiiy tomondan yuksak bo‘lishini ta‘minlab, uning ta‘sir kuchini oshirgan. Shoir she‘rning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo‘lishi uchun yorqin, qofiyadosh so‘zlar topa olgan:

Siniq pero dikillab,
Buzuq ruchka likillab...
Temir ishin bilaman,
Qayda ko‘rsam ilaman,
Maktabga topshiraman,
Zavodga oshiraman, —

kabi poetik tasvirlar she‘rning g‘oyaviy-badiiy mukammaligini ta‘minlash bilan uning tarbiyaviy ahamiyatini ham oshirgan.

Tabiat go‘zalligiga bo‘lgan buyuk muhabbat shoirga hamisha hamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytida barg mavzusini o‘tar ekan „Bargjon“ she‘rini yozadi. Shu tariqa uning „Momaqaymoq“, „Qoqi o‘t“, „Bog‘imizda bir nok bor“, „Tut“, „Tolim gullaydi-yu nega meva tugmaydi?“, „Tok daraxti bir xil-u uzumi nega har xil?“, „Shaftoli doktor“, „Asalari va Ahmadjon“ kabi she‘rlari paydo bo‘ldi.

Shu jihatdan shoirning Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo‘lgan „Tabiat alifbosi“ turkumiga kirgan beshta to‘plami e‘tiborlidir. Shoir bu to‘plamlarga kirgan she‘rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo‘jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g‘oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani yerning gimnastika

qilishi deb ta'riflansa, chuvalchangni „yer traktori“ deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinaligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzusidagi har bir she'rida shu tariqa bolalar xususiyati va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Quddus Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida har doim e'zozli bo'lib qoladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning ilk she'rlari qachon va nima munosabat bilan maydonga kelgan?
2. Quddus Muhammadiyning o'qish, axloq-odob haqidagi asarlari?
3. Shoirning mehnat, kasb-hunar haqidagi asarlari?
4. Shoirning temir-tersaklar to'g'risidagi she'rlari?
5. Quddus Muhammadiy dostonlari?

HAMID OLIMJON

(1909 — 1944)

Hamid Olimjon o‘zbek bolalar adabiyotini rivojlantirishga barakali hissa qo‘shgan ulkan iste’dodlardan biridir. U „Oygul bilan Baxtiyor“, „Semurg“ kabi ertak-dostonlari, „Bolalik“, „Hulkarning she’ri“, „Samolyot“, „Lola“, „Vatan“, „Ona va o‘g‘il“, „Zafar dostoni“, „Jangchi Tursun“ va boshqa asarlari bilan o‘zbek bolalar adabiyotining yuksalishida muhim o‘rin egalladi.

„Hamid Olimjon yoshligida sog‘lom, sho‘x, ziyrak“ (*Sarvar Azimov*), intiluvchan bola bo‘lgan. U hozirgi bolalarning kelajakdagi porloq hayotini sho‘x, quvnoq ruhda kuylaydi.

Bo‘lajak shoir Hamid Olimjon Jizzaxdagi Narimonov nomli maktabni tamomlagach, Samarqand ped. akademiyaga kirib, o‘qishni davom ettirdi. G‘oyat tirishqoq va qunt bilan o‘qigan Hamid Olimjon o‘sha davr hayoti va intilishlarini quyidagicha she’rga soladi:

Kunlar o‘tdi,
Shahar bizni
Olov ko‘zli,
Temir tanli
Ot bilan
Ko‘kragiga chaqirdi...
Yosh ko‘ngillar
Poyoni yo‘q hislarni
Yo‘lga sepib,
So‘ng zavqlarga toldilar,
Yillar uchib ketdilar,
Ko‘p bahorlar
Qanot yozib
Tilaklarga yetdilar...

She’rda bolalarga xos intilish, orzu-umidlar, kelajakka bo’lgan ishonch tuyg’ulari obrazli misralarda tabiiy va samimiy holda namoyon bo’ladi. Shoir turli hayotiy, haqqoniy tafsilotlarda, boy ifoda vositalarida bolalikka xos xususiyatlarni g’oyat zavqli madh etadi.

Shoir „Hulkarning she’ri“ asarini qizi Hulkarga bag’ishlaydi. Hulkar obrazida kichkintoylarning ajoyib fazilatlarini tasvirlaydi. Shunga ko’ra, asar umumlashma mohiyatga ega.

She’rda Hulkar „Mehnat uzra qanoti“ni yozib, „Oq qushlarning o’lkasida yurish“ni istaydi. Biroq bunga osonlik bilan erishib bo’lmaydi, albatta. Buning uchun qunt va chidam bilan o’qish, ilm-fan cho’qqilarini egallash, ter to’kib mehnat qilish talab qilinadi. Shoir o’z jajji qahramoni oldiga ana shunday muhim, mas’uliyatli vazifalarni qo’yadi. Bu bilan bola tarbiyasida o’zining mas’uliyatini chuqur his etgan oliyjanob ota — tarbiyachi obrazi ko’z oldimizda yaqqol gavdalanadi.

She’rda shoir Hulkar taqdiri misolida bolalarning yorqin kelajagi haqidagi yuksak maqsadni ifoda etadi:

To’shab alvon-alvon gilamlar,
Sening bilan yashasin bahor.
Sening bilan xush bo’lsin damlar,
Senga doim shodlik bo’lsin yor.

Seni ko’rsa ochilsin gullar,
Seni ko’rsa yonsin bulbullar,
Seni ko’rgan bari topsin jon,
Sen yurgan yer ko’rmasin xazon.

Shoirning „Lola“ she’ri maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarga bag’ishlangan. Bu she’rda ham „Hulkarning she’ri“dagi singari shoir maqsadi to’la mujassam etilgan. Shoir millionlab jajji qizlarning ona-Vatan quchog’ida quvnoq hayot kechirishi haqidagi orzusini Lola timsolida ifodalaydi. Shoir Lola yashayotgan Vatanni gulga to’la bir bo’ston sifatida ta’riflaydi:

Lola bog’chaga chiqib,
Kechga qadar gul terdi.
Etak-etak to’pladi,
Har kungidan mo’l terdi.

Sochiga gul bog’ladi,
Chakkasiga taqdi gul,

Yelkalaridan tashlab,
Gulga ko'mildi butkul.

Haqiqatan ham bu yoshdagi bolalar gul-lolalarga o'xshashi, ularga xuddi gullarga o'xshatib ehtiyotlik va mehribonlik bilan muomalada bo'lish zarurligi ta'kidlanadi. Shoir she'rni bekorga „Lola“ deb nomlamagan. Bu ma'lum ramziylik kasb etadi. Har bir bola o'ziga xos guldir. Shoir ifoda etayotgan ushbu hayotiy epizod — lolaning gulzorda gul-lolalarga o'ralganini ixcham chizish orqali tasvirlaydi. Ayni choqda, she'r kitobxonda tabiat go'zalligiga, ona-Vatanga muhabbat hislarini uyg'otadi.

Ozod, erkin ona-Vatanimizni jondan sevgan, e'zozlagan Hamid Olimjon „Vatan“ she'rida mamlakatimizning tengi yo'q kuch va qudratga egaligini, shu Vatanning farzandi bo'lganligidan behad xursandligini g'oyaviy-badiiy yuksak misralarda beradi:

Shodligim ko'kka sig'mas,
Bitmas baxtim bor manim.
Meni baxtiyor qilgan
Shu yengilmas Vatanim.

Shoir boladagi ona-Vatan bilan faxrlanish sabablarini ham zo'r ehtiros bilan chizadi:

Dushmanga omon bermas
Har bir askar otgan o'q.
Dunyoda menikiday
Katta va zo'r Vatan yo'q.
Yovning o'qi hech qachon
Askaridan o'tmaydi.
Nishonlasa osmonni,
Samolyotda yetmaydi.

Albatta, bu misralarda shoir ishlatgan mubolag'alarda yosh qahramonning orzu-umidlari, tasavvurlari mujassam etilgan. Odatda, bolalar o'zlari mehr qo'ygan narsalarni „o'tda yonmas, suvga botmas“ holda ko'rishni orzu qiladilar. Shoir bolalarga xos xususiyatlardan ustalik bilan foydalanib, ularda Vatandan faxrlanish tuyg'ularini ko'rsatishga harakat qilgan.

Hamid Olimjonning bolalar uchun yozgan she'rlarining deyarli hammasi hajm jihatdan ixcham, bolalarbop, g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammaldir. Shoir she'rlari bolalarga tez va

osonlik bilan singadi. Sodda va ixcham misralar, o'ynoqi, jo'shqin qofiyalar, obrazli ifodalar, badiiy tasvirlar, xarakterli, bolalarbop parchalar she'rlarning qimmatini oshiradi, kichkin-toylarning tez yodlab olishlariga imkoniyat yaratadi.

Hamid Olimjon bolalar uchun yozgan she'rlarida turli tasviriy vositalar, ajoyib o'xshatish, sifatlash va istioralarni mohirlik bilan qo'llaydiki, bular asarning g'oyaviy-badiiy mukammalligini ta'minlabgina qolmay, kitobxonlarning so'z boyligini, nutqini boyitadi, ularda estetik zavq-shavq uyg'otadi.

Shoir bolaligidanoq xalq og'zaki ijodi namunalaridan bahramand bo'ldi. Ertaklar olamiga uni buvisi olib kirdi. Buni shoir shunday xotirlaydi:

Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda,
Ko'p ertak eshitgandim,
So'ylab berardi buvim...
Buvimning har qissasi,
Har bir qilgan hissasi
Fikrimni tortar edi,
Havasim ortar edi.
Tinglar edim betinim,
Uzun tunlar yotib jim.
Seza olardim kuchin,
Ko'pi yolg'on, ko'pi chin.

Darhaqiqat, xalq og'zaki ijodining eng nodir asarlari, ulardagi xalq donishmandligining ajoyib fazilatlarini shoirni o'ziga tortgan, zavqini oshirgan, adabiyotga havas uyg'otgan, badiiyat olamiga kirishiga katta ta'sir etgan. Hamid Olimjon xalq og'zaki ijodi asarlari ta'sirida „Oygul bilan Baxtiyor“ (1937), „Semurg' yoki Parizod va Bunyod“ (1939) kabi ajoyib dostonlarini yaratgan.

Xalq og'zaki ijodi bo'lmish „Malikayi Husnobod“ ertagi asosida yaratilgan „Oygul bilan Baxtiyor“da shoir vatanni sevish, zulmga qarshi g'azab-nafrat bilan kurashni targ'ib qiladi. Botirlik, maqsadga erishish yo'lida sabotli bo'lishga yosh kitobxonni da'vat etadi. Maqsadni ifodalash uchun shoir dostonda yaxshilik bilan yomonlikni, adolat bilan zulmni, go'zallik bilan xudbinlik dunyosini qarama-qarshi qo'yadi. Bu g'oyalari bir tomondan Oygul, Darxon, Tarlon obrazlari, ikkinchi tomondan, Jambil va Jurjon xonlari obrazlari orqali yoritiladi.

Xalq ertagidan farqli ravishda dostonida mehnatkashlarning ozodlik uchun qahramonlarcha olib borgan kurashi, ularning yengilmas irodasi ifoda etiladi:

Birovi ushlab kosov
Savalardi kelsa yov.
Boltasi bor birining —
O‘lim kelmas unga teng.
Agar duch kelsa shu choq
Ag‘darardi bo‘lsa tog‘.

Asarda xalq kurashi va qo‘zg‘oloni Darxon bilan uning qizi Oygul boshchiligida namoyon bo‘ladi. Oygul faqat go‘zaligi bilangina emas, balki jasur, mehnatkash, irodali, xalqparvar, tadbirli ayol timsoli sifatida ham chinakam xalq qahramoni darajasiga ko‘tariladi va o‘quvchida unga nisbatan chuqur muhabbat uyg‘otadi. Oygul obrazi zolimlarga nisbatan g‘azabkor, podsholarning mol-u dunyosidan ko‘ra ozodlikni afzal ko‘ruvchi, sof vijdonli ayol timsolidir.

Shoir xalqning yengilmasligini „o‘tga solsa kuymaydi“, „qilich solsa o‘tmaydi“, „miltiq o‘qi teshmaydi“, „suvga solsa cho‘kmaydi“ kabi xalqchil iboralarda bolalarga tushunarli va qiziqarli tarzda ifodalaydi. Buni Oygulning sandiq bilan suvda oqqanda, Jayxun baliq yutganda ham tirik qolishi voqealarida ko‘rish mumkin.

Oygul kishini mol-u dunyosiga qarab emas, balki uning haqiqiy insoniy fazilatlariga qarab sevadi. Shuning uchun u xon va podshodan ko‘ra, „qilichday o‘tkir“, ammo kambag‘al Baxtiyorni sevadi, uning oilasiga g‘amxo‘rlik qiladi, mehnatkash xalqni og‘ir, mashaqqatli hayotdan qutqarib, ozod, baxtli hayotga erishtirishda, „yangi bir dunyo“ yaratishda Oygul xalqqa rahbarlik qiladi. Ezilgan mehnatkashlar Oygulning yaxshi niyatlarini qo‘llab, uni amalga oshirishga kirishadilar. Natijada ular:

Bolalarga saroylar,
Go‘zal, ozoda joylar,
Har qadamda bir bo‘ston,
Har yerda bir guliston, —

yaratadilar.

Shoir Oygulni o‘z el-yurtini chin dildan sevgan, mamlakat obodonchiligi uchun tinmay kurashgan vatanparvar va

xalqparvar ayol sifatida ulug'laydi, zotan, uning rahbarligida, ko'pchilikning kuchi bilan kambag'al va qullarning vatani — Susambil „jannatga teng o'lka bo'ldi“. Kambag'allarni va ularning bolalarini ozod, baxtiyor hayotga erishtirishda xalqqa rahbarlik qilgani uchun Oygulni el jondan sevadi.

Asarda Oygul shaxsiy qiyofada gavdalantiriladi: u dushmanga nisbatan qahr-g'azabi qaynab toshgan, yaxshilikka yaxshilik bilan javob qaytarishni o'zi uchun bir baxt deb biladigan shaxs va harbiy ta'limni juda puxta egallagan jasur, qahramon ayol sifatida xalqqa ardoqli. Bu jihatdan u kitobxonga jasur ayol — xalq qahramoni To'marisni eslatadi.

Shoir Oygulning vatanga va xalqqa qilgan zo'r xizmatlari uchun uni qancha-qancha el sevganligini tasvirlar ekan, uning go'zal va yoqimli tasvirini mahorat bilan chizib, kitobxonning mehr-muhabbatini yana bir bor oshiradi:

Oygul turishi bilan
Saroy charaqlab ketdi.
Hamma yoq bo'lib ravshan,
Uylar yaraqlab ketdi.
Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko'zi bor,
Bir go'zal qiz qarshida,
Bebaho edi juda.
Qaldirg'och qoshlaridan,
To'nib qarashlaridan
Hayot sochilar edi,
Gullar ochilar edi...
Oy deganda yuzi bor,
Kun deganda ko'zi bor.
Go'zal, dono Oygulni —
Bu barno bahor gulni
El sevar edi jondan.

„Oygul bilan Baxtiyor“da kekxa Darxon obrazi ham diqqatga sazovordir. Darxon — jabr-zulmga qarshi ozodlik uchun kurash olib borgan isyonchilarning boshlig'i. U zo'r irodali, zulmga va nohaq qon to'kishga qarshi kurashuvchi isyonkor sifatida tasvirlangan. Shoir unga xos isyonkorlik sabablarini shunday shoirona tasvirlaydi:

Darxon so'z boshlab dedi:
„Men va qizimdan boshqa

O'lmagan qul qolmadi,
Kirib shunchalik yoshga
Ko'rmovdim shuncha qonni,
Shuncha zor-u fig'onni.
El xon-u monin butkul
Sen o't yoqib etding kul.
Senday qonxo'r zolimdan
Qolmasin deb biror zot,
Bosh ko'tardik, zulmdan
Bo'lmoqchi edik ozod“.

Bu misralarda shoir Darxon isyonining sababini bayon etibgina qolmay, Jambil xonining zolimligini ham fosh etib tashlaydi. Behisob gunohsiz kishilar qonining to'kilishiga sababchi bo'lgan xonga nisbatan kitobxonlarning nafratini oshiradi. Xon Darxonni o'limga mahkum etgan chog'da ham, u o'z maqsadidan qaytmaydi, kelajakka, ozodlikka katta umid bilan qaraydi:

... Lekin bu gal bo'lmadi,
Ammo tilak o'lmadi:
Bir kun sani yiqarmiz
Va qabrga tiqarmiz.

Kambag'allarning baxtga erishishi, yurtga bosh bo'lib, uni obod qilishi va tinchlikni saqlash g'oyasini shoir Baxtiyor obrazi orqali ifodalaydi.

Asarda Baxtiyor obrazi xalq qahramonlariga xos xususiyatlarga ega shaxs sifatida tasvirlanadi. Shoir uni „Chinorday qomatdor“, „Ko'kragi oftobni yashirgan“, „Qilichday o'tkir“, „Rustam kabi zo'r“ kabi epitetlar bilan gavdalantiradi.

Shu tariqa Oygul va Baxtiyor — oddiy mehnatkash xalq vakillari xalq ozodligi kurashchilari darajasiga ko'tariladilar.

Asarda Oygul va Baxtiyor boshchiligida o'z baxtiga erishgan, maqsadiga yetgan mehnatkash xalq vakillari ham ko'rsatiladi. Shoir mehnatkashlarni hamisha ezib, xo'rlab kelgan, vatanni xarobaga aylantirgan xon va podsholarning yovuzligini ham mohirona fosh etgan. „Tani zaharga botgan Jambilning zolim xoni“ shulardan biridir. Jambil elining xoni Darxonni o'ldirgach, Oygulga „Menga xotin bo'lursan“ deganda, Oygul:

Taqdirim yor bo'lsa-yu,
Fursat qulay kelsa-yu,

Seni agar o‘ldirsam,
Tanangga xanjar ursam,
Dunyoda eng baxtiyor
Odam bo‘lardim, nomdor, —

deya g‘azab bilan unga tik qaraydi.

Shoir „quturib qahri keldi, ilonday zahri keldi“ kabi aniq o‘xshatishlar orqali xonning zolimligini yana ham yaqqolroq ko‘rsatadi.

Hamid Olimjon bu dostonni yozishda xalq og‘zaki ijodining eng yaxshi an‘analaridan ustalik bilan foydalangan. Shuning uchun shoir ertakdagi parchalarga ijodiy yondashib, bir qator obrazlarni (masalan, qul Tarlon obrazi) ham kiritadi. Ayni choqda, asarda xalq buyuk kuchdir, degan mazmun yetakchilik qiladi. Asar g‘oyaviy-badiiy jihatdan nihoyatda mukammal. Dostonda xilma-xil manzaralar, chuqur ichki kechinmalar keng lirik-epik tarzda ko‘rsatilgan.

Hamid Olimjonning g‘oyaviy-badiiy jihatdan barkamol bu dostoni bolalarni vatanparvar, qahramon, jasur, o‘z xalqiga sodiq qilib o‘stirishda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

O‘zbekiston madaniyati, adabiyoti va uning eng muhim qismi bo‘lgan bolalar adabiyotining yuksalishiga katta hissa qo‘shgan shoir Hamid Olimjon bolalarning ham sevimli shoiri bo‘lib qoldi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Hamid Olimjon qayerlarda o‘qidi, qanday qilib adabiyot maydoniga kirib keldi?
2. Hamid Olimjonning bolalar uchun she‘rlari?
3. Hamid Olimjonning dostonlari?

ILYOS MUSLIM

(1909 — 1993)

Ma'lumki, bolalar adabiyoti bolalarni go'daklik chog'idan boshlab mehnatga mehr qo'yishga, u bilan zavqlanishga, uning qudratiga ishonch bilan qarashga o'rgatadi. Ha, bolalarga atab yozilgan asar ularning tushunchasini kengaytirishi, so'z boyliklarini orttirishi, tevarak-atrofnı o'rab olgan muhit bilan ta-nishtirishi lozim.

Jo'shqin kuychi Ilyos Muslimning she'rlarida o'rinli o'x-shatishlar, jonli obrazlar ko'zga yarq etib tashlanadi:

Ishkomda yurib o'zim,
Ko'rdim ajoyib uzum.
Charos rangida ekan,
Olxo'riday kattakon.

(„Kamoljonning orzusi“)

Yoki:

Qor bo'ron... qattiq chilla,
Pisand qilmas Abdulla.
Har minut — unga tilla,
Qahraton qish unga yoz.

(„Chirchiq esdaliklari“)

Bolalar adabiyoti kichkintoylarning vatanparvarlik his-tuy-g'ulari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Shu sababli ularning psixologiyasi, intilishi, orzu-umidlarini ifodalovchi biron asar yozish va ma'qullash ancha murakkab ish. Ilyos Muslim ana shunday mas'uliyatli vazifani chuqur his etgani holda, bolalar adabiyoti bo'yicha umr bo'yi qunt va sabot bilan ijod qildi.

Ha, kichkintoylarning katta adabiyotini yaratib berish uchun bel bog'lagan Ilyos Muslim 1909- yilning 2- avgustida Qir-

g'izistonning Bishkek shahrida cho'yan quyuvchi — hunarmand oilasida dunyoga keladi. U 1924- yilda shahardagi Narimonov nomli 1- boshlang'ich o'zbek maktabiga kiradi. Maktabda o'zbekcha, qirg'izcha va ruscha kitoblarni sevib o'qiydi. Atrofdagi bo'layotgan o'zgarishlarga sinchkovlik bilan qaraydi. Dastlabki maqola va she'rlarini maktab devoriy hamda respublika gazetalarida bostirib turadi.

1927- yilning kuzida Ilyos Muslim Toshkentga kelib, o'zbek erlar bilim yurtiga o'qishga kiradi. 1930- yilda uni muvaffaqiyatli tamomlab, Qashqadaryoga boradi. Yakkabog' tumani-dagi Shaman, Qirg'iz va Sherozi qishloqlarida o'qituvchilik qiladi.

1931 — 1932- yillarda Ilyos Muslim O'zbekiston davlat nashriyotida, badiiy adabiyot, yoshlar va bolalar adabiyoti nashriyotlarida muharrir, bosh muharrir o'rinbosari vazifalarida ishlaydi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 1932- yilda „O'suv“ nomi bilan kitobxonlar hukmiga havola etiladi. Shu yili „Zaharxandalar“ degan ikkinchi to'plami, 1934- yilda „Miqti keldi“ dostoni bosilib chiqadi. 1938- yilda esa „She'rlar“ to'plami maydonga keladi.

Ilyos Muslim 30- yillarda yaratgan barcha asarlarida erk, ozodlik, yangi hayot, ozod mehnat, yangi davr, yoshlarning baxtiyor turmushi, yurtning o'sishi, dehqon taqdiri va ona-Vatanga mehr kabi o'sha davr masalalari to'g'risida fikr yuritadi. Masalan:

Vatan hamdam,
Hurmiz har dam.
Yoshlik g'uncha
O'sar har dam.
Mehnat toshdi
G'ayrat jo'shib.
Hayot qaynar
Zafar quchib.

Ilyos Muslim o'zining „Miqti keldi“ (1933) poemasi bilan 30- yillar o'zbek bolalar dostonchiligini boshlab berdi. Dostonda erkin, tinch va osuda hayotni bunyod etish uchun kurash Miqti va boshqa obrazlar misolida ochib beriladi.

Ilyos Muslim 1942 — 1947- yillarda harbiy xizmatda bo'ladi. Ikkinchi jahon urushida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi kurashadi. Birinchi Belorussiya frontida harbiy muxbir

bo‘lib ishlaydi. „Yovni tutday to‘kamiz“, „Adolat jangi“, „Marshrut — Berlin!“, „To‘pchilarga“, „Yashna, Vatan!“ va boshqa o‘nlab she‘rlari shu davr ijodining mahsulidir.

1947- yilda harbiy xizmatdan bo‘shagan Ilyos Muslim nashriyotga qaytib, ijodiy ishga beriladi. Uning „Turnalar“, „Bizning maktab“, „Sening sovg‘ang“, „Tillaqo‘ng‘iz“, „Ishchan asalarilar“, „Oylar aytishuvi“, „Oyxon va rayhon“, „Ko‘rik“, „Birinchi sovg‘a“ kabi kitoblari hozirgi o‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa bo‘lib qo‘shiladi. Bu to‘plamlar yosh kitobxonlarning aqliy, axloqiy, estetik tarbiyasida yetakchi o‘rin egallaydi.

Ilyos Muslimning qaysi asariga nazar tashlamang, unda davrimizning bolalar adabiyoti oldiga qo‘ygan vazifalari, kichikintoylar oldida turgan muhim ishlar tasvir markaziga qo‘yilganini ko‘rish mumkin. Masalan, „Maktabim“ asarida dunyoda maktabdan aziz, mo‘tabar joy yo‘q, go‘yoki „ona kabi mehribon“ bir makon, kishining savodini chiqaradigan, o‘zini o‘ziga tanitadigan, ongi va aqliga aql qo‘shadigan ulkan maskan, degan g‘oya ilgari suriladi. Shuningdek, asarda bolaning maktabdan behad minnatdorligi, o‘zining oldida turgan bir qator vazifalar, el-yurtga sodiq xizmatkor bo‘lish uchun avvalo maktabda yaxshi va namunali o‘qish kerakligi sodda va ravon misralarda ifodalab berilgan:

A‘lo o‘qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!

Ilyos Muslim quyoshli O‘zbekistonimizning go‘zalligini, bolalarning baxtiyorligini kuylar ekan, ularning porloq kelajagiga nazar tashlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda shoirning „Do‘stlik“ she‘ri diqqatga sazovordir.

Shoir do‘stlik va tinchlik tushunchasini kichik yoshdagi bola tasavvurida berib, ularni maktabgacha tarbiya yoshidanoq do‘stlik ruhida tarbiyalashni asosiy vazifalardan deb biladi. Bu g‘oyani tinchlik uchun kurash tuyg‘usi bilan omixta etib ifodalaydi. Shoir tinchlikning mohiyatini tushuntirishda kichik yoshdagi bolalarning saviyasiga mos usullar qidirib topgan. Ya‘ni bolalar tinchlikni shirin-shakar qand, shokoladlar, konfetlarning mo‘l-ko‘lligida deb tasavvur qiladi, degan xulosa

chiqaradi. Tinchlikni shu yoʻsinda tushuntirib, ularning fikrini tasdiqlaydi:

Juda moʻl boʻlar shokoladlar ham,
Stolga toʻlar marmeladlar ham,
Koʻpayar yana shirin kulcha non,
Holva-yu konfet, obakidandon.

Bogʻlarda oʻynab-kulib yurgan va turli noz-neʼmatlardan bahramand boʻlgan bolalar ham, jahon mehnatkashlari ham elning, yurtning tinch va obod boʻlishini, ota-onalarining tashvish tortmasligini xohlaydi. Shuning uchun ham shoirning kichik qahramonlari olamga jar solib, tinchlik boʻlsin, deyдилar:

Bogʻlarimizda yayraymiz har dam,
Bilim olamiz, kuylaymiz bardam.
Dunyoda xalqlar kun kechirsa tinch,
Ota-onalar tashvish tortmas hech.

Bu murojaatda bolalarning urushga qarshi nafrati, ozodlik bilan doʻstlikning qudratiga zoʻr ishonch oʻz ifodasini topgan.

Ilyos Muslim „Sening sovgʻang“ nomli sheʼrida oʻz hunari bilan hammaning diqqatini tortgan chevar qizning lirik obrazini yaratadi. Shoir bu obrazida hammani oʻziga jalb qilgan jajji qizning fazilatini koʻrdi va uni gavdalantirdi. Chevar qizdagi eng yaxshi fazilatlardan biri uning mehnatga mehr bilan berilishidir. Buni shoir turli istioralar yordamida ifodalaydi:

Chaqnab turgan quvnoq koʻzingni
Qoʻlingdagi ishdan olmaysan,
Ishni har kun olib yoningga,
Zehn qoʻyib kashta tikasan.

Shoir chevar qiz oʻzining butun mehri bilan tikkan kash-tasini onasiga sovgʻa qilishi bolaning ota-onaga boʻlgan cheksiz muhabbatini, u davr yoshlariga xos xislatlarga ega ekanligini ulugʻlaydi.

Shoir „chaq nab, quv nab turgan koʻzlaring“, „dildan toshib chiqqan soʻzing“, „jajjigina barmoqlaring“, „sen onangning kichik yoʻldoshi“ kabi misralarda kashtachi qizning yoqimli xislatlarini ochib, uni oʻquvchilarga namuna qilib koʻrsatadi. Ilyos Muslim jismoniy mehnatni maktabgacha tarbiya yoshidan boshlashni afzal koʻradi. Oʻzining bu ezgu niyatini

u „Oyxon bilan rayhon“ deb nomlangan jajjigina bir she’rida juda lo’nda qilib ta’riflaydi.

Oyxonning oddiy va soddaligi, tirishqoq va uddaburonligi, hatto katta yoshdagi bolalarni ham qoyil qoldiradi. U har xil ko’chatlar ekadi. Gap shundaki, yerga ko’chat ekish boshqa, uni parvarish qilish boshqa. Oyxon ko’chatlarga mehr bilan qaraydi: tagini chopadi, suv quyadi. „Jambil, sada, oshrayhon“ ko’m-ko’k bo’lib voyaga yetadi. Ayniqsa, „Oyxonning sochi kabi quyuq o’sadi rayhonlari“. Rayhondan iste’mol qilib ko’rganlar mehnatkash qizchaga rahmat aytib, minnatdorchi-lik bildiradilar:

Bobolar nasihatini
Eslab sevinchga botdi.
Halol mehnat rohatini
Oyxon ham shu kun tottdi.

Bugungi o’zbek bolalar adabiyotining atoqli vakili Ilyos Muslimning bunday jozibali she’rlari juda ko’p. Uning fazo-
girlarga bag’ishlab yaratgan „Raketamiz uchdi oyga“, „To’rt botir“, „Kichik Andriyan“, „Haykal“ va boshqa she’rlarida dovyurak fazogirlar, fazo kemalarini bunyod etgan kishilar, fazoga parvoz etishga qiziqayotgan bolalar qalamga olinadi.

Shoirning qator she’rlarida davrimiz bolalari qanday bo’lishi kerak, degan masala ko’tariladi hamda har tomonlama yetuk, o’rnak bo’ladigan bolalarning obrazini chizib, namuna qilib ko’rsatiladi. Shoir a’lochi, intizomli, mehnatsevar, ko’p hunarni egallagan, Vatani va xalqi uchun hayotini ayamaydigan yoshlarni yetuk odamlar deb hisoblaydi, bolalarni shunday bo’lishga chorlaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Ilyos Muslim qayerda tug’ildi va o’qidi?
2. Shoirning dastlabki to’plamlari?
3. Shoir ijodida o’qish, odob, mehnat, vatanparvarlik?

ADHAM RAHMAT

(1909 — 1983)

Shoir va dramaturg, respublika matbuotining ilk zahmatkashlaridan biri, jangchi-yozuvchi Adham Rahmat bolalar va yoshlar adabiyotining taraqqiyoti uchun salmoqli hissa qoʻshgan adiblardan biridir.

Adham Rahmat 1909- yilda Qoʻqon shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi. U 1921 — 1923- yillarda bolalar uyida tarbiyalanadi. Toshkentdagi meditsina texnikumini tugatib (1926 — 1928), oʻqituvchilik qiladi. Adabiyotga, badiiy ijodga boʻlgan mehr-muhabbat uni „Yangi Fargʻona“ gazetasida, Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasining Qoʻqon boʻlimida (1930 — 1935) ishlashga olib keldi. U ikkinchi jahon urushigacha Oʻzbekiston davlat nashriyotida, gazetalarda ishladi hamda Oʻzbekiston Radioeshittirish davlat qoʻmitasining bolalar adabiyoti boʻlimida mehnat qildi.

Shoir ikkinchi jahon urushi davrida front gazetalarida, keyin „Oʻzbekiston ovozi“ gazetasida adabiy xodim boʻlib ishladi, soʻngra Oʻzbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyotida muharrirlik qildi.

Adham Rahmatning ijodi 1930- yilda „Yangi Fargʻona“ gazetasida bosilgan „Oq oltin haqida qoʻshiq“ nomli sheʼri bilan boshlandi. Shundan soʻng yozuvchining „Baxtli yoshlik“, „Dum“, „Zavqli allalar“, „Sheʼrlar“, „Bizning bogʻchamiz“, „Hayvonot bogʻida“, „Sheʼr va ertaklar“, „Hur oʻlka“, „Tanlangan asarlar“, „Oʻlmas qahramon“, „Kurash yoʻllari“, „Gʻalabaga chorlagan maktub“, „Toʻrtinchilar“, „Shinelli qizlar“, „Izlarni izlab“ kabi qator kitoblari nashr etildi.

Shoir Adham Rahmat haqida gap ketadigan boʻlsa, u birinchi navbatda kichik maktab yoshidagi bolalar kuychisi sifatida eʼzozlanadi. Adham Rahmatning jaji bolajonlarga

bag'ishlab yozgan quvnoq she'rlari, qanotli qo'shiqlari, ajoyib-g'aroyib ertak-dostonlari har bir xonadonga, har bir bolalar bog'chasiga kirib borgan. Bunga uning qushlar, parrandalar hamda hayvonlar haqida yaratgan asarlarini misol qilib ko'rsatishimiz mumkin. „Keling, qushlar“ asari o'ynoqi ohangi va fikrning ochiq-ravonligi bilan ajralib turadi. Bola tilidan hikoya qilingan bu asarda qushlar o'zga yurtlarda qishlab qaytib kelgunlariga qadar bizning ona o'lkamizda qanchadan-qancha ijobiy ishlar amalga oshirilganligi — kanallar qazilib, cho'l-biyobonlar o'zlashtirilib, bog'lar bunyod qilinganligi, ayniqsa, qushlarning erkin parvoz qilib, quvnaib, sayrab yashashlari uchun beqiyos katta imkoniyatlar muhayyo etilganligi chiroyli ifodaga ega:

Keling, qushlar,	Qanot yoyib
Keling, qushlar,	Zerikmayin
Kelinglar!	O'ynangiz.
Bizlar qurgan	Xo'p yoqimli
Kanallarni	Kuylarni siz
Ko'ringlar.	Kuylangiz.
Sizlar uchun	Keling, qushlar!
Yangi bog'lar	Keling qushlar!
Qildik biz,	Kelinglar!
Mirzacho'lga	Shu guliston
Noyob gullar	Chamanda sayr
Ekdik biz.	Qilinglar!

Hayotda hamma bolalar ham parranda va jonivorlarga muhabbat bilan munosabatda bo'lavermaydilar. Ayrim bolalar, ayniqsa, qushlarning qishloq xo'jaligida turli zararkunanda, qurt-qumursqalarni yeb, bobodehqonlarga katta madad berishlarini bilmaydilar. Adham Rahmat bunday holga beparvo qaramaydi, „Qushcha o'g'risi“ she'rini yozadi. Qosim o'jarlik qilib na o'tkinchi cholning: „Qushning bolasiga ozor berma, uvul bo'ladi, xudo bu ishing uchun seni jazolaydi“, deyishiga, na ona qushning shoxdan-shoxga uchib chirillab yalinib-yolvorishiga qaramay, polaponlarni olayotganida daraxtdan qulab, qo'li sinadi. Adham Rahmat o'jar Qosimga ortiqcha pand-nasihat qilmaydi. Aksincha, kimki o'jar, o'zboshimcha bo'lsa, o'zidan kattalarning gaplariga quloq solmaydigan bo'lsa, unday bolalarni hayotning o'zi jazolaydi, degan chiroyli xulosani to'rt misra she'rida berib qo'ya qoladi:

Qushning azobin
Tortdi bir oylab,
Sindirib qo‘lin
Yotdi voy-voylab.

Adham Rahmatning „Qaldirg‘och, ilon va beshiktervatar“ asari juda zavqli. Yosh kitobxon asarni o‘qiy boshlashi bilan sehrlanib, oxiri nima bilan yakunlanishini sabrsizlik bilan kutadi. Asar g‘oyasi juda oddiy va hayotiy. Qushlarning bolasini ilon yaxshi ko‘radi, deydi bobolar. Buni Adham Rahmat masalda juda chiroyli, hayajonli qilib bergan. Ona qaldirg‘och ovqatga ketgan. Vaqtdan foydalanib, ilon xariga yopishib polaponlarning oldiga chiqadi. „Oh, onasi kelmasa, ish bo‘ladi ko‘p yomon!“

Ona qaldirg‘och voqeadan xabar topib, do‘sti beshiktervatarni zudlik bilan topib keladi. Beshiktervatar ilonning do-dini beradi:

Bolalarni yeyman deb
Rostlaganda o‘zini,
Birdan beshiktervatar
O‘yib oldi ko‘zini.
Ilon ko‘zdan ayrilib
Tushdi yerga yumalab.
Bir teshikka kirdi u
O‘zin zo‘rg‘a amallab,
Shunday qilib qushchalar
Qutilishdi o‘limdan.

Masalda birovga choh qazisang, unga o‘zing yiqilasan, degan fikr ilgari suriladi.

Shoirning „Hayvonot bog‘ida“ nomli she‘ri ham qushlar mavzusidadir. Turli hayvonlar qatorida bu yerda to‘ti haqida gap ketadi. She‘rning boshqa bandlari kabi to‘tiga bag‘ishlangan misralar ham jozibali chiqqan. Shoir badiiy adabiyotning dialog komponenti yordamida o‘zining didaktik qarashlarini ifodalaydi. She‘rda olti yoshli Karima ismli qizcha bilan to‘tining savol-javoblari keltiriladi. Qizcha qafasdagi to‘tini ko‘rib, sevinganidan uning yoniga keladi va „To‘ti!“ deb chaqiradi. To‘ti bo‘lsa, Karimadan yuzini o‘girib oladi. Shunda:

Achchiqlanib to‘tiqushdan Karima,
Dedi: „Nega menga salom bermaysan?“

To'ti g'azab bilan uning yuziga
„Nega, — dedi, — bet-qo'lingni yuvmansan?“

San'atkor kichkinagina detal vositasida ozoda bo'lish, yuvinib-taranib yurish lozimligini juda o'rinli targ'ib qiladi.

Adham Rahmat o'zining qushlar, parrandalar haqidagi she'rlarida kichik yoshdagi bolalar hayotidagi, psixologiyasidagi muhim tarbiyaviy tomonlarni qalamga oldi. Ularda qanotli do'stlarni madh etdi, o'zaro hamkorlik va mehr-oqibat, mehnatsevarlik, kattalarga hurmat va yaxshi fazilatlardan o'rnak olish g'oyalari tashviq qildi.

Kichkintoylarning muayyan muhitga, voqea va hodisalarga, turli munosabatlarga qarashlarining o'zi ajib bir olam ekanligini ijodkor she'rlari misolida ko'rish mumkin.

„Hayvonot bog'ida“ nomli she'rda turli hayvonlar va ularning xilma-xil fe'l-atvorlari ham bolalarcha sodda, o'ynoqi qilib berilgan. Hayvonot bog'iga kelgan kichkintoylarning diqqat-e'tibori har xil jonivorlarni ko'rishga oshiqish bilan band bo'ladi, ularning har biri haqida oz bo'lsa ham so'rab-bilib olish, har qaysisining harakati, qiligi, ovqat yeyishi, hatto yotish-turishlarigacha kuzatishga qaratiladi. Shoir ham kichkintoylarning ana shu holatdagi fikr-o'ylarini haqqoniy aks ettirishga intilgan. She'rning qariyb har bir bandida turli hayvon kulgili mubolag'a yo'li bilan go'yo ongli, fahm-farosatli zot sifatida tasvirlanadi:

Maymun bilan hazillashsa bolalar,
Qarab turar qora xachir o'ksinib.
Agar kimki, xachir bilan o'ynashsa,
Tulki turar qovoq solib, xo'rsinib.

Jahon bolalar adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Sergey Mixalkov Adham Rahmatning „Dum“ asari haqida so'z yuritib: „Bu dumning uzilib tushmay, bolalarni kuldirish uchun haligacha qimirlab turgani yaxshi, albatta“, deb ertak-dostonning tarbiyaviy ahamiyatiga yuksak baho bergan edi. Haqiqatan ham Adham Rahmatning (sujeti Vitaliy Biankidan olingan) bu ertak-dostoni kitobxonlar orasida katta shuhrat topdi va ularning sevimli asarlaridan biriga aylanib qoldi.

Bu asar bolalarning tushunchasini kengaytirishda va so'z boyliklarini oshirishda katta rol o'ynaydi, ularni aqlli, fahm-

farosatli bo'lishga da'vat etadi, haddan ziyod o'y-xayolga berilmaslikka chaqiradi.

Fahm-farosatsiz pashsha hayvon, jonivor va hasharotlardagi o'zlariga yarashiq dumlarni ko'rib, o'zida ham ana shunday chiroyli dum bo'lishini orzu qilib qoladi. U o'zining bu orzu-niyatini amalga oshirish maqsadida turli narsalardan dum so'raydi, farosatsizligi tufayli o'zini-o'zi sharmanda qiladi.

Mana kiyikning pashshaga javobi:

— O'zing qanday maxluqsan,
Dumni berib bo'lmaydi.
Agar dumim bo'lmasa
Bolalarim ko'rmaydi.
Quvib qolsa bo'rilar
Bekinaman o'rmonga,
Bolalarim yugurar
Men bekingan tomonga.
Men bekingan joyimdan
Chiqarmayman unimni,
Ko'rsataman ularga
Faqat oppoq dumimni.
Dumni ko'rgan bolalar
Meni topib olarlar.
Dushmanlarim topolmay
Og'zin ochib qolarlar.

Surbet pashsha barchadan dakki eshitishiga qaramay, dum so'rashda davom etadi. Oxiri sigirga murojaat qiladi.

Sigir oqko'ngillilik bilan uning iltijosini rad etadi. Lekin surbet pashsha undan uzr so'rab, nari ketish o'rniga sigirning ustiga qo'nib, uni chaqa boshlaydi. Shoir ham:

Jahli chiqdi sigirning,
Indamayin tik turdi.
Pashsha yana chaqqanda
Dumi bilan bir urdi.
Dum zarbidan pashshaning
Nafaslari tiqildi.
Til tortmasdan shum pashsha
Shunda yerga yiqildi, —

deya asarga yakun yasaydi.

Shoir qurt, baliq qizilishton, tulki, sigir obrazlari orqali bolalarga hayvonlar, turli jonivorlarning tuzilishlarini, ular-

ning hayotlarini hikoya qilib berish vositasida pashshaning iflos, zararkunanda ekanligini ochib tashlaydi.

Adham Rahmatning „Botir bola“ ertak-dostonini kichik bolalar sevib tinglaydilar. O‘zbek xalqining „Urto‘qmoq“ nomli juda ajoyib bir ertagi bor. Ertakda kambag‘al-qashshoq ovchi chol va uning kampiri ishtirok etadi.

Ovchi cholning tuzog‘iga nogahon turnalarning podshohi tushib qoladi. O‘sha turnaning sovg‘a-salomlari bilan chol bilan kampir boyib ketishadi.

Bolalar shoiri bu sujetni saqlab qolgani holda chol o‘rniga bola obrazini ijod cho‘qqisiga ko‘taradi. Bu esa yosh kitobxon uchun ma‘qul tushadi. Demak, xalq ertagi asosida yozilgan bu ertak-dostonda kambag‘al-qashshoq ovchi bola haqida gap boradi. Ovchi kunlardan bir kuni turna-podshohi tutib oladi. Turna yigitdan meni qo‘yib yubor, deb iltijo qiladi. Ovchi ishonuvchan. Bu kambag‘al yigit hayotda hammaga ishonadi, hatto turnaga ham. Bola qo‘lidan ozod bo‘lgan turna:

— Rahm qilding menga sen,
Yaxshi bola ekansan.
Ko‘p tortiqlar berurman
Agar borsang senga men, —

deb unga va‘da beradi.

Kambag‘al bola yaxshi niyat, katta umidlar bilan turna-podshonikiga boradi. Turna va‘dasida turib, bola talab qilgan „Ochildasturxon“ni beradi. Bu dasturxon oddiy emas, sehrli ekan:

Sevingandan bolajon
Debdi: „Ochil, dasturxon“,
Keng ochilib ketibdi
Birdan shunda dasturxon.
Turli-tuman ovqatlar
Dasturxonga to‘libdi,
Ona-bola yeyishib,
To‘yib xursand bo‘libdi.

Kambag‘alni tuyaning ustida it qopibdi, deganlaridek, dasturxonning ta‘rifini shu yerning podshohi eshitib qolib, uni boladan tortib oladi.

Oddiy ovchi bola endi podshodan qanday bo‘lmasin qasd olish, o‘zi kabi ezilgan, beva-bechoralar uchun jangga kirish

o‘y-xayoli bilan yonadi. Bu yo‘lda unga do‘sti turna-podsho yordam qo‘lini cho‘zishi — qovoqni berishi va bolaning dovyuraklik bilan jangda g‘olib chiqishi o‘quvchilarda yaxshi taassurot qoldiradi:

Podsho qarab turarmish,
Bola qo‘yib qovog‘in
Debdi: „Qani, chiqinglar!
Chuqurlarga tiqinglar!“
Shunda qovoq ichidan
Behad askar chiqibdi.
Ular zolim podshoning
Askarlarin yiqibdi.
Bola yengib podshoni
Xursand bo‘lib ketibdi.
El-yurti bolani
Quchib tabrik etibdi.

Bugina emas, Adham Rahmat „Bizning bog‘chamiz“, „Pilla qurti boqamiz“, „Oilamiz“, „Yoz oylari“ kabi asarlarida ham kichik bolalarni kattalarning mehnatlari bilan tanishtiradi, bolalar ham mehnat jarayonida ota-onalariga bevosita ko‘mak beradilar.

Adham Rahmat „Abdulla Nabiyev“, „Do‘stlik“ pyesalari bilan ham katta-kichik bolalar o‘rtasida yaxshi tanilgan.

Adham Rahmat urushdan so‘ng harbiy vatanparvarlik ruhi bilan sug‘orilgan bir necha kitoblar yozdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Adham Rahmatning hayoti va ijodi?
2. O‘qish, parranda-darrandalar haqidagi asarlari?
3. „Dum“ asarining tarbiyaviy ahamiyati?

SULTON JO'RA

(1910 — 1943)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojlanishiga barakali hissa qo'shgan Sulton Jo'ra 1910- yilning 15- yanvarida Buxoro viloyatining Shofirkon tumanidagi Qag'altom qishlog'ida dehqon oilasida tug'ildi. Yetti yoshida ota-onasidan yetim qolgan Sulton dastlab boshlang'ich maktabda o'qidi. U 1924- yilda Buxoroga kelib, erlar pedagogika bilim yurtiga o'qishga kirdi va uni 1930- yilda bitirdi.

Sulton Jo'ra 1931 — 1938- yillarda Buxoro pedagogika institutining ishchi fakultetida o'qiydi. 1938 — 1941- yillarda Andijondagi o'qituvchilar instituti va pedagogika bilim yurtida til va adabiyotdan dars berdi.

1942- yilda Sulton Jo'ra harbiy xizmatga chaqiriladi. U dushmanga qarshi ham qurol, ham qalam bilan mavdonavor jang olib bordi. 1943- yilning 14- noyabrida Belorussiya tuprog'ida nemis-fashist bosqinchilariga qarshi janglarning birida jangchi-shoir qahramonlarcha halok bo'ldi.

Sulton Jo'raning dastlabki she'rlari 1933- yilda Buxoro yosh shoirlarining „She'rlar“ to'plamida nashr etildi. Uning 1939- yilda „Fidokor“, 1941- yilda „Moskva“ she'riy to'plamlari, 1942- yilda „Iroda“ nomli pyesasi nashr etildi. Iste'dodli shoirning vafotidan so'ng 1951- yilda rus va o'zbek tillarida „Tanlangan asarlar“, tinch qurilish yillari davrida „Havorang gilam“, „Zangori gilam“, „Bruno“, „Parvoz“, „Qaldirg'och“, „Tanlangan asarlar“ kitoblari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida yaratgan asarlarida fashist gazandalarining butun yovuzliklari ochib tashlandi, ularda yovga qarshi la'nat va nafrat tuyg'ulari davr kishilarining yuksak vatanparvarlik ruhi bilan hamohang yangradi. „To'pchi Muhammad“, „Pulemyotchi ovozi“, „Chavandoz“, „Uch

og‘ayni botirlar“, „Nayzamiz“ (1941), „Qahramon Qo‘chqor“ (1942), „Jahon seni olqishlar“, „Berlin aptekasida“ (1943) she‘rlari shular jumlasidandir.

Sulton Jo‘ra kattalar uchun jo‘shqin lirik she‘rlar, yirik dostonlar yaratish bilan birga, bolalarga atab ham ajoyib asarlar yozdi.

Shoir-pedagog Sulton Jo‘ra bolalar uchun yozgan asarlarida baxtli bolalik, Vatanga muhabbat va dushmanga nafrat, mehnat ahllariga e‘tiqod tuyg‘ularini ifodaladi. Ayni chog‘da, u yaxshi va a‘lo baholarga o‘qish uchun kurashish, rostgo‘y va intizomli bo‘lish, madaniy va pokiza kiyinish, savodxon va chiroyli yozuv malakasini egallash kabi ta‘lim-tarbiyaviy masalalarni ham badiiy vositalarda talqin etdi. Bunday g‘oyalar shoirning „Yozgi yomg‘irdan so‘ng“ (1936), „Qizlar“, „A‘lo“ va „Yaxshi“ning maqtovi“, „Zangori gilam“ (1939), „Lola“, „Oy nechta?“ „Tinish belgilarining majlisi“, „Cho‘ntak“, „Sirkda“ (1940), „Qarzdor“, „Qaldirg‘och“, „Yolg‘onchi“, „Dengiz tagida“ (1941), „Sog‘inib“ (1942), „Sog‘inchli salom“, „Salom xat“ (1943) kabi asarlarida o‘z ifodasini topdi.

U o‘z asarlarida bolalar va maktab hayotini, ularning o‘qishi, ko‘cha va oilada o‘zini tutishini haqqoniy aks ettirdi. Shoir yosh kitobxonning diqqatini o‘ziga tortuvchi asarlar ijodkori sifatida tanildi.

Bolalar ilmiy-ommaviy mavzularda yozilgan san‘at asarlarini ham sevib o‘qiydilar. Sulton Jo‘raning bunday mavzudagi asarlaridan biri „Oy nechta?“dir. Bunda shoir kichkin-toylarning orzu-umidlarini ona va bolalarning suhbatlari orqali ifoda etadi. Ona dedi:

— Yotinglar endi,
Faqat bitta osmonning oyi!
Katta bo‘lgach, aylanaylarim,
Oyning o‘zin minib ko‘rarsiz.
— O‘shanda-chi, oyijon, bizga,
Katta toti¹ olib berarsiz.

Mehnatkash xalq azal-azaldan jamoa bo‘lib, birlashib, bir-birlari bilan hamjihat, hamfikir bo‘lib umr kechirgan, jamoaga suyanish, u bilan bamaslahat ish yuritish doimo omadlar kaliti bo‘lib kelgan. Bunday hol barcha katta-kichikka

¹ Toti — ot.

baxt, shodlik, omad keltirgan. Agar aksincha bo'lsa, kishi omadsizlik, baxtsizlikka muhtalo bo'lgan.

Bu g'oya shoir Sulton Jo'raning „Mamatning kechirmishi“ asarining asosini tashkil etadi. Shoir Mamatning jamoadan, do'stlaridan ajralib, yolg'izlanib qolishini shirali til bilan tasvirlaydi. Ayniqsa, Mamatning ichki-ruhiy kechinmalari, ish-yoqmasligi, yalqovligi, to'ngligi orqasida darslardan qoloq bo'lib, iztirob chekishini ishonarli aks ettirgan. Mana, hamma uxlagan, ammo tanho Mamat uyg'oq. Shoir uning ana shu daqiqalardagi qalb iztirobini, ruhan qiynalayotganini, notinch ruhiy holatini sodda, ravon tasvirlaydi. Shoir qoloqlik sabablarini birovdan emas, balki qahramonning o'zidan qidiradi va buni Mamatning o'zini gapirtirish orqali ochadi.

Darsdan qoloqligi orqasida ruhan azob chekib, qiynalib yurgan Mamat o'jarligi, o'zboshimchaligini tan olib, do'stlari yordamida oyoqqa turib, endilikda astoydil o'qishga ahd qiladi:

— Bo'ldi... Men bas qildim yalqovlikni,
Do'stlarimday olay bilimni.
Achchiq tajribamning o'zi saboq,
Ol, darsxonam, ishq dilimni!
Bor kuchimni berayki, bu „yomon“
Yondoshmasin menga ertadan.
Nomim Mamat bo'lmay ketsin agar
Va'da qilgan bo'lsam jo'rttaga!

Sulton Jo'ra qissadan hissa chiqarib, a'lo o'qish katta ahamiyatga ega ekanligini bolalarga uqtiradi:

A'lo o'qish o'zi yuksak shuhrat,
Har shuhrating tillarda doston.

She'rda barcha tasviriy vositalar g'oyaviy, badiiy niyatni yorqin amalga oshirishga qaratilgan. Shoir tabiat lavhalari, go'zal hayotiy tasvirlar vositasida qahramonning ichki holatini ochadi va ta'sirchanlikka erishadi:

Barcha uxlar...
Kumush ariqchanning
Eshitilar shildir-shildiri,
Yaproqlar ham „alla“ deb tebratar
Sirtlariga qo'ngan oy nurin.

„Mamatning kechirmishi“ asarida yalqovlikni tashlab, a'lo o'qishga mahkam bel bog'lagan bolaning ijobiy namunasida o'z

kuchiga ishonish, nuqsonlarga tanqidiy qaray bilish g'oyat katta kuch degan ta'lim-tarbiyaviy, pedagogik o'git ilgari suriladi. Ta'lim-tarbiya sohasida yozma nutq san'atini egallash eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ba'zi o'quvchilar grammatik mashqlar bilan jiddiy shug'ullanmasligi, badiiy adabiyotni kam o'qishi natijasida yozma ishlardan oqsaydilar. Chiroyli yozuv qoidalarini buzib, xunuk xat yozishdan tashqari, turli xatolarga yo'l qo'yadilar. Pedagog-shoir Sulton Jo'ra ta'lim-tarbiya ishidagi bunday nuqsonlarni tugatishda o'quvchilarga yordam berish maqsadida „Kimning xati chiroyli?“, „Tinish belgilarining majlisi“, „Harflar paradi“ she'rlarini yozdi.

„Kimning xati chiroyli?“ she'rida bolaning sog'lom, baquvvat bo'lib kamol topishida, yozuvining go'zal bo'lishida partada to'g'ri o'tirish qoidasiga qat'iy rioya qilish katta ahamiyatga ega ekanligini ham uqtirib o'tadi:

O'tirishim to'g'ri, soz,
Qoidaga juda mos.
Ko'kragimni men sira,
O'ltirganim yo'q tirab!
Chiroyli yoz, yozsang xat!
Chunki bu ham zo'r san'at...

Shoir ijodiy faoliyatida „Tinish belgilarining majlisi“ she'ri katta ahamiyatga ega. She'rdagi o'zbek tilining eng muhim qoidalari — tinish belgilarining vazifalari bolalarga mos ravishda, jonlantirish kabi badiiy tasvir vositasi orqali ifoda etiladi. Unda har bir tinish belgisi jonlantirilib, qo'llanishiga mos tarzda gapirtiriladi va o'ziga xos joyiga qo'yiladi. Bu holat kitobxonda aniq tasavvur hosil qiladi va shoirning pedagogik, badiiy mahoratini egizak holda namoyish qiladi.

Shoir she'rdagi o'xshatishdan ham ustalik bilan foydalanib, undov belgisini mirzaterakka, nuqtani koptokka, so'roq belgisini o'roqqa, zirak taqqan quloqqa, vergulni kichik to'qmoqqa, qo'shtirnoqni qiziqchilarga, tireni gugurtga o'xshatib, shoirona tasvirleydi. Gapda esa nuqta „fikrlarning stansiyasiga“, vergul „fikrlarning razyezdi“ (to'xtab uchrashadigan joy)ga o'xshatiladi. Bunday o'xshatishlar tinish belgilari qoidasini oson o'zlashtirishga yordam beradi.

So'roq belgisi:
Uqdingizmi? Yetadimi? Bormi savol?
Yoki o'zim so'rayinmi sizdan savol?

Vergul:

Gar undalma gapda kelsa qoq o'rtada,
Uning ikki yonboshida men jo'rttaga,
„Qani endi, undalmaxon, qochib boq-chi“ —
Deb bo'lurman yubormayin unga soqchi,
Gar undalma gap so'ngida kelsa, u choq,
Undan oldin qo'yilarman, tushun o'rtoq!

Qo'shtirnoqlar:

Mana rais: „Vaqt tamom, to'xtangiz!“
Deb qoldi-ku, mayli, endi yo'q gapimiz.

Tire:

Biroq shartim — so'z qolmasin o'lda-jo'lda.

Ko'rinib turibdiki, shoir tinish belgilarining xususiyatlarini tasvirlabgina qolmay, unga muvofiq misollarni ham she'riy yo'l bilan ko'rsatgan. Shuning uchun bu she'rni ko'rgazmali she'r deyish va undan darslarda ijodiy foydalanish mumkin.

„Yolg'onchi“ dostonida bolalarni rostgo'y bo'lishga, yaxshi va a'lo o'qishga chaqiriladi. Doston qahramoni No'mon maktabda ta'lim-tarbiya qoidasini buzuvchi, o'qituvchi va ota-onasiga nisbatan hurmatsizlik qiluvchi bola sifatida gavdalanadi. Shoir, No'mon qoniqarsiz o'qishiga qaramay, o'zini tuzatish o'rniga, o'qituvchiga zarda qilishi, yolg'on gapirishi, o'jarligi, dars tayyorlamasligi va ishyoqmasligini turli hayotiy parchalarda juda ishonarli tasvirlaydi. Chunonchi, No'mon o'qituvchi yozib bergan xatni yirtib tashlab, „2“ baholarini yashirib, o'zini a'lochi qilib ko'rsatib, beodobligini fosh etadi.

No'mon o'qituvchi va ota-onasi ta'sirida butun kamchiliklarini anglab yetadi, yaxshi o'qishga va'da beradi va va'dasining ustidan chiqadi. Doston o'z kamchiliklarini anglagan va o'qishga astoydil berilgan No'monning ijobiy xatti-harakatini ulug'lash bilan tamomlanadi.

O'zbek bolalar she'riyatida „Qaldirg'och“ ertagi muhim ahamiyatga ega. Unda mamlakatimizning tinchliksevar yurt ekani qaldirg'och sarguzashti orqali hikoya qilinadi.

Shoir chet mamlakatlardagi urushlarni, uning dahshatli oqibatlarini qaldirg'och obrazi orqali ochadi. „Qaldirg'och“ chet ellardagi ayanchli hayotni juda jonli, obrazli tilda bolalarga hikoya qiladi. Ona diyorimiz tinchlik makoni ekanini esa shoir qaldirg'och vositasida ta'sirli ifodalaydi:

Qirq kunduz-u qirq kecha

Bulutni kecha-kecha

Qaldirg‘ochim par qanot,
Endi baxtiyor qanot,
Bizga kelib yetibdi
Va sayrab shunday debdi:
— Eh... Hur Vatan! Jon Vatan!..
Qishda ham jonajonsan,
Ilituvchi nuring bor,
Bizga issiq o‘rning bor!

Bu ertak bolalarning urushga qarshi nafratini oshirishda, Vatanimizning tinchlik tayanchi ekanini yanada chuqurroq tushunishda, uni sevishda katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Sulton Jo‘raning „Havorang gilam“ ertagidagi qahramon — Rahim. U o‘tmishda og‘ir kulfatlarni boshidan kechiradi. Rahim zindondan qochib, uyiga kelsa, na xotini, na qizi bor. Uning xaroba uyini shoir:

Uy o‘rnida bir devor!
Atrofi o‘t — tikanzor, —

deb tasvirlaydi. G‘azabda yongan Rahim zulmkorlarga qarshi kurashga bel bog‘laydi. Ertakda shoir asar qahramoni Rahimning hayoti haqida hikoya qilar ekan, uning e‘tiborga loyiq eng muhim belgisini — xalq bilan chambarchasligini ko‘rsatadi.

Dostonda yovuzlarga qarshi bir tan, bir jon bo‘lib kurashgan xalq ozodlikka chiqadi, zulmkorlarni tag-tugi bilan yo‘q qilib, baxtli hayotga erishadi. Shoir „mozorday jimjit“, „qushlar uchsa qanoti, inson yursa oyog‘i“ kuyadigan bepoyon dasht-cho‘llarda endi yangi hayot qaynayotganini tasvirlab, bularning hammasi Rahimlarning ijodiy mehnati tufayli yuz berganligini bolalarga hikoya qiladi:

Cho‘l o‘rnida bog‘-bo‘ston,
Rang-barang bir guliston...
Qo‘ng‘iroqday shalola,
Oy kabi nurli dala...
Daryoni qilib qamal,
O‘tkazishgan zo‘r kanal...
Xullas, go‘yo bu — sara
Va ajoyib manzara,
O‘xshardi boqqan sari
Gilamchaki — zangori!..
Ko‘rdi: ko‘m-ko‘k keng dala,
Unda ishlar bir gala.

Son-sanoqsiz er-xotin
Ekardilar zar-oltin...

Xalq ommasining mehnati tufayli ajoyib shaharlar, cho‘l o‘rnida bo‘stonlar yaratilishini tasvirlash orqali shoir kattalar mehnatiga bolalarning havasini oshiradi.

Sulton Jo‘ra bu ertakning maktab yoshidagi bolalar saviyasiga mos, tushunarli bo‘lishi uchun ancha kuch sarflagan, bunda u tojik xalq og‘zaki poetik ijodidan samarali foydalangan.

Sulton Jo‘ra „Sog‘inchli salom“ she‘rida Vatanga muhabbat, dushmanga nafrat hislarini va g‘alabaning muqarrarligini tasvirlaydi.

Shoir „guli g‘unchalari“, „oltin yulduzchalari“, „girgiton qizchalari“ga sog‘inchli salom yozar ekan, ularga nemis bosqinchilarining yovuzliklari va vahshiyliklari, insoniyat boshiga solgan azob-uqubatlari, jabr-zulmi, fashistlar vayron qilgan joylardagi xalqning og‘ir ahvoli, yosh bolalarning ayanchli taqdiri haqida hikoya qilib beradi.

Shoir urush va uning dahshatlarini, xalqning azob-uqubatlarini o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, boshidan kechirgan bir kampir tilidan so‘zlab, voqeaning ta‘sirchanligini, bolalar ongiga tez, oson yetib borishini ta‘minlaydi. Kampirning qalbi dardga to‘la. G‘am, alam, qasd uning butun vujudini egallab olgan. Uning so‘zlari orqali fashistlar tomonidan otib o‘ldirilgan qizi va nevarasining fojiasigina emas, umuman, dushmanning rahm-shafqatsizligi, yovuzligi ro‘yirost ochib berilgan:

Ko‘zim ochsam ne ko‘ray:
— Voy! „Qo‘rqinchli manzara“,
Ko‘krigidan qon oqib,
Yerda yotar Varvara...
Fashist jallod nayzasin
Sanchibdi ko‘krigidan,
Bolaning hali yoshi
Ketmagan kiprigidan,
Bir tomonda onasi,
Bir tomonda bolasi,
Qon ichida yotibdi,
E voh, har ikkalasi!..

Urush dahshatlarining kichik bir parchasini yuqoridagiday tasvirlash bilan shoir bolalarning murg‘ak dilida urush olovini yoquvchilarga nisbatan kuchli nafrat tuyg‘ularini qo‘zg‘atadi.

Ular qalbida tinchlik, do'stlik, baxtiyorlik haqidagi ulug' maqsad, buyuk orzu hislarini uyg'otadi. Obod qishloqlarni vayron qilgan, begunoh kishilarning umrini xazon qilgan fashistlardan qasos olishga bel bog'lagan g'azabkor otaning hay-qirig'i tubandagi misralarda zo'r mahorat bilan tasvirlangan:

Ana shu Varvaraday
Qancha yosh bolalarni,
Bolalik bo'stonida
Ochilgan lolalarni
Halok etgan peslardan —
Shu jallod fashistlardan
Jon uchun jon olaman,
Qon uchun qon olaman.
Xullas, fashist yovlarni
Tor-mor etib batamom
So'ngra, jigarbandlarim,
Yoningizga qaytaman!..

Shoir his-hayajonni oshirishda xalq og'zaki ijodidan o'rinli foydalangan:

Hay, janubga uchgan qush,
Kel, yonimga birpas tush!
Qizlarimga xat beray,
Andijonga qarab uch!

Shoirning „Sog'inchli salom“ she'ri bolalarni Vatanga, uni jon-dilidan sevuvchi, mehribon otaga muhabbat, dushmanga la'-nat-nafrat ruhida tariyalashda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

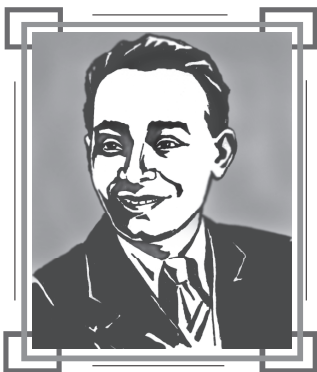
Pedagog-murabbiy va jangchi-shoir Sulton Jo'ra o'zbek bolalar adabiyotining xazinasiga o'zining ana shunday qimmat-baho asarlari bilan munosib hissa qo'shgan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Sulton Jo'raning hayoti va ijodi?
2. O'qishga oid she'rlari?
3. Harbiy vatanparvarlik asarlari?
4. „Zangori gilam“ dostoni?

ZAFAR DIYOR

(1912 — 1946)

Bolalarning jo‘shqin kuychilaridan biri Zafar Diyor 1912-yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsotepa qishlog‘ida kambag‘al dehqon oilasida tug‘ildi. 1916-yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko‘chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927-yilda Zafar to‘liqsiz o‘rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o‘qishga kiradi. Texnikumda o‘qib, ko‘proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo‘lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she‘riy mashqlari bilim yurti devoriy gazetasi sahifalarida ko‘rina boshlaydi.

Yigirmanchi yillarning oxiri va o‘ttizinchi yillarning boshlarida uning yoshlar gazeta va jurnallarida ilk she‘rlari chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi she‘ri yosh shoirlarning „Qurilish kuylari“ degan to‘plamida bosilib chiqdi. Ko‘p o‘tmay uning birinchi she‘rlar to‘plami „Qo‘shiqlar“ nomi bilan 1933-yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933-yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, o‘qituvchi bo‘lib ishlay boshladi. Bu hol uning maktab va bolalar hayoti bilan yaqindan tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta bo‘lishida ijobiy o‘rin tutadi.

1934-yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi „Tong yulduzi“ gazetasida adabiy xodim, keyinroq esa mas‘ul kotib bo‘lib ishlay boshlaydi. Shu bilan birga, u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga kirib, o‘qishni davom ettiradi. O‘zbek hamda qardosh xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o‘qiydi, o‘rganadi. Zafar Diyor kichkintoylar uchun she‘rlar yozar ekan, izlanish, o‘qish, o‘rganish zarurligini dildan

his etadi. „Bolalar uchun asar yozishni men o‘zimga uchun juda qiyin va mas‘uliyatli vazifa deb bilaman. Bu mas‘uliyatli vazifaning uddasidan chiqish uchun tinmay ijodiy izlanishdaman“.

O‘sha yillari gazetada Zafar Diyor bilan birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir o‘z esdaliklarida shunday yozadi: „Men Zafarni o‘ylasam, uni nuqul shod-xurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan she‘r durdonalari yog‘ilayotganday ko‘raman. Chindan ham, u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bog‘chalarda bot-bot bo‘lar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi she‘rlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan o‘qib berar, ayrim she‘rlarini yoddan ifodali o‘qir, bolalarga ham she‘r o‘qitib eshitardi. Shunda u o‘zining qaysi she‘rlari bolalar ko‘rigidan yaxshi o‘tganini, qaysi she‘rni ko‘proq sevib qolganlarini ko‘rar, bolalarga yoqtirish uchun qanday she‘rlar yozish lozimligini fahmlab olardi. „Biz bolalarga nuqul o‘rgatibgina qolmay, ulardan o‘rganib ham turishimiz kerak“, derdi.

Zafar Diyor 1935-yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri bo‘lgan „Mashinist“ dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazini baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bag‘ishlangan.

O‘tgan asrning boshlarida yoshlarni o‘qitish, ilmi, kasb-hunarli qilib etishtirish muhim ishlardan biri bo‘lib turgan bir paytda „Mashinist“ning maydonga kelishi bolalar adabiyotida muhim voqea bo‘ladi.

Dostonning asosiy qahramoni Ashir g‘irt yetim. Ko‘chako‘ylarda sarson-sargardon bo‘lib yurgan, o‘g‘rilik qilib tirikchilik o‘tkazib yurgan bola dostonida yaxshi insonlarning ko‘magi, yordami bilan katta bir kasb egasi — mashinist (poyezd haydovchi) bo‘lib kamol topishi kitobxon bolalarda katta taassurot qoldiradi.

Davr, zamonning tuhfasini bois Ashir kasb-hunar egasi bo‘lishdan tashqari, uning ongi va tushunchasi ham o‘sadi. U Vatanga sadoqatli, har doim olg‘a intiluvchi ilg‘or yoshlardan biri bo‘lib yetishadi. Shuning uchun doston qahramoni o‘z umrini Vatan yo‘liga tikishga tayyor turadi:

Sevinaman, hali yoshman, ko‘p yashayman,
Bu o‘lkaning saodati — baxti uchun.

Yana o'qib, yana kulib, ko'p ishlayman,
Shu ko'plarning biri bo'lib, o'lkam uchun.
Ha! Mamlakat, shunday va'da beray senga:
Butun umrim sening porloq hayotingga!

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat va sadoqat ruhi bilan sug'orilgan.

Zafar Diyorning o'ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg'ularini aks ettiruvchi asarlarining ko'pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri — inson va tabiat munosabati. Bu jihatdan uning „Binafsha“, „Navbahor“, „Qushlar haqida qo'shiq“, „Kapalak“ singari she'rlari ahamiyatlidir.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur tahlil etib, ularni ham ona tabiatni sevishga va parvarish qilishga ruhlantiradi. Shoir bolalarda qushlarga muhabbat hissini uyg'ota oladigan quvnoq vazn, o'ynoqi misralar yaratadi. Shu maqsadda so'zlarning, misralarning xilma-xil takrorini tizib, tasvirning ohangdorlik jangini, kuchini yanada oshiradi:

Hoy qushlar,
 qushlar,
 qushlar,
Qanot qoqib kelinglar,
 sa'va,
 mayna,
 bulbullar.

Sizga termular ko'zlar...
Bizga ortiq yoqadi
Quvnoq qo'shiq-kuyingiz!

(„Qushlar haqida qo'shiq“)

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharot-u jonivorlarga, ayniqsa, kapalakka qiziqishini, muhabbatini kichkintoylarga xos so'z va ohangda ifodalab, kichkintoyning hayotga diqqat-e'tiborini oshiradi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuyg'ularni shakllantirishga harakat qiladi:

Uch, ucha ber, ucha ber,
Go'zal bog'cham — gulshanda.

Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapalakjon, kapalak,
Do‘st bo‘laylik ikkimiz,
To‘xta, so‘zlayin andek!

(„Kapolak“)

Zafar Diyorning „Binafsha“ she‘rini yoddan bilmagan o‘quvchi bo‘lmasa kerak. She‘r o‘zining ravon o‘qilishi, qo‘fiyalarning jarangdorligi bilan o‘quvchini o‘ziga tortadi:

Binafshaxon, binafsha,
Kulishlaring chiroyli.
Bog‘imizda ochilib,
Turishlaring chiroyli.

Shoirning „Mamlakat“, „Kazbek“, „Tilsiz o‘rtoq“, „Madridan kelgan mehmon“ kabi she‘r va dostonlari shoir ijodining har taraflama yuksalishidan dalolat beruvchi liro-epik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, uning „Kel, uchaylik shimolga“ she‘ri g‘oyat o‘ziga xosdir. Bunda shoir „Quyosh tushmaydigan“ qutbni borib ko‘rishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalantiradi. Yosh bolaning murg‘ak xayoli shimoliy qutbni borib ko‘rishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulug‘ maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash jarayonida kichik yoshdagi bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga — qahramonlikka havas uyg‘otadi:

Yosh bo‘lsam ham mayliga
Qanot bog‘lab uchayin.
Muz sahrosi Qutbning
Sirin men ham ochayin.
Hoy, suyuqli modelcham,
Tayyormisan safarga?
Fikrim senda hamisha,
Kel, uchaylik Shimolga!

Shoir dovyurak uchuvchilarning tarixda birinchi bo‘lib qutb yo‘lini ochganligi bilan bolalarni tanishtirib, ularni mard

uchuvchi bo'lishga undaydi. Shu narsa e'tiborliki, she'rda Zafar Diyor bolalarning texnikaga intilishi va qiziqishlarini qizg'in qo'llab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuyg'ularni o'stirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib toptirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuyg'ularni badiiy sodda, ta'sirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

Butun dunyo anglasin:
Bir modelist kepti, deb,
Yangi avlod bayrog'in
Qutb uzra tikdi, deb.

She'r bolalarning kelajakda orzu-umidlariga erishishlariga bo'lgan katta ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olg'a intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, mo'l-ko'l hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishida olib borayotgan kurashlari „Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa“ dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonida sahro-cho'llardagi shamolning vahimasi va uning ayanchli tasvirini chizib, yosh kitobxon diqqatini mehnatga jalb qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir sahrolarning „Qashqir kabi uvillovchi“, „Boyqush kabi huvlovchi“ dahshatli shamollari odam, tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Shundan keyin shoir hayotni go'zal, sahro-cho'llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng o'tloqni jonlantirib so'zlatadi va u yerlarda „gul hayot“ qurish g'oyasini olg'a suradi. Keng o'tloq yuksak tog'ga murojaat qiladi:

— Ne bo'larmish bizning ham
Ko'ksimizdan ketsa g'am.
Bu g'am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak yeldan o'ch olsam.
Uzoq yillar xo'rlangan,
Qaqrab toshga aylangan
Ko'ksim bo'lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga yetkur, tog',
Ber suvingdan, jon o'rtoq!

Yuksak tog‘ ham chorasizlikdan o‘z dardini — suvni keng o‘tloqqa eltib berolmasligini o‘kinch va alam bilan so‘zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga — dunyoda ongga, qudratga ega bo‘lgan inson va uning ta‘rifiga buradi. Zafar Diyor insonning kuch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez yetadigan iboralarda ifodalagan:

Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo‘ldoshdir,
Ularga xos qo‘ldoshdir.
Butun borliq — tabiat
(Bu so‘zlarim haqiqat.)
Bo‘ysunajak insonga,
Gul tutajak ul jonga.

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolag‘aga zo‘r beradi, insonni, hatto tabiatni ham o‘ziga bo‘ysundiruvchi kuch sifatida ta‘rif etadi. Albatta, bu fikrlar turg‘unlik davrining oqibatidir. Negaki, „Sirdaryoning jilovlanishi“ bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz o‘ch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvchilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuyg‘ulari bo‘lishi lozimligiga undaydi. Bu fikrini ifoda etishda shoir tog‘ va o‘tloqlarni jonlantirish usulidan foydalanadi:

— Hoy, mard o‘rtoq, mard o‘rtoq,
Qara, qancha keng o‘tloq
Suvsizlikdan dili dog‘,
Uning ohin o‘chirib,
Chamanzorga aylantir,
Mangulikka shodlantir.

Dostonda shu tariqa xalqimizning cho‘l-biyobonlarni bog‘-rog‘larga aylantirish orzusi o‘zining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning g‘oyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan ahamiyatlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, ya‘ni g‘oyat ta‘sirchan, o‘qimishli bo‘lishini ta‘minlash uchun sodda, ajoyib badiiy-tasviriy vositalardan us-

talik bilan foydalangan. Keng o'tloq, cho'llarning suvga tashnaligi va uning orzusi haqidagi „Bitta to'yib suv ichsak“, „Suv ber, menga suv bergin“, „Ko'ksimdan so'ng gul tergin“; sahro va uning shamoli to'g'risidagi „Eng g'azabli, eng o'chli, xarsangtoshday qotaman, misdek qizib yotaman“; davr kishilarining kuch-qudratiga oid „Chinordek zo'r qomati, Go'ro'g'lidek savlati“ kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning isbotidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnat va tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko'pgina asarlari mehnat mavzusiga bag'ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri „Kichkina bog'bon haqida doston“dir. Dostonda bolalar va yoshlar dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g'oya Shotursun obrazi orqali ifodalanadi. Kichik qahramon otasi bilan birlashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, „Qo'lda kichik ketmon“ bilan bog'larni yashnatishga mehr qo'yib, mehnatda o'zini ko'rsatadi.

Zo'r g'ayrat va katta ishtiyoq bilan ishga kirishgan Shotursunning o'zi parvarish qilib yurgan bir tup olmasi barvaqt pishib, mo'l-ko'l hosil beradi. Bola bir yili yalqovlikka berilib, olmaga qaramay qo'yadi. Shoirning mahorati shundaki, olmani jonlantirib, uning so'zlari orqali bolalarga ibrat bo'ladigan fikrni aytadi:

— Bu yil esa, Shotursun,
G'ayrating yo'q unchalik,
Berilmassan deb edim
Yalqovlikka bunchalik.
Ahvolimni so'rmading,
Oqlamading tanamni,
Qurt-qumursqa talaydi,
Ertadan kech mevamni.

Olmaning bunday ayanchli ahvoli Shotursunga qattiq ta'sir qiladi va u o'z xato-kamchiliklarini to'la anglaydi. Olmaning tilidan aytilgan, „Ishyoqmasga, yalqovga men ham endi dushmanman“ deb, g'ayrat bilan ish olib boradi. Zafar Diyor o'quvchida Shotursunga nisbatan mehr uyg'otadi, undan o'rnak olishga chaqiradi.

Zafar Diyorning uchinchi to'plami 1939- yilda „She'rlar“ nomi bilan bosilib chiqdi. Uning bu to'plami mavzu jihatidan

bolalarbopligi, qiziqarli mazmun va obrazli ifodalari bilan ajralib turadi. Bu esa Zafar Diyorning ijod sirlarini tobora mukammal egallab borayotganini, bolalar va yoshlar hayotini yaxshi o'rganib, ular uchun puxta, barkamol asarlar yaratish yo'lida tinmay ijodiy mehnat qilayotganini ko'rsatdi.

To'plamdagi „Amudaryo bo'yida“ she'rida shoir o'lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She'rdagi bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas'uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

„Qutb qo'shig'i“ she'rida esa shoir olam yaralgandan buyon hech kim borib ko'rmagan qutbni egallagan bugungi kishilarning jasorat-u kuch-qudratini yuksak muhabbat bilan kuylaydi.

Zafar Diyor ko'p she'rlarida vatanparvarlik, Vatanga muhabbat g'oyalarini ilgari suradi. Bolalarni Vatanning munosib farzandlari bo'lib kamol topishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbasi bo'lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqur egallashlari zarurligini uqtiradi. Bu g'oyani „Kitob, mening do'stimsan“ she'rida shunday tasvirlaydi:

Varaqlasam bir boshdan
Quv nab bahrim ochilur,
Oltin harf-so'zlardan
Totli ma'no sochilur.
Shuning uchun deymanki:
Kitob, mening do'stimsan!

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta'riflaydi:

Har sahifang men uchun
Bir hikoyat so'zlaydi,
O'qib, odam bo'lg'in, deb
Yaxshi niyat ko'zlaydi.

Shoir kitobni bolaning eng yaqin, mehribon do'sti, g'am-xo'r o'rtog'i deb ko'rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

Seni jondan sevaman,
Meni tilga o'rgatding,
Hadya qilib ilm-fan,
Yorug' yo'llar ko'rsatding.

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta'sirchan qilib gavdalantirishda: „Baxtim kular kitobdan“, „Quvnab bahrim ochilur“, „Yosh o'ynoqi ko'zlarim shuur olar kitobdan“ kabi istioralarni ishlatib, she'rning badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi „O'zbekiston ovozi“ gazetasida adabiy xodim bo'lib ishladi. Ayni chog'da, u tinmay samarali ijod etdi. Shoirning „G'uncharlar“, „Serquyosh o'lka“, „Ona qo'shig'i“, „Bizning oila“, „Qahramon“, „Tankist“, „Ulug' bayram“, „Qurol bering menga ham“, „Qahramonning kelishi“, „Biz yashamoq istaymiz“, „Qo'riqchilikda“ singari jangovar she'rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor baxtli bolalarning go'zal bog'lardan, chamanzorlardan, rang-barang gullardan, bahordan olgan quvonchini „Bahor keldi“, „Orzu“, „Qaldirg'och“, „Qushlar haqida qo'shiq“, „Binafsha“ kabi she'rlarida sodda, ravon tilda, ohangdor, yengil qofiyali, o'ynoqi misralarda shoirona talqin etadi va ular qalbida hayotga mehr uyg'otadi.

Zafar Diyor bugungi o'zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo'shdi. U bolalar hayoti haqida „Baxtli yoshlik“, „Yosh vatanparvarlar“, „Omonat“, „Uch og'ayni“ kabi qator dramalar ham yozgan.

O'zbek bolalar nasrini rivojlantirishda Zafar Diyor ham o'z hissasini qo'shgan. Uning „Jo'natish“, „Cho'pon qizi“, „Nojo'yaliklar“ kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi. U bolalarning turmushi, talab-ehtiyojlari hamda orzu-tilaklarini, turmushini, ularning ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong tushunchasiga moslab, g'oyaviy-badiiy jihatdan puxta asarlar yaratdi.

Zafar Diyor turli yoshdagi bolalarning tilini yaxshi o'rganib, ular uchun sodda, ravon, shirali tilda, o'ynoqi vaznlarda ohangdor, ta'sirchan she'rlar yozdi.

Shoir o'zining qo'shiq va she'rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug' yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo'lib yetishish uchun a'lo baholar bilan o'qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan

qarashga, rostgo‘y va intizomli bo‘lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do‘stlik tuyg‘ularini o‘stirishga katta e‘tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag‘ishladi, ularni o‘qish-o‘rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O‘zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she‘r va qo‘shiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo‘shgan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o‘qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Zafar Diyorning hayoti, ijodi, 1- to‘plami?
2. Zafar Diyorning she‘riy asarlari?
3. Zafar Diyorning dostonlari.
4. Zafar Diyorning bolalar adabiyotiga qo‘shgan hissasi?

SHUKUR SA'DULLA

(1912 — 1972)

Shukur Sa'dulla kichkintoylarga katta estetik zavq-shavq bag'ishlaydigan zabardast she'rlari, yosh kitobxonni yaxshilikka o'rgatuvchi ertak-dostonlari, a'lo o'qishga, davrimizga sadoqatli kishilar bo'lib kamol topishga da'vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o'tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pyesalari, yosh qalblarni larzaga soluvchi qis-salari bilan hamma yoshdagi bolalarning qadrdon va suyuqli yozuvchisi bo'lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912- yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924- yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil oldi, so'ngra Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. Shukur Sa'dulla 1931- yildan to umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblar nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Shukur Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932- yilda „Hayqiriq“ nomi bilan bosilib chiqdi.

„Hayqiriq“ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqea bo'ldi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhimi, hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi.

Shukur Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning „Uch ayiq“, „Ayyor chumchuq“ (1935 — 1936), „Yoriltosh“

(1939), „Ikki sandiq“ (1942), „Sen nima qilding?“ (1942), „Shirin kun“ (1946), „She’rlar“ (1955), „She’rlar va ertaklar“ (1957), „Pyesalar“ (1995), „Dastyor qiz“ (1960), „Sening alboming“ (1962), „Ozoda“ (1969), „Komandirning boshidan kechirganlari“ (1962), „Kachal polvon“ (1963, 1966, 1967, 1986), „Ism qo’yilmagan xat“, „Sening bayraming“, „Mening aziz bolalarim“ kabi kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa’dulla tomonidan yaratilgan „Yoriltosh“, „Gulxan“, „Bizning bog‘chamiz“, „Dalada bayram“, „Vatan ishq“ (dramaturg Z. Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), „Ikki bilaguzuk“, „Zubayda“, „Afsona yaratgan qiz“ pyesalarini tomoshabinlar yaxshi bilishadi.

Quvnoq va jo’shqin asarlar kuychisi bo‘lgan Shukur Sa’dulla o‘zining juda ko‘p she’r, qo‘shiq, ertak, ertak-doston, pyesalarini kichik maktab yoshidagi bolalarga bag‘ishlagan.

Shukur Sa’dulla tabiat kuychisi sifatida ham e’zozlanadi. Shoir so‘lim bahorni ko‘pgina she’rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o‘stiradi.

Odatda, boychechak qor erib-erimasdanoq ko‘zga tashlanadi. Buni ko‘rgan odamlar „Ha, bahor yaqinlashib qolibdi“, deydilar. Shoir „Boychechak“ asarida shu fikrni lo‘nda qilib chizib beradi:

Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi —
Shu mitti gul — boychechak.

Albatta, boychechak paydo bo‘lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg‘ir ustiga yomg‘ir yog‘adi. Yomg‘ir tabiat husniga husn qo‘shadi, odamlar ruhini ko‘taradi. Shukur Sa’dulla „Yomg‘ir yog‘aloq“ she’rida bahor yomg‘iriga muhabbat bilan munosabatda bo‘ladi. Bu yomg‘ir ekin-tikinlar uchun koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho‘x misralarda yaratadi:

Yomg‘ir yog‘aloq,
Yam-yashil o‘tloq,
Endi ekinlar
Chiqarar quloq...
Yomg‘irdan foyda
Maysaga, donga.

Yurt serob bo'lar,
Oq bug'doy, donga.

Shukur Sa'dulla „To'rt fasl“ she'rida yil fasllarining o'ziga xos xususiyatlarini ahamiyatli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibasini, tabiatga alohida ko'rk bag'ishlashi, insonlar qalbiga ta'siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi. She'rida bahor fasli shunday tasvirlanadi:

Milt etib chiqdi quyosh,
Dedi: „Do'stlar, qish odosh“.
Ko'rsak, yo'q qora bulut,
Yer yuzi ko'k gilam — o't.

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in'om etgan fasl deb ta'riflagach, ko'rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o'tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo'lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

Keldi ko'klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo'shgan, mehnat-kashlar dasturxonini bezovchi noz-ne'matlarni vujudga keltirgan, „to'qson xil mevalarni pishirib“, „yangi dunyolar ochgan“ kishilarni zo'r muhabbat bilan, ajoyib misralarda ulug'laydi:

— Ekin o'sdi yerlarda,
Bug'doy pishdi qirlarda...
Poliz to'la bodring,
Bog'bon, tez uzib bering!
— Sabr qiling siz andak,
So'yib beray handalak.

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug'lash bilan kuzning ham o'ziga xos fazilatlariga to'laligini tabiatning oltin davri deb ta'riflaydi, kuz faslining o'ziga xosligini quyidagi tasvirlar orqali ochadi:

Quyosh tushar taftidan,
Qo'rqib qishning aftidan.
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.

Shoir qish faslining ham o‘ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg‘otishini lirik bo‘yoqlarda ko‘rsatadi:

Dala-dashtda tindi ish,
Keldi mehmon bo‘lib qish.
Qish emas, u — qorbobo,
Sovg‘alari bor bobo...
Xuddi yozday, bahorday —
Iliq, kuzgi nahorday.
Qor yog‘ar, kecha-kunduz,
Suv sovg‘otib kiygan muz.

Shukur Sa‘dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. „Sen nima qilding?“, „Ona va bola“, „Shohista“ to‘plamlarini nashr ettirdi. Bu davrda shoir she‘riyatida bolalar kutgan voqealar o‘z aksini topganligini ko‘ramiz.

Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni „Sen nima qilding?“, „Bizning qahramon“, „Otliqlar“, „Mehmon qiz“, „Uning hikoyasi“, „Yetim emassan“, „Razvedkachi Kolya Kulikov“, „Shohista“ kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko‘rishimiz mumkin.

Bu she‘lar ichida „Shohista“ asari alohida ajralib turadi:

Ko‘k chirog‘i oy so‘ndi,
Barglarga shabnam qo‘ndi.
Tong oqarar ohista,
Turar sakrab Shohista.

Bu misralarda shoir Shohista ismli jajji qizchanning mehnatga muhabbati, g‘ayrati, bog‘idagi uzumlarni qanchalik mehr qo‘yib parvarishlashi, shu bilan birga, uning frontda odamxo‘r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo‘lgan mehr-muhabbatini badiiy bo‘yoqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asaldek tovlanib pishgan uzumidan dadasiga sovg‘a hozirlaydi:

So‘ngra pochtaga bordi,
Dadasiga yubordi.
Dadasi botir jangchi,
Shohistaning quvonchi.

Shukur Sa'dulla „Egizak“, „Sen menga do'st, men senga do'st“, „Ulug' shahar“ (turkum), „Hovlimizning bolalari“ kabi qator she'rlarida do'stlik g'oyalarini ilgari suradi.

Shukur Sa'dulla „Tulki va g'ozlar“, „Lola va mushuk“, „Jo'jalar“, „Bola va Turg'un“, „Yomg'ir yog'aloq“ kabi she'rlarida bolalar hayotidan xarakterli voqealar asosida yosh kitobxonni parranda, hasharot va hayvonlar dunyosi bilan tanishtiradi. Shoir har bir narsa-buyumning o'ziga xos xususiyatlarini bolalar uchun sodda va qiziqarli qilib tasvirlaydi.

Bu jihatdan qaraydigan bo'lsak, „Ninachi“ she'ri muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

Bog'da uchar ninachi,
Gulni quchar ninachi.
Shisha kabi ko'zi bor.
Yum-yumaloq yuzi bor.
Yozganda ikki qanot
Xuddi ko'kda samolyot.

Shoir bolalar tarbiyasiga oid yana turli mavzularda she'rlar yozgan. Bu she'rlarda u bolalar tabiati ko'tarmaydigan quruq nasihatgo'ylikdan qochadi. Inson tabiatiga xos bo'lgan chinakam his va axloq qoidalarini bola hayotidagi oddiy voqealar asosida tashviq qiladi. „Kim yaxshi?“ she'rida oilaning kenjatoyi Dildor oiladagi hamma kishilarga bir xilda munosabatda bo'ladi. Dadasini ham, ayasini ham, buvisini ham, akasini ham bir xilda yaxshi ko'radi. Birortasini birov yomonlasa yig'lab yuboradi. Bu she'ri bilan shoir boladagi oilaga bo'lgan ilk muhabbatni va boladagi gumanistik hislarni tarbiyalaydi.

Shoir bolalar o'yinchoqlari va ularning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ham to'g'ri tasavvur qiladi. Bolaning „o'zi yog'och, yoli qil“ toychoqqa minib zavqlanishini ham, qizchalarining „Bolalarga ovunchoq“ quyon qo'g'irchoqqa bo'lgan mehrini ham, ularning „Boshchasida shoxi bor, dumchasida oqi bor“ echki bola bilan inoqligi va u bilan o'ynashishini ham maroqli tasvirlaydi. Bu tasvirda bola xarakteri va xususiyati ochiladi. Shu bilan birga shoir bolalarni o'yinchoqlarga to'g'ri munosabatda bo'lishga, ularni sindirmasdan, buzmasdan asrashga chaqiradi. Bu tarbiyaviy chaqiriqning o'yinchoq tilidan bayon qilinishi esa she'rning ta'sir kuchini yanada oshirgan:

Buksangiz qayrilaman,
Oyoqdan ayrilaman.
Mayli o'ynang erta-kech,
Lekin ozor bermang hech.

Shukur Sa'dulla bolalarning o'yin mashg'ulotlari haqida ham ko'pgina chiroyli, ta'sirchan she'rlar yozgan. Bolalar o'yini bilan bog'langan she'r bolalar uchun qimmatli asardir. Bu yerda shu narsani ham ta'kidlab aytish kerakki, o'yinlar bola uchun jiddiy ishdur. „Tulki va g'ozlar“ she'rida birlari tulki, qolganlari g'oz bo'lib, tulkiga tutqich bermay, uning ustidan kulib qochsalar, „Mehmondorchilik“ she'rida qizchalar „g'ivirlashib hovlida“ tut terib shinni pishiradilar va qo'g'irchoqlarni ziyofat qiladilar. Qo'g'irchoqlar ziyofatga qaramagach, tovuq va mushukni taklif qiladilar. Ular hamma yoqni to'zitib, to'kib ketadilar. Shu bilan „mehmondorchilik odosh“ bo'ladi.

Bu she'rlarda shoirning izlanishi, bolalarga ma'qul o'yinlar topishi va uni bolaga moslab berishga intilishi ko'rinib turibdi. Shu bilan birga, bu she'rlarning yana bir muvaffaqiyati shundaki, u umumiylikdan, quruq ritorikadan uzoq bo'lgan sujetli va voqeaband she'rlardir.

Ma'lumki, voqeabandlik, ayniqsa, bolalar asari uchun muhim ahamiyatga ega. Bunday she'r bolani zeriktirmaydi. U xuddi hikoya yoki ertak kabi bola ongiga, xotirasiga oson singadi.

Shoir ijodida hajviy she'rlar ham bir talay: „Shalabbo“, „Anqov“, „Injiq“, „Ivirsiq“, „Bizning oyi“ kabi asarlarida shoir dangasa, o'z ustida ko'p ishlamaydigan, o'qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi.

„Ivirsiq“da shoir o'yinqaroq, kun bo'yi koptok o'ynab, uyga berilgan vazifasini bajarish, o'z vaqtida uyqudan turish o'rniga qotib uxlab, darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning maktab o'quvchilariga xos bo'lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

Daftari ochiq-sochiq,
Qolgan vazifa chala.
Soat yurar: chiq-chiq-chiq,
Yechilmagan masala.

Yana jiringlab soat,
To‘qqizga zang uradi.
„Ivirsiqjon“ betoqat —
Endi shoshib turadi.

Shukur Sa’dulla xalq og‘zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U „No‘xatpolvon“, „Laqma it“, „Ayyor chumchuq“, „Chol bilan bo‘ri“ kabi o‘nlab asarlarini ertaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo‘n-gina she‘rga solib qo‘ya qolmadi. Balki unga ijodiy yondashdi. Davrimizga, bolalarning istak-armonlariga moslashtirdi.

Shukur Sa’dullaning „Komandirning boshidan kechirgan-lari“, „Kachal polvon“, „Aziz qishlog‘im“, „Ism qo‘yilmagan xat“ qissalari o‘zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

Shukur Sa’dullaning g‘oyaviy-badiiy yuksak, bolalarbop asarlari umr bo‘yi kitobxonlar qalbida yashaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shukur Sa’dullaning hayoti va ijodi?
2. 30- yillarda yaratgan asarlari?
3. Ikkinchi jahon urushi davri ijodi?
4. Shukur Sa’dullaning hikoya, qissa va dostonlari?

HAKIM NAZIR

(1915 — 2008)

„Hayotda har bir kishining — katta-yu kichikning o‘ziga yarashiq burch, vazifalari, yumush va tashvishlari, umid va intilishlari bo‘ladi. Tarovatli qishloqlarimizdan birida yashovchi Karimning yagona ishi („Bir tup g‘o‘za“) sigir boqishdan iborat edi. Lekin inson bolasi boshiga nima kelishini, qanday voqea ro‘y berishini oldindan bilmaydi. Tasodif oyoq ostidan chiqadi. Karimning sigiri arqonini uzib ketib, bir necha g‘o‘za nihollarini payhon qilib tashlaydi. Bunga Karimning beparvoligi sabab bo‘ladi.

Bo‘lib o‘tgan voqeaga Karim oldiniga parvo qilmaydi. Chunki bepayon zumrad dalalarda g‘o‘zalarning son-sanog‘i yo‘q. Karimning sigiri payhon qilgan nihollar esa buning oldida dengizdan bir qatra-ku. Avvaliga Karim ham shunday deb o‘ylaydi. Biroq unga o‘zidan kattaroq bolalar bir tup g‘o‘zada qancha tola, yog‘, qanchadan-qancha moddalar borligini tushuntiradilar. Karim shundan keyingina sigirining qancha zarar keltirganligini payqab, achinadi, uyaladi. Chunki Karim bu ishda sigiri emas, o‘zi aybdorligini juda yaxshi bilardi“.

Hakim Nazirning asarlaridan olib hikoya qilingan bu parchada qatrada quyosh aks etishi ko‘rinib turibdi. Yozuvchining shunga o‘xshash o‘nlab hikoyalarida biz o‘zimizga qadr-don olovli quyoshni, musaffo havoni, muqaddas ona yerni, bir so‘z bilan aytganda, bugungi go‘zal O‘zbekistonni, osmono‘par „oq oltin“ tog‘larini bunyod etayotgan fidokor paxtakorlarni, ularning quvnoq, baxtiyor bolalarini ko‘ramiz. Ular Hakim Nazir asarlarining qahramonlaridir.

Bu hikoyalarning ijobiy qahramonlari o‘rta va katta yoshdagi maktab bolalaridir. Bu yoshda bolalarni dunyodagi

hamma narsa qiziqtiradi, bu yoshda ularning ona-Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbat, sadoqat, burch kabi oliyjanob tuyg‘ulari shakllanadi, go‘zal his-tuyg‘ulari, oliy insoniy munosabatlari uyg‘onadi. Bu qahramonlar shunday yoshdagi, ularning o‘zaro munosabatida soddalik, shu bilan bir qatorda jiddiylik va qat’iyat bor.

Shuning uchun yozuvchining „Boshoq“ hikoyasi qahramonlari Azimjon va Toshtilla boshoqda ishtirok etmasak, kattalar oldida uyatga qolamiz, mehnat intizomini buzgan bo‘lamiz, degan fikrga keladilar. Bu bolalarning ma’naviy dunyosi boyligidandir. Hakim Nazir bu tuyg‘ular olamida mehnat romantikasiga katta e’tibor berib, uning o‘ziga xos nafosatini ko‘rsatadi. Adib o‘zining bu tasvirlarida haq. Bu, xususan, uning o‘zbek milliy koloritini to‘g‘ri va yorqin tasvirlashida, qishloq turmushidan olingan jonli va hayotiy voqea detallarini to‘g‘ri topishida yaqqol ko‘rinadi. Adib asarlarida bolalarning xalq mulkini ko‘z qorachig‘idek asrash xususidagi oliyjanob tuyg‘ulari, jamoaning mehnatini qadrlash, e‘zozlashlari, mehnatning sharaflı ish ekanligi haqidagi tushunchalari o‘zining jonli ifodasini topgan.

Ana shunday bilimdon adib 1915- yilda Toshkent shahrida mahsido‘z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang‘ich ma’lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirdi, shu bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industrial texnikum)da o‘qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilgan, gazeta va jurnallarda bosilgan asarlarni chanqoqlik bilan o‘qib chiqardi. Undagi o‘qish-yozishga bo‘lgan qiziqish uni hozirgi „Tong yulduzi“ gazetasi tahririyatida ishlashga olib keldi.

1934 — 1935- yillardan dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, „Yosh kuch“ jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyroq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma’lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi tahririyyatlarda ishlab, kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o‘qidi va til-adabiyot fakultetini muvaffaqiyatli bitirdi. Biroz vaqt o‘qituvchilik qildi. Adabiy ishga astoydil berildi.

1942- yildan boshlab o‘n bir yil davomida O‘zbekiston radio qo‘mitasida bo‘lim boshlig‘i, bosh muharrir bo‘lib

ishladi. So‘ng Badiiy adabiyot nashriyotida bosh muharrir, O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo‘shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o‘z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940- yilda „Kenja“ (yangi nomi „Quyosh qachon tutiladi?“), 1946- yilda „Salim ota“ nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo‘ldi. 1951- yilda esa rus tilida chiqqan „Мальчики из кишлака“ hikoyalar to‘plami Moskvada bo‘lib o‘tgan tanlovda mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo‘liga sinchiklab nazar tashlasak, uning dastlabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko‘ramiz. Uning birinchi kitobi „Qishloqdagi jiyanlarim“ ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda bamisoli bir ko‘prik bo‘ldi. Bu ko‘prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go‘zal, quvnoq, ajoyibotlarga to‘la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta‘sirli, bir-biridan o‘qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko‘rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlarga to‘la turmushi, his-tuyg‘ulari, o‘qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o‘z badiiy ifodasini topdi.

Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko‘rsatishga alohida e‘tibor bergani ko‘rinib turadi. „Qishloqdagi jiyanlarim“ (1948), „Besh baho“ (1955) „Cho‘l havosi“ (1958), „Yaxshi ism“ (1962), „Meni taniysizmi?“ (1963), „Bolajonlarim“ (1964) nomli hikoyalar to‘plamlari birin-ketin e‘lon qilinib, bolalar va o‘smirlarning ma‘naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko‘pgina hikoyalari bog‘cha yoshidagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo‘ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag‘ishlangan. Buni adibning „Bir og‘iz so‘z“, „Rasmlı kitobcha“, „Davronning qushchasi“, „Qaysargina ukam“, „Yaxshi ism“, „Ikki o‘rtoq“, „Bulbul“, „Qanddon“, „Igna“, „Bir tup g‘o‘za“ kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bu hikoyalarda bolalar o‘rtasidagi o‘zaro do‘stlik, axloq-odob, a‘lo o‘qish, jamoat ishlarida faollik ko‘rsatish, kattalarning yumushlariga ko‘maklashish, qushlar va jo-

nivorlarga g'amxo'r bo'lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko'ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. „Yaxshi ism“ hikoyachasida adib xuddi shu to'g'rida so'z yuritadi.

Shoira endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab o'qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to'g'risidagi axborotni gazetadan o'qib berganida butun sinfni boshiga ko'tarib: „Topdim! Topdim! Topdim!“ deya ovozining boricha baqirib yuboradi.

Ayon bo'lishicha, kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug'ib bergan bo'lib, chaqaloqqa nima deb ism qo'yish muammo bo'lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va, ayniqsa, Zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug'iladi. Bu haqda u butun sinfga so'zlab beradi.

„Yaxshi ism“ning ahamiyati shundaki, o'quvchining Shoiraga, tanlangan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, tushuntirish, o'rgatish, ularda o'qish va mehnatga ko'nikmalar hosil qilish kattalarga bog'liq. Kichkintoylarning otaxon adibi „Bulbul“ hikoyasida bu masalaga katta e'tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g'oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e'zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib yetmaydi. Shu sababli qo'shni hovliga kelib sayragan bulbulni kesak otib urmoqchi bo'ladi.

„Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarnikiga bulbul kelganidan xabar beradi:

— Dada, dada! — dedi u ko'zini katta-katta ochib, — nega bizning bog'ga bulbul kelmaydi-ya?

— Qo'rqadi, — dedi dadasi.

— Nimadan qo'rqadi? — dedi u ajablanib.

— Sendan! — dedi dadasi.

— I-ya, nega endi mendan qo'rqadi?

— Axir kesak otsang, u mayib bo'ladi-da! Bu ishing yaramaydi, deb aytib edim-ku.

Qobiljon indamay, o‘ylanib qoldi: „Endi nima bo‘ladi? Rostdan ham bulbul bizning bog‘imizga kelmasmikan-a?“

— Kesak otmasam keladimi, dada? — dedi oxiri Qobiljon.

— Albatta, keladi, — deb ishontirdi dadasi.

— Bo‘pti! — dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo‘ldi“.

Adibning maktab yoshidagi kichik bolalarga yozgan juda ko‘p hikoyalari kitobxonni ona yurtni sevishga, mehnatkash bo‘lishga, mehnat ahlini, ota-onani e‘zozlashga, kasb-hunar egasi bo‘lishga chorlaydi.

Muallif „Qishloqdagi jivanlarim“ to‘plamidagi „Valijonning dadasi“ hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo‘lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo‘r hurmat va katta tantana bilan kutib olganini ko‘rsatish orqali ochadi.

„Jivanimning toychasi“ hikoyasi kitobxonni qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo‘l hosil olish uchun kim o‘zishga kirishadi. Bolalar o‘z otalarining g‘olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz toychasini aravaga qo‘shib, paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o‘ziga xos xususiyatini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta bir voqeani — bolalarning ulug‘ ishlarga qo‘l urganligini haqqoniy ko‘rsatadi.

Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida aytganimizdek, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag‘ishlangan.

Muallifning birinchi qissasi — „Ko‘korol chiroqlari“da urushdan keyin qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni yengishda ota-onalariga ko‘maklashgan bolalar haqida, ularning mehnatda chiniqishi, do‘stlikning sinalishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida qayta ishlab, „So‘nmas chaqmoqlar“ nomi bilan qayta nashr ettirdi.

Hakim Nazirning „Yonar daryo“ qissasi o‘zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug‘idir. „Gazqaynar“ manzarasini yorqin bo‘yoqlarda gavdalantirgan bu asarda o‘sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, jo‘shqin hayoti, qahramonligi hamda bir-biriga chin mehribonligi tasvirlanadi. Shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tut-

gan o'rnini ko'rsatiladi. Asarda voqea o'n ikki yoshli o'quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk bilan onasining qaramog'ida qolishgan. Ko'p vaqtlari ishda o'tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e'tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o'ta mehribonligi, yumshoqligi tufayli o'yinqaroq, o'qishga kamhafsala, o'jar bo'lib qolgan. Natijada u onasiga bo'yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o'rganib qolishgan.

Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uning Qizilqumga safari bo'ladi. Bu uning ko'z o'ngida yangi olam ochadi, uni mehnat quchog'ida chiniqtiradi.

Gazchilarning „G'ildirab yuradigan posyolkasi“, „Chopon bobo boshchiligida“ ochilgan „Mo'jiza quduq“, bemorligiga qaramay, Sulton amaki ko'rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonliklari Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining „Kenjatoy“ qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo'lib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat etadi.

„Tohir-Zuhra“ qissasini olsak, unda bosh muammo hayotga qadam qo'yayotgan balog'at pallasidagi o'spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug'ilgan ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan yoniq iztiroblari tasviriga keng o'rin berilgan.

„Dadamni topib beringlar“ qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik kichiklar nazari orqali o'tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga yetkazilgan salbiy ta'siri badiiy tahlil etilganini ko'ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so'nggi kitobini „Oq fотиha“ deb atadi. Bu xotira-qissa bo'lib, bolalik sarguzashtlariga bag'ishlangan. Muallif bezovtalik, g'ulg'ula-hayajonlarga to'la bolalik chog'lari ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973- yilda „Lochin qanotlari“ romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rnini bosgan

O'ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar timsollari gavalantiriladi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar „Lochin qanotlari“ romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'l urilmagan mavzu — urush yillari kichkintoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir, deb yozadilar.

Yozuvchining „Chiranma, g'oz, hunaring oz“ nomli pyesasi ko'p yillar davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

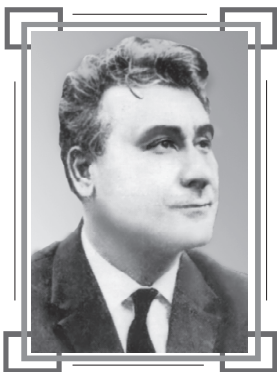
Muallifning 24 ta kitobi rus tiliga, 12 ta kitobi qozoq, qirg'iz, turkman, gruzin, arman, belorus, latish, eston va boshqa tillarga tarjima qilingan. Qator hikoyalari nemis, fransuz, ispan, bulg'or, chex, mo'g'il kabi tillarda e'lon qilingan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Adibning hayoti va ijodi?
2. „Yaxshi ism“, „Bulbul“ hikoyalari?
3. „Yonar daryo“ qissasi?
4. Adibning roman va qissalari?

O‘TKIR RASHID

(1915 — 1990)

Pedagog-shoir O‘tkir Rashid 1915- yilda Qo‘qon shahrida tug‘ildi. Bolalikdan kitobga, adabiyotga qiziqqan bo‘lajak shoir ona shahrida o‘rta maktabni tamomlab, bosmaxonada harf teruvchi bo‘lib ishladi. Odatda, harf teruvchi har bir yangilikdan boshqalardan ko‘ra oldinroq xabardor bo‘ladi. Harf teruvchi O‘tkir Rashid ham „Yangi Farg‘ona“ gazetasida bosilayotgan har bir badiiy asarni eldan burun o‘qir, ilhomlanar va o‘zi ham she‘rlar yozishni mashq qilar edi. Havas va mashqlardan boshlangan she‘r yozishlar bora-bora kasbga aylanar boshladi. Endilikda o‘qish, hayotni o‘rganish, izlanish kerak ekanligini sezgan O‘tkir Samarqand davlat universitetiga o‘qishga kirdi.

Universitetdagi o‘qish, adabiyot shaydolari bilan do‘stlashish izlanishda bo‘lgan O‘tkir Rashidning ilhomiga ilhom qo‘shdi, uning she‘riy mashqlari devoriy gazeta va adabiy to‘plamlarda ko‘rina boshladi.

O‘tkir Rashid o‘qishni tamomlab, Toshkentga keldi. Badiiy adabiyot nashriyatida muharrir, „Yorqin hayot“, „Guliston“ jurnallarida va hozirgi „O‘zbekiston ovozi“ gazetasida adabiy xodim bo‘lib ishladi. Bu jarayonda ko‘plab qalamkashlarning kitoblari, asarlari uning qo‘lidan o‘tib, o‘quvchiga tegdi. Bu ishlarning hammasi O‘tkir Rashidning qalamkash shoir sifatida voyaga yetishida, toblanishida katta bir hayot maktabi bo‘ldi.

1937- yilda O‘tkir Rashidning „Yoshlik“ nomi bilan birinchi kitobi bosildi. Shundan keyin „She‘rlar“, „Mehnat tantanasi“, „Yillar va odamlar“ deb nomlangan hikoya va ocherklar to‘plamlari, „Umr qo‘shiqlari“, „Qo‘shiqlar gul-

dastasi“, „Gulshan diyorum“ kabi she’r va qo’shiq kitoblari, „Esim qursin“, „Akam bo’lasiz“ kabi hajviy to’plamlari nashr etildi. O’tkir Rashid dramaturg sifatida „Katta hayot“, „Qu-dalar“, „Quadrat“, „Farzand deb...“ nomli sahna asarlari yaratdi.

Shoir O’tkir Rashid bir necha yil O’zbekiston Fanlar akademiyasida ilmiy xodim bo’lib ishladi. 1957- yilda „O’zbek bolalar adabiyoti taraqqiyoti ocherki“ mavzusida dissertatsiya yoqlab, fan nomzodi bo’ldi. U uzoq yillar hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetida talaba-yosh-larga adabiyot fanidan dars berdi. „Chashma“ adabiy to’ga-ragiga rahbarlik qilib, o’nlab ijodkor yoshlarning adabiyot ola-miga kirib kelishiga yordam berdi.

O’tkir Rashid bo’lajak o’qituvchilarga saboq berar ekan har doim:

— Inson umrining so’lmas guli, manguligi — bolalarimiz. Biz butun hayotimizni bag’ishlagan muqaddas ishni bolalar davom ettiradi. Shuning uchun biz ularning taqdirini doim o’ylaymiz. Bu chuqur hayotiy muhim masaladir. Sevimli o’g’il-qizlarimiz bizga o’rinbosar bo’lishini bilishning o’zigina kifoya qilmaydi. Bolalar sevimli o’g’il-qizlarga emas, balki, avvalo, kelgusining fuqarolari, ota-onalar boshlagan buyuk ishning qonuniy davomchilari. Shuning uchun ularni zamo-namizning eng oliyjanob an’analari ruhida, kurashchanlik ru-hida tarbiyalashimiz kerak, — der edi va bunga o’zi qattiq amal qilib, kichkintoylar uchun she’r, qo’shiq, doston, ertaklar ijod qilar edi.

Kelajagimiz guli bo’lgan bolalarni qattiq sevgan shoir ularga bag’ishlab „O’rtoqlar“, „Ikki o’rtoq“, „Kim aybdor?“, „Eng o’zg’ir nima?“, „Ravshanjon va ayiqcha“, „Katta bo’l-sam“, „Bu — biz bo’lamiz“, „Baxtiyor bolalik“ kabi kitob-lar yozdi.

O’tkir Rashid bolalarga bag’ishlab she’r yozar ekan, bi-rinchi o’rinda ularni haqiqiy vatanparvar, chinakamiga el-yurt fidoyilari bo’lib o’sib-ulg’ayishlarini istaydi. „Vatanim“, „Mard nasllar“, „Dalam“ she’rlari shu maqsadga qaratilgan. Vata-nimizning go’zalligi, huzurbaxshligi, boyligi, yosh kitobxon-ning mehrini o’ziga tortadigan, shu yurtga munosib inson bo’-lib ulg’ayishga chorlaydigan darajada quvnoq tasvirga ega:

Chaman-chaman gullarga,
Sayroqi bulbullarga,
Ko'kni quchgan uylarga,
Baxt keltirgan to'ylarga,
Quvnoq va sho'x kuylarga,
Joydir go'zal Vatanim,
Boydir go'zal Vatanim.

Bunday yurtga farzand bo'lishning o'zi bo'lmaydi. Buning uchun nima qilish kerak? Sofdil, o'qimishli, mehnatkash, xulq-u odobda boshqalarga o'rnak bo'ladigan fazilatlariga ega bo'lish kerak. Bularning hammasi O'tkir Rashid she'rlarida o'z ifodasini topgan. Mana, maktab, o'qish, kasb-hunarni olib ko'raylik. „Maktab“, „Kitob“, „Sovg'a“, „Katta bo'lsam“, „Yetmish hunar ekan kam?“, „Kim aybdor?“, „Aka-uka“ she'rlari buning javobidir.

Maktab haqida ko'pgina she'rlar yozilgan. O'tkir Rashidning „Maktab“ she'ri takroriy asarlardan emas. Bu asar alohida uslubga ega. Asar qahramoni endigina bog'chani tark etgan bola, maktabga birinchi marta qadam qo'yishi. Maktab qanday bo'lar ekan, deb ikkilanib borgan bolani gulzor maktab, o'qituvchi alohida mehribonchilik bilan kutib olishi yosh qalbda maktabga, kitobga, o'qishga havasini orttiradi:

Muallima opamiz
Kutib oldi turib tik,
Gap so'radi quchoqlab
Mehribon onamizdek.

— Ozoda sinflaring
Meni bag'riga tortdi.
O'qishga, o'rganishga
Mehr-u havasim ortdi.

O'tkir Rashid ishyoqmas, dangasa bolalar haqida ham anchagina she'rlar bitgan. „Qo'g'irchoq — o'rtoq“ she'ri ayniqsa, ta'sirli chiqqan. Bolalar hayotda hech narsadan cho'chimay, qo'rqmay, yelka kerib yashashlari kerak. Buning uchun esa, bolaning o'zi sog'lom, tetik bo'lmog'i darkor. Sog'lom, tetiklik qayerdan keladi? Bu bolaning yurish-turishiga, harakatiga bog'liq. Agar bolaning o'zi harakatchan bo'lmasa, jismoniy ish, sportga havas qo'ymasa, o'rtoqlaridan ortda qolib, bir jonsiz qo'g'irchoqqa aylanib qolishi hech gap emas. Quddus

ajoyib fe'lli bolalardan. Yozning jazirama issig'ida ham to'n va telpak kiyib yuradi, do'stlariga qo'shilmaydi, ishyoqmaslik, dangasalik uning hamrohi bo'lib qolgan. She'rning xulosasi ham yaxshi:

Demak, Quddus soppa-sog',
Faqat juda erinchoq.
Odati — dangasalik,
Dangasalik — kasallik.
Katta ochsin ko'zini,
Davolatsin o'zini.
Tag'in yotib qolmasin,
Loyga botib qolmasin?!

O'tkir Rashid ayrim xulqi yomon bolalarni tabiatan uncha xush ko'rmaydi. „Taniysizmi Karimni?“, „U nima derkin?“, „Sobirning shu ishi to'g'rimi?“, „G'ayrat va Omon“, „O'sar — qaysar“ singari asarlarida odob, axloqda boshqalardan orqada qolib ketgan bolalar ustidan kuladi. Bunday hajviy asarlar bolalarni o'zlari ustida o'ylashga, fahm-farosatli bo'lishga hamon da'vat etib kelmoqda.

O'tkir Rashid „Ish bilmas va ish qilmas bola haqida“, „G'ozcha— mitti“, „Sherali“, „Eng o'zg'ir nima?“, „Ravshanjon va ayiqcha“ kabi bir nechta ertak-dostonlar ham yozdi.

Bu asarlarning deyarli hammasi kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlanganligi bilan e'tiborga loyiqdir. „G'ozcha — mitti“da o'rmon to'g'risida, qushlar, hayvonlar, yirtqichlar haqida gap boradi. Bu yoshdagi bolalar jonivorlarning turmush tarzlarini uncha yaxshi bilmaydilar. Ular „G'ozcha — mitti“ni tinglashib, jonivorlarning hayotlarini, yashash sharoitlarini birmuncha bilib oladilar. Ayniqsa, g'ozchaning xatti-harakati, dovyurakligi, ishbilarmon va tadbirkorligi yaxshi taassurot qoldiradi.

Shoirning mana bu misralariga e'tibor bering, unda o'rmonda yashaydigan ko'pgina jonivorlarning jam bo'lib yashashlari, ahil, do'stliklari kimni xursand qilmaydi deysiz:

Kiyik, quyon, olmaxon,
Kurka, laylak, o'rdak, g'oz.
Ahil bo'lib, do'st bo'lib,
Yasharkanlar qish-u yoz.

Hayotda — o‘rmonda zo‘ravonlar ko‘p. Yovvoyi to‘ng‘iz bulardan ancha kuchli — muttaham va surbet, zo‘ravonlik qilib bularning qishda yeyish uchun g‘amlab qo‘ygan ovqatlarini yeb, har kuni nonushtasi uchun uchta g‘oz berishlarini talab qiladi. Bu ochko‘z battoldan qutulish yo‘llarini qidirishadi. Mittining maslahati va uning yordami bilan ayiqpolvon bilan do‘stlashishadi. Ayiqpolvon bilan to‘ng‘iz o‘rtasida jang boshlanadi. Bu jangda uning o‘zi yolg‘iz emas. Hamma jam bo‘lib, birgalashib jang qiladilar:

Bosdi ayiq to‘ng‘izni
Ustiga tashlab o‘zin.
Mitti, o‘rdak, laylaklar
Cho‘qib oldilar ko‘zin.
Ayiqchalar to‘ng‘izning
Tishlab turdi oyog‘in,
Ona ayiq o‘ldirdi
G‘ajib uning tomog‘in.

Ashaddiy dushman to‘ng‘iz o‘ldi, bu bilan endi dushman yo‘q, rohat-farog‘atda yashaymiz, deyishga hali juda erta. Tadbirkor va ishbilarmon g‘ozcha hammani bir uy qurib, yangi makonda yashashga chaqiradiki, bu ko‘pchilikka ma‘qul tushadi:

Mitti der: — Hali yov bor,
Hushyor bo‘lib turaylik,
Undan saqlanish uchun
Bir pana joy quraylik.
Ayiqpolvonga Mitti
Dedi: — Amaki, yashang!
Siz ustasiz bu ishga,
Uyni o‘zingiz yasang!
Ayiqvoy usta bo‘lib,
Ish boshladi shu kuni.
Kiyiklar daraxt kesdi,
Tashishdi do‘stlar uni.
Shunday qilib yog‘ochdan
Qurib oldilar bir uy.
Bezadilar bu uyni
Qilgandayin xuddi to‘y.

Do‘stlar ahil bo‘lib hayot kechira boshlaydilar. Ular bo‘ri va qoplonni ham xuddi to‘ng‘izdek o‘ldirishadi. Ahillikda,

birlikda hikmat ko‘p ekan, kimki do‘st orttirsas, ittifoq bo‘lsa, uni hech qanday dushman yenga olmas ekan, deb shod-baxtli yashashlari yosh kitobxonning quvonchiga quvonch ulashadi:

Yashadilar do‘st bo‘lib,
Yo‘qotildi dushman — g‘ov.
Dedilar: „Birlik bo‘lsa,
Yengolmas ekan hech yov“.

Shoirning yengil yumor bilan sug‘orilgan „Sherali“ dostonini o‘qimagan, tinglamagan bola bo‘lmas kerak. Sherali go‘yo ovqat uchun dunyoga kelgandek, kechasi-yu kunduzi ovqat yeydi. Harakat qilmagandan keyin semirgandan semirib ketgan. „Xomsemiz“ laqabini olgan bu bolaning jirkanch basharasini shoir:

Oyoq-qo‘li pilikday,
Shilviratib yuradi.
Bir tog‘ora xo‘rdani
Bitta o‘zi uradi.

Faqat ovqat yeyishga
Polvon edi Sherali.
Lekin dadil, chopqillab
Yurolmasdi u hali, —

kabi misralar bilan Sheralining aybini keskin ochib tashlaydi. Sherali odam, u inson. Insonda aql — es bo‘ladi, fahm-farosat bo‘ladi. U shu jihatlari bilan ham hayvondan farq qiladi. Tanbal, latta, tepsa-tebranmas bu bola do‘stlari, safdosh-u ustozlarining amaliy yordami bilan jismoniy ish, sport bilan shug‘ullanadi. „Xomsemiz“lik dardidan qutiladi:

Menga sog‘liq, kuch bergan
Mana shu mashqdir, deya,
Sheralivoy hali ham
Qilar badantarbiya.

„Ravshanjon va ayiqcha“ asarining sujeti kichik maktab yoshidagi bolalarga juda mos. Ravshanjonlarning uylari tog‘ bag‘rida, u tasodifan bir g‘ordan ayiq bolasini topib oladi, uyiga olib keladi, unga Qoravoy deb nom qo‘yadi. Qoravoy Ravshanjon-u uydagilarga yoqib qoladi. Bola unga turli qiliqlarni, yumush bajarishni o‘rgatadi. Natijada ayiq oilaning

dastyorlaridan biri bo‘lib qoladi. U tovuqlarga kerak bo‘lsa don sochadi, begona odamni uyga kiritmaydi, belanchakda yotgan chaqaloqni tebratadi, „Bolalar to‘p o‘ynashsa, darvozabon“ lik qiladi.

Bolalarni chinakam sevib, ardoqlaydigan shoirlargina ularga munosib she‘rlar, dostonlar to‘qiy oladi. Shoir va pedagog O‘tkir Rashid umrining oxirigacha sevimli kitobxonlar bo‘lmish kichkintoylarni ulug‘lash, ardoqlash nafasi bilan yashadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Kichkintoylarni ruhlantiruvchi asarlari?
3. Jonivorlarning ahilliklari to‘g‘risidagi dostoni?
4. „Ravshanjon va ayiqcha“ning tarbiyaviy ahamiyati?

PO‘LAT MO‘MIN

(1922 — 2005)

Bolalarning sevimli shoiri Po‘lat Mo‘min yoshligidanoq adabiyotga havas qo‘ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o‘qib yurgan vaqtida adabiyot to‘garagiga faol qatnashdi. Adabiyotni qunt bilan o‘qidi, o‘rgandi. O‘rta ma‘lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga o‘qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomladi, aspiranturada o‘qidi, maktablarda o‘qituvchilik qildi. So‘ngra O‘zbekiston davlat nashriyotida ishladi. Po‘lat Mo‘min qayerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o‘rgandi. Kichik-kichik she‘rlar yoza boshladi. 1944- yilda „Bahorga sayohat“ nomli birinchi she‘ri bosilib chiqdi. Birinchi she‘rlar to‘plami esa 1949- yilda „Sayrang, qushlar“ nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To‘plamdan munosib o‘rin olgan „Sayrang, qushlar“, „Obod o‘lkam“, „Haykal“, „Alla va Jalla“ (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e‘tiborini o‘ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonish uchun qobiliyat va istakning o‘zigina yetmaydi. Belinskiy ta‘rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo‘lib tug‘ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo‘lsin, nozik ta‘b egasi, go‘dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo‘lsin, degan mazmuni taqozo etadi. Biz Po‘lat Mo‘min ijodida ana shunday oliyanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz. Shoir butun umrini bolalar orasida o‘tkazardi. U o‘z yosh kitobxonlari-

ning o‘y-fikrlarini, orzu-umidlarini yaqindan bilardi. Ularning dillaridagini tillarga chiqara bilardi.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli „Hunardan unar“, „To‘g‘ri o‘sgan gul bo‘lar“, „Aql qayerda bo‘lar?“, „O‘rinbosarlar“, „Oltin nay“, „Bir yarim Karim“, „Endi adashmaydi“, „Barcha bola do‘st bo‘lsa“, „Rahmatga rahmat“, „Gazpolvon ertak aytar“, „Chang yutar botir“, „Do‘sting qancha ko‘p bo‘lsa“, „Oftob va odob“, „Yaxshilarga o‘xshasam“, „Bu juda soz“, „Eson va omon“, „Oltmish olti oltin qo‘l“, „Ustozlar izidan“, „Bolalarning baxti kulgan“, „Bir yuz bir oltin qo‘l“ she‘riy to‘plamlari; „Chanoqvoy bilan Qovoqvoy“, „Bahodirning botirligi“, „Oq fil yo‘qoldi“, „Suqatoy-konfetvoy“, „Ona bolam deydi“ kabi ertaklari, pyesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she‘r va qo‘shiqlari, doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o‘zbek bolalar adabiyotining ham yutug‘i, obro‘si hisoblanadi.

Kimda-kim a‘lo va yaxshi baholarga o‘qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadga erishadi, samarali bilim oladi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo‘shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo‘ladi. Po‘lat Mo‘min ta‘lim va jismoniy mehnatga bag‘ishlangan she‘rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba‘zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o‘quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, „Besh oldim, besh!“ degan she‘rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o‘qib yuradi, fanlarni ko‘ngildagidek o‘zlash-tira olmaganligidan do‘stlari, ota-onasi va o‘qituvchilar oldida o‘zini gunohkordek his qiladi. O‘quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko‘proq dars tayyorlashi, kitob o‘qishi bilan qutulib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo‘ladi-yu, bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o‘qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o‘ylamaslikka harakat qiladi. Natijada ertasi kuni „besh“ baho oladi. Shu-shu bola kitobni sevib qoladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko‘p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O‘zidagi bunday ijobiy o‘zgarishdan xursand bo‘ladi. Boladagi bu quvonch va haya-

jonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

Shunday qilib, do'stlarim,
Aytsam yurak so'zlarim,
Yurishib qoldi ishim,
Ko'payib ketdi „besh“im.

Bolalar shoirining „Tuganmas kon“, „O'qituvchi baho qo'yganda“, „Ko'chalarni to'ldirib“, „Sizga nima bo'ldi, o'g'il bolalar?“, „Yuqumli „2“lar“, „Bilsa bo'lar ekan-ku!“, „Sentabr-dan kim sevinar?“ kabi she'rlari ham a'lo va yaxshi o'qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to'g'risida yozilganidir.

Ba'zan o'quvchi-yoshlar orasida mug'ambir-u pismiq bolalar ham topilib qoladi. Shoirning „Qo'l ko'tarib qo'lga tushdi“ degan asari ana shunday bolalarga bag'ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o'quvchi. U buni o'qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida „Men aytaman, deb ko'taradi qo'l“. O'qituvchi esa bolaning bunday mug'ambirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o'zlashtiribdi, deb undan so'ramaydi. Oxiri bir kuni „Mayli, ayta qol“ deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o'qituvchi va o'rtoqlari oldida izza bo'ladi:

Darvozasiga
Urilganday gol,
Qo'lga tushgandi
U ko'tarib qo'l.

Shoir she'rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. Uning „Oftob chiqdi olamga“, „Yer chopildi — javob topildi“ she'rlari fikrimizning dalilidir. „Oftob chiqdi olamga“ asarida u xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. She'rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko'maklashishi nihoyatda ta'sirli va shirali ifodalangan.

Po'lat Mo'min haqiqatan ham oftob — bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy bolalar timsoli orqali yanada yorqinroq, ta'sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

Oftob chiqdi olamga,
Chopib bordim dalamga,

Dadam ko'chat ekardi,
Salom berdim dadamga.

Po'lat Mo'minning „Yer chopildi — javob topildi“ asarida mehnatdan zavqlanish tuyg'usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriq — misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi — yer chopadi, terlab-pishadi. Natijada ko'ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi.

Barcha savolga
Javob topildi.
Shu bahonada
Yer ham chopildi.

Po'lat Mo'minning „5“ baho qo'shig'i“, „Xursandmisiz?, Xursandmiz!“, „Sentabrim“, „Uch baho — puch baho“ singari qo'shiqlari o'qish, ilimli bo'lish mavzusiga bag'ishlangan. O'z ustida ko'p ishlash, kitob o'qish, dars qoldirmaslik „a'lo“ o'qishning mustahkam noydevori ekanligini shoir „Uch baho — puch baho“ qo'shig'ida yoritib beradi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e'zozlash („Achom-achom buvijon“, „Mehribonim onajon!“), o'zaro hurmat, do'stlikni joyiga qo'yish („Bir jahon bolalarmiz“), har bir shodiyona, bayramlarni zo'r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish („Ko'ylagim“) mavzulariga bag'ishlab shoir o'nlab qo'shiqlar yaratganki, bunday qo'shiqlar bolalarning jon-dilidir.

Po'lat Mo'min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko'proq uning „Birovlar“, „Bir odamning afsusi“, „So'zi shunaqa — o'zi shunaqa“, „Behzodni bilasizmi?“, „Ulg'aydimi aqlingiz?“, „Qo'ling oltin — yo'ling oltin“, „Birinchi bo'l, birinchi!“ kabi she'r va qo'shiqlarida ochib beriladi.

Po'lat Mo'min „Alla bilan Jalla“, „Ziyrak fil va ziqna baqqol“, „Har kimmiki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga“, „Unutgan o'g'il“, „Oltin nay“, „Dono bola“, „Bilganni qari — bilmaydi pari“ singari ertak, dostonlarida xalq og'zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko'rinib turadi.

Po'lat Mo'min dostonchi shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning „Oltin nokli bog“, „Ko'cha — ko'pchilik uchun“, „Eh, rosa shirin ekan!“, „Xolning jiyron velosipedi“, „Ko'n-

gil istar yaxshilik“ dostonlari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalar o‘rtasidagi do‘stlik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar ilgari surilgan. Bolalar hayotida sodir bo‘ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo‘yoqlarda, qiziqarli lavhalarda chizib berilgan. Bir so‘z bilan aytganda, maktab o‘quvchilarining hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Po‘lat Mo‘min o‘zining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar o‘rtasida shuhrat qozondi. Uning „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“, „Suqatoy-konfetvoy“, „Ona bolam deydi, bola onam deydi“ nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga quvonch qo‘shib kelayotir.

Muallifning „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“ asarining ta‘lim-tarbiyaviy tomoni juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tamomila aniq va hayotiy zaminga asoslangan.

Pyesaning bosh qahramonlardan biri Qovoqvoydir. Uning timsolida muallif dangasalik va beg‘amlilik oqibatida darslarni o‘zlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va po‘k bolaning tadrijiy takomilini mujassamlashtirgan. Do‘stlari ta‘sirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilg‘orlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va epchillik darajasiga ko‘tarilishi bilan bog‘liq voqealar, bu yo‘ldagi kishilar o‘rtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pyesa sujetini tashkil etadi.

Po‘lat Mo‘min ertak sujetini harakatga keltirishda bosh va yordamchi to‘qnashuvlardan foydalanadi. Qishloq xo‘jalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari — chigirtka va kapalaklar o‘z urug‘larini paxtazorlarga tarqatmoqchi bo‘ladilar-u Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, G‘ujumoy, Lavlagi hamda Sholg‘om kabi kuchlar ta‘qibidan qo‘rqadilar. Qovoqvoyning befahm, landavur, beg‘am hamda qo‘rqoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoyning qo‘liga zo‘rlab tutqazadilar. Hasharotlar undan o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanish uchun harakat qilsalar, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalashmoqchi. Mana shu o‘rtadagi kurash asar konfliktining bosh va yetakchi tomonini tashkil etadi.

Mehnatga bo‘yni yor bermay, darslarni o‘zlashtira olmaganiidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati

kam, bo'shang, ayni vaqtda u, haddan ziyod chiranchoq. Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan bo'lgan ziddiyat va to'qnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yo'naltiriladi. Bir-birini o'rtoqlarcha samimiy tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar o'rtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizig'ini yuzaga keltiradi. Konfliktning yordamchi chizig'i esa yaxshi ishlangan va qahramonlar xarakterini chizib berishda, asarning muvaffaqiyatini ta'minlashda katta xizmat qilgan.

Po'lat Mo'min Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda to'g'ridan-to'g'ri zalga — tomoshabinlarning o'ziga murojaat etish bilan o'ziga xos yutuqqa erishgan: Qovoqvoyning „Mendan karra jadvalni so'rang, suv qilib ichib yubordim“ degan mazmunda kerilib, zaldagilar bilan savol-javob o'ynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi g'ovlab, o'sal bo'lishi qalblarga samimiy kulgi shavqini soladi.

Chiranchoq Qovoqvoyning jismoniy zaif va po'kligi sababli kamtarin Tarvuz bilan yuz bergan tortishuv va to'qnashuvlarda Tarvuzdan yengilib zil ketsa, ikkinchi tomondan qadambaqadam g'ayratga kira boradi, badantarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi.

Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida, ayniqsa, Chanoqvoy hal qiluvchi rol o'ynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, do'stona maslahatlariga mensimay qarab, quloq solmagan Qovoqvoy „Sehrgar“ gaplarini jon dili bilan tinglaydi. Uning ko'rsatmalariga amal qilib, karrani o'rgana boradi, g'ayratga kiradi, faollashadi. Zararkuranda hasharotlarga qarshi kurash, ularni tutishda faollik ko'rsatish darajasiga ko'tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlar tezda uzil-kesil yo'qolmaydi. U endi do'stlariga „Sehrgar“ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do'stlar uni qayta tarbiyalashga, o'z saflariga qaytarishga muvaffaq bo'ladilar.

Asarda Chanoqvoy xarakteriga mos va yetarli material berilgan. Xususan, muallif uning tilini individuallashtirishga alohida e'tibor bergan. Pyesaning she'riy kuch, yumoristik va satirik fazilatlar ham Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko'rinadi.

Qovoqvoyning dangasaligi, lapashangligi, erkaligi, tantiqligini o'tkir kulgi ostiga oluvchi va Chanoqvoyning bilimdon-

ligi, donoligi va mehribon do‘stligini ulug‘lovchi „Qovoqvoy bilan Chanoqvoy“ bolalarni yaxshilikka da‘vat etadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi „Suqatoy-konfetvoy“da ham ko‘ringan. Mavzu va g‘oyaviy yo‘nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug‘lanadi. Voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o‘rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po‘lat Mo‘minning butun e‘tibori, ijodining mohiyati bolalarga pokiza hayot yo‘lini ko‘rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pyesadagi Aqljon bilan Odobjon aytganidek:

Aql, Odob, Fan yo‘li,
Yo‘llarning eng ma‘quli.
Kimki yursa shu yo‘ldan,
Ishi keladi o‘ngdan.
Yo‘llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.

Bugina emas, bolalar Po‘lat Mo‘minning o‘nlab topishmoqlarini ham sevib, o‘qib o‘rganadilar va zehnlarni charxlaydilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoir hayoti va ijodi?
2. Shoirning odob, o‘qish, mehnat to‘g‘risidagi she‘rlari?
3. Shoirning ertak-dostonlari?
4. Shoir ijodida drama?

QUDRAT HIKMAT
(1925 — 1968)

Iste'dodli bolalar shoiri Qudrat Hikmat qisqa va samarali ijodini kichkintoylarni ilmga ishtiyoq, ona-Vatanga, jonajon yurtimizga sadoqat ruhida tarbiyalashga bag'ishladi.

Qudrat Hikmat 1925- yilda Toshkent shahrida kambag'al oilada tug'ildi. Bo'lajak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to'garagida faol ishtirok etdi. Uning bu to'garakka qatnashishi she'riyat sirlarini egallashida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Qudrat Hikmatning ijodiy o'sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg'un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo'ldi.

Qudrat Hikmat bolalar uchun 1945- yildan boshlab she'rlar yoza boshladi. Uning dastlabki she'rlari bolalar va yoshlar gazetalarda hamda jurnallarida bosilib chiqdi.

Qudrat Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishladi. Shu bilan birga mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetida o'qidi. 1957- yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i sifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qildi.

Qudrat Hikmatning „Mening Vatanim“ (1950), „Baxtli bolalar“ (1951 — 1952), „Odobli“ (1953), „Do'stlik“ (1954), „Родной Узбекистан“ (1955) kabi qator to'plamlari nashr etildi. Keyinchalik „Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak“ (1963), „Soatjonning soati“ (1964), „Toshbaqalar hujumi“ (1965), „Daydi bola“, „O'g'lim bilan suhbat“ (1970) singari kitoblari bilan o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo'shdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar Qudrat Hikmat asarlarini sevib o'qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o'z asarlarida bolalarni qiziqtirgan, ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o'ynoqi vazn va qofiyalari pishiq ishlangan misralarda ifodalaydi.

Qudrat Hikmat ijodining yana bir muhim tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o'zlashtirgan, o'rgangan. Shuning uchun ham uning she'rlari go'zal va yoqimli, sodda va ravon.

Qudrat Hikmat o'zining ilk she'rlaridan biri „Mening Vatanim“da mehribon ona-Vatanning ulug'vorligini ko'tarinki ruh bilan kuylasa, „Bog'cha“ she'rida bolalarni ulkan Vatanning quchog'iga yetaklab kiradi.

„Vatan“ degan shu aziz so'zni, uning tom ma'nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog'chasiga ko'chiradi. Shu yer, kichkintoylarning yurgan-turgan joyi ulug' Vatan ekanligini uqtiradi:

O'rtoqjon Turg'un,
Men bilan yurgin.
Bizning bog'chani
Bir borib ko'rgin.
Turli o'yinchoq,
Arg'imchoq bizda.
Kemamiz suzar
Dengizchamizda.
Miltig'imning
O'qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo'lolmas.

Shoir „Baxtli bolalar“ she'rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehruhabbatlarini g'oyatda ko'tarinki ruh bilan kuylaydi. Qudrat Hikmat bu she'rida ham o'z uslubiga sodiq o'laroq, misralarni eng kichik vaznda ifodalaydi:

Quyosh yo'liday
Yorug' yo'limiz,
Qayga uzatsak,
Yetar qo'limiz...
Gullasin doim
Jonajon Vatan!

Xalqimiz uchun
Fido jon va tan.

Qudrat Hikmat kichik yoshdagi bolalarni maktabga qiziqitishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo'lgan havasini uyg'otishni o'zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning „Kitob — do'stim“ she'rida boshdan oyoq kitob ta'rifi yotganligini ko'ramiz. Shoirning ta'kidlashicha, kimki kitobga mehr qo'ysa, astoydil o'qisa, aqli, zehni rivojlanishini juda o'ynoqi misralarda yozadi:

Kitob — keng dunyo,
So'zi nur — ziyo.
Qo'ysang mehringni,
Ochar zehningni.

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, „Keng dunyo“, „So'zi nur — ziyo“ kabi istioralarni qo'llaydi.

„Salom, maktab“ she'rida shoir maktabning mohiyati va ulug'vorligini bir butunligicha kitobxon ko'z o'ngida gavdalan-tira olgan. San'atkor jozibali misralar tuzib, bolalar e'tiqodini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egalashga undaydi:

Ilm-u fan bog'i,
Hayot bulog'i.
Aziz umrning
Suyangan tog'i.

She'rdagi nazarda tutilgan muhim masalalardan biri shundaki, maktabdan olgan ilmni xalq, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta'kidlanadi:

Sendan olib dars,
O'sdik har nafas.
Vatan xizmatin —
O'tash bizning qarz.

1952- yilda Qudrat Hikmat hayotida quvonchli voqea yuz berdi. Yana bir kitobi „Baxtiyorlik“ nomli she'rlar to'plami nashr etildi. Uning „Odobli“, „Baxtli bolalar“ kitoblari shoir nomini keng kitobxonlar ommasiga tanitdi.

Qudrat Hikmat ijodida „Tinchlik haqida qo'shiq“ she'ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she'rga soladi:

Tinchlik juda soz,
To'kin-sochin yoz.
O'q tovushi chiqmas,
Yangrar qo'shiq, soz, —

deb bolaning tinchlik haqidagi tasavvurini hayotiy parchalar orqali kengaytiradi. Shoir „tinchlik“ so'zini chuqurroq ochish uchun urushning yomon oqibatlarini yosh kitobxonlar ongiga mos ravishda ko'rsatadi:

Bo'lsa-chi urush,
O't tushar har yon.
Tinch shirin turmush,
Bo'ladi vayron...
Go'zal shaharlar,
Yonib kul bo'lar.
Na giyoh qolar,
Na daryo, ko'llar.
Bu sira bo'lmas,
Xalqlar yo'l qo'ymas,
Tinchlik — obodlik,
Hech qachon so'nmas.

Shoir hamma, har bir oila, jumladan, Shavkatlarning oilasi ham tinchlik bo'lsin, deb astoydil xizmat qilayotganini tasvirlab, tinchlik urushni yengishi muqarrarligini tasdiqlaydi. Shoir bu bilan bolada jahon ilg'or xalqlarining, ayniqsa, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga zo'r ishonch tug'diradi, bolaga tinchliksevarlik ruhini singdiradi.

Qudrat Hikmat halol mehnatni go'zal hayot manbayi, u bilan kishi hurmat topadi, deb ifodalaydi. Shuning uchun u o'zining kichik kitobxonlarida yoshligidanoq mehnat ko'nikmalarini tarbiyalashni asosiy vazifa deb biladi. „Buvinning deganlari“ she'rida o'z mehnat samarasidan xursand bo'lgan kichikintoylar qiyofasini yaratadi. Muallif o'zining kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug' ishlarga boshlaydi. Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand bo'ladi: Buning uchun uning sevinchi, buvisiga bo'lgan muhabbati cheksizdir. Sanobardagi bu holni:

Sanobarning vaqti chog',
Barg keltirdi bir quchoq, —

deb tasvirlaydi.

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

Endi senga shu so‘zim —
Qurtlar kirdi dahaga,
O‘rnak bo‘lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O‘z ishingning ko‘zin bil!

Shoir Sanobarning buvisidan o‘rgangan ishining katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanligini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga —
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.

Bu she‘r har bir misrasi o‘ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, „Pilla emas, tillani“ iborasiga qayta nigoh tashlash kifoya.

Shoir bu she‘rida bolalarni mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi.

Qudrat Hikmat ijodida bolalarning ona-Vatanga nisbatan bo‘lgan muhabbatlari „Mening Vatanim“, „Men tug‘ilgan kun“ kabi she‘rlarida yaqqol ifodasini topgan. Jumladan, „Mening Vatanim“ she‘rida jonajon O‘zbekistonimizning go‘zaligi, yurtimizdagi barcha xalqlar aka-ukaday do‘st bo‘lib, ittifoq bo‘lib hayot kechirayotganliklari o‘ynoqi misralarda aks ettiriladi.

Qudrat Hikmatning „Chovkar“, „Toshbaqalar hujumi“, „Qum ostida qovunlar“, „Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak“, „Chirchiq farzandi“, „Ko‘milgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi“ kabi doston va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o‘qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Qudrat Hikmatning „Bobodehqon hangomasi“, „Qum ostida qovunlar“, „Toshbaqalar hujumi“ dostonlarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan o‘rnak olishga intilishlari yoritiladi.

Oz va mazmunli umr ko‘rgan Qudrat Hikmat bolalarga bag‘ishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh

kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi. Shoir o‘zi bashorat qilib:

Olmos mening yuragim,
Tolmas mening yuragim.
Kim aytadi elimda,
Qolmas mening yuragim, —

deb yozgani kabi, bugun u barhayot, oramizda, mehri ko‘z qoramizda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Shoir she‘rlarida tinchlik mavzusi?
3. Shoir she‘rlarida o‘qish?
4. Shoir she‘rlarida mehnat, kasb-hunar?

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV

(1932- yilda tug'ilgan)

„... Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlari aytishganidek beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab, taslim bo'lishdi, shoxchalaridagi hayot so'ndi. „Tanam tirik hali, — entikib dedi novcha niholcha, — men yashashim kerak, albatta yashayman...“ U kimdandir yordam kutgandek, jovdirab atrofga qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonni asfaltda sudrab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko'cha boshiga ko'z tashladi, yomg'ir tomchilaridan umidvor bo'lib, bulut bo'lmasa ham ko'kka tikilib, uzoq qotib turdi... keyin to'satdan sersuv adirlarda birga o'sgan ukalarining o'ligiga ko'zi tushib qoldi. Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O'tgan yili xuddi shu kecha-kunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab, barq urib o'sishayotgan edi... Endi bo'lsa... „Yo'q, men yashashim kerak...“

— Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta-sekin o'zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash'asi bilan mast bo'la boshladi, keyin o'sha kun — haddan tashqari qizdirib yuborgan 19- iyun kuni kunduz soat oltalarda jon berdi.

Tik turgancha qotib qoldi u...“

Bu atoqli adib Xudoyberdi To'xtaboyevning shoh asarlaridan biri — „Nihollar nolasi“dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib o'qiydilar, o'zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol-daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, oziqa — suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa, yosh kitobxon qalbini achitib, tug'yonga solib halok bo'lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev katta-yu kichik bolalarning su-yukli adibi. U hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotida sar-guzasht va fantastik janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo‘shib kelayotgan iste’dodli adib sifatida kitobxonga ma’lum va mash-hurdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyev 1932- yilning 17- dekabrda Far-g‘ona viloyatining O‘zbekiston tumaniga qarashli Katta Tagob qishlog‘ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi To‘xtaboyev ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas qishloqda bo‘ladigan hamma sohalarda qo‘lidan kelganicha mehnat qildi. Hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo‘lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o‘qishni yi-g‘ishtirib qo‘yib, dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, ma-shaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo‘qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomla-gan Xudoyberdi To‘xtaboyev ona qishlog‘ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga nisbatan cheksiz ishtiyoq uyg‘onadi. Shuning uchun ham u o‘qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat uni-versitetiga o‘qishga kirdi. Bu yerda Alisher Navoiy, Bobur, G‘.G‘ulom, Oybek, H. Olimjon, A. Qahhor asarlarini sevib o‘qidi, o‘rgandi.

Universitetni tugatib, Bog‘dod tumanida o‘qituvchilik qildi. Ilmiy bo‘lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko‘rsatdi. She’riy mashqlari vaqti matbuot sahifalarida e‘lon qilina bosh-ladi. Bu esa bo‘lajak adibni markazga — Toshkentga, ijodiy ish bilan jiddiy shug‘ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo‘ldi. U 1958- yilda Toshkentga ko‘chib keldi. „Toshkent haqiqati“ gazetasiga ishga kirdi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalikdan to‘g‘riso‘z, halol, pok va mehnatsevar bo‘lib o‘sdi. Gazetada ishlar ekan, ba’zi nopok odamlarni ko‘rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-asrorlarini fosh etishga, el-yurt o‘r-tasida munofiqlarning yaramas tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga felyeton janri qo‘l keldi. 1962- yil-da respublikamizning otaxon gazetasi — „O‘zbekiston ovozi“ga felyetonchi bo‘lib ishga o‘tdi. Bu yerda 300 dan ziyod felye-ton yozdi.

„Hadik“, „Tilxat“, „Ona“, „Xarakteristika“, „Barvaqt aytilgan azon“, „Domlaning uyiga o‘t ketdi“, „Maxsus topshiriq“, „Jonginam, shartingni ayt“ kabi kattalar uchun qissa va hikoyalar yozgan Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning „Birinchi daraxtim“, „Qochoqlar“, „Qizg‘anchiq“, „Dadajon, yozmang“, „Kelvordim, dada“, „Vali bilan Salim“, „Shoshqaloq“, „Yaxshiyaxshi“ singari o‘nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi.

Inson olamga kelibdiki, ona allasi aytilibdiki, bolaga rost-go‘y bo‘lish, yolg‘on gapirmaslik masalasi qulog‘iga quyiladi. Chunki kim yolg‘onchi bo‘lsa, o‘zgalarga riyokorlik ko‘rsatsa, bir kun emas, bir kuni siri fosh bo‘ladi, yolg‘onchiligi oshkor bo‘lgach, izza bo‘lib, odamlar yuziga tik boqa olmay qoladi. Oddiy bir misol: adibning „Shoshqaloq“ hikoyasini olib ko‘raylik.

Shavkat juda shoshqaloq bola, doimo shoshilganidan gap orasida yolg‘on-yashiq gapni ham qistirib yuboraveradi. Buni uning qo‘shni ayol — Komila xolaga yolg‘on gapirib qo‘yib, mana bunday izza bo‘lib qolishi misolida ham bilib olamiz:

„Bu orada Shavkat nima qilmoqchi bo‘lganini ham unutdi. U yon-veriga qaradi-da, to‘nkaning ustiga o‘tirib oldi.

— Bu maza ekan!

So‘ng oyoqlarini o‘ynatib, ashula ayta boshladi:

— Nay, nay, na-nay...

— Ha, yorib bo‘ldingmi? — deb so‘radi Komila xola.

Shavkat nima deyishini bilolmay qoldi. Aytmoqchi, u o‘tin yorib bermoqchi edi-yu. Nega ham va‘da qildi-a? U sirini boy bermaslikka harakat qilib:

— O‘tinni-chi, keyin yorib beraman, — dedi. Biroq negadir o‘zi qizarib ketdi.

Ertasiga nima bo‘ldi-yu, Shavkatning mushugi yana kechagi teshikdan Komila xolaning hovlisiga kirib ketdi-da, Shavkat ham uni tutish uchun o‘sha yoqqa chiqdi.

— Ha, Shavkat, tag‘in nimaga kelding? — so‘radi xola.

Shavkat kecha rosa ta‘zirini yegani esiga tushdi.

— Mushugimni ushlagani kirdim, — dedi rostiga ko‘chib.

— Shunday degin, juda yaxshi... Qani buyoqqa kel-chi. Ana endi katta bo‘libsan, mana shunaqa, to‘g‘ri gapirishga odatlan. Ol, mana buni yegin! — deb Komila xola unga yog‘li

qurut berdi. Shu-shu bo'ldi-yu, Shavkat sira yolg'on gapir-maydigan bo'lib qoldi“.

„Kichkina rais“ hikoyasining qahramoni kichkintoy o'quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonda ona zaminga nisbatan qiziqish ta'sirli chizilgan. Kimsasiz, g'irt yetim bola o'z qishlog'i atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O'zini ularning bag'rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg'otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, tahririyatdagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o'qish, o'rganish, o'z ustida ishlash bo'ldi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko'p bo'ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo'rganini o'zi ham sezmay qoladi. Birov o'zini jamoat uchun g'oyat foydali odamman deb o'ylaydi, aslida esa zararkunanda bo'lib chiqadi. Yana birov bilar-bilmas har narsaga aralashaveradi, o'rtaga tushadi, so'z beradi, lekin baribir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag'ishlangan „Jonginam, shartingni ayt“ qissasi Xudoyberdi To'xtaboyevni hajvchi sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To'xtaboyev uzoq yillar felyetonchi bo'lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o'rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo'layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini mufassal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog'iga botgan, mol-u dunyoga hirs qo'ygan shaxslar haqida talay felyetonlar yozdi. „Sariq devni minib“, „Sariq devning o'limi“ nomli asarlari ana shu dalillarni umumlashtirish asosida yuzaga kelgan, desak to'g'ri bo'ladi.

Ma'lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanalar edi. „Kalvak maxsum“, „Toshpo'lat tajang“, „Tirilgan murda“, „Shum bola“dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va G'afur G'ulomning an'analarni Xudoyberdi To'xtaboyev davom ettirib, bu „bo'shliq“ni to'ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o'z o'quvchisini ko'z oldiga keltirib yozadi.

„Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o‘n to‘rt yoshli o‘smirga aytadigan gapingizdan, albatta, farq qilishi kerak“ deb ta‘kidlaydi u. Yozuvchining bolalar va o‘smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o‘qimishli, jozibali bo‘lishining asosiy sabablaridan biri ham shu. Shuning uchun ham Xudoyberdi To‘xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi — bolalar hayotidan olingan „Sehrli qalpoqcha“ tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo‘ldi va uni jamoatchilik juda yaxshi kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste‘dodi ilgarigi asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq seziladi. „Sariq devni minib“ asarini qiziqarli sujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi — bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo‘lmish Hoshimjonni qo‘yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo‘li sarguzashtlarini, o‘ziga xos xususiyatini va ruhiy holatini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, Hoshimjon xarakterida Xo‘ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi „tegirmonga tushsa butun chiqadigan“ zukko bolalarning fazilatlarini yaqqol mujassamlashganligini ko‘ramiz.

Shu o‘rinda bir gapni ta‘kidlab o‘tishimizga to‘g‘ri keladi. Adibning barcha asarlarida xalq og‘zaki ijodining ta‘siri shundiqqina ko‘zga tashlanib turadi. Zero, asarlarining jozibali, o‘qimishli, ta‘sirli chiqishining asosiy sabablaridan yana biri uning xalq og‘zaki ijodi asarlarini mukammal bilishidadir.

Bo‘lajak adib bolaligida buva-buvilaridan ko‘plab xalq og‘zaki ijodi asarlarini tinglab o‘sgan. Shu sababli u alla, qo‘shiq, ertaklarga ko‘p suyanib, ilhomlanib, ta‘siralanib ijod qiladi. Ba‘zan esa o‘sha o‘zi tinglab, o‘qib, eshitgan alla-yu ertaklari to‘g‘risida ilmiy-ommabop maqolalar ham yozib turadi. Quyidagi matn fikrimizga asosdir:

„Ruhshunos olimlar inson ruhining shakllanish jarayonini bosqichlarga bo‘lgan ekanlar, shu bosqichlar davomida ona allasi bilan milliy ertaklarga, rivoyat-u afsonalarga alohida e‘tibor berib, tinmay tadqiqotlar olib boradilar. Goh g‘amgin, goh quvnoq aytiladigan alla ohangida va mazmunida nafaqat beshik quchoqlab tebranayotgan onaning orzu-umidlari, quvonch va istaklari, balki butun millatning ham orzu-armonlari mujassam bo‘ladi, deb ta‘kidlaydilar. Milliy ruhni shakl-

lantirishda ona allasi bilan ertaklar-u rivoyatlarning o'zni bu-
yuk ekanligi sababli yuzlab ertaklar, afsonalar to'qilgan. Cha-
qaloqligida ona allasini eshitmasa, bolaligida ertak tinglamasa,
ruhiyatida milliylik oz bo'ladi, deb ta'kidlaydilar. Bolalar dast-
lab dunyoni ertak orqali anglaydilar. Ertak o'smirni o'zi ya-
shab turgan tor hovlidan keng dunyoga olib chiqadi. Devlarni
yenggan qahramonlar, o'n boshli ajdahoni o'ldirgan pahlavon-
lar, sehrgarni mahv qilib, jodugarni bandi qilgan qo'rq-
mas, botir yigitlar bilan tanishtiradi. El-u yurt ozodligi uchun
jang qilgan To'maris, Shiroqlar o'smirning ko'z o'ngidan
birma-bir o'ta boshlaydi. Hunarmand kishining hech qachon
dog'da qolmasligi, rahmdil, shafqatli kishining hamisha mu-
rodi hosil bo'lishligi bola ruhini charog'on qilib yuboradi. Er-
taklardagi „Yolg'on gapirma — hijolat bo'lmaysan“ degan
hikmatlar tinglovchining ongi va qalbiga asta-sekin muhrlanib
boradi, tabiatning saxiy va saxovatlilik, hayvonot olamining
mehruga muhtojligi, qurt-qumirsqalar-u hasharotlar ham ona
tabiatning bir bo'lagi ekanligi ertaklarda shunday chiroyli
tasvirlanadiki, inson bilan tabiat birligi shunday ishonarli,
qiziqarli ta'riflanadiki, diqqat bilan tinglagan bola shu zahoti-
yiq o'zini go'zal tabiat olamida ko'radi. Giyohni bosmoqlik,
hasharotni ezmoqlik, hayvonni urmoqlikning gunohi azim
ekanligini chuqur his qila boshlaydi. Hayvonlar gapirganda,
qushlar tilga kirib, hikmat so'zlaganda, daraxtlar soyabon
bo'lay deb qahramonlar ortidan ergashib yurganini eshitganda
o'smirning ongida sirli olam sinoatini bilishga qiziqish uyg'o-
nadi. Voqealar goh yer ostida, goh qorli tog'lar cho'qqisi
ostida, goh keng osmon gumbazida rivojlanganda bolada asta-
sekin xayolot — fantaziyaning dastlabki belgilari shakllana
boshlaydi. Bugungi samolyot-u tez yurar mashina-yu suvosti
kemalarning „bobolari“ uchar gilamlar, qulog'ini burasa, os-
monga ko'tariladigan yog'och otlar, yarim odam baliqlar
ekanligiga endi hech birimizda shubha yo'q.

Inson bolasida xayolotni rivojlantirishda ertag-u rivoyat-
larning oldiga tushadigan biron vosita yo'q, desak lof bo'lmas.
Xalqimiz ming yillar davomida shunday ko'p ertak aytganki,
hayotning biron jabhasi chetda qolgan emas, axloq, odob
me'yorlarining biron qirrasini ertakchilarning nazaridan chetda
bo'lmagan.

Ertag-u rivoyatlarimiz ming yillar davomida muallim-u mudarris bo‘lib katta-yu kichikka bir xilda ta’lim, bir xilda tarbiya berib kelgan. Ular ajdodlarimizning orzu-armonlarini, pand-u nasihatlarini o‘zida jamlab, nodir qomusga aylangan. Ijodkorlarning ilhomiga manba bo‘lgan. Biron ijodkor yo‘qki, bolaligida ertak tinglamagan bo‘lsa, xayolotini charxlab olmagan bo‘lsa, biron ixtirochi yo‘qki, fantaziyasi bolaligidan boshlanmagan bo‘lsa. Hazrat Navoiyning buyuk ijodidan tortib, Chingiz Aytmatovning jahonshumul asarlarigacha hamma-hammasida u yoki bu ma’noda ertag-u afsonalar ishtirok etganini bilamiz va shu ertakda xalqning dahosi jamlanganini ko‘rib zavqlanamiz. Qaysi adibki, millat ruhiyatini o‘zida yaxshi aks ettirgan ertak va afsonadan unumli foydalangan bo‘lsa, muvaffaqiyati zo‘r bo‘lganini ko‘rib quvonib ham turibmiz“.

Ana shunday ruh ostida maydonga kelgan „Sariq devni minib“da o‘qish, ilm cho‘qqilarini egallash uchun va insonning o‘z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan zamonimizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda yengil-yelpi yo‘l axtargan va adashgan bolalar — Hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi.

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho‘xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotidagi ko‘p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz, oson yo‘l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro‘ orttirishi mumkin, deb o‘ylaydi. O‘z fikrida qat’iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi. Uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o‘zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi. „Ortiqcha“ fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib „miyasini qotiradigan“ o‘qituvchilariga o‘qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo‘la olish, ko‘krak to‘la ordenlar bilan shon-shuhratlar, katta obro‘ga ega bo‘lish mumkinligini ko‘rsatib qo‘ymoqchi bo‘ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib, uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrlı qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko‘mak bera olmaydi. Sehrlı qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko‘ngilsiz oqibatlarğa olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaveradi. U davlat xo‘jaligida agronom bo‘lib ham, „shoirlik“ qilib ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo‘g‘irchoq teatrida artistlik qilib ham ko‘radi, mashhur sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi ham bo‘ladi. Lekin hamma yerda ilmning, tajribasining yo‘qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qayerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu sharmisor bo‘ladi. Uning agronomlik va muhandislik „faoliyati“ jinoyatga olib keladi, qamalishiga oz qoladi, shoir bo‘laman, deb rasvo bo‘ladi, „ulug‘ artist“ teatrdan quviladi.

Qissada Hoshimjon o‘z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo‘lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o‘qimay, mehnat qilmay, o‘z ustida ishlamay, juda ko‘p narsalarga erishmoqchi bo‘ladi, lekin hech narsaga erisha olmaydi. Chunki undagi ilmsizlik, tajribasizlik pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o‘yinqaroqlik ham, soddalig-u beg‘uborlik ham, g‘ururlik, to‘g‘riso‘zlik, shumlik, biroz maqtanchoqlik, hatto o‘rnida yolg‘onni ham do‘ndirib yuboradigan, o‘zini boshqalardan ajratib ko‘rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushkunlikdan yiroqlik Hoshimjon xulq-atvoriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To‘xtaboyevning „Sariq devning o‘limi“ sarguzasht romani uch qism („O‘rtoq polkovnik“, „Sariq devni minib“, „Sariq devning o‘limi yoki olam guliston bo‘lgani“) dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o‘qib, uning yangi sarguzashtlaridan xabardor bo‘lasiz, sehrlı qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g‘aroyib karomatlar ko‘rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda — o‘g‘ri, muttaham, tekinxo‘rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda Hoshimjon avvalgi o‘yinqaroq Hoshimjon emas, balki to‘qqiz yillik maktabni bitirib, ulg‘ayib, birmuncha quyulib, esi kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o‘z

taqdiri, jamiyatga foyda yetkazadigan odam bo'lib yetishishi haqida jiddiy o'ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshda satarosh bo'ladi. „Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga yetkazmagunimcha qo'ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo'lsa ham maqsadimga erishaman“, deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog'laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o'qib, uni bitirgandan so'ng militsionerlikka ishga o'tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi, hamma gap-so'zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog'liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi.

Ular o'rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor. U Salimjonning boshiga juda ko'p og'ir savdolar solgan, uyiga o't qo'ygan, uning yakka-yu yolg'iz farzandining qo'liga to'pponcha tutqazgan, jinoyatga yetaklagan.

Asar pirovardida butun umri xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug'ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag'lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g'olib chiqadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev o'z romanida yulg'ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo'lib birlashsa, bu ishni butunlay o'z qo'liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o'rtaga tashlaydi.

„Sariq devni minib“ qissasi, „Sariq devning o'limi“ romanining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o'ynoqiligidadir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e'tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirimlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga, bolalar tiliga mos holda sodaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakteri uning so'zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fantastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, ularni o'qishga, o'rganishga, izlanishga o'rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

„Qasoskorning oltin boshi“ romani markazida bosh qahramon — tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. „Qasoskorning oltin boshi“ tarixiy-biografik roman emas, shuning uchun ham adib Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olmaydi. Lekin o‘rni-o‘rni bilan uning hayotiga doir ma‘lumotlar berib borgan. Bu ma‘lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham yetuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo‘rqmas, tadbirkor, ochiqko‘ngil qahramon sifatida gavalantirilgan. U atrofiga o‘zi kabi dovyurak yigitlarni to‘plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Halolligi, mardligi, adolatliligi, yetimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko‘radi va Go‘ro‘g‘liga qiyos qiladi: „Go‘r-o‘g‘libek Namozboy qiyofasida paydo bo‘lgan emish. Afsun o‘qisa, ko‘zdan g‘oyib bo‘lib qolarmish. Undan o‘q o‘tmas emish, qilich chopmas emish...“

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligi „Qasoskorning oltin boshi“da yaxshi chizib berilgan.

Iste‘dodli bolalar adibi Xudoyberdi To‘xtaboyevning „Sir ochildi“, „Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jajji qissa“, „Besh bolali yigitcha“, „Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi“, „Mungli ko‘zlar“, „Jannati odamlar“ kabi yirik asarlarining yuzaga kelishi o‘zbek bolalar adabiyotining yutug‘i hisoblanadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Adib haqida ma‘lumot bering.
2. Yozuvchining jajji hikoyalari?
3. Adibning qaysi asarlarida Hoshimjon obrazi berilgan?
4. Namoz kim?

FARHOD MUSAJON

(1933 — 2013)

O‘zining qisqa hajmli va hayajonli hikoyalari, mazmundor qissalari, kichkintoylarni to‘lqinlantiradigan pyesalari bilan bolalarning quvonchlariga quvonch ulashib kelayotgan qalamkashlardan biri Farhod Musajon 1933- yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan. 1956- yilda ToshDUning sharq fakultetini tamomlaydi. Bir necha yil O‘zbekiston radiosida, „O‘zbekiston madaniyati“ gazetasida, „G‘uncha“ jurnalida mehnat qiladi. 1966- yildan esa „O‘zbekfilm“da muharrir, so‘ng bosh muharrir vazifalarida ishlagan.

Farhod Musajonning ilk asari 1955- yilda e‘lon qilingan. Shundan so‘ng „Daradagi qishloqda“ (1960), „Turdi, galstuk va men“ (1970), „Oftobni quvlab“ (1970), „Chin do‘stlik“ (1976), „Chevar qiz“ (1982), „Buloq suvi“ (1982), „Turdi, velosiped va men“ (1983), „Глоток родниковой воды“, „Tekin tomosha“ (1989) kabi kitoblarning maydonga kelishi bolalar uchun katta bayram bo‘ldi.

1997- yilda adib o‘zining bolalarga atab yozgan barcha hikoyalarini jamlab, yigirma ikki taboqdan iborat katta kitobini qayta ishlangan va to‘ldirilgan holda chop ettirdi. Bu kitobini ham ilgariyisiga o‘xshab „Tekin tomosha“ deb atadi. Oldingisidan farqli o‘laroq, bu kitob uch qismdan iborat: kichkintoylar uchun, o‘rtancha yoshdagilar va o‘smirlar uchun.

Farhod Musajon ijodining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, uning aksar hikoyalari quvnoq hazil-mutoyiba hissi bilan sug‘orilgan. Adibning barcha hikoyalarida beg‘ubor va zavqli bolalik davri ruhiyati saqlangan. Shuning uchun uning hikoyalari oson o‘qiladi, oson hazm bo‘ladi. Natijada ta‘sir kuchi ham ortadi.

Adib ijodining yana bir jihati u o‘z personajlarini yomon yoki yaxshi, adabiy atamalar qo‘llab aytadigan bo‘lsak, salbiy yoki ijobiyga ajratmas edi. Ularga baho berar ekan, fe‘l-atvori qandayligini tasvirlar ekan, hech qachon kuchli iboralarni, „ablah, iblis, yaramas, gazanda“ va hokazo haqoratimiz, qattiq-quruq so‘zlarni ishlatmasdi. Zero, inson sifatida endi shakllanayotgan bolalarga nisbatan bunday o‘tkir so‘zlarni ishlatish insofdan va adolatdan emasligini tushunardi. U o‘z qahramonlarini, qandayligidan qat’i nazar, o‘yinqaroqmi, lapashangmi, ayyormi, dangasami, maqtanchoqmi — hammasini birday sevardi va sevib tasvirlardi. Uning uchun yomon bola umuman yo‘q, kamchiligi bo‘lishi mumkin, deydik yo‘g‘onchiroq, xasisroq, xudbinroq, lekin nokas bola yo‘q, har qanday bolani ham to‘g‘ri yo‘lga solib yuborish mumkinligiga ishonardi. Va shu buyuk maqsad yo‘lida ijod qilardi.

Farhod Musajonning o‘ziga xos uslubi bor edi. Uning asarlaridan bir parchagina o‘qigan odam muallifning kimligini aniqlab olishi mumkin. U aniq, sodda, tushunarli va ixcham yozardi. Shu sababli katta mahorat evaziga yillar davomida paydo bo‘ladigan va shakllanadigan badiiy soddalik tufayli uning asarlari o‘qimishli chiqardi. Bolalar tili bilan aytsak, hikoyalari „rostakam bo‘lgan voqeaga o‘xshaydi“. Darhaqiqat, adib voqealarni xuddi hayotdagidek ishonarli va qiziqarli qilib so‘zlab berardi. Bu juda muhim. Negaki, bolalar hikoya voqealariga ishonmasalar asarning ta’sir kuchi yo‘qqa chiqadi. Mana shu omil — ishontira olish mahorati Farhod Musajon ijodining eng muhim xususiyati edi.

Farhod Musajon barcha yoshdagi bolalar uchun yozardi. Uning kitoblari orasida maktabgacha tarbiya yoshidagi, maktab yoshidagi, kichik va o‘rta hamda katta yoshdagi bolalarga va o‘smirlarga bag‘ishlangan asarlarini ham uchratish mumkin.

Ma’lumki, maktabgacha tarbiya bolalar kitobxonligi, asosan, ota-onalar, tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Bolalar o‘zlari tinglagan asarlari yordamida atrof-muhit bilan tanisha boradilar. Ona yurtga, tabiatga muhabbat xislatlari; mehnat qilish va mehnat ahlini hurmat qilish kabi fazilatlar shu yoshdan shakllana boshlaydi. Turmushda qizg‘anchiq bo‘lmaslik, kasb-hunar egallashga intilish, kattalarni hurmat qilish kabi ijobiy fazilatlar ham shular jumlasiga kiradi. Bolalar-

ning pedagogik-psixologik xususiyatlarini yaxshi o'rgangan Farhod Musajon kichik yoshdagi bolalarga bag'ishlab „Eng yaxshi chana“, „Shodiyona kun“, „Shiqildoq“, „Pahlavon va nimjon“, „Sovg'a“, „Ajoyib buzoqcha“, „Yaxshilik“, „To'lab ber“, „Varrak“, „Dog“ kabi o'nlab hikoyalar yaratgan.

Inson olamga keladiki, dastlab onani taniydi, kindik qoni to'kilgan zaminni biladi. Ana undan keyin o'zini qurshab olgan atrof-muhit bilan oshno bo'ladi. Onaning allasida, uning aytgan ertaklarida ona zamin — Vatan kuylanadi. Vatanga mehr-muhabbat, vatanparvarlik ham ona suti, xalq og'zaki ijodi bilan bola qalbiga singdiriladi.

Murg'ak qalb to'g'ri qo'yilgan tarbiya og'ushida sog'lom niyatli, o'qimishli, mehnatkash, dilkash, dardkash bo'lib kamol topadi, shubhasiz. Adibning „Bog“ hikoyasi shu nuqtayi nazardan qaraganimizda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

E'tibor bering:

„Eski paxsa devor, mevasi g'arq pishgan daraxtlar, yerga tushib yotgan olma, o'rik, shaftolilar...“

Ehtimol, „... Bog“ degan so'zni ilk bora o'shanda eshitgandirman. Bu sehrli so'zning jozibasi ilk bora o'shanda o'r-nashgandir qulog'imga.

Keyinchalik ertak kitoblaridan afsonaviy bog'lar, Bog'i eram haqida o'qidim. Va tabiiyki „Bog“ degan so'zning sehr to'la dunyosi yana ham kengayib ketganday bo'ldi.

Hozir shuni eslasam, o'sha bola tasavvurimdagi bog' bejiz mo'jizalar olami bo'lib tuyulmagan, deb o'ylayman.

Zero, qancha ramz-u timsol, qancha hikmat aks etadi bu so'zda. Hayot bog'i, umr bog'i, ko'ngil bog'i. Bog' — obodlik, to'kinlik, rizq butunligining bir belgisi.

Shu bois ham sohibqiron Amir Temir bejiz aytmaganlar: „Xon bo'lsang-da, bog' yarat, gadoy bo'lsang-da, bog' yarat — bir kunmas bir kun mevasini tatirsan...“

Lekin bu timsollar ichida tengsizi borki, xayolimga shu timsol kelaveradi. U buyuk bobomiz da'vati ila asrlar davomida yaralgan, gul-u gulzorlardan bunyod bo'lgan bog' — Vatandir.

Siz-u bizda shu tuproqdan bo'y cho'zgan, nihol-u novdalarni birlashtirib, barq urib turgan poyonsiz abadiyat bog'i — ona-Vatan. Ertakdagi bog'lar esa xayol chaqinlari, xolos.

Vatan bog'idan ko'ra aziz, tabarruk bog' yo'q yer yuzida. Undan ko'ra a'losi yetti olamda mavjud emas“.

Adibning „Varrak“ asarining mazmuni oddiygina varrak yasash voqeasi asosiga qurilgan. Asarda kichkintoylarni bolalikdan boshlab mustaqil harakat qilishga chaqiriladi.

Ana shunday jozibali asarlaridan yana biri „Eng yaxshi chana“dir. Bu hikoyada qo‘li ochiq, saxovatli, bag‘rikeng bo‘lish, xasis, ziqna bo‘lmaslik kabi g‘oyalar kichkintoylar ongiga singdiriladi.

Latifjonga dadasi chana olib beradi. Quvonchdan bolaning boshi ko‘kka yetay deydi. Latifjon boshda ancha qizg‘anchiq bo‘ladi. Shuning uchun chanada bitta o‘zi uchadi. Boshqalarni chanaga yaqin keltirmaydi, unga birovning qo‘li tegib ketsa, chanani ko‘tarib uyiga chopadi.

Latifjonning dadasi o‘g‘lidagi bunday qizg‘anchilikni payqaydi, lekin unga pand-nasihath qilib o‘tirmaydi. Aksincha, quyidagi ibratli hikoyatni keltiradi:

„Bilasanmi, — debdi dadasi o‘g‘liga, — men bu ajoyib chanani qayerdan oldim? Bunaqasi magazinda sotilmaydi, bu buyurtma bilan qo‘lda yasalgan chana. Uning yoshi oltmishda. Ha, oltmish yil burun bu chanani bir og‘aynimning dadasi olib bergan ekan. Og‘aynim o‘sha paytda sendek ekan. Chananing chiroyliligini ko‘rib, uchishga uning ham ko‘zi qiymabdi. Kattaroq bo‘lganimda ucharman, hozir bolalar tortib olib eskitib qo‘yishadi, deb asrab yuraveribdi. Oradan yillar o‘tibdi, bir kuni qarasa bolaligi tugab, chol bo‘lib qolibdi. Endi unga chana kerak emas ekan, chunki qariganda uyalmasdan chana uchadimi?! Og‘aynim chanani menga sovg‘a qilar ekan, beg‘ubor bolalik chog‘imda maza qilib ucholmadim, ishqilib sening o‘g‘lingga yaxshi xizmat qilsin, dedi. Shunaqa, o‘g‘lim, qizg‘anchiq odam zavqdan mahrum bo‘ladi!

Latifjon boshda dadasining bu gaplariga tushunolmadi. Yuragining allaqayeri jiz etgandek bo‘ldi. Nihoyat u dadasiga yuzlanib:

— Ertadan boshlab ayamasdan uchaman, — dedi“.

Adibning „Sovg‘a“ hikoyasi bolalarni mehnatkash bo‘lishga da‘vat etadi. Oqiljonning gul ekishi, uni mehr bilan parvarish qilishi kichik kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

„Turdi, galstuk va men“ hikoyasi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri sifatida e‘zozlanib keladi. Hikoyada ozodalik, shahar tozaligi uchun kurashish bosh masala qilib qo‘yiladi. Turdi va G‘iyos kabilarning

shahar tozaligida faol qatnashmaganliklari, dangasaliklari fosh qilinadi.

Xullas, Farhod Musajon o'zining maktabgacha va maktab yoshidagi kichik bolalarga bag'ishlab yozgan hikoyalarida salmoqdor fikrlarni sodda, bolalarbop shaklda aytardi. Adib nasihat qilish yo'lidan bormasdi, aksincha, bolalar hayotida ko'p uchrab turadigan oddiy voqealarni tasvirlardi va aytmoqchi bo'lgan muhim gaplarni ana shu voqealar mag'ziga singdirib yuborardi.

Farhod Musajonning „Orzuga ayb yo'q“, „Bo'sh kelma, Aliqulov“, „Buloq suvi“ kabi qissalari o'zbek bolalar adabiyotida muhim o'rinda turadi.

Farhod Musajon dramaturg sifatida ham yoshlarning mehrini qozongan. „Xayolparastlar“, „Oq kabutar“, „Sabil qoldi“, „O'g'limni qaytarib beringlar“ pyesalari shular jumlasiga kiradi. Bular orasida, ayniqsa, „O'g'limni qaytarib beringlar“ asari mashhur. Dramaturg uning nomini o'zgartirib „Najot istab“ deb qaytadan ishladi. U hozirgi O'zbek Milliy teatrida sahna yuzini ko'rdi. Dushanbeda, Almatida va Tataristonda qo'yildi. Pyesada, asosan, bola tarbiyasida ota-onaning o'ynaydigan beqiyos katta roli haqida gap boradi.

Farhod Musajon kattalarga bag'ishlab „Bahor nafasi“, „Bu ko'zlarga ishonsa bo'ladi“, „Xotin kishining ra'yi“, „Ko'r shofyor“, „Zo'raki kashanda“, „Nozik masala“, „Kal-la-pocha“, „Himmat“, „Bog' ko'cha“ kabi kitoblar yozgan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Adib hayoti va ijodi?
2. „Sovg'a“, „Bog'“ hikoyalari?
3. „Chana“ hikoyasining ahamiyati?

LATIF MAHMUDOV

(1935- yilda tugʻilgan)

Hozirgi zamon oʻzbek bolalar adabiyotida hikoya, qissa, pyesalari bilan mashhur boʻlgan qalamkashlardan biri Latif Mahmudovdir. U 1935- yilda Toshkent shahrida dunyoga keldi. Toshkent davlat universitetini tamomlab, uzoq yillar respublika radiosi, bir qator nashriyotlarda ishlagan.

Latif Mahmudov oʻzining dastlabki hikoyalaridan biri „Chinor“ bilan yosh kitobxonlar olqishiga muyassar boʻladi.

Hikoya qahramoni Salim boboning har kuni ertalabdan kechgacha chinor daraxtining tagida oʻtirishi bolalarga juda boshqacha tuyuladi. Goʻyoki bu yerda — chinor ostida qandaydir bir yashirin sir bordek tuyuladi ularga.

Maʼlumki, bolalar har bir narsaga qiziquvchan boʻladilar. Ular oʻzlari uchun nomaʼlum boʻlgan olamning sir-asrorlarini tezroq bilib olishga, uning oxiriga yetishga intiladilar. Shokir ham, Vali ham shunday bolalar toifasidan. Shuning uchun ular chinor va uning ostidagi supaga juda qiziqib qoladilar. Salim otaning supada kecha-yu kunduz oʻtirishi ularni hayratga soladi.

Aslida chinorda ham, supada ham hech qanday sir-pir yoʻq edi. Boboning yakka-yolgʻiz oʻgʻli boʻlib, u shoirtabiat boʻlgan. Bir vaqtlar shu chinor oldida bir ayol anhorga qulab tushadi. Uni Salim otaning oʻgʻli qutqaradi. Ammo oʻzi anhordan chiqa olmay, suvga choʻkib halok boʻladi. Shu sababli chol chinor tagida, supa ustida oʻtirib, oʻgʻlidan qolgan yodgorlik — uning kitobini qayta-qayta oʻqiydi.

Bundan bexabar bolalar gʻor qazib, bu yerdagi sirni bilib olmoqchi boʻladilar. Kutilmaganda bolalarning gʻori oʻpirlilib, supa qulab tushadi. Bu yerda hech qanday sir ham, ta-

rix ham yo‘q ekanligini bilgan bolalar, ayniqsa, boboning supa o‘pirilib tushganidan keyingi holatini ko‘rib, o‘zlarini o‘zlari kechira olmaydilar. Chol esa uyidan chiqib, supa tomon yurar ekan: „...chinordan o‘n-o‘n besh qadam narida, anhor bo‘yida o‘rani ko‘rib to‘xtadi, engashdi, hassasiga tayanib, xuddi surat oldirayotgandek qimir etmay turib qoldi. Anchadan keyin boshini ko‘tarib, ko‘z oldi jimirlashib ketdi, oynagini artmoqchi bo‘lgandi, qalqib ketdi, anhorga tushirib yubordi. Qaltirab anhor yoqasiga cho‘kkaladi. Yengini shimarib, oynagini qidira boshladi, biroq chuqur. Qo‘lini tortib, hassasini suvga tiqib ko‘rdi. U ham yetmadi. Oynak allaqachon oqib ketgan edi. Salim bobo suvga qarab ancha o‘tirdi. Keyin sekin o‘rnidan turdi. Chinorning tagiga bir qarab, qoqila-qoqila uyiga qarab ketdi“.

Qariyaning bunday ayanchli ahvolidan va ayniqsa, bu voqeadan keyin uning kasal bo‘lib qolishidan bolalar qattiq iztirob chekadilar. Bu ishda faqat o‘zlari aybdor ekanliklarini o‘yladilar. Va qanday bo‘lmasin, cholga taskin berishga, unga har tomonlama ko‘maklashishga harakat qiladilar.

„Chinor“ hikoyasi hamon sevib o‘qilmoqda, bolalarni yaxshilikka, keksalarga ko‘mak berishga, ajoyib inson bo‘lib kamol topishga da‘vat etib kelmoqda.

Kimki jismoniy mehnatga berilsa, jismoniy tarbiya hamda sport bilan oshno bo‘lsa, u hayotda sog‘lom va tetik bo‘ladi, oldiga qo‘ygan niyat-maqсадiga erishadi, tengqurlari o‘rtasida obro‘-e‘tibor qozonadi. Yoki aksincha...

Yozuvchi Latif Mahmudovning „Darvozabon“ hikoyasining qahramoni Orif yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, ikkinchi toifadagi bolalarga kiradi.

Ko‘pchilik bolalar turli dam olish maskanlarida yozgi ta‘tilni ko‘ngildagidek o‘tkazib, sport bilan shug‘ullanib, yangi kuch-quvvat to‘playdilar, har tomonlama chiniqadilar.

Orif-chi? U na jimoniy mehnat qiladi, na sport bilan shug‘ullanadi, na badiiy kitob o‘qiydi. Kechasi-yu kunduzi ovqat yeb, xomsemiz bo‘lib qolganligini Latif Mahmudov bolalarga ta‘sir qiladigan darajada tasvirlab beradi.

Hikoyani, ayniqsa, uning quyidagi parchasini o‘qigan har bir yosh kitobxon Orifning bunday qiyofasidan kuladi va o‘zi ham shu kuyga tushib qolmaslik uchun harakat qiladi: „... Qo‘shni ko‘cha futbol komandasi bilan sayhonlikda uch-

rashuv bo'ldi. Orif darvozabon edi. O'yinga aralashmay qo'ya qol, desak ham „Men bu uchrashuvga ataylab kuch yig'ganman“, deb turib oldi. Noiloj ko'ndik.

Shu kuni raqiblarimiz darvozaga o'n to'rt to'p kiritishdi. Orif Nishonov koptok tutaman deb, har gal koptokdan oldin o'zi dumalab darvozaga kirib ketar edi“.

Kenja avlod mehnatkash, o'qimishli, kamtarin bo'lmog'i lozim, aksincha, maqtanchoqlik, o'ziga ortiqcha bino qo'yish odobdan emas. Odocsizlik aqlsizlik hisoblanadi. Kimki bunga e'tibor bermaydigan bo'lsa, oqibati yaxshilik bilan tugamaydi. Shu ma'noda Latif Mahmudovning „Yong'oq bilan terak“ hikoyasi muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Ha, yong'oq daraxtining tanasi, shox-shabbasi, mevasi butun jonzotga faqat naf keltirgan. Ammo shunga qaramay u juda oddiy, kamsuqum. Endi terakka e'tibor qaratadigan bo'lsak, u juda viqorli, bo'y-basti bilan keriladiganlardan.

Terak yon-atrofidagi dov-daraxtlarga, ayniqsa, yong'oqqa kun bermaydi, „Men osmono'parman, go'zal daraxtlarning go'zaliman, sen mening oldimda hech kim emassan“, deydi. Lekin yong'oqning mana bunday javobi va terakning oxir-oqibat ahvoli har qanday maqtanchoq, odocsiz bolalarga ibrat bo'ladi, deb o'ylaymiz:

„... Terak yong'oqning gaplariga yana kulibdi, ammo uning kulgisi kuzga kelib yig'iga aylanibdi, dehqon terakning voyaga yetganini ko'rib, kesib olib ketibdi. Kelgusi yili terakning to'nkasidan ingichka novda chiqibdi, ko'p o'tmay u ham yong'oqqa yetib olib, shunday beso'naqay daraxt bilan yonma-yon yashayotganidan noliy boshlabdi. Dehqon uning ham tagiga arra qo'yibdi. Har to'rt-besh yilda terak to'nkasidan ko'kargan novda kesilib ketarmish-u, ammo odamlarni to'ydirgani uchun yong'oq hali ham bahaybat qulochlarini keng yoyib, o'z joyida turganmish!“

Latif Mahmudov hikoyalari mavzu jihatdan rang-barang. Ularning hammasida bolalarning qaynoq hayoti ufurib turadi. Adibning deyarli barcha hikoyalari bolalarni qizg'anchiq bo'lmaslikka, katta-kichikka mehribon, g'amxo'r bo'lishga chaqirish („Bir pud tosh“); ozoda bo'lish, maktab gigiyena qonun-qoidalariga amal qilish („Qoyil qilishdi“); halol, pok, to'g'riso'z bo'lish („Attang“); ko'chat ekish, bog'-rog'larni parvarishlash („Gilos“); ona tabiatni asrash, avaylash, unga

fidoyilik ko'rsatish („Qibray“, „Musicha“); davrimizga munosib kasb-kor egasi bo'lish („Shokirning tog'asi“) kabi bolalarni qiziqtiradigan, ularni hayajonga soladigan, to'liqlantiradigan masalalar yotadi.

Latif Mahmudov o'zbek adabiyotida qissa janrini rivojlantirishga ham katta hissa qo'shib kelayotgan iste'dodli adiblardan biri hisoblanadi. Adibning „Eski dutorning sirlari“, „Tog'dagi lolalar“, „Tog'da otilgan o'q“, „Ikki dangasaning sarguzashtlari“ kabi qissalarini o'qimagan yosh kitobxon topilmasa kerak. Adib o'z qissalarida bolalarning hayotlarini, ezgu niyat, orzu va intilishlarini yozadi. Qissalarida a'lo va yaxshi o'qishga intilish, jismoniy tarbiya va sportga berilish, kattalarni hurmat qilish va kichkintoylarga yordam qo'lini cho'zish, mehnatsevar va ona-Vatanga fidokor bo'lib kamol topish kabi masalalar ilgari suriladi.

Adibning eng jozibali, bolalar qalbini o'ziga rom etadigan qissalaridan biri „Ikki dangasaning sarguzashtlari“dir. Qissa qahramonlari — Mirvali, Botirlar oddiy, boshqalardan farq qilmaydigan balalar, ammo xatti-harakatlari, intilishlari bir jahon. Ikkalasi ham yomon o'quvchilardan emas. Xulq-odoblari ham boshqalarga manzur bo'ladigan bolalardan.

Hamma gap adabiyot muallimi Alijon Valiyevichning Botirning dadasiga maktub yozib berishidan boshlanadi.

Alijon Valiyevichning bolalar ma'qul ko'rmaydigan bir odati bor. Buni Mirvali tilidan berilishi yanada ishonchli chiqqan: „Siz Alijon Valiyevich juda badjahl odam ekan, deb o'ylamang. Alijon Valiyevich birovgga qattiq gapirmaydi, urishmaydi, qovog'ini ham solmaydi. Hatto aybingizni ham aytmaydi. Gunohingiz og'ir bo'lsa, ikki enlik xat yozib konvertga soladi, yaxshilab yelimlaydi, sizning oppoq oqarib ketayotganingizdan zavqlanib, beparvolik bilan qo'lingizga xatni tutqazadi: „Shuni dadangizga berib qo'ying“.

Botir o'qituvchining qo'lidan maktubni olar ekan, dahshatga tushadi, nima gunoh ish qilib qo'yganini bilmay o'yxayolga botadi. Hamfikir, do'st, sirdosh, yursa-tursa birga bo'ladigan Mirvali bilan o'qishda, yurish-turishda yo'l qo'ygan xatolarini xo'p o'ylashadi. Ma'lum bo'lishicha, ular kundan bir kun chollarga salom bermay o'tishgan, qachonlardir tanaffusda bir marta o'qituvchilaridan yashirib papiros chekishgan, dars tayyorlamay kelishganda sinfdoshlaridan uy-

ga berilgan vazifani ko'chirishgan. Ammo bular xatga asosiy sabab bo'lmasligi mumkin, deb o'ylashadi.

Bolalar ruhiyatini yaxshi biladigan Latif Mahmudov o'quvchi ta'rifiga katta baho beradi. Alijon Valiyevich obrazini juda ishonchli qilib chizadi. Botir yursa-tursa ustozini uni kuzatib turgandek bo'laveradi: „... Nazarimda ko'chada yursam yelkamdan, uyda kitob o'qib yotsam shirdan qarab turganga o'xshaydi“ deb bolani hayotga yanada mas'uliyat bilan qarashga o'rgatadi.

O'qituvchining maktubini olgan bolalar o'zlari yo'l qo'ygan xatolarini o'zlaridan qidira boshlashadi va gunohlarini yuvish maqsadida o'tkinchi bir cholning qopini ko'tarishib, uning uyiga olib borib berishadi. Bu kabi lavhalar yosh kitobxonada katta taassurot qoldiradi. Ikki do'st nima bo'lganda ham o'qishni bo'shashtirmaslikka harakat qilishadi.

Keyinchalik maktubdagi: „Zavodingizga ekskursiya uyush-tirmoqchimiz, paxta terish mashinasi haqida gapirib bersangiz, qachon borsak bo'ladi?“ deb so'ralgan xat mazmunidan xabardor bo'lgan ikki do'st terilariga sig'may quvonishadi hamda o'z xato va kamchiliklarini tuzatib olganliklaridan behad shod bo'ladilar. Shu narsa quvonarliligi, qissada xatolarsiz yashash har bir bola uchun katta baxt ekanligi kitobxon ko'z oldida yarq etib tashlanib turadi.

Latif Mahmudovning „Cho'qqidagi lolalar“ qissasida ham g'aroyib, favqulodda va g'oyatda qiziqarli voqealar hikoya qilinadi. Qissada sirli yo'lovchilar ham, shahar hovlilaridan birida sodir bo'lgan g'alati voqea ham, dom-daraksiz g'oyib bo'lishlar ham, antiqa izlanishlar ham bor. Qissaga Qizbuloq haqidagi afsona nihoyatda tabiiy berilgan. Shu boisdan ham qissa qiziqib o'qiladi.

Latif Mahmudov o'zbek bolalar nasrida sarguzasht janrini rivojlantirishga g'oyat katta hissa qo'shib kelayotgan adiblardan biri. „Cho'qqidagi lolalar“ shu janr namunasi hisoblanadi. Unda boshdan oyoq bolalarni o'ziga rom etadigan voqea va sarguzashtlar bayon etiladi. Ammo, shubhasizki, gap faqat sarguzashtlardangina iborat emas. Qissaning ahamiyati, muhim jihati uning yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurash xususida, yangi hayot haqida, aqlli, zakovatli, tirishqoq, saxiy, mehridaryo kishilar haqida ekanligida. Qissa sahifalarida turli-tuman o'g'il-u qiz bolalar, bizning zamondoshlarimiz gavda-

lanadi. Bular Ravshan va Asqar, Shahlo va Munira, Ozoda va Nortoijilar. Ular sira bir-birlariga o'xshamaydilar, fe'l-atvorlari va istak-mayllari turlicha, ammo ularni bir narsa — halollik, sadoqatlilik, chinakam do'stlik birlashtirib turadi. Kattalar — Mo'minjon, Mullado'st, usta Ashir obrazlari ham muvaffaqiyatli chiqqan.

Latif Mahmudov nozikta'b, xassos ijodkor, u bola xarakteri, kayfiyatining turfa xil qirralarini maromida tasvirlashni juda yaxshi uddalaydi. „Latif Mahmudovning „Cho'qqidagi lolalar“ qissasini o'qir ekanman, — deb yozadi adib Sergey Baruzdin, — bu shoir bitgan proza asari-ku, degan fikr xayolimdan nari ketmadi“. Zotan, ushbu taassurot bejiz emas. Latif Mahmudovning o'z asarlari qahramonlari bilan munosabatida qandaydir o'zgacha bir iliqlik, tasvir ohangida samimiyat aks etib turadi. Aynan shu narsa asar qahramonlarini jonli, hayotiy va to'laqonli tasavvur etishga imkon beradi. Yosh kitobxonlarning adib asarlarini bunchalik sevib o'qishlarining boisi ham ana shundadir. Adib keyinchalik bu asarini qayta ishlab, „Qopga yashiringan odam“ romanini yaratdi.

Latif Mahmudov o'zbek bolalar adabiyotida drama janrini rivojlantirishga ham katta hissa qo'shib kelayotgan san'atkor sifatida ham e'zozlanadi. Uning „E, attang!“, „Muhim topshiriq“, „Dangasaning sarguzashti“, „Haqiqiy o'g'il bola“, „Ali bilan Vali“, „Burgut olib qochgan bola“ kabi asarlari uzoq yillardan beri yosh tomoshabinlar qalbiga quvonch bag'ishlab kelmoqda.

Latif Mahmudov dramalarida doimo bolalarning qaynoq hayotlari aks etadi. Qahramonlar, ko'pincha, o'zlarining a'lo xulq-odoblari, mehnatsevarliklari, o'qish, maktabni sevishlari bilan ajralib turadilar. Ba'zi hollarda esa ishyoqmaslik, dangasaliklari tufayli o'z tengqurlari davrasida qizarib qoladilar. Masalan, „E, attang“ asarini olib ko'raylik. Abbas bilan Azim 4-sinfda o'qishadi. Ular uchun jismoniy mehnat juda yengildek tuyuladi. Ikkalasi: „Bizning ishni hamma ko'rsin. Ko'chako'yda maqtab yursin“, deb sinf xonalarini yuvishga kirishadilar. Shoshqaloqliklari, ishda tajribasizliklari tufayli bolalar polga suvni ko'p to'kib yuborib, uni arta olmaydilar. Dangasa, ishyoqmas ikki o'rtoq 1-sinf o'quvchilarining yordamlari bilan sinfni tozalab, do'stlari oldida izza bo'ladilar.

Latif Mahmudovning „Ali bilan Vali“ sahna asari bugungi o‘zbek bolalar dramaturgiyasida eng baquvvat asarlardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham uzoq yillardan beri respublikamiz bolalar sahnasidan tushmay kelayotir.

Asarning bosh g‘oyasi inson va uning tarbiyasi. Xalqda kimki o‘ziga o‘zi xizmat qilishni bilsa, u haqiqiy inson bo‘ladi, degan gap bor. Asarning boshidayoq o‘ziga-o‘zi xizmat qilishni yoqtirmaydigan, kir-chir yuradigan Ali bilan Vali qiyofasi, ularning yurish-turishlariga keng o‘rin beriladi.

Ali ham, Vali ham tozalikka, maktab gigiyena qonun-qoidalariga aslo rioya qilmaydigan bolalar: kiyimlari kir, dazmollanmagan, qo‘l, bo‘yinlariga suv tegmagan, tirnoqlari olinmagan bu bolalar sinfda to‘polonchi, o‘zlashtirmovchilikda nom chiqarishgan. Ular mehnat qilish, jismoniy tarbiya va sport ishlari bilan shug‘ullanishni xayollariga ham keltirishmaydi, sinfdoshlarini mensishmaydi.

To‘polonchi, qoloq Ali bilan Vali tarbiyasi bilan butun sinf shug‘ullanadi. Ayniqsa, boshqa maktabdan kelgan a‘lochi va jamoatchi Dilbarning xizmati katta. U yurish-turishi, og‘ir va bosiqliqi bilan bularga o‘z ta‘sir kuchini o‘tkazadi.

Asarda o‘qituvchi Asad Saidovich boshdan oyoq ishtirok etmaydi. U ahyon-ahyonda kitobxon ko‘ziga tashlanadi. Ali bilan Valini yaxshi ishlarga qo‘l urishga chaqiradi. Bu esa boshqa to‘polonchi bolalarga g‘ayritabiiydek tuyulsa-da, ammo keyinchalik ular bu haq gapdan to‘g‘ri xulosa chiqarishga harakat qiladilar. Ali bilan Vali asar oxirida katta hayot yo‘lida boshqa tengqurlari kabi dadil olg‘a intiluvchi bolalar sifatida namoyon bo‘lishadi.

Latif Mahmudov ham hikoya, ham qissa, ham drama janrida ijod qilib, o‘zbek bolalar adabiyotining salmog‘iga salmoq qo‘shib kelayotir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Adib hayoti va ijodi?
2. Adib hikoyalari? Chinor voqeasi?
3. Orif qaysi asar qahramoni?
4. Adib qissalari?

MIRAZIZ A'ZAM
(1936- yilda tugʻilgan)

Hozirgi zamon oʻzbek bolalar sheʼriyatida shoir Miraziz Aʼzamning oʻz oʻrni bor. Bu, albatta, uning izlanishi, mehnatkashligi, bolalarni va ularning adabiyotini qattiq sevishidan. Ijodkor bolalar oʻrtasidagi doʻstlik, hamjihatlik, ona-Vatanga cheksiz muhabbat, odobli boʻlish, yaxshi oʻqish uchun harakat qilish, kurashish kabi masalalarni koʻproq ochib berishga harakat qiladi.

Miraziz Aʼzam 1936- yilda Toshkent shahrida tugʻildi. Maktabda oʻqib yurgan kezaridayoq sheʼriyatga qiziqdi. Sheʼriy mashqlarini Quddus Muhammadiy va keyinchalik Quadrat Hikmat boshchilik qilgan adabiy toʻgarakda sinovdan oʻtkazar, ijodiy izlanish, oʻqish va oʻrganishni qizgʻin davom ettirar edi. Adabiyot va sheʼriyatga boʻlgan chanqoqlik uni ToshDUga yetakladi. Adabiy mashqlari bolalar va oʻquvchilar gazetalarida, „Gulxan“, „Gʻuncha“ jurnallarida bosila boshladi.

Universitetni muvaffaqiyatli tamomlagan Miraziz Aʼzam bir qator gazeta va jurnallarda ishladi. Shoirning „Metallurg“, „Aqlli bolalar“, „Senga nima boʻldi?“, „Gʻalati tush“, „Yer aylanadi“, „Yerga dovruc solamiz“, „Haqiqatning soʻzlari“, „Sabot“, „Tuygʻular“, „Bir choʻntak yongʻoq“ kabi toʻplamlari bolalar kitob javonlaridan mustahkam oʻrin olgan.

Bolalar hayotidan olib yozilgan, tarjima qilingan oʻnga yaqin dramalari televideniya namoyish qilinmoqda, radio orqali eshittirilmoqda; maktablarda bolalar tomonidan sahna asarlari sifatida ijro etilmoqda.

Miraziz Aʼzamning juda koʻp sheʼr, qoʻshiq va ertak-dostonlari katta-kichik bolalarga bagʻishlangan. U har bir asarida bolajonlar uchun, albatta, bir yangilik, yaxshi gap

aytish ishtiyoqi bilan qaynab-toshadi va buning uddasidan chiqadi. Masalan, „Yer aylanadi“ sheʼrini olib koʻraylik. Bunday olib qarasangiz, bu bir oddiy gap. Axir necha ming asrdan beri u aylanadi, yana aylanaveradi, bu haqda jozibali sheʼr boʻlishi mumkin emas, degan tushuncha xayolingizdan oʻtadi. Lekin sheʼrni oʻqiydigan boʻlsangiz sizning tasavvuringiz butunlay oʻzgaradi. Murgʻak qalb u yoqda tursin, biz kattalar ham yerning aylanishi, onlarning oʻtishi, shamolning esib turishi bilan oʻsib-ulgʻayishimiz, kamol topishimiz, bunyodkorlik ishlarimiz koʻz oʻngimizdan oʻtadi. Qilgan yaxshi-yomon ishlarimizni oʻylaymiz. „Yer aylanadi“ sheʼrida xuddi shu haqda bahs yuritiladi:

Asta-asta shamol esadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta odam oʻsadi,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta ulgʻayar aql,
Asta-asta yer aylanadi.
Asta-asta yetilar naql,
Asta-asta yer aylanadi...

Kichkintoylar, koʻpincha, hayot murakkabligidan bexabar boʻladilar. Ular kattalarning koʻmagida, oʻzlari tinglagan badiiy asarlari yordamida olam moʻjizalari, turmush bilan tanishib boradilar. Miraziz Aʼzamning „Bedananing buvisi“ sheʼri kichik yoshdagi bolalarga juda qoʻl keladi. Bu sheʼr xalq ogʻzaki ijodi anʼanalari taʼsirida yaratilgan.

Yosh kitobxon sheʼrda bedanalarning turmush tarzi bilan yaqindan tanishib oladi. Xuddi insonlar kabi ularning ham qavm-qarindoshlari, keksa-yoshlari boʻlishini, kasal-sogʻ yurishlarini buvi-bedana kechmishlari orqali tushunib yetadilar. Buvi dardga chalinib, ogʻir kasal boʻlib qoladi, tomogʻidan ovqat oʻtmaydi. Hammaning tinchligi, oromi buziladi, har kim qoʻlidan kelganicha unga madadkor boʻlishga intiladi. Bu lavha chiroyli va taʼsirli chizilgan:

Bedananing otasi bor ekan, nor ekan,
Onasiga oriyat yor ekan, yor ekan.
Dori-darmon, oʻt-oʻlan keltirib, keltirib,
Qari qushga tutishib, ichirib, yedirib,
Aylanishib boshida turdilar, turdilar,
Sogʻayishning chorasini koʻrdilar, koʻrdilar...

Va-vaq, va-vaq
Bit-bil-diq.
Va-vaq, va-vaq,
Bit-bil-diq.

Biz har doim bolalar adabiyotida o‘y o‘ylash, xayol surish, o‘zining uchqur xayollari bilan yashash haqida yozilgan asarlarni qizg‘in qo‘llab-quvvatlaymiz. Miraziz A‘zamning ham „Xayol surish“ she‘rining qahramoni har bir narsani tezroq bilib olgisi, uning poyoniga yetgisi keladi. Lekin u qancha o‘ylamasin, xayol surmasin, aqliy tafakkuri hali to‘la rivojlanmaganligi sababli ko‘p narsalarni tushunmaydi, ojizlik qiladi. Ota o‘g‘ilni unchalik o‘ylamaslikka chaqiradi. Otaning nasihati bilan bola o‘zini tinchita olmaydi:

Kun qisqa,
qanday qilib kun chiqadi,
deb o‘ylayman,
Tun cho‘zilsa,
nega tun
cho‘zildi,
deb o‘ylayman.
Uni xayol qilaman,
Buni xayol qilaman.
O‘ylayman,
baribir
o‘ylayman.

Miraziz A‘zamning „Biz yengamiz bo‘ronlarni“ she‘ri bugungi mustaqillikka juda qiyinchilik bilan, kurashlar bilan yetib kelganligimizni jarangdor misralar bilan chiroyli ifodalab beradi:

Bizni bosdi dovullar, sellar —
Omon chiqdik bo‘ronlardan,
Omon yashar botir ellar —
Qo‘rqmas vahshiy hayvonlardan.
Qorli, muzli cho‘qqilar ham
Qolib ketar poyimizda.
Jasur qo‘shiq bizga hamdam
Har bir qo‘ngan joyimizda.

Shoir bu bilan chegaralanib qolmaydi. Hali oldinda qiladigan ishlarimiz, ulug‘ maqsadlarimiz borligini ta‘kidlaydi, bo-

larni yuksak axloq-odobli bo'lishga, kattalarning ishlarini davom ettirishga chorlaydi:

Maqsadimiz tog'day ulug' —
Chambarchasdir tutash qo'llar.
Ozodlikning yo'li qutlug' —
Olg'a, do'stlar, og'aynilar!

Miraziz A'zamning „Qirq bolaga qirq savol“, „G'alati tush“, „Nurhon bilan Burhon“, „Ota bilan bola“, „Bir cho'n-tak yong'oq“ (turkum), „Alla“, „Bola va ona“, „Yo'tal bobo“ kabi she'r va qo'shiqlari, „Asror“, „Erk qushi“, „Ona yurt osmonida“, „Antiqua“ kabi doston, ertak-dostonlari bolalarda katta qiziqish uyg'otib kelmoqda.

Miraziz A'zamning „Asror“ dostonidagi Asror obrazida bolalarga xos jo'shqinlik, shijoat, mehnatsevarlik g'oyalari, haqiqiy o'quvchiga xos fazilatlar yorqin tasvirlanadi. Shoir bu g'oyani ochishda kichkintoylar ongi va dunyoqarashidagi holatlarni to'qnashtirish, ularning narsa va voqealarga bo'lgan munosabatlarini solishtirishdan samarali foydalanadi.

Pilla qurti boqish dostoniga asosiy mavzu qilib olinadi-da, o'quvchi-yoshlarning bu sohaga qiziqishlari, bilimdonliklari mehnat jarayonida ochib beriladi.

Asarda Asrorning oliyjanob fazilatlarini — oqko'ngil, sofdil, qo'li ochiqligi ishonarli tasvirlanadi: tut daraxtini sevishi, tabiatga g'amxo'rliги yosh kitobxonlar uchun didaktik qimmatga ega. G'ayrat, Nor, Rahim, Ra'no obrazlari orqali qalbi qaynoq, bir-biriga mehribon, jamoa ishi uchun fidoyi yoshlar gavdalantiriladi.

Bolalarning maktabda pilla qurti boqishlari — qo'shimcha soha — qishloq xo'jaligi ishlariga jon-dildan yordam berishlari, fikr-mulohaza yuritishlari, biror ishga qo'l urishsa, dadil harakat qilishlari yosh kitobxonni xursand etadi. Chunonchi, asarning „Pilla qurtlarining lohas bo'lishi“ bo'limi o'quvchida katta qiziqish uyg'otadi.

Pilla qurti boqilayotgan xona haddan ziyod isib ketgach, qurtlar barg yemay qo'yadi. Shu daqiqa bolalarda yuz bergan holat: tushkunlik, xijolatpazlik, qurtlarga achinish hissi tasviri kichik kitobxonni cheksiz hayajonga soladi:

Pillachilar xonasin
Bosgan edi sukunat.

O'quvchilar churq etmas,
Qotib turishar faqat.

Shoir hayotiy lavhalar chizishda davom etadi. So'kichak yengillatilib, xona ma'lum darajada sovitilgach, qurtlar yana asliga qaytadi, bir me'yorda barg yeyishga kirishadi. Bolalar olam-olam quvonchga to'ladilar, shodlanadilar:

Bir-biriga qarashib,
Bolalar jilmaydilar.
Xatar o'tgan bo'lsa ham
Xonadan jilmadilar.

Shoirning „O'lmas qush“ ertak-dostonida tasvirlanishicha, Chingizxonning jodugarlik bilan bahodirlarining yostig'ini quritgan go'zal kanizagi Sayxun bo'yida yashayotgan Nahang qassobning ham oromini buzadi. Jang maydonida kanizakni ko'rgan Nahangning qilichi qo'lidan tushadi. Qizning makriga uchib, uni sevib qoladi. Uning xotini qazo qilib, O'lmas va Olmos ismli farzandlari qolgan edi. Dostonda epchil qiz Olmosning akasi O'lmas uchun otasi va o'gay onasidan o'ch olishi ancha qiziqarli va ishonarli tasvirlanadi.

Bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta ulush qo'shayotgan Miraziz A'zam hozir yangi-yangi asarlar ustida ishlamoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoir hayoti va ijodi?
2. „Yer aylanadi“, „Bedananing buvisi“ she'rlari?
3. Asror qaysi asar qahramoni?

ERGASH RAIMOV

(1937 — 2011)

Mening do‘stim, qushchalar, siz,
Kuyni xo‘p-u xush chalasiz.
Bahor keldi, uchib keling,
Bog‘imizga ko‘chib keling.

Men kuylayin gul Vatanda,
Siz kuylangiz gul chamanda,
Kuyga to‘lsin bog‘-u gulshan,
Kuyga to‘lsin ona-Vatan.

Bu misralar — mustaqil diyorumizning kenjatoyi, ertaning bunyodkori, ona-Vatanimizning guldek yashnab turishi, uning bag‘rida bulbul-u maynalarning xuddi o‘zi kabi erkin xonish qilib yurishlari tarafdori bo‘lgan bola tilidan aytilgan qo‘shiq Ergash Raimov qalamiga mansub.

Butun hayoti va ijodini bolalar uchun she‘r, qo‘shiq, hikoya, doston, drama, qissa va romanlar yozishga bag‘ishlagan iste‘dodli qalamkash Ergash Raimov 1937-yilda Toshkent viloyatining Chinoz tumanida tavallud topdi. Chinozda o‘rta maktabni tamomlab, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining tarix fakultetida o‘qidi. Bir necha yil „Kamalak“ nashriyotida ishladi, mehnat faoliyatining katta qismini esa O‘zbekiston televideniya-sida turli bo‘limlarda muharrirlik vazifasida davom ettirdi.

Ergash Raimov sermahsul qalamkashlardan biri hisoblanadi. Uning „Anhorcha“ (1963), „Bulut va bola“ (1969), „Jilg‘alar kuylaydi“ (1973), „Gullarim, bulbullarim“ (1988) she‘riy to‘plamlarini, „Oqilboy“ (1973) dostoni, „Bir dona yaproq“ doston-ertagini (1971), „Mehribonlarim“ (1979), „Ajab qishloq“ (1976), „Eh, biz kattalar“ (1979), „Ko‘z ilg‘amas shu‘lalar“ (1986) „Удивительный кишлак“ (1990)

qissalarini bolajonlar sevib o'qishadi. Dramaturgning „Doktor Hakimning g'aroyib ixtirosi“, „Yoz kunlarining birida“, „Dardisar“ (E. Musayev bilan hamkorlikda), „Shaharlik kelin“ (Alp Jamol bilan hamkorlikda) komediyalari, „Kaftingda tut“, „Zarang kosa“ singari sahna asarlari uzoq yillardan beri yosh tomoshabinlarga estetik zavq baqishlaydi.

Ergash Raimovning quyi sinf o'quvchilari hayotidan olib yozgan she'rlari bir olam. U o'z she'rlarida mustaqil diyorumiz haqida, bu maskanda tashvishsiz yashab, ta'lim-tarbiya olayotgan maktab o'quvchilarining o'qishlari, axloq-odoblari, ona-Vatanga, tabiatga, mehnatga bo'lgan mehr-muhabbatlari to'g'risida to'lib-toshib yozadi.

Rivoyat qilishlaricha, qadimda bir to'da bolalar o'yin bilan mashg'ul edilar. Xalq ichida obro' va e'tiborga ega bo'lgan bir qari odam otga minib, tasodifan o'sha ko'chadan o'ta boshladi. O'ynab turgan bolalardan biri cholning kelayotganini ko'rib, chetroq joyga chiqib turdi. Qari kishi yetib kelgach, haligi bola qo'l qovushtirib salom berdi. Boshqa bolalar esa cholga e'tibor ham bermadilar. Chol bu bolaning oqilona harakatidan zavqlandi. U bolalarning odobini sinash uchun ularning yoniga kelib, qo'lidagi uzukni yerga tashladi va:

— Qaysi birlaringiz uzugimni qo'limga olib bersangiz, kitob, daftar sotib olish uchun pul beraman, — dedi. Bolalar bir-birlari bilan talashib-tortishib uzukka yopirildilar. Nihoyat, bir bola chaqqonlik bilan uzukni yerdan olib, cholga berdi. Salom bergan bola esa uzukni olish uchun qilgan harakatlarga qo'shilmay, o'z joyida jim turardi. Chol bu daf'a uzukni uning yoniga tashladi. Bola darhol uzukni yerdan olib, artdi. Cholga ta'zim qilib, uzukni uning qo'liga berdi. Chol u bolaning odobi, tarbiyasidan zavq-shavqqa to'lib, tahsin-ofarin aytdi, ot-dan tushib, bolaning peshanasidan o'pib, uning haqiga xayr-duo qildi, o'g'lini shunday tarbiyali, odobli qilib o'stirgani uchun uning ota-onasiga rahmatlar aytdi.

Ergash Raimovning ko'p she'rlarida yuqorida aytilgan rivoyatdagi bola kabi axloq-odobli qahramonlar obrazi ko'p. Shoir she'rlarida ta'kidlab o'tganidek, o'zbek xalqi va farzandlari odob-axloq, muomala, salom-alik borasida butun dunyo ahlini o'ziga rom qilib keladi.

Daniyalik bir etnograf olim umrining o'n besh yilini olam kezish, sayohat qilish bilan o'tkazadi. Bir qator mamlakat-

larda bo‘ladi, odamlarning muomalasini o‘rquanadi. Bizning mamlakatimizda bo‘lgan chog‘ida „Yer yuzining ko‘p diyorlarida bo‘ldim, xalq, elatlar bilan suhbatlashdim. Ammo o‘zbek diyorida salom-alik, tavozege boy yurt-u xalqni ko‘rmadim. O‘n besh yoshli o‘zbek qizalog‘ining nazokat bilan choy uzatishi meni qoyil qoldirdi“, deb qayta-qayta ta’kidlagan edi.

Bolalar shoiri Ergash Raimovning „Oltin olma, duo ol“, „Olqish olgan bolalar“, „Bobolar rahmat dedi“, „Qizcha“ she’rlari duo olish, kattalarga hurmat, kichiklarga iltifot ko‘rsatishga qaratilgan. Masalan, „Qizcha“ she’rini olaylik.

Unda maktabga yo‘l olgan o‘quvchi qizning oddiyligi, soddaligi, beg‘uborligi bolalarga ibrat, namuna bo‘lishi o‘rnak qilib ko‘rsatilgan:

Maktabga borar qizcha,
Bamisoli bir g‘uncha.
Qo‘lida jajji papka,
Yuzi o‘xshar oftobga.

Qizcha yo‘lda duch kelgan katta-kichikka salom beradi va rahmat eshitadi, duo oladi. Duo, maqtoV, olqish faqat o‘zizgagina emas, balki qizchani shu darajaga yetkazgan ota-onasiga, muallimiga ham aytilgan, bu esa yosh kitobxon qalbida uzoq saqlanib qoladi:

Ko‘ringanga der: — Salom,
— Ko‘p yasha, balli, bolam.
Odob-u ta’limingga,
Rahmat muallimingga.
Yo‘lingda baxt esh bo‘lsin,
O‘qishlaring besh bo‘lsin,
Duo qiladi chollar...
— Shirin-shakar ona qiz,
Katta bo‘lgin, dono qiz, —
Duo qilar ayollar.
Yaxshi qiz! Nomi yaxshi,
Elga salomi yaxshi.

Hayotda qaysi bola pokiza kiyinib, gigiyena qonun-qoidalariga amal qilsa, tanasi sog‘lom, o‘zi tetik, bardam bo‘ladi. „Yorqinoy“ xuddi shu mazmunni ifodalovchi asar. Shoirning shiori shunday: „Hamma pokiza bo‘lsin“. Ana o‘shanda „Har bolaning odobi yaxshi, o‘qishi a‘lo“ bo‘ladi, katta-kichikning hurmat va olqishiga muyassar bo‘ladi:

Maktabda ham, uyda ham,
Irkitlikka doim qarshi.
Shuning uchun hamma uni,
Doktor qiz der: Qanday yaxshi!

Bolalar shoiri Ergash Raimovning „Don yig‘ishdik“, „A‘lo o‘qish — a‘lo ish“, „Kattalarga dastyor, hamkormiz“, „Rahmat, dedi muallim“, „Biz ham kichik yordamchi“, „Don ekamiz, don yig‘amiz“, „Don keldi — non keldi“ va boshqa she‘rlari, qo‘shiqlari xalq rivoyatlari, pand-nasihatlar yo‘lida yozilganligi bois ta‘sirli, badiiy pishiq chiqqan. Bu asarlarda kattalar mehnatini qadrlash, kichkintoylarni ham xuddi bobolari kabi mehnatkash bo‘lishga da‘vat etadi.

Ona-Vatan! Vatanni sevish, ardoqlash, uning har bir qarich yerini o‘zi uchun muqaddas bilish to‘g‘risida she‘r bitmagan o‘zbek shoiri yo‘q. Ergash Raimov ham xuddi shu mavzuda she‘r yozgan. Lekin u mavzuni boshqacha, o‘ziga xos yangi uslub bilan ochib berishga harakat qilgan va oldiga qo‘ygan maqsadiga bir qadar erishgan. Masalan, „Olaqarg‘a“ ni olaylik. Bobolar azaldan: „Qarg‘a qag‘ etadi — o‘z vaqtini chog‘ etadi“ deb, qarg‘aning yengiltakligi, hayotga befarq qarashi, bir onlik rohatini ko‘zlab yashashini tanqid qilib keladilar. Shoir o‘sha qarg‘ada chinakam yurt, el yo‘qligini she‘rga solish bilan kichkintoylarni qarg‘a kabi bo‘lmaslikka, ona-Vatanni astoydil, so‘nggi nafasgacha sevishga chorlaydi:

Olaqarg‘a qag‘ etadi,
O‘z vaqtini chog‘ etadi.
Qorga sho‘ng‘ib cho‘miladi,
Par to‘shakka ko‘miladi.
Issiq kunlar unga yoqmas,
Yoz kunlari qor ham yog‘mas.
Shuning uchun qishda o‘ynar,
Issiq kunda boshi qaynar.
Yoz kelganda uchib ketar,
Yurtin tashlab ko‘chib ketar.
Sevmas qarg‘a chamanini,
Demak, sevmas Vatanini...

Ergash Raimov „Simlar chaladi hushtak“ asarida katta-yu kichik bolalarga ibrat, o‘rnak bo‘ladigan mavzuni ochib beradi. Asar qahramoni Mavluda ismli qizcha. U mashq, badantarbiya bilan ko‘p narsalarga erishish, sog‘lom, tetik, baquvvat

bo‘lish yo‘lini o‘rganib olgan. Qahraton qish o‘z hukmini o‘tkazib, uncha-muncha odamning sovuqqa bardoshi chidamay turgan bir paytda u bemalol, xotirjam qor ustida mashq qiladi, tanasini chiniqtiradi, hammaning havasini keltiradi:

Qahraton qish chillasi,
Yuzni kesar izg‘irin.
Uydan chiqsang eshikka,
Achishar quloq, burun.
Pisand qilmay sovuqni,
Erta turib Mavluda,
Badantarbiya qilar
Rohatlanib hovlida.
Oyisi der: — Hoy qizim,
Shamollab qolma yana.
— Yo‘q, oyijon, — dedi u, —
Sovuqda pishar tana.
Chidayolmay sovuqqa,
Simlar chaladi hushtak.
Ammo sportchi qizcha,
O‘zin sezadi qushdek.

Shoir Ergash Raimov o‘zbek bolalar adabiyotida doston, ertak-doston ijodkorlaridan biri sifatida keng kitobxonlar omamasiga yaxshi tanish. Keksalarga muhabbat, ona tabiatni, hayvonlar olamini sevish, ardoqlash, uni ehtiyot qilish („Keksa ovchi qissasi“); yaxshi o‘qish, bilimdon bo‘lish, ilm-fan sirasrorlarini ko‘proq o‘rganish, o‘zlashtirish („Oqilboy“); mehnatkash, halol-pok bo‘lish, o‘zgalarni kamsitmaslik („Bir dona yaproq“) kabi xususiyatlar shoir dostonlarining asosiy mavzusi hisoblanadi.

Butun ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag‘ishlab kelayotgan Ergash Raimovning „Mehribonlarim“, „Ajab qishloq“, „Ko‘z ilg‘amas shu‘lalar“, „Eh, biz kattalar“ va boshqa qissalari hozirgi o‘zbek bolalar adabiyotida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Yozuvchi qalamga olgan mavzu har xil, qahramonlar har xil, ammo maqsad, muddao bir xil — davrimiz uchun munosib komil insonlarni tarbiyalashdan iboratdir.

Hayotda bola to‘palonchiroq, sho‘xroq ham bo‘lishi mumkin. Bo‘lar bola boshidan, deganlaridek, bola dadil, o‘z nonini o‘zi topib yeydigan bo‘lsa, qanday yaxshi. Biroq Usmonxo‘jaga („Mehribonlarim“) o‘xshab qolsa, bunday erka, zarrakunanda bolaning kelajagi qiyinchilikdan iborat bo‘ladi.

Bir donishmanddan soʻradilar:

— Qaysi alomatlar odamning baxtli ekanidan xabar beradi?

Donishmand aytadi:

— Halol mehnat, saxiylik, gʻayrat, ochiq yuzlilik va shirinsoʻzlilik baxtli odam alomatlaridir.

Yana undan soʻradilar:

— Tarbiyasiz farzand nimaga oʻxshaydi?

Donishmand aytadi:

— Bunday farzand ortiqcha oʻsgan barmoqqa oʻxshaydi. Uni kesib tashlamoqchi boʻlsang, ogʻriydi, oʻz joyida qoldirsang, bedavo boʻlib turaveradi.

Usmonxoʻja ham xuddi ortiqcha oʻsgan barmoqqa oʻxshaydi. Usmonxoʻjaning nooʻrin xatti-harakati, oʻyinqaroqligi, manmanligi, kibr-havoga berilganligini muallif meʼyoriga yetkazib tasvirlaydi. Bolaning oʻzboshimcha, bemehr boʻlib kamol topishiga onasi sababchi. Onaning oʻzi shunday illat qoʻbigʻida oʻralashib qolganligi bois yolgʻiz farzandining ham tarbiyasini izdan chiqaradi, uning taltayib ketishiga sharoit yaratadi. Ammo ota haqiqiy inson. Usmonxoʻja maktab jamoasi, ota koʻmagi bilan qayta oyoqqa turadi.

„Ajab qishloq“ qissasi oʻsmirlar hayotini ochib berishga qaratilgan. Asarning asosiy qahramonlari Said va Soatdir. Bu qissa yosh kitobxonlar tomonidan sevib oʻqib kelinadi. Shodibek ichkilikka mukkasidan ketgan, obroʻsini yoʻqotgan, ishdan haydalgan inson. Said va Soat ota izidan yurmay, hayotda oʻz oʻrni, oʻz burch-vazifalarini bajarishga intilgan yoshlar sifatida kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ikkinchi jahon urushi oʻzbek xalqining ham boshiga tushgan balo boʻldi. Fashist bosqinchilariga qarshi kurashda koʻp oilalar kimidandir judo boʻldi. Urushga ketganlarning ayrimlari bir umrga majruh boʻlib qaytdilar. „Koʻz ilgʻamas shuʻlalar“ qissasi mana shunday kishilardan birining hayotini koʻrsatishga bagʻishlangan. Boltaboy aka urushdan omon qaytadi. Ammo panjalari toʻmtoq boʻlib qolgan edi. Urush ofatidan, ochlik va yupunlik tufayli otasi, xotini olamdan oʻtgan edi. Boltaboy frontdan qaytgach, yolgʻiz qizi Toʻxtaxon ham bezgak azobidan qazo qiladi. Ammo Boltaboy akaning atrofida yaxshi, saxiy, mehribon, bagʻrikeng odamlar koʻp. Ana oʻshalar ichida Boltaboy aka oʻzini erkin tutadi, dunyoda yolgʻizmasligini his qilib yashaydi. Doʻsti sovgʻa qilgan ayiq bolasiga

ismi o'chmasin deya To'xtaxon degan nom beradi. To'y-hashamlarda ayiq o'ynatib, katta-kichikka kulgi, quvonch, shodlik ulashadi. Shu yo'l bilan Boltaboy aka odamlarning umrlariga umr ulashadi, eldan duo olib, o'zi ham qalbiga tas-kin berib umr o'tkazadi. Zero, adibning o'zi kitob so'zboshi-sida yozganidek, „Ba'zi odamlarni saxiy, bag'rikeng daryolarga o'xshatgim keladi. Sokin daryolar tubida qanchalar kuch-qudrat, qanchalar jo'shqinlik, alg'ov-dalg'ov po'rtanalar bor-ligi hammaga ayon“. Majruh qalb Boltaboy aka atrofida ham Sher ota, Abdulla kabi haqiqiy insonlarning borligi, kimsasiz, chorasiz, g'arib ko'nglini ko'tarib, uni yashashga, yashash uchun kurashishga da'vat etib, hayotda uchraydigan qiyinchiliklarni matonat bilan yengishga undaydi. Ularni ham yaxshi o'qishga, o'zgalarga o'rnak bo'lishga mudom chorlab turadi.

Ergash Raimovning sevgi va sadoqat, poklik, insoniylik va oilaviy burch haqida yozgan „Eh, biz kattalar“ qissasi bolalar o'rtasida katta shov-shuvga sababchi bo'ldi. Asardagi yetakchi qahramon Jaloliddin to'rtinchi sinfda o'qiydi. U sipo, a'lochi, mehnatkash, sodda bola sifatida hammaning havasini keltiradi. Uy-ro'zg'or ishlarida onasiga ko'maklashadi. Mehnat qilish, o'qish bilan onasining ko'nglini ko'tarishga, ularni tashlab ketgan ota o'rmini bosishga intiladi. Qissada Jaloliddinning ruhiy kechinmalariga, ya'ni otasizligi tufayli bolalarning achchiq gap-so'zlariga sabr-toqat bilan chidab yurishi haqidagi mavzuga keng o'rin beriladi.

Dramaturgning „Doktor Hakimjonning g'aroyib ixtirosi“, „Kaftingda tut“, „Zarang kosa“ kabi pyesalari o'z muxlislariga ega bo'lib, uzoq yillardan beri mamlakatimiz yosh tomosha-binlar teatrida, O'zbekiston televideniya-sida qayta-qayta namoyish qilinmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar

1. Ergash Raimov hayoti va ijodi haqida nimalarni bilasiz?
2. Shoir she'rlarida odob, yaxshi o'qish, mehnat haqidagi mavzu qanday aks etgan?
3. Ergash Raimovning dramaturg sifatida yaratgan asarlari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?

TO'LAN NIZOM
(1939- yilda tug'ilgan)

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida To'lan Nizom o'ziga xos o'rinda turadi. Uning o'qish, odob va mehnatga bag'ishlangan serjilo she'rlari, bolalarning quvonchlariga quvonch ulashadigan qo'shiqlari, dillarni rom etuvchi ajoyib-g'aroyib ertak-dostonlari uzoq yillardan beri yosh kitobxonni maftun etib kelmoqda.

To'lan Nizomning ijodini qamragan mavzu cho'l-biyobonlarni bog'-rog'larga aylantirishga qaratilgan. Bolalarning cho'lquvar shoiri, deb nom chiqargan To'lan Nizom 1938-yilda Andijon viloyatining Bo'z tumanida cho'lquvar oilasida tavallud topdi.

To'lan Nizomning otasi bo'lajak shoirga mehnatni sevishni, mehnat ahlini e'zozlashni doim qulog'iga quyib: „O'g'lim, mehnatdan hech qachon qochma, yaxshi inson, o'qimishli odam bo'laman desang, ketmon chop, cho'lni o'zlashtiruvchilar safida bo'l, yaxshi o'qi. Jismoniy mehnat bilan o'qishni omuxta qilib olib borsang kam bo'lmaysan. Tengdoshlaringni ham mehnat qilishga chorla, mehnatga havas qil. Axir hech bir ishni havas qilmaydigan, hech narsaga qiziqmaydigan, mehnatga befarq qaraydigan birorta ham kishi qolmasligi kerak. Har kim ham olim, yozuvchi, artist bo'lib yetisha olmaydi, har bir kishi ham yangilik kashf eta olmaydi, lekin har bir kishi o'z sohasida, o'z ishida xuddi shoirdek, xuddi rassomdek ter to'kib mehnat qilishi kerak — bu shaxsning har tomonlama kamol topishida g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Hech kimning qo'l uchida, shunchaki, apil-tapil ishlashiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. O'zi yaxshi ko'rgan ishi bilan shug'ullanmaydigan kishini hech qanday madaniy boyliklar, xazinalar bilan shod etib bo'lmaydi“, deya nasihat qilar edi.

Ota pand-nasihatlarini qulog'iga quyib olgan To'lan dalada ishladi, maktabda o'qidi. O'rta maktab va Andijon pedagogika institutini a'lo baholar bilan tamomladi. Uzoq yillar cho'lquvarlarning farzandlarini o'qitdi, muallimlik qildi, bir necha yil u Bo'zdagi shoira Saida Zunnunova nomidagi pedagogika bilim yurtining rahbari sifatida faoliyat ko'rsatdi.

Mehnatkash, o'ziga o'zi talabchan, she'rlari ham puxta-pishiq To'lan Nizomning „Sening ertaklaring“, „Yoshlik bayozi“, „Iftixor“, „Quyosh yo'li“, „Ona tilim, ona elim“, „Andijonda bir qush bor“, „Cho'lpon“, „Chaman ichra“, „Muqaddas ruh“ kabi yigirmadan ziyodroq to'plamlari yosh kitobxonlarning dillariga quvonch ulashib kelmoqda.

To'lan Nizomning sara she'rlari mehnat, cho'l, cho'llarni bog'-bo'stonga aylantirayotgan cho'lquvar va ularning farzandlariga atalganligi bilan ajralib turadi. „Cho'pon bola“, „Bo'z“, „Daryo va men“, „Yoshligim, qaydasan?“, „Do'stinga“, „Yo'llar“, „Bolalikka qaytish“, „Qaldirg'och“ singari yuzlab she'rlarida shu ruh bor. Mana, „Cho'pon bola“ she'rini olaylik. To'g'ri, o'zbek bolalar adabiyotida ham nazm, ham nasrda cho'ponlarga yordam berayotgan, cho'ponlik qilayotgan bolalar haqida o'nlab asarlar yozilgan. Ammo To'lan Nizomning bu she'ri o'zining o'ynoqi misralari bilan qalblarni larzaga soluvchi, shu kasbga kichkintoylarning mehrlarini jo'sh urdiruvchi da'vati bilan ajralib turadi. Qarang, bu mehnatkash, o'z ishining fidoyisi bo'lgan cho'pon bolaga berilgan ta'rif qaysi bolaga yoqmaydi deysiz:

Cho'pon bola,
Chaqqon bola,
Yaylovga xo'p
Yoqqan bola.

Qadimda Bo'z yerlari yaydoq cho'l bo'lgan. U bugun odamlar mehnati tufayli vodiyni gulzor maskanlaridan biriga aylanib ketgan. „Bo'z“ she'rida shoir bu maskanni go'yo kelinchak kabi yasanib, go'zallashib, katta-kichikning ishq-havasini keltirayotganligini bor ovozda kuylaydi:

Andijonning hissasida,
Ho', Marg'ilon jussasiday,
Otalarning qissasida —
Gul-chechak Bo'z!
Kelinchak Bo'z!

Sarijo‘ga qirg‘og‘ida,
Qumliklar-u toshlog‘ida,
Asriy cho‘lning quchog‘ida —
Yastangan Bo‘z!
Yastangan Bo‘z!

Kel, opichlay, yelkamda qol,
Paxta misol o‘lkamda qol,
Kitobimga bir qo‘shiq sol —
Zar gilam Bo‘z!
Zarginam Bo‘z!

Bolalarni tabiat shaydosi bo‘lib kamol topishga o‘rgatuvchilar, asosan, kattalar hisoblanadilar. Bu borada badiiy adabiyotning ham roli katta. „Manzara“, „Oftob ishq“, „Ilk qor“, „Shabboda“, „Muz“ she‘rlari bilan To‘lan Nizom bu masalaga yaqindan yondashganligini ko‘ramiz. Tabiatni sevish, e‘zozlash, ehtiyot qilish inson burchi, vazifasi. Tabiat bilan hazillashib, o‘ynashib bo‘lmaydi. Shoir „Manzara“ asarida xuddi shu g‘oyani ilgari suradi. Bolalarni tabiatga qarshi bormaslikka, aks holda uning qahr-g‘azabiga duchor bo‘lishi tabiiyligini uqtiradi:

Qora bulut bosib keladi,
Hayqiriq-la bo‘ron yeladi.
Cho‘g‘ iring‘itib momaqaldiroq,
Hovliqadi, qah-qah kuladi.

G‘azab qilsa yer ham otadi,
Borliq to‘fon, loyga botadi.
Tabiatning jami farzandi —
Mavjudoti to‘zib yotadi...

„Oftob ishq“ asarida bolalarga xos bo‘lgan soddalik, tabiatdan unumli foydalanish istagi kichkintoylar o‘y-xayollari bilan chambarchas qilib berilganligi yosh kitobxon uchun kutilmagan voqea bo‘ladi:

Kuz shamoli esadi,
Haroratni kesadi.
Qizim der: — Qor yog‘guncha,
Tomlar sadaf taqquncha,
Suvlarimiz muzlamay,
Pechka, ko‘mir izlamay,
Qoplab olib quyoshdan,
Ishlataylik bir boshdan...

Kim tinchlik, osoyishtalikni xohlamaydi? Kattaning ham, kichikning ham o‘yi, fikrida tinchlik. Tinchlik To‘lan Nizomning ham suyukli mavzusi. „Tinchlik uchun“ she‘rida bu g‘oya kichikintoylar ruhiyatiga mos ishlangan. Ozodbek hali yosh, u hali urush nima ekanligini o‘zi bilmaydi. Lekin tank, nagan, pulemyot, raketa urush qurollari ekanligini yaxshi bilib olgan.

Ozodbek plastilindan turli-tuman o‘yinchoqlar yasashni yaxshi o‘rganib olgan. Bolaning o‘yi, xayoli yaxshi. U tank, nagan, samolyot, pulemyot, kema, raketani o‘z ko‘zi bilan ko‘rmagan, qo‘li bilan ushlamagan. Bularni u televizorda ko‘rgan, ta‘rif va tavsifini kattalardan eshitgan, xolos. Ana o‘sha urush qurollarini u o‘yinchoq sifatida yasaydi. O‘zi yasagan o‘yinchoqning hayotda tutadigan o‘rni, vazifasini qalbiga singirdigan. Shu ota-bola suhbatida chiroyli tasvirga ega:

— Bular nima, Ozodbek?
— Mana bu — tank, bu — nagan,
Mana bu — to‘p, samolyot,
Pulemyotdir bu turgan.
Mana busi — kemadir,
Dengizlarda suzadi.
Bu — raketa, juda zo‘r,
O‘ydan uchqur, o‘zadi.
Bu — bir askar, postida
Juda botir, bemalol —
Toshday qotib turibdi,
Qo‘lida ushlab qurol.
Dushman sira kelolmas,
„Biznikilar“ mustahkam.

Bolalarning biyron tillari, tushunchasi qaysi kitobxonni qoyil qoldirmaydi, deysiz. Ularni o‘ylashga, xayol surishga, xuddi o‘zi singari urush qurollarini yasashga, kattalar singari tinchlik tarafdori bo‘lishga o‘rgatmaydi, deysiz. „Bu raketa juda zo‘r, o‘ydan uchqur, o‘zadi“, deyishi hatto otani ham mamnun qiladi.

Ota o‘g‘lining qilgan bu ishidan roziligi, minnatdorligi yosh kitobxon uchun bir saboq bo‘ladi. Negaki bola tinchlikni xohlaydi, ota tinchlik tarafdori, otasining so‘nggi so‘zi — xulosasi yosh kitobxonning quvonchiga quvonch ulashadi:

— Yaxshi, — dedim ohista
Boshim chulg‘ab xayollar, —

Tinchlikka qalqon bo'lsin
Sen yasagan qurollar!

To'lan Nizom she'riyatida ota-onani sevish, e'zozlash, ularning pand-nasihatlariga qat'iy amal qilish bosh masalalardan biri. Ota-onani tirikligida suyush, ularning xizmatlarini so'zsiz ado etish muhim vazifadir. Ular qazo qilishgandan so'ng oh-voyning foydasi yo'q. Shoirning quyidagi misralari har qanday yosh kitobxonni o'ylashga, xulosa chiqarishga ishora qiladi:

Otam ko'zin yumgan kun
Quyosh so'nganday bo'ldi.
Onam qazo qilgan tun
Olam to'nganday bo'ldi...

Bolalar har xil bo'lishadi. Kamgap-u kamtarinlari ham, maqtanchoq, do'stlarini mensimaydigan, ularni ranjitadiganlari ham topilib turadi. Shoir do'stlari qalbiga ozor beradigan, ularni ranjitadigan bolalarni xush ko'rmaydi. Bunday bolalarni u ayovsiz tanqid qiladi:

Guldan gulga uchib ari
Bol yig'adi tili bilan.
Ayrim odam qalbin tilar
Guldan nozik dili bilan.

To'lan Nizom hozirgi o'zbek bolalar adabiyotida ertak-doston ijodkori sifatida ham o'ziga xos ovozga ega. „Boychibor“ ertak-dostoni uzoq yillardan beri kitobxon bolalar olqishiga sazovor bo'lib kelmoqda. Bu asar bog'chalar uchun, maktab, oliy o'quv yurtlari uchun nashr etilayotgan ko'plab darslik, qo'llanma va majmualarda qayta-qayta chop etilmoqda.

Xalq ertak-dostonlaridagi uchqur, dovyurak, sohibining quvonchiga quvonch, jasoratiga jasorat qo'shadigan otlarni yaxshi bilamiz. Bolalar yozma adabiyotida ham ko'plab she'r-lar, dostonlar yaratilgan. „Kazbek“ (Z. Diyor), „Toychoq'im“ (I. Muslim), „Toychoq“, „Chovkar“ (Q. Hikmat), „Duldul ot“ (O. Hojiyeva), „Toychoq-o'yinchoq“ (Z. Raimberdiyeva), „Sirli chavandoz“ (A. Nosirov) kabi she'rlarda o'sha duldul ot-u g'irko'klar haqida gap boradi.

Hayotda ham, badiiy asarlarda ham otlarning uchqurligi, polvonligi, egasiga sadoqatligi to'g'risida ko'p gapiriladi. Qudrat Hikmatning „Chovkar“ asaridagi qahramon — Muqonning

Chovkar ismli suyuqlik otidan boshqa hech narsasi yo'q. Uning uyi ham, do'sti — oilasi ham shu bitta ot, xolos. Yurt zo'ravoni Muqonni qilich bilan chopib tashlab, uning otini minishi bilan egasining o'lganini sezgan ot yelkasidagi kallasarni tog'ning cho'qqisiga olib chiqib, pastlikka sakraydi, zo'ravon otdan qulab, tog'-toshlarga urilib halok bo'ladi. Ot esa sohibining oldiga qaytib kelib, ko'zlari to'la yosh bilan egasining yuzlaridan yalab turishi aytiladi. Xuddi shunga yaqin g'oya „Boychibor“da ham berilgan.

Boychiborning egasi urushga, eliga qirg'in olib kirgan dushmanga qarshi jang qilishga o'tlanadi. Vafodor ot Boychiborni mingan kishining maqsad-murodiga yetishida tulporning xizmati beqiyos maqtovga loyiq. Bugun Boychiborni mingan sohib haqida ham eshitganlar bor. Ammo Boychibor ta'rifi-ning o'zi bir olamcha bor:

Bir ot bo'lgan — Boychibor,
O'zbek eli tomonda.
Uning dong'i to'rt yoqqa
Yoyilib ketgan ekan.
Otni mingan har yigit
Murodga yetgan ekan.

Chavandoz ko'p jang qiladi, dushmani qiradi. Uning shashti, kuchi, g'ayrati zo'r. Bularning hammasi Boychibor bilan, avvalo, suyumlilik bilan, kuchi, jasorati bilan bog'liq holda beriladi:

Bo'lib o'tar ne jang, suronlar,
Dushman bosdi misli mo'r-malax,
Dod-faryodga to'lib yer, falak,
Daryo bo'lib oqardi qonlar.

Qonli janglarning birida chavandoz mardlarcha halok bo'ladi. Bu ot uchun og'ir judolik. U qayg'u-g'amga botadi. Alamzada bo'lib yurgan otga dushman mingan zahoti Boychibor uni zarb bilan yelkasidan uloqtirib yuboradi:

Sapchidi ko'kka tulpor,
Yov ustidan toyruildi.
Tepki yeb, bo'lib abgor,
U jonidan ayrildi.

To'lan Nizom shu zaylda bedov otning egasiga sodiqligini, sohibi uchun jon berishga ham tayyor ekanligini ko'rsatib

qolmay, balki xalqdagi „Ot aylanib qozig‘ini topadi“ maqolini ham asarga singdirib yuboradi.

Chovkar halok bo‘lgan sohibining qoshiga kelib yig‘lab, yuz-ko‘zidan hidlab tursa, egasidan judo bo‘lgan, jangda uni yo‘qotib qo‘ygan Boychibor esa o‘z makoniga — xo‘jasining uyiga talpinadi. Butun el-yurt „yerni titratib“, „tepib-kishnab“ kelgan Boychiborni ko‘rib, hayron va hayrat bilan yoqa ushlab qoladi:

Ot keldi uyin tanib,
Hidladi ostonani.
Tulpor turar o‘rtanib,
Yurti shu — sog‘ingani.
Shundan vafodor tulpor —
Nomi sevib alqandi.
U haqda takror-takror —
Kuylanib doston qoldi.

„Boychibor“ dostoni orqali shoir bolalarni ona-Vatanni sevishga, uning har bir qarich yeri uchun qon to‘kishga, hayvonlarni, ayniqsa, otlarni sevishga — ularni ehtiyotlab parvarish qilishga o‘rgatadi.

„Olmaxon“ ertak-dostonida Sobir ismli bolakayning o‘jarligi, qo‘pol-qo‘rsligi, olmaxonga nisbatan noo‘rin xatti-harakati tanqid qilinadi.

To‘lan Nizom marhum shoir Cho‘lpon to‘g‘risida „Cho‘lpon“, o‘zbek mumtoz adabiyotining otashin kuychilaridan biri Bobarahim Mashrab haqida „Ruhi ravonim“ kabi dostonlar ijodkori hamdir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoir hayoti va ijodi?
2. Cho‘l she‘rlari?
3. Tinchlik she‘rlari?
4. Dostonnavis shoir?

TURSUNBOY ADASHBOYEV

(1939 — 2017)

Hozirgi zamon o‘zbek bolalar adabiyotining katta shoiri, yetuk tarjimon Tursunboy Adashboyev o‘qishga ishtiyoqmand, qiziquvchan, tirishqoq bo‘lib o‘ydi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi og‘ir yillarda beshinchi sinf o‘quvchisi Tursunboy Adashboyev tunlari ko‘sak chuyiydigan ovuldoshlariga baxshi Davron Shobdonov bilan navbatma-navbat „Go‘ro‘g‘li“, „Alpomish“ „Kuntug‘mish“ dostonlarini o‘qib berardi.

O‘sha kezlarda folklorshunos Hodi Zarif hozirgi „O‘zbekiston ovozi“ gazetasida dostonlarni baxshilar og‘zidan yozib olish kerakligi haqida maqola e‘lon qiladi. Maqolaga ko‘zi tushib qolgan Tursunboy qo‘shni qishloqlik Olim baxshidan „Yozi bilan Zebo“ dostonini to‘la yozib olib, Toshkentga jo‘natadi. Oldin Hodi Zarifdan, keyinroq Muzayyana Alaviyadan maktublar oladi. Biroz vaqt o‘tgach, bu doston „Sharq yulduzi“ jurnalida bosiladi, kitob bo‘lib chiqadi va xalqning mulkiga aylanadi.

Bo‘lajak shoir oltinchi sinfda o‘qiyotgan chog‘ida Alisher Navoiyning „Farhod va Shirin“ dostonini G‘afur G‘ulom tabdilida o‘qiydi, so‘ng Abdulla Qahhorning hikoyalar to‘plami bilan tanishadi va ustozlarga maktub bitadi. Ikki ulug‘ yozuvchi ham uning xatlariga javob yozgani qishloqda shov-shuvga sabab bo‘ladi. Tursunboyning ko‘ngliga o‘sha vaqtdayoq so‘z mehri tushgandi.

1957- yilda o‘rta maktabni bitirishi bilan Tursunboyning Frunze (hozirgi Bishkek) shahrida o‘zbek tilida chiqa boshlagan „Qirg‘iziston haqiqati“ gazetasiga ishga chaqirishadi. U vaqtlarda malakali jurnalistlar kam, Tursunboy Adashboyev esa ushbu gazeta tomonidan hajviy asarlar bo‘yicha e‘lon qi-

lingan ko'rik-tanlovda satirik she'rlari bilan qatnashib, ikkinchi o'rinni egallagandi.

1959- yilning may oyida Mirtemir „Manas“ eposini tarjima qilish niyatida Qirg'izistonga boradi. Respublika yozuvchilar uyushmasi „Manas“ning variantlari bilan tanishish maqsadida Talas va Issiqko'l atroflarini kezayotgan o'zbek shoiriga Tursunboy Adashboyevni yo'ldosh qilib tayinlaydi. Ular ikki hafta davomida birga bo'lishadi. Oradan yil o'tib, Mirtemirning aralashuvi bilan qirg'izistonlik havaskor shoir Do'rmonda o'tgan yosh ijodkorlarning seminar-kengashiga taklif etiladi. Kengashda u o'zbek bolalar she'riyatining yirik vakili Qudrat Hikmatga shogird tutinadi.

Tursunboy Adashboyev qat'iy ichki intizomga ega odam edi. Bu hol uning ijodi sermahsul bo'lishiga olib keldi. Shu vaqtga qadar shoirning o'ttizga yaqin kitobi bosilib chiqqan. Asarlari o'zbek va qirg'iz bolalar she'riyati antologiyalari hamda darsliklardan o'rin olgan. Tursunboy Adashboyev tan olingan tarjimon ham edi. U qirg'iz tilidagi yigirmadan ortiq kitobni o'zbekchaga ag'dargan. Jumladan, „Manas“ eposini tarjima qilgan. T. Qosimbekovning „Singan qilich“ tarixiy romani, To'qtag'ul, S. Eraliyev, S. Jusuyev, B. Sarno'g'ayev va boshqa o'nlab qirg'iz adiblarining asarlarini o'zbek tiliga o'girgan. Jahon bolalar she'riyatining K. Chukovskiy, S. Marshak, Yan Bxexva, Q. Mirza, Q. Junushev singari vakillari ijodi bilan o'zbek o'quvchilari uning tarjimasida tanishgan.

Bolalar ichki dunyosini yaxshi bilgan Tursunboy Adashboyev kichiklarga atalgan asarlar aql o'rgatishdan, nasihatdan xoli bo'lishi kerak, deb hisoblardi. „Bolalarga qisqa vaznli, kutilmagan qofiyalarga asoslangan, jinday yumor va falsafa omuxta qilingan she'rlar yozish kerak. Qofiyalardagi ohangdorlik asarning tez va oson yod olinishini ta'minlaydi“, derdi shoir. Tursunboy she'rlarida fe'l qofiyalarni kam qo'llagan, imkon qadar ot, sifat, son, hatto yordamchi so'zlarni qofiya sifatida ishlatardi. Shoir she'r misralarining imkon qadar qisqa bo'lishiga alohida e'tibor qaratardi. Bola qisqa she'ni nafasi qaytmay o'qiydi, oson yod oladi. Shoir she'rlaridagi ravonlik asl tuyg'ularning yosh yuraklarga tezroq yetib borishiga xizmat qiladi.

Tursunboy Adashboyev bolajon ijodkor sifatida bola o'zini kichik deb o'ylaganlar, unga aql o'rgatib, yo'l ko'rsatmoqchi

boʻlganlar bilan koʻngillashmasligini yaxshi tushunardi. U yana bilardiki, bola tenglik istaydi, barobarlik izlaydi. U oʻziga teng boʻlganlarga el boʻladi. Tursunboy Adashboyev — bolafeʼl odam edi, bolakoʻngil ijodkor boʻlgani uchun ham bola koʻngliga oson yoʻl topardi.

Shoir bolalar tabiatidagi yumorga moyillikni yaxshi tuygan. Shu bois uning deyarli barcha bitiklarida komizm ustuvorlik qilardi. Chunki bola olamga kulib, charaqlab qaraydi, dunyoni yorqin ranglarda, quvonch ogʻushida koʻradi. Shu bois Tursunboy Adashboyevning sheʼrlariga kulgu hamishalik yoʻldosh. Lekin bu kulgu sheʼrlarning sirtida emas, zamirida boʻladi. Sheʼrning mohiyatiga yetilsagina, kulgu qoʻzgʻaladi. „Kim aytadi?“ sheʼrida shoir turli hayvonlarning oʻz bolalari borasidagi hasratlarini tasvirlaydi. Tulki bolasining „sodda, toʻporiligi“dan, olmaxon farzandlarining „qoʻpollarning qoʻpoli“ boʻlib oʻsayotganidan yozgʻirsa, eshak xoʻtigining „zotli“ ekanini bilan maqtanadi. Yoʻlbars esa oʻgʻilchasini oʻta „mehribon“ hisoblaydi. Sheʼrda qissadan hissa chiqarilmaydi, xulosani aytish oʻquvchining ixtiyorida qoladi:

Fil yupatib doʻstlarin
Koʻtaradi koʻnglini.
Xoʻsh, kim aytar, ularning
Shu gaplari toʻgʻrimi?

Bu savol oʻquvchini oʻylashga, har bir hayvonning gaplari bilan ularning xususiyatlarini solishtirishga undaydi. Sheʼrda aks ettirilgan holat odamlarga qanchalar xosligi toʻgʻrisida oʻylab koʻrishga chorlaydi. Tursunboy Adashboyev bolalarning koʻngliga kirmoq, yuragini bilmoq istardi. Shu yoʻsinda ularni oʻzgani his qilish, bironing koʻnglini tushunishga oʻrgatardi. Koʻngil hisobga olinmasa, yaxshilikni ham yomonlikka yoʻyish mumkinligi „Fufayka“ sheʼrida taʼsirli ifoda etiladi. Unda sobiq shoʻro maktablarida barcha oʻquvchilar oldida yetim bolalarga kiyim-kechak tarqatilgani, bu esa, oʻksik bolalar koʻngliga tuzalmas jarohat yetkazgani tasvirlanadi. Shoir bunday qilishning yomonligini aytib oʻtirmay, oʻzi kechirgan voqeaning koʻnglida qoldirgan chandigʻi tasviri orqali oʻquvchida munosabat uygʻotadi. Natijada sheʼrxon qilingan nooʻrin „mehribonlik“ bolani qanchalar haqoratlab, oʻksitganini toʻla his etadi:

Alifboga binoan,
O'qilar ro'yxatlar:
— Abdullayev, Abrorov, ...
Ko'zimdan olov chatnar.
Zich saflarning orasin,
Asta surib ochaman.
Menga navbat yetguncha,
Uyga qarab qochaman.

Chin tuyg'ular tasvirlangan asarlargina kitobxon e'tiborini tortadi. Tursunboy Adashboyev mashaqqatli kechgan bolaligini samimiy tasvirlash bilan she'rxon e'tiborini o'ziga torta bilardi. Bolalar tabiatini yaxshi bilgan shoir ular bilan papalashmay, jiddiy gaplashish lozim deb hisoblardi. Bolalar yelkasiga o'zlariga yarasha ruhiy-ma'naviy yuk ortish mumkin va kerak deb biladi. Bolalarning chegara bilmas xayoloti nozik ishoralarni anglab yetishga ishongani uchun ham she'rlarida badiiy effekt berishi mumkin bo'lgan murakkab ifodaviy usullardan bema'lol foydalanadi. O'quvchi imkoniyatiga ishonch sababli kichkinagina „Sumalak“ she'ri katta badiiy ta'sir kasb etadi:

Boychechaklar nish urib
To turguncha o'rnidan,
Bahor qishni tarnovga
Osib qo'ydi burnidan.

Shoir ezgulik bilan yovuzlikning munosabatini yorug' ranglarda ko'rsatish uchun kutilmagan murakkab obrazlarni kuylardi. Obrazlar aynan kutilmaganligi bois bolalarning esida qoladi. Chunonchi, sumalaklar boychechaklarning ko'karishiga xalal bermasligi uchun bahor tomonidan tarnovga burnidan osib qo'yilgan qish tarzida tasvirlanishi bolalar yodida chuqur iz qoldiradi. Ko'klam bilan qish munosabatining harakatdagi bunday tasviri bolalar yodida mustahkam o'rnashadi.

Shunga o'xshash holat „Kuz“ she'rida ham ko'zga tashlanadi. Unda sabab oqibat sifatida berilishi bilan esda qoladi:

Ufq esa lolagun,
Daraxtlardan rang olar.
Xayrlashib kuz bugun
Sochar oltin tangalar.

Aslida ufqning lolagunligidan og'ochlar qirmizi tusga kirdi deyilsa, mantiqqa muvofiq bo'lardi. Lekin shoir bolalarning

tafakkur tarziga binoan daraxtlarning olovragi ufqni qizartir-maganini mantiqdan deb bilib, bunga o'quvchini ishontirgan.

Tursunboy Adashboyevning she'rlari kichik kitobxonni fikrlash, munosabat bildirish va xulosa chiqarishga undaydi. „Beshta arra“, „Chumchuqlarga uyadir“, „Farqi bitta harf-dadir“ she'rlaridagi so'z o'yinlari yosh she'rxonni mustaqil fikrlash va topqirlikka o'rgatadi. Tursunboy Adashboyevning she'riy jumboqlarini yechishga urinish o'quvchilarda ham original fikr, ham zukkolik, ham farosat shakllanishiga xizmat qiladi. „Beshta arra“ she'riining so'ngi misrasini o'qimay turib, undagi „karra“, „zarra“, „marra“, „tarra“, „darra“ so'zlari-dan, shoir aytganiday, birinchi harflar olib tashlansa, qaysi so'z paydo bo'lishi va u qanday ish quroli ekani haqida o'ylab ko'rish o'quvchilarning o'qish darslarini qiziqarli qiladi. „Far-qiq bitta harfdadir“ turkumida:

Ziyrak, zukko bolajonlar,
O'ylab ko'ring-chi biroz.
Navbatdagi yetti jumboq,
Sizlar uchun qulay, mos, —

misralaridan so'ng „Qayiq“, „Qalqon“, „Hakka“, „Lola“, „To'ra“, „Anor“, „Ari“, „Chana“ so'zlari keltirilib, „Bitta harfni almashtirib, O'zga bir so'z toping yana“ topshirig'i be-riladi. Bu she'rlar bolalarda mustaqil fikrni shakllantirishga mosligi bilan diqqatga loyiqdir.

„Ishonmasang“ she'rida shoir o'quvchiga: „Ma'nosi bir so'z nima?“ deya savol beradi va uni so'zlarning ma'nodosh-larini topishga undaydi: „Qolgan so'zlarni yozib, mualliming qil rozi“.

Boshlangich sinf o'quvchilari „O'qish“ darslarida shoir-ning shunday she'rlaridan foydalanishsa, darsning samarasi kutilgandan ziyoda bo'lishi, sinfdagi o'quvchilarning har biri alohida va barchasi birga ishlab „interfaol“ usulni yuzaga keltirishi muqarrardir.

Shoirning „Latifboyning loflari“ ruknidagi hazilga yo'g'-rilgan she'rlari kishi ruhiyatiga yengillik bag'ishlab, yuzida tabassum paydo qiladi. Aqlga sig'maydigan, favqulodda voqea-hodisalar tasviriga bag'ishlangan bu she'rlar o'quvchi sezim-larini muvozanatdan chiqarib, xayoliga qanot bag'ishlaydi.

Ma'lumki, bola — xayol oshig'i. U ko'proq xayol-u tasav-vur olamida yashaydi. Uning o'ylari tizginsiz, bola tasavvurini

jilovlashga urinish shaxsligini sindirishga olib keladi. Shoirning „Ovning gashti“, „Barchasi yodimda“, „Yugan solib, egar urib“, „Beshta sanoch“, „Shirmon kulcha“, „Poyga zavqi“. „Men o’sha Latifboyman“, „Ko‘zin ochsa“, „Burga tepdi“ va boshqa she’rlarida erkin tasavvurli bolaning chegara bilmas, chuqur xayoloti aks etgan.

Tursunboy Adashboyevning lof she’rlaridagi o‘ziga xoslik shundaki, ular yolg‘onning ifodasiga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, tasvir chin hayotiy detallarga tayangan. Shu bois o‘quvchining xotirasiga mahkam o‘rnashib qoladi, unga malol kelmaydi. „Poyga zavqi“ she’ridagi tafsillar tasvirning ingichkalashib, lofning aqlga sig‘mas tus olishiga xizmat qiladi:

Poyga zavqin surgani,
Taqalatdim burgani.
Ko‘nikmagan siyog‘i,
Biroz oqsar oyog‘i.
Oq qand berib ovutdim,
Terisini sovutdim.
Yaxshi boqdim, tinmadim,
Behudaga minmadim.
Unga o‘tgan shanbadan,
Arpa solib dam-badam,
Parvarishni do‘ndirdim.
Yo‘rg‘alashga ko‘ndirdim.

Bu yerda shoir qahramonni faqat lofchigina qilib ko‘rsatmaydi. Chigirtka yoki burga parvarishi borasidagi gaplar lof bo‘lsa-da, ular Latifboyning hayotni bilishi, otni uloqqa tayyorlash jarayonidan yaxshi xabardorligini ko‘rsatadi. She’rlarning umumiy ruhi lofdan iborat bo‘lgani holda ularda qo‘l-lanilgan har bir tafsil g‘oyat hayotiy va realdir.

Bolalar olamni ko‘z orqali o‘rganishga moyil. Buni yaxshi bilgani uchun Tursunboy Adashboyev aytishdan ko‘rsatishni afzal sanardi. Bola tabiatidagi taqlidga o‘chlikni bilgan shoir „Nabiralarimga“ she’rida she’rxonlarga o‘zini tanishtirar ekan, shaxsi haqida axborot beribgina qolmay, bolalarni tarbiyalaydi ham:

Lanj-u ezma-churuklarni
Toqatim yo‘q ko‘rgani.
Bitta aybim — to‘g‘riso‘zman,
Dangalchiman bo‘lgani.

Garchi she'rdagi dangalchilik va to'g'riso'zlik „ayb“ deyilayotgan bo'lsa-da, u bolalarga fazilat sifatida ta'sir qiladi. Nabiralari bilan dillasharkan, shoir yozadi:

Nomardlarning izin o'pib,
Yaltoqlanib bo'zlama.
Vijdoningni garov qo'yib,
Aslo yolg'on so'zlama.

Tursunboy Adashboyev ijodining o'ziga xos yana bir qirasi uning o'zbek she'riyati uchun g'oyat kamyob bo'lgan parodiya ustasi ekanidir. Afsuski, milliy adabiyotimizda parodiyachilik hamon havaskorlik darajasida qolib kelayotir. Holbuki, bizniki kabi qadimiy tarixga ega adabiyotda parodiya yuksak darajada rivojlangan bo'lishi kerak. O'zbek adabiyotida faqat Tursunboy Adashboyev bilan Abdurazzoq Obro'gina bu janr bilan muntazam shug'ullanib kelishgan.

Tursunboy Adashboyev biror she'rga parodiya yozganda she'rni ham, shoirni ham masxaralab, yerga urishni maqsad qilmasdi. Parodiyalarida shoirning ham, she'rxonning ham ko'zi-qulog'i o'rganib, e'tibor bermay qo'ygan badiiy nuqsonni yaqqol ko'rsatishga e'tibor qilardi. Biror she'rga parodiya yozish uchun yo uning ifoda usuli, yoxud unda aks etgan voqelikda kulguga loyiq illatni topardi. U o'z parodiyalarida ayrim she'rlardagi ana shunday nuqsonlarni „sopini o'zidan chiqargan“ holda kulguga olardi.

Tursunboy Adashboyev bir shoirning „O'n oltida yoshginam“ she'ridagi: „Bolaligim qoldi ortimda, O'n oltida yoshginam hozir“, „Go'zal xotira“ she'ridagi: „O'n yettimni sevardim juda, Lekin undan ayrilib qoldim“ misralari asosida yozgan parodiyasida har bir she'r shoirning ichki dardi va aytadigan salmoqli gapi o'laroq yuzaga kelishi kerak, aks holda u badiiy qimmatga ega bo'lmaydi, degan fikrni ilgari surgan:

O'zimni juda ham yaxshi ko'raman,
Erkin parvoz qilar ko'ngil qushlarim.
O'zgan farqim shu — har bir yoshimga,
Behuda yurmasdan she'r bag'ishladim.
O'n oltiga chiqqan kezimni,
O'ylab biroz entikib oldim.
O'n yettiga havasim kelib,
„Attang“, deya lab tishlab qoldim.

Oy-ku etak bilan yopilmas,
Nahot, qumdan iborat bo'lsa.
Ma'zur tuting yozgan she'rlarim,
Qaytariqdan iborat bo'lsa...

Agar yuqoridagi parodiyada ifodadagi nuqson tanqid qilingan bo'lsa, shoir ba'zi parodiyalarda qalamga olingan mavzuning she'rbop emasligidan kulgan.

Ko'rinadiki, Tursunboy Adashboyev ijodi nafaqat bolalar, balki kattalar adabiyoti rivojida ham muhim o'rin tutadi. Ana shunday e'zozli shoir Tursunboy Adashboyev 1939- yilda Qirg'izistonning Jalolobod viloyatiga qarashli Olabug'a tumanining Safed Bulon qishlog'ida tavallud topgan. U Toshkent Davlat universitetini hamda Moskvadagi Jahon adabiyoti institutini bitirgan. Uning „Kamolning olmasi“ deb nomlangan birinchi kitobi 1967- yilda talabalik chog'idayoq nashr etilgan. Shundan keyin Toshkent, Bishkek shaharlarida „Biz sayohatchilar“, „Olatovlik bo'laman“, „Arslonbob sharsharasi“, „Surnay“, „Nur daryo“, „Guldasta“, „Olatog'-lolatog'“, „Oqbu- ra to'lqinlari“, „Sovg'a“, „Arslonbob afsonasi“, „Sichqonning orzusi“, „Uch bo'taloq sirli qovoq“, „Tanlangan asarlar“ ka- bi yigirmadan ziyod kitoblari chop etilgan. Asarlari rus, qo- zoq, tojik, turkman, ukrain tillariga tarjima qilingan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoir hayoti va ijodi?
2. Shoirning maktabgacha ta'lim yoshidagi va kichik maktab yoshidagi bolalar uchun she'rlari?
3. Shoir dostonlari?

MUHAMMAD ALI
(1942- yilda tugʻilgan)

Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Muhammad Ali (Ahmedov Muhammad Ali) serqirra qalam sohiblaridan biri hisoblanadi. Adib sheʼriyat va nasr, publitsistika va tarjima janrlarida koʻp asarlar yaratgan. Uning katta-katta asarlar yaratish barobarida kichikintoylarni ham unutmay, sheʼr va afsonalar yozayotganligi quvonchli hodisadir.

Bolalar mavzusini yoritish, bolalar uchun ijod qilish ijodkordan katta masʼuliyat talab qiladi. Adib oʻzining tarixiy mavzuga bagʻishlangan „Boqiy dunyo“ (sheʼriy roman), „Ulugʻ saltanat“, „Sarbadorlar“, „Abadiy sogʻinchlar“ nomli romanlarida bolalarning yorqin akslarini chizib berdi. Ayniqsa, bu „Ulugʻ saltanat“ tarixiy dilogiyasida yaqqol koʻzga tashlanadi. Biz unda Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Mirzo Ulugʻbek singari shahzodalarning bolalik davrlari tasvirlangan sahifalarni koʻramiz. „Boqiy dunyo“ sheʼriy romanida esa asar qahramonlaridan biri Farhodning bolaligi tasvirlari, ayniqsa, uning ismi maʼnosining yangicha talqinda berilishi juda qiziqarli va ibratlidir.

Shoirning bolalarga bagʻishlangan sheʼr va afsonalari ham mavzular rang-barangligi bilan ajralib turadi. Adib bolalar uchun asar yozganda bolalar tabiatining oʻziga xosligini unutmaydi. Bolalar har narsaga hayrat bilan boqadilar, hamma narsa ularga qiziq tuyuladi. Ular har bir narsaga qarab dunyoni oʻzicha kashf etadilar, bundan beqiyos quvonadilar. Shoir ana shu kashfiyotni tasvirlashga harakat qiladi.

„Boʻtaloq“ sheʼrida boʻtalogʻiga boqib quvongan, atrofida parvona boʻlgan bolakay obrazi chiziladi. Bolaga, ayniqsa, boʻtaloqning loʻk-loʻk etib chopishi, unga „choʻk-choʻk!“ deyish juda yoqadi, uning oʻzi ham birga chopishga tayyor:

Bo'talog'im yayraydi,
Yantoq bersam chaynaydi.
Yam-yashil o'tloqlarda,
Lo'k-lo'k chopib o'ynaydi.

Bo'talog'im lo'k-lo'k,
Lo'killama, cho'k-cho'k!

Bo'talog'im to'ysin deb,
Barra o'tlar tutaman.
Agarda qasd qilsam-chi,
Undan o'zib ketaman!

Bo'talog'im lo'k-lo'k,
Lo'killama, cho'k-cho'k!

Shoir o'z she'rlariga tabiat manzaralarini, hayvonot olamini, o't-o'lanlarni mavzu qilib oladi. Bu esa shoir she'rlariga tabiiylik baxsh etadi.

Tabiatda juda ko'p maysalar, o't-o'lanlar, gullar quyoshga boqib, undan nur olib, yorug'likka, issiqlikka talpinib umr kechiradi. Quyoshning yo'nalishi bo'yicha u qaysi tomonga qarab yursa, unga qarab intilib, undan kuch-quvvat olib nish uradigan, o'sib, toblanib pishadigan o'simliklardan biri kungaboqardir. Shu ma'noda shoirning „Kungaboqar“ she'ri alohida ajralib turadi.

Quyosh — oftob bor joyda mehnat-u odob, ahillig-u do'stlik, vatanparvarlig-u muhabbat, sadoqat bo'ladi. Kungaboqarning yashnashiga, yashashiga havasi kelmaydigan bolaning o'zi yo'q. Bolaning quvonchiga quvonch qo'shgan kungaboqar uni, eng avvalo, mehnatkash, odobli bo'lishidan tashqari, nafsini tiyishga, xiyonat qilmaslikka o'rgatadi:

...Bahor kelib ilisa kun,
Bo'ylarini cho'zib mamnun,
Yuz-boshini o'rab butun,
Gulchalardan tanga taqar.
Qora-qura tishlari bor,
Cho'ng boshiga kiyib dastor,
Sho'xlik qilmay, jim, beozor,
Qarashlari menga yoqar.
Dalalarda yurar bo'lsang,
Bog'-rog'larga borar bo'lsang,
Turishadi, qarar bo'lsang,
Marzalarda turna qator.

Bo‘yim kichik — yetay desam,
Qo‘lim kalta — tutay desam.
Pistasidan totay desam,
Hamma kulib menga boqar.

Bolalarning odobiga odob, mehnatsevarliklariga mehnatsevarlik, ona tabiatga nisbatan mehrlariga mehr qo‘shadigan asarlaridan biri „Shudring“dir.

Kichkintoylar ona tabiat qo‘ynida yayrab-yashnab, erkin kamol topadilar. Ona tabiatdagi har bir holat ular uchun bir yangilik, kashfiyot bo‘lib tuyuladi. Bolalardagi bunday holatni yaxshi bilgan Muhammad Ali o‘zining „Shudring“ she‘rida shu haqida so‘z yuritadi. Shudring kuz faslining boshlanishi bilan bog‘liq. Yerga shudring tushishi bilan meva-chevalar, poliz ekinlari pishadi. Yurtda to‘kin-sochinlik boshlanadi. Shu ma‘noda she‘r qahramonining zo‘r quvonch-u qo‘li ochiqlik bilan aytgan gaplari juda hayotiy chiqqan:

Bog‘imizga bir qarang,
Gul ochildi rang-barang.
Tongda shudring tushibdi,
Gulga chiroy qo‘shibdi.
Bog‘dan nari poliz bor,
Unda qovun-tarvuz bor.
Qovunlar katta-katta,
Mehmon bo‘ling, albatta!

Onalarni ulug‘lovchi „Onamlarning bayrami“ she‘ri bayram munosabati bilan xonadonda yuz bergan quvonchli kayfiyatni nurlantirib turadi. Bolaning nazarida butun tabiat aziz onajonini qutlug‘ ayyom bilan qutlashga shaylangan: qushlar hovlini to‘ldirib uchib yurishibdi, ariqlarning labida ham o‘t-o‘lanlar ko‘karib chiqibdi, oppoq bodom esa, gullarga ko‘milgan shoxini ko‘z-ko‘zlab, darchadan onajonisining xonasiga „qo‘l“ cho‘zib turibdi... Bayramga bolaning ham sovg‘asi bor: u o‘nta „5“ olib qo‘ygan!

Muhammad Alining xalq afsonalari asosida „Ninachi haqida ertak“, „Uch oltin g‘isht“, „Sirli qushlar“ nomli asarlar yaratganligi ham diqqatga sazovordir. „Ninachi haqida ertak“ (1977) xalqimiz orasida qadimdan mashhur bo‘lgan „Kim zo‘r?“ degan afsonaga asoslangan. Asar qahramoni Ninachi qish kirib qolganini sezmagani, yozni taralabedod qilib, o‘yinkulgi bilan o‘tkazgan, uy-joysiz qayga borishini bilmay, „xa-

zon cho'pni hassa qilgancha“ yo'lga chiqadi. Muz ustidan o'tayotib oyog'i toyib ketadi va quyrug'ini sindirib qo'yadi. U bu falokatdan qattiq ozor chekadi va Muzga, sen zo'r ekan-san, deydi. Muz esa, men zo'r emasman, agar zo'r bo'lsam, quyosh eritib yuborarmidi, Quyosh zo'r, deydi. Ninachi so'ng Quyoshga, uni berkitib olgan Bulutga, uning bag'rini teshib o'tgan Yomg'irga, keyin yomg'ir ipiga osilib yerga tushib, uni shimib olgan Yerga, yerdan unib chiqqan Maysaga, uni bosib o'tgan Otga va nihoyat, uni minib olgan Odamga keladi...

Shoir adolat qidirib yurgan Ninachi sarguzashtini juda jonli va qiziqarli tasvirlaydi, o'qiganda tabiat manzaralari o'quvchi ko'z o'ngidan bir-bir o'tadi.

„Uch oltin g'isht“ afsonasini shoir o'z otasidan eshitgan. Voqea juda qiziq va ibratli. Uch aka-uka — To'ng'ich, O'rtancha, Kenja — uzoq safarga chiqishib, uchta oltin g'isht topib oladilar. Har biriga bittadan oltin g'isht to'g'ri keladi. Biroq nafs tuzog'iga tushgan To'ng'ich bilan O'rtancha o'g'il fitna uyushtirishib, Kenjani o'ldirmoqchi bo'ladilar va uni ovqat olib kelishga yuboradilar. Kenja ovqat olib kelib dasturxonga qo'yayotganda uning boshiga g'isht bilan urib o'ldiradilar. Keyin xursand bo'lishib, ovqat yeyishga tutinadilar. Va shu zahotiy o'zlari til tortmay o'ladilar. Chunki Kenja ham uchta oltin g'ishtni o'ziga olmoqchi bo'lib, akalarining ovqatiga pinhona zahar qo'shgan edi... Shoir bu afsonasida inoqlik, hamjihatlikni ulug'laydi, ochko'zlik, nafsga berilishni qoralaydi. Asarni o'qigan o'quvchi sadoqat-u ixlos yo'lini tutish, halol bo'lish kerakligini, ezgu ishlarda birlashish lozimligini, yomonlik qilish asli insonning ishi emasligini anglaydi, yaxshilikning umri uzun, yomonlikning esa davri qisqa, degan haqiqatning boqiyiligini tushunib yetadi.

„Sirli qushlar“ shoirning hind xalq afsonalaridan ilhomlanib yozgan asaridir. Unda halollik, fidoyilik, chin insoniylik mavzulari ulug'lanadi.

Muhammad Ali ijodida Amir Temur mavzusi alohida o'rinni egallaydi. U 1967- yildayoq jasorat ko'rsatib, Sohibqironning bunyodkorligini ulug'lagan va Mustaqillik yillarida maktab darsliklariga kiritilgan „Gumbazdagi nur“ dostonini yozgan edi. „Sarbadorlar“ tarixiy dilogiyasida (1989) o'zbek prozasida birinchi marta 24 — 30 yoshli Amir Temurning siymosi chizib berildi.

2007- yilda Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan „Ulug' saltanat“ tarixiy roman-dilogiyasi („Jahongir Mirzo“ — 1999, „Umarshayx Mirzo“ — 2004)da adib Amir Temur hayoti va uning suronli davri, o'zbek xalqining milodiy XIV asrdagi turmush tarzi, ijtimoiy hayotda va tafakkurlarda ro'y bergan o'zgarishlar haqida qiziqarli va ishonarli hikoya qiladi.

2008- yilda yozuvchi „Ulug' saltanat“ trilogiyasini yaratish ustida izlanishlarini davom ettirib, uchinchi kitob „Mironshoh Mirzo“ romanini yozib tugatdi.

Romandagi voqealar milodiy 1392 — 1399- yillarda Turon, Xuroson, Fors mamlakatlarida yuz beradi. Chingizxon imperiyasini tiklashga katta umidlar bog'lagan, aslida Amir Temur qo'llovi bilan Oltin O'rdani egallagan „tutingan o'g'il“ To'xtamishxon goh-goh Turon yurtiga bosqinlar uyushtiradi, Xulaguxon mulkiga ko'z tikib, Shirvon, Sultoniya, Tabriz va boshqa shaharlarni qo'lga kiritish niyatida qilich yalang'ochlaydi. Uning maqsadi Oltin O'rda davlatini kuchaytirish, Buyuk ipak yo'lini qo'lga kiritish edi. Amir Temurday qudratli hukmdorga qarshi kurashishga yuraklari dov bermay, Misr sultoni, Iroq hukmdori, Oltin O'rda xoni barchasi birlashib, katta kuchga aylanishni dilga tugadilar.

Amir Temur o'zining idroki, zukko va donishmandligi bilan xalqaro vaziyatni teran kuzatib, bilib turar edi. U saltanatning jahondagi mavqeyini yuksaklarga ko'taradigan, ayni paytda davlat xazinasini boyitib turadigan Buyuk ipak yo'lini, albatta, dushmanlarga berib qo'ymas edi. Uning ustiga, XIV asrning oxirgi o'n yilida Eronda hukm surgan muzaffariylar, Iroqda jaloyiriylar, qoraqo'yunlilar qabilasi o'zaro urushlarga tortilgan, hatto Hajga borguvchilar yo'li tahlikali tus olgan, o'sha mamlakatlar notinchligidan qaroqchilar tomonidan talanardi. Adolatpesha Sohibqironning ra'yi bularning barini jimgina kuzatib tura olmasdi. Tarixda „Besh yillik yurish“ deb nom olgan safar sabablari ana shunday edi. Muallif romanda Amir Temur tilidan: „Turon tursa bo'ron bo'ladi“, degan muxtasar jumlani o'rinli ishlatadi. Bu so'zlar Sohibqironning o'ziga bo'lgan katta ishonchini, bemisl kuch-qudratini yorqin ifodalab turar edi.

Yozuvchi yuqorida nomlari zikr etilgan asarlarda ham, yangi romanida ham Amir Temur siymosini yaratishga kirishar ekan, Amir Temurni dastavval chin inson sifatida ko'r-

satishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. „Ulug‘ saltanat“da buyuk davlat arbobi, bunyodkor, ilm-fan homiysi va ulug‘ sarkarda, adolatparvar Amir Temur o‘quvchi ko‘z oldida donishmand ota, suyukli yor, mard va sheryurak zot, ahli ayoliga mehribon, kechirimli, o‘z nafsini jilovlay olishga qodir, teran aql sohibi, komil insonlarning komili sifatida namoyon bo‘ladi. Sohibqironning farzandlariga mehri alohida tahsinlarga sazovor, adib uni buyuk inson sifatida ko‘rsatishga erishadi, mehr bilan Sohibqironning insoniy fazilatlarini qalamga oladi.

Suyukli o‘g‘li Umarshayx Mirzoning bevaqt halok bo‘lganini eshitganda Sohibqiron ko‘zlariga to‘lgan yoshdan bir tomchisini ham yerga tushirmaslikka o‘zida kuch topa oladi: „Qo‘limdagi qarchig‘ayimni ovga solmoqqa shaylang‘on erdim. Qarchig‘ayimning o‘zini merganlarning mergani ovlab ketdi, burgutga bergisiz qarchig‘ayimni!..“ deydi bosiqlik bilan.

Turon qo‘shini Jazira viloyatining Mordin qal‘asini (hozirgi Turkiya hududida) zabt qilib turganda, Sultoniya shahridan Shohrux Mirzo xonadonida o‘g‘il tug‘ilganligi (Ulug‘bek Mirzo edi) xabari yetadi. „Alloh taolo bizga nabira ato etdi! — dedi Sohibqiron Mordin tarafga ko‘z qirini tashlab. — Haq o‘z bandalariga ravo ko‘rgan yaxshi odatlardan biri shukur aylamakdur. Alhamdulillah, shukur qilamen, shukronasiga Mordin elining joni-molidan kechamen! Ulug‘bek Mirzo sharo-fatidan Mordin ahlining gunohlaridan o‘tdum! Barchaga omonlik berilsun!“ Bu so‘zlarda Sohibqironning insoniyligi yaqqol ko‘rinib turibdi.

Romanda xotin-qizlar obrazlari mehr bilan chizilgan. Mahdi ulyo Saroymulxonim, Xonzoda xonim, Tuman oqa, Cho‘lponmulk oqa, Oqqiz begimlar jonli odamlarday harakat qiladilar. Ayniqsa, muallifning yutuqlaridan deb hisoblash mumkin bo‘lgan shaddod qizlarimizning vakilasi, Amir Temurning bo‘lajak nabira kelini, Jahonshoh ibn Jokuning qizi Sog‘inch bika obrazi yaqqol o‘quvchining esida qoladi. Sog‘inch bikaning pokiza sevgi yo‘lidagi shijoati yoshlarimizga yaxshi ibrat vazifasini o‘taydi.

Asarning tili juda ravon, o‘qilishi yengil, unda Amir Temur davri ruhi ufurib turadi. Bu juda muhim. Muallif ko‘p tarixiy faktlardan asar g‘oyasiga xizmat qiladiganlarini tanlab olib to‘g‘ri yo‘l tutgan. Atoqli adibimizning ko‘p o‘qigani, sabr-toqat bilan izlangani, o‘sha davr tarixini chuqur

o'rgangani, yaxshi bilishi, bilibgina qolmay, tasavvur eta olishi, ko'ra olishi e'tiborga loyiq.

Mustaqillik bizga olamga keng boqish, o'z-o'zimizni anglab yetish imkoniyatini yaratdi, xalqimiz erishgan buyuk g'alaba sifatida tarix zarvaraqlariga yozildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1996- yil 18- oktabrda Temuriylar tarixi davlat muzeyining ochilishi marosimida so'zlagan o'tashin nutqida shunday degan edi: „Kimki o'zbek nomini, o'zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo'shgan hissasini, shu asosda kelajakka ishonchini anglamoqchi bo'lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak!“

Mustaqilligimiz, Prezidentimizning zukko rahbarligi, uzoqni ko'rib olib borayotgan siyosati, bemiyl shijoati Amir Temur bobomizni xalqimizga qaytarib berdi. Bu chinakamiga ma'naviy jasoratning yorqin namunasidir. 1993- yilning apreldayoq davlatimiz rahbari bir guruh yozuvchilar bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda: „Amir Temur davrini boshqatdan o'rganishimiz lozim!“ degan. Ijod ahli oldiga bu borada katta vazifalar qo'ygandi. Butun kuchini, ilhomini ana shu da'vatga labbay deb javob berishga qaratgan, adabiyotimizda Amir Temur obrazini yaratish ustida ter to'kib kelayotgan atoqli adib Muhammad Ali o'z ijodiy niyatlariga sodiq holda ilhom bilan qalam tebratib kelmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Shoirning bolalarga bag'ishlab yaratgan she'r va dostonlari?
3. Adib romanlarida bola hayoti?

SAFO OCHIL

(1942 — 2009)

Shoir va olim Safo Ochil to‘fonli kunlarda, o‘zbek xalqi ikkinchi jahon urushining dahshatli va vahimali azob-uqubatlarini boshidan kechirayotgan davrda, ya‘ni 1942- yil, 20-mart kuni Xorazm viloyatining Yangiariq tumanida dunyoga keldi. U boshlang‘ich ta‘limni shu tumandagi „Olg‘a“ hamda Oxunboboyev nomli maktablarda oldi, keyin esa Bog‘ot tumanidagi Narimonov nomli o‘rta maktabni tamomladi.

U 1958- yilda Toshkent davlat chet el tillari pedagogika institutining nemis tili fakultetiga kirib, uni nemis tili, o‘zbek tili va adabiyoti ixtisosligi bo‘yicha tugatdi. So‘ngra uzoq yillar Xorazm davlat pedagogika institutida o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent, kafedra mudiri lavozimlarida ishlab, Xorazm viloyati, qo‘shni Turkmaniston Respublikasining Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasi uchun malakali kadrlar tayyorlash ishlarida samarali faoliyat ko‘rsatdi.

Safo Ochil o‘z ijodiy faoliyatini 1955- yilda bolalarbop she‘rlar mashq qilishdan boshladi. Uning bolalar uchun yozgan asarlari „Umidvor qushcha“ (1983), „Kamalak va sumalak“ (1987), „Burgut“ (1992) kabi she‘riy kitoblariga jamlangan bo‘lib, ularning barchasi yosh kitobxonlarga manzur bo‘lgan. Shoirning o‘sha davrdagi mashqlarida ham o‘ziga xos isyonkorlik va kurashchanlik ko‘zga tashlanadi. „Onam paxtakor“ (1955) she‘rida lirik qahramon onam „O‘tgan yili ko‘p Paxta terdi. Davlat unga Nishon berdi. Pul ber desa, Derlar qoch-qoch, Bizlar esa Och, yalang‘och...“ deya hayqiradi. Darhaqiqat, she‘r yozilgan davrda paxtakor-mehnatkashlar faqat mehnat qilishgan, lekin mehnatiga yarasha haq olishmagan. Shu hayot haqiqati badiiy haqiqatga aylanganki, bu mavjud sho‘ro tuzumiga nisbatan murg‘ak qalbning isyo-

nidir. Shoir ramziy ifodalash orqali o‘zining falsafiy fikrlarini bolalar tilida jonlantirishga harakat qiladi. Bu o‘rinda „Kungaboqar“ she’ri diqqatga loyiq:

Kungaboqar muloyimdir,
Uyati bor.
O‘ziga xos qiziq, ajib
Odati bor —
Tunda yerga, kunduz esa
Kunga boqar.
Shu boisdan yer-u kunga
Birday yoqar.
Qorni to‘ygach, „yig‘ib olar“
U esini.
Quyoshga ham ko‘rsatadi
Yelkasini...

Bu she’rda o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos botiniy parallelizm uslubi gavalangan. Kungaboqarning o‘ziga xos xususiyatlari, o‘shishi, „yashash“ tarzi yashirin ravishda insonga qiyoslanadi. Darhaqiqat, ayrim laganbardor odamlarning rahbar-u amaldorlarga yaltoqlanishi, ularning og‘ziga qarab turishi va ularga egilib-bukilib turish manzaralari barchaga ayon va ma’lum. Qolaversa, hayotda ba’zi kishilar borki, ular ishi bitgach, yaxshilikni tez unutadilar, ezgulik qilgan insonga hatto „yelkasini ko‘rsatadi“lar. She’rda shu lavhalar badiiy jihatdan yaxshi tasvirlangan.

„Soyam bilan o‘ynayman“ she’rida ayrim subutsizlar tim-soli yorqin ifodalangan. Bola o‘z soyasi bilan do‘st tutinadi, o‘ynaydi. Biroq soya esa bola yursa-yuradi, tursa-turadi.

Bolada qiziq bir xususiyat bor. Kimdir uning qilgan ishini, xatti-harakatini takrorlayversa, aytgan so‘zini bot-bot aytaversa, „Meni ermak qilyapti“ deb undan jahli chiqadi. „Soyam bilan o‘ynayman“ she’ridagi lirik qahramon ham shu holatga tushadi va o‘z soyasiga:

Ey, soyajon!
Qilmagin ermak.
Shunday qilsang,
Do‘stmassan, demak, —

deya tanbeh beradi. Lekin soya „bilganidan qolmaydi“.

Shunda lirik qahramon o‘zining ichki ruhiy holatini, kichkintoylarga xos iztirobini, noroziligini to‘kib soladi:

„Po‘m“ desam-da,
Ergashib kelar.
Undan odam
Qanday qutular?!

Shoirning „Qo‘rqoqlik“ she‘rida yosh lirik qahramon nohaqlikka, adolatsizlikka, loqaydlikka qarshi isyon ko‘taradi. Shu isyon ruhi badiiy-publitsistik uslub orqali tasvirlanadi:

— Dada, katta bir bola
Meni nohaqdan urdi.
Yordam bermay o‘rtog‘im
Qo‘rqoqlik qilib turdi.

Murg‘ak bola og‘ir ahvolga tushganida o‘rtog‘ining hi-moyasini kutadi. Shunda o‘rtog‘i ko‘maklashmasa, yonini olmasa, u iztirob chekadi. Va bola dadasidan so‘raydi:

Sizni ham men singari,
Birov nohaq urganmi?
Shunda do‘stingiz chetda
Yordam bermay turganmi?

Bu holat nafaqat bolalarga, balki kattalarga ham xosdir. Bir kishi ikkinchi kishini begunoh, adolatsiz ravishda xafa qilsa yoxud xo‘rlashga harakat qilsa, bundan og‘iri bo‘lmaydi. Darhaqiqat, shunday noxush hodisalar uchrab turadi. Shoirning „Qo‘rqoqlik“ she‘rida tasvirlangan voqea-hodisada hayot uyg‘unligi bilan she‘riy uyg‘unlik bir butun yaxlitlikka ega.

Bolalar shoiri kichkintoylar hayot tarzini, ichki dunyosini, fe‘l-atvorini, ruhiy kechinmalarini, fikrlash darajasi va ko‘lamini, eng asosiysi, ularning shirin, chuchuk tilini yaxshi bilishi asosiy mezondir. Shoir Safo Ochil she‘rlarini o‘qir ekanmiz, uning shu fazilatlarini kuzatamiz.

Odatda, bolalar tabiat manzaralarini, hayvonot va qushlar dunyosini boshqalardan ko‘ra ko‘proq sevadilar, o‘zgacharoq his qiladilar va idrok etadilar. Shoir she‘rlarida bolalarning shu xislatlari badiiy-falsafiy jihatdan aniq tahlil qilinganki, ular murg‘ak qalblarning ruhiyatiga samarali ta‘sir qila oladi.

„Yarador qushcha“ she‘rida ilgari surilgan badiiy-tarbiyaviy g‘oya qushlarga nisbatan mehr, g‘amxo‘rlik tuyg‘ularini shakllantirishga yordam beradi. She‘rda poetik voqea-topilma tush orqali ifodalanadi va nazmiy til orqali „so‘zlab“ beriladi. Kichkintoyning o‘zi tushida uchib yuradi. Yonginasida ucha-

yotgan qushchani otishadi va bola qulayotgan yarador qushchani ushlab oladi. Keyin yaralarini bog‘lab, unga yordam ko‘rsatadi. Lirik qahramon qushchani chekayotgan azobi, qiynalib chirqirashiga chidolmay yig‘lab yuboradi, uyg‘onib ketadi va deydi:

Tushdagidek ne uchun
Uchib yura olmayman?
Yarador qushchamni men
Nahot ko‘ra olmayman?

Tushidagi kabi ucholmasligidan afsuslanish, yarador qushchasiga rahm-shafqat va uni sog‘inish ruhi bola vujudini qamrab olgan. Boshqacha aytganda, murg‘ak qalbdagi sog‘inch dardini uyg‘otish va shakllantirish lirik yo‘sinda talqin qilingan.

„Yarador qushcha“ she‘rining ikkinchi qismida avvalgi poetik ma‘no va maqsad ravshanlashtiriladi. Ya‘ni o‘yinqaroq bolaning toshbag‘irligi, ozor chekkan qushning iztirobi va nihoyat, rahmdil kichkintoyning odobliligi va mehr-oqibati sokin ohangda kuylanganki, bu turfa fe‘l-atvorlar o‘quvchi ruhiga samarali ta‘sir etadi.

O‘yinqaroq bola sopqonidan tosh otib, qushni yerga quladi. Boshqa bir bola tipirchilab, chalajon yotgan qushchani mushukdan olib qochadi va unga in yasaydi, malham qo‘yib, yarasini bog‘lab, don-dun berib, parvarish qiladi. Qushcha esa yarasi tuzalgach, qafasda zerikadi. Rahm-shafqatli, odobli bola uning bu holatini his qiladi:

Tuzalgach asta-sekin,
Zerikdi u qafasda.
Qolgan kabi armonda,
Uchsam derdi osmonda.
Uni yaxshi ko‘rardim,
Darrov qo‘yib yubordim.

Shoirning „Men“i tutqunlikda qiynalayotgan qushchani ozod qiladi. U bundan zavq-shavq oladi. Bu yerda ozodlik, erkinlik bola tilidan falsafiy yo‘sinda ifodalangan. Yuqorida aytilgan poetik ma‘noni ochib berish uchun muallif jonli hikoya uslubini tanlaganki, u she‘rga nafis va ohangdor pafos hamda joziba bag‘ishlagan.

Safo Ochil „Tog‘ lavhalari“ (turkum), „Mudraydi qishloq“, „Ey, qor“, „Qor bola“, „Qish“, „Oqshom“, „Ko‘klam

qo‘shig‘i“ she‘rlarida tabiat manzaralarini chizish orqali murg‘ak bolalarning estetik didini shakllantirish, „Kurashchi bola“da sportga mehr, „Xazonlarni supurmang“da insonparvarlik, „Yaxshilikning yovlari“da ezgulikning yovuzlik ustidan tantana qilishi, boshqa ko‘pgina she‘rlarida esa Vatanga muhabbat, ota-onaga hurmat singari tuyg‘ular rango-rang bo‘yoqlarda chizilgan.

Safo Ochil bolalar qo‘shiqchiligini rivojlantirishga samarali hissa qo‘shgan shoir. Uning qo‘shiqbop she‘rlari sodda, tili ravon, sermazmun, ohangdor, shuningdek, ularning har biri muayyan poetik maqsadga yo‘naltirilgan. Shuning uchun shoirning aksariyat she‘rlari osongina kuyga tushadi. Bastakor ularga qiynalmasdan kuy bastalaydi, jajjigina ijrochi osongina kuylay oladi. „Gul ekaman“, „O‘z tilim“, „Ota-ona duosi“, „Osmonimiz tiniq bo‘lsin“ kabi she‘rlar shular jumlasidandir.

Masal bolalarning sevgan janrlaridan hisoblanadi. Chunki qushlar, sudralib yuruvchilar, hayvonlar va shu kabilarning xatti-harakati, ularning o‘ziga xos xususiyatlari goh kulgili, goh satirik yo‘sinda tasvirlanadi. Safo Ochilning „Qarg‘a va Bulbul“, „Ilon va Tiptarikan“ „Tuya bilan Kuchuk“, „Tovuq va simob pantomimasi“, „Qurbaqa va sigaret“ singari masallari badiiy yuksak mahorat bilan bitilganki, ular bolalarning diqqatini o‘ziga tortadi.

Xayoliy ramz va timsollar, kutilmagan hayotiy voqea va hodisalar, odatdan tashqari o‘xshatish va istioralar, go‘zal tasnif va tasvirlar, g‘aroyib sarguzashtlar, mardlik va shu kabi badiiy unsurlar muayyan sujet chizig‘ida birlashadi. Bunday hikmatlarga boy dialektik yaxlit topilma bolalar diqqat-e‘tiborini qozonadi, o‘z „bag‘ri“ga ohanrabodek tortadi. Bu doston, ertak va afsonalarga xos badiiy-estetik xususiyatdir.

Shoir Safo Ochil qalamiga mansub doston va ertaklar ham shunday fazilatlarga ega bo‘lib, ularda badiiy jozibasi bilan murg‘ak qalblardan tez o‘rin olish qudrati mavjud. Adibning doston va ertaklarida faqatgina ta‘sirchan badiiylik emas, balki ularda voqea-hodisalarni tahlil va tadqiq etish samarali ko‘zga tashlanadi. Darhaqiqat, shoir har bir asariga badiiy-ijodiy va ilmiy-nazariy jihatdan yondashadi.

Shoirning „Gavhartosh“ ertak-dostoni xalq ichida tildan tilga ko‘chib yurgan bir afsonaning sujet-voqeasi asosiga qurilgan bo‘lib, unda ota qadri, uning ma‘naviy-axloqiy hik-

matlari badiiy ifodasini topgan. Dostonning lirik qahramoni muayyan jamiyatda asrlar osha axloqiy qonuniyatga aylanib qolgan urf-udum va an'analarga qarshi bosh ko'taradi.

Chambil degan mamlakatda ota yoxud ona qarigach, ular tog' ortiga — ilonlar makoniga olib borib tashlangan. Jur'at shohlarning udumga aylangan bu farmonidan nafratlanadi:

Farmoningga ming la'nat, ey Shoh,
Farmoningdan o'rgildik, tojdor.
Udumlaring tufayli, e voh,
Nahot bola Otaga ag'yor!

Shoir „o'rgildik“ so'zini ko'chma ma'noda ishlatgan bo'lib, u nafratlanish ma'nosini ifodalaydi. Bu, o'z navbatida, she'rga poetik effekt (samara, pafos) baxsh etgan va fikr ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilgan.

Lekin Jur'at ham taqdirga tan berib, otasini yelkasiga ortib, ilonlar saltanatiga yaqin joyda bir xarsangtoshga o'tqizib, dam oladi. Shu yerda otasining aytgan so'zlari farzand qalbini, uxlab yotgan tuyg'usini uyg'otadi:

Men ham senday sher kabi olg'ir,
Kuchga to'lgan yigit bo'lganman.
Qirq yil burun bobongni, axir,
Shu tosh uzra olib kelganman.

Shu to'rtlik ma'nosida „Qaytar dunyo“, „Keyinchalik bu qismat sening ham boshingga keladi“ degan hikmat yashirin. Biroq bu hikmat bolalar tafakkuriga, dunyoqarashiga va ichki dunyosiga mos keladigan til va sodda badiiy uslub bilan berilganki, uni yosh kitobxon tez va aniq tushuna oladi.

Xalqimizda „Qari bilganni — pari bilmas“ degan naql bor. Uning ma'nosi ertak-dostonda hayot haqiqati orqali ilmiy jihatdan asoslanadi. Johil shohga dengizning oqmas qismi — chuqur soy tubida gavhar ko'rinadi. O'sha hududdagi yosh yigitlar gavharni olib chiqishga majbur qilinadi. Biroq uni hech kim olib chiqolmay, suvga cho'kib, halok bo'lishadi. Navbat Jur'atga yetadi va bo'lgan voqeani yerto'ladagi otasiga bayon qilib beradi. Ota so'raydi: „Bormi o'sha joyda bir daraxt?“ Jur'at dedi: „Ha, bitta chinor“. So'ngra ota gavhar chinor tepasidagi burgut uyasida ekanini aytadi.

Darhaqiqat, suv ostida ko'ringan gavhar burgut uyasidagi gavharning aksi edi.

Bu yerda hayot voqeasi bilan badiiy to'qima uyg'unlashib, singishib ketganki, u bolaning fikrini teranlashtiradi va shu bilan birga unda asar davomida o'qishga qiziqish ortadi. Bu badiiy tafakkurning qudratidir.

Ertak-doston boshqa ertaklarga xos lirik qahramonning g'alabasi, ijtimoiy Haqiqat va Adolat tantanasi, buyuk kelajakka ishonch tuyg'ularining ifodasi bilan yakunlanadi. Ya'ni inson hayoti va turmushini oyoqosti qiluvchi g'oyalar ustidan insonparvarlik, qariyalarga g'amxo'rlik, vatanparvarlik g'oyalarining muborak tantanasi asarning asosiy salmog'ini tashkil qiladi.

Safo Ochilning „Burgut“, „Nodir pahlavon“, „Temirchi boy va boyo'g'li“ kabi ertaklari ham bolalarning ma'naviy-axloqiy va estetik tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, shoir va olim Safo Ochilning deyarli barcha asarlari milliy istiqlol g'oyasi bilan sug'orilgan bo'lib, ular milliy bolalar adabiyotining ravnaq topishida muhim o'rinni egallaydi.

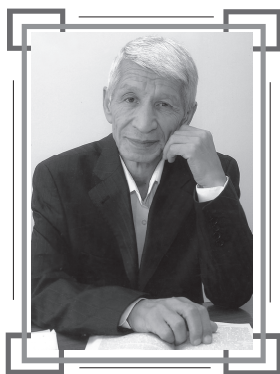

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Shoir she'rlarida bola ruhiyati?
3. Safo Ochilning ertak-dostonlari?

ANVAR OBIDJON
(1947- yilda tugʻilgan)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining taraqqiyotiga juda katta hissa qoʻshib kelayotgan Anvar Obidjon 1980- yilda „Bahromning hikoyalari“ nomli toʻplami chiqqanidan soʻng adabiy jamoatchilikning eʼtiboriga tushdi. Oradan shuncha vaqt oʻtib ham, u oʻzining munosib oʻrnini mustahkam saqlab turibdi, uning koʻp qirrali ijodiga boʻlgan qiziqish tobora ortmoqda. Ibrohim Gʻafurov, Xudoyberdi Toʻxtaboyev, Abdugʻafur Rasulov, Said Ahmad, Safo Matjon, Rahmon Qoʻchqor, Miraziz Aʼzam, Mahmud Sattor, Kavsar Turdiyeva, Tursunboy Adashboyev, Lola Sodiqova-Zvonaryova, Rahmatulla Barakayev, Hulkar Hamroyeva kabi munaqqid va adiblarimiz bu ijodkorning asarlari toʻgʻrisida bir-biridan koʻtarinki maqolalar yozishdi. Izlanuvchi olim Zamira Ibrohimovaning „Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar“ nomli kitobida (A. Navoiy nomidagi Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005) adibning nazm va nasrdagi asarlarining nihoyatda oʻziga xosligi, oʻquvchini oʻziga mahliyo eta olish sirlari keng talqin qilib berilgan.

Anvar Obidjon ijodi yuzasidan fikr bildiruvchilarning barchasi doimo bir narsaga, yaʼni uning bolalar adabiyotiga yangicha bir yoʻnalish olib kirganiga alohida urgʻu berib oʻtishadi. Kichkintoylar shoiri Tursunboy Adashboyev bu holni soddagina taʼriflab: „80- yillarga kelib Anvar Obidjon bolalar sheʼriyatidagi ob-havoni bir yoʻla yangiladi“, deb yozgan edi.

Haqiqatan ham, bolalar adabiyotida oʻtgan asrning 80- yillarigacha chop etilgan kitoblardagi sheʼrlarga nazar tashlasak, ularning aksariyat qismi oʻsha mahaldagi tuzumni ulugʻlashga, turmushimizning oʻta farovon, kelajagimizning behad yorqin ekanligiga oʻquvchini ishontirishga qaratilgan „yalangʻoch mafkura“li sheʼrlar, bogʻ, maktab, oromgohlardagi

g'amxo'rliklarni, yosh avlodning dunyoda eng baxtiyorligini aks ettiruvchi quruq ma'lumotlardan nariga o'tolmaydigan asarlardan iborat edi. Ko'r-ko'rona pand-nasihatlar, xalq ertaklari va latifalari asosida yengil-yelpi hazillar to'qish ham avj olgan edi. Bunday asarlarning vazifasi bir xil bo'lib, ular bolalarning ongiga ta'sir o'tkazishga xizmat qilar edi. Shunday sharoit mavjud bo'lgan, bolalarni „Imperiya mafkurasi“ chizib bergan chiziqdan chiqarmay tarbiyalash qonunga aylanib qolgan muhitda boshqacha yo'lda ijod qilish mumkin emasdek tuyular edi. Anvar Obidjon shu chiziqdan yorib o'tishni udalashga urina boshladi.

Anvar Obidjonga xos kashfiyotning siri shundaki, shoir bolalarning ongidan ko'ra ko'proq ko'ngliga ta'sir o'tkazish yo'lidan bordi. Binobarin, ko'ngilga qattiq o'rnashmagan narsa ongda uzoq vaqt saqlanishi, saqlanganda ham faol harakatga sabab bo'lishi qiyin.

Tahlil qilib ko'rish uchun „Bahromning hikoyalari“ kitobidagi „Bezori“ degan she'rni olaylik:

Qarg'a kirdi
Kinoga,
O'xshab
Buratinoga.
Hamma joylar
Edi band,
Borib dedi
Nopisand:
— Menga qara,
Vey, Laylak,
Yeganmisan
Hech kaltak?
Qani,
Tur-chi o'rningdan.
He, o'rgildim
Burningdan!

„Eski maktab“da suyagi qotgan shoir bezorilikni qoralamoqchi bo'lsa, kuchim ko'p deb boshqalarga ozor yetkazaverma, hammaga xunuk ko'rinib, oxiri nazardan qolasan, sen bilan hech kim o'rtoq bo'lmay qo'yadi, deganga o'xshash mazmunda she'r bitishi tabiiy hol edi. Bu bilan u o'quvchining ongiga ta'sir qilmoqchi bo'ladi. „Bezori“da esa, Anvar Obidjon she'rxonning ko'ngliga yo'l izladi va o'quvchiga quv-

noq kayfiyat bag'ishlovchi qiziq holat, kulgili obraz yaratish orqali bunga muvaffaq bo'la oldi. Dilozor bezorining ko'pchilik uncha xushlamaydigan, isqirt joylarda ivirsib yuruvchi qarg'a qiyofasida berilganining o'zi jajji kitobxonning ko'nglida unga nisbatan ijirg'anish hissini uyg'otadi va bolaning g'ashiga tegishi mumkin bo'lgan quruq nasihatlarni aytishga hojat qolmaydi.

„Bahromning hikoyalari“dagi „Parvarda“ degan boshqa bir she'rda esa yosh Bo'richa onasi quyon go'shtini, otasi kiyik go'shtini uning tug'ilgan kuniga sovg'a qilishmoqchi bo'lsa-da, bunga ko'nmay, hali o'zi totib ko'rmagan, juda shirinligini birovlardan eshitib bilgan parvarda olib berishlarini talab qilishga tushadi. Ota-onasi kuyunib, parvarda faqat shaharda sotilishini, u yoqqa borish xatarli ekanini tushuntirishga urinishadi. Ammo, Bo'richa bu gaplarga quloq solmay, jonini xatarga qo'yib bo'lsa ham, parvardani yeb ko'rish ishtiyoqida yonganicha shaharga qochib ketadi. Shaharga borganidayoq uni tutib olishib, ajoyibxonadagi qafasga tiqib qo'yishadi, hamma-ga tomosha bo'lib, endi parvardani o'ylamay, o'zi tug'ilgan adirni sog'ina-sog'ina kun ko'ra boshlaydi. Oradan bir necha yil o'tgach, taqdirga ko'nikib, yuvoshgina bo'lib qolgan Bo'richaga aynan u tug'ilgan kunda bir qizcha parvarda tashlab o'tadi. Endi unga parvarda kerakmikan, degan savol tug'iladi o'quvchida.

O'sha davrda bolalar adabiyotida hukm surib turgan muhitni hisobga olganda, bu singari she'rlarni yozish o'ziga xos bir o'jarlik, hatto shakkoklik sanalardi. Chunki u davrlarda qishloqlardagiga qaraganda shaharlardagi hayot darajasi bir necha o'n baravar yuqori bo'lib, u yerdagi maoshi ko'p zavod-fabrikalarga boshqa respublikalardan kelgan ishchilarni joylashtirishar, mahalliy aholini qishloqda ushlab turish uchun ko'pchiligiga hatto pasport ham berilmas, ulardan birovi shaharga borib kelsa, falon g'aroyibotlarni ko'rdim, deb u yoqdagi turmushning shirinligini maqtashga tushar, barchaning havasi kelar edi. Shoir „Parvarda“ she'rida, bir tomondan, qishloqdan narini bilmay kun kechirayotganlarga achinsa, ikkinchi tomondan, shaharning o'ziga xos hayot tarzini yaxshi bilmay turib borganlarning hammasiga ham „shirin“ luqma nasib etavermasligini sha'ma qiladi. Bu she'r real hayot haqida edi, faqat bolalarni emas, katta yoshdagilarni ham

o‘ylantirib qo‘yadigan kuchga ega edi. Zamonaga esa, saviyasi qay darajada yuqori bo‘lmasin, bunga o‘xshagan she‘rlar kerak emasdi, bolalarimizning ko‘nglini cho‘ktiradigan, pessimistik (tushkunlik) ruhdagi narsalar bizga yot, biz turmushimizdagi qahramonliklarni, kishilarimizdagi yaxshi xislatlarni targ‘ib etishimiz zarur, degan g‘oya hukmron edi.

Sharoit shunday ekaniga qaramasdan, Anvar Obidjon bari bir o‘z uslubiga sodiq qolib, o‘zi tanlagan yo‘lda turib, tinimsiz ijod qilaverdi. Hali qishloqda yashab turgan vaqtlarida, asosan, o‘tgan asrning 70-yillari o‘rtalaridan boshlab yaratgan turkum-turkum she‘rlari avvaliga matbuotda bitta-ikkita bo‘lib ko‘rinib turdi. Shoir 80-yillar boshida Toshkentga ko‘chib kelgach, she‘rlariga endi matbuotdan kengroq o‘rin berib borildi, bolalar adabiyotini nazorat qilib turuvchi ko‘zlar ham uning uslubiga asta-asta ko‘nika borib, yangidan yangi kitoblari nashr etildi.

Shoir poytaxtga kelib ish boshlaganida yoshi o‘ttiz beshdan o‘tib qolgani bois, tanilishga kechikkanga o‘xshab tuyulardi. Lekin oradan ikki-uch yil o‘tmayoq keng adabiy jamoatchilikning e‘tiborini tortdi, tez nom qozondi. Uning „Siz eshitmagan qo‘shiqlar“, „Dalalardan bolalarga“, „G‘alati maktublar“, „Botirvoyning kundaligi“, „Kulchalar“ kabi turkumlarga jamlangan hamda turli buyumlar, jonzotlar, o‘simliklar olamini yosh kitobxonga sirdosh etib, ularda tabiatga mehr uyg‘otuvchi, ohang va uslub jihatdan juda o‘ziga xos, ham kulgi, ham falsafaga boy she‘rlari o‘zbek bolalar she‘riyatida yangi bir oqimni shakllantira bordi. „Bulbulning cho‘pchaklari“ turkumi esa, garchi muallif ularni shaklan g‘azal holati deb baholagan bo‘lsa-da, bolalar adabiyotiga g‘azal janrini olib kirdi.

Professor Abdug‘afur Rasulov „Ijodiy o‘zlik sari yo‘l“ maqolasida („Sharq yulduzi“, 2-son, 2008) shunday deydi: „Anvar Obidjon bolalar uchun nimaiki yozmasin, go‘zallikni, kuyni, shakl va mundarija mutanosibligini nazarda tutadi. Bulbul qo‘shiqlari turkumida hamma narsa go‘zal, mukammal. Ohangga mos so‘zlarni tanlaydi, qahramonlarning fazilatlarini topib-topib, o‘rniga qo‘yib-qo‘yib tasvirlaydi:

Musichalar yuvosh-u
Chumolilar tirishqoq.

Suvaraklar bebosh-u
Kuchukchalar urishqoq.
Xo'tiklar zo'r yallachi,
Qo'y, Sigirlar dalachi,
Sho'x Qo'chqorlar kallachi,
Takalar ham suzishqoq.

Shoir „Juda qiziq voqea“ kitobidagi izohda, qat'iy bir ohangga rioya qilaman deb, so'zlarning bolalar uchun oson tushuniladigan tizimda ravon bo'lishiga putur yetkazmaslik maqsadida aruz qoidalariga ataylab to'liq rioya qilmaganini ta'kidlasa-da, „g'azal shaklidagi“ she'rlar baribir tekis va jarangdor chiqqan. Shoir bu bilan o'z zamonasi bolalarining aruzdan butunlay begonalashib ketmasligini ta'minlashdagi oliyanob istagiga erishgan.

Anvar Obidjonning she'riy turkumlari haqida so'zlaganda bir narsani qayd etib o'tish lozim bo'ladi. Ba'zi qalamkashlar turli yillarda bitilgan she'rlarining mazmuni yaqinroqlarini jamlab, keyinchalik turkumga aylantirishadi. Anvar Obidjon esa, avval o'ziga xos mazmunga ega bo'lgan turkumni kashf etib, keyin shu yo'nalishda she'rlar yaratgan. Buni qaysi bir turkumga razm solmang, undagi she'rlarning shakli, hajmi, vazni deyarli bir xil ekanligidan sezish mumkin.

„Siz eshitmagan qo'shiqlar“ turkumi ko'pchilik o'quvchilar uchun eng sevimlisi bo'lsa, ajab emas. Bolalar adabiyotining keyingi avlodi vakillaridan bir qanchasi shu turkumga taqlid qilib, talay she'rlar yozgani bundan dalolatdir.

„Siz eshitmagan qo'shiqlar“da har bir jonivor, har bir buyum barchamizga tanish bo'lgan o'z ovozi kuylab, biz hali eshitmagan gaplarini aytishadi. Masalan, „Hakka qo'shig'i“ni tinglaylik:

Qornim ochsa bo'g'ilmayman,
Shaq-shaq-shaq.
U-bu narsa o'g'irayman,
Shaq-shaq-shaq.
Nafsimni hech tiyolmayman,
Shaq-shaq-shaq.
Qo'lga tushsam, uyalmayman,
Shaq-shaq-shaq.

Hakka uchragan narsani olib qochib, iniga to'plab yuradigan o'g'ri qush ekanini yaxshi bilgan bolalar bu quvnoq

she'rdagi so'zlarni rostdan ham Hakka aytayotganiga aslo shubha qilishmaydi. „Qo'lga tushsam, uyalmayman“ jumlasida esa, Hakka fe'li yulg'ich odamlar shu darajada surbetki, ular hatto qo'lga tushgan taqdirda ham boshqalardan uyalish tuyg'usidan begonadir, degan xulosaga olib keladi.

Hali maktab o'quvchisi bo'lgan Anvar Obidjonning dastlabki she'rlari „G'uncha“ jurnalida bosilishiga sabab bo'lgan shoir Miraziz A'zam „Bolakaylarning minnatsiz xizmatkori“ maqolasida („Hurriyat“, 2007- yil, 4- iyul) dunyo bolalar adabiyoti namoyandalaridan yuzga yaqinining asarlarini o'zbekchaga o'g'irgani, ularni Anvar Obidjon ijodi bilan chog'ishtirib, shunday xulosaga kelganini aytadi: „Qani, o'ylab ko'raylik, Anvar o'sha shoir yoki yozuvchilarning qaysi biridan kam? Rus klassik bolalar shoirlari Korney Chukovskiy va Samuil Marshak, italiyalik Karlo Kollodi va Janni Rodari, amerikalik Doktor Siyuz va Jon Chiardi, nemis bolalar adiblari Erix Kestner va Jeym Kruyustlardan Anvarning kamlik joyi bormi? Yo'q, albatta. Nemis shoiri Bertold Brext „Molingizni ko'rsating“ deydi. Biz jahonga Anvarning „mollari“ni, ya'ni ijod namunalarini ko'rsata olmadik. Yo'qsa, uning nomi ham jahon bo'ylab jaranglagan bo'lardi“.

Anvar Obidjonning ijodi bilan batafsilroq, chuqurroq tanishgan kishi yuqorida aytilgan so'zlarda hech qanday mubolag'a yo'qligini tan olmasligining iloji yo'q. „Kulchalar“ turkumidagi „Obbo, kalamush-ey!“ degan she'rni o'qib ko'raylik:

Kalamushvoy,
Kalamush,
Savoding sal
Chalamish.
Yoz desalar
„Temir“ deb,
Sen yozibsani
„Kemir!“ deb.

Yoki „G'alati maktublar“ turkumidagi „Osmachiroqning Oymomoga yozgan xati“ga nazar tashlaylik:

To'lishibsiz, Oymomo,
Kirib olib darmonga.
Shisham sindi...
Buguncha —
Chiqib turing osmonga.

Men ham yordam qilarman
Nochor qolgan chog'ingiz.
Omon bo'ling
Baxtimga,
Tugamasin yog'ingiz.

Ketmon traktorni o'ziga qiyoslagandek, kerosinda yoqiladigan osmachiroq ham oymomoni o'ziga taqqoslab, yog'i bevaqt tugab qolmay, doimo charaqlab turaverishini tilaydi. Bularga o'xshash she'rlarni yozish uchun nechog'li yuksak iste'dod kerakligini, bunday pishiq, tagdor, mag'zi to'q, aksariyati sof milliy tuyg'ularga yo'g'rilgan she'rlar boshqa tillarga tarjima qilinsa, qanday baho olishligi, bu hol millatimizga qanchalar g'urur bag'ishlashi mumkinligini sharhlab o'tirish ortiqcha.

Anvar Obidjonning she'riy dostonlari ham talaygina. „Odil Burgutshoh va „Zamburug““ laqabli josus haqida ertak“da agar yurt ichidagi odamlar ahil bo'lib, hushyor bo'lib yashamasa, tashqi g'animlar har qanday qudratli va obod o'l-kani ham hiyla-nayranglar bilan kuchsizlantirishi, vayron qilishi mumkinligi to'g'risida so'z boradi. „O'g'irlangan pahlavon haqida ertak“ esa bir qarashda, asosan, bosqinchilikni qoralagandek tuyulsa-da, bunda eng asosiysi millatning tili masalasidir. Dostonda go'dakligida boshqa yurtga o'g'irlab ketilgan bola tengsiz pahlavon bo'lib ulg'aygach, bosqinchilarga qo'shilib, o'z xalqiga qarshi jang qilgani, hatto o'z onasi bilan olishib, onaning tilini tushunmagani bois, halok bo'lishiga sal qolgani hikoya qilinadi. Necha yillar yig'lab-yig'lab, sog'inib yurgan farzandini bilmay o'ldirib qo'yishdek fojidan bolaning yelkasidagi tanish tamg'a tufayligina saqlanib qolgan ona falakka shunday iltijo qiladi:

— Hech bandani,
Ey, Tangrim,
Judo qilma elidan.
Farzandlarni onadan
Hamda ona tilidan!

Bu doston 1986- yilda chiqqan „Masxaraboz bola“ nomli kitobda, o'zbek tili davlat tili bo'lmagani uchun rasmiy doiralarda nufuzini tamoman yo'qotib, turli tahqirlashlarga uchrab turgan bir zamonda e'lon qilinganini nazarda tutsak, bu chinakam jasorat edi. Bunday asarlar rasmiy doiradagilarning

qattiq jig'iga tegishi tabiiy hol edi. Anvar Obidjon asarlari o'quvchilar orasida mashhur bo'lishiga qaramay, muallif Mustaqillikdan ilgari unvon, nishon u yoqda tursin, hatto biron-bir oddiy adabiy mukofot bilan ham taqdirlanmaganing boisi balki shundadir.

Anvar Obidjon ijodi haqida yozgan munaqqidlarning bir qanchasi uning o'ta kurashuvchanligi, qaramlikdan qutulishga, erkinlikka intilishga da'vat mavzusini bolalar adabiyotiga dangal olib kirganini alohida ta'kidlab kelishadi. Garchi Anvar Obidjonning o'zi, istibdodga nafrat mavzusini „O'ychan ko'zlar egasi“, „Bizda“ singari she'rlari bilan Miraziz A'zam 60-yillardayoq bolalar adabiyotiga olib kirgan, deya yuqoridagi fikrlarini inkor etishga urinsa-da, bu masalaga xolislik va adolat bilan yondashib aytish joizki, munaqqidlar baribir haq. Qaramlik bois millatimiz boshiga tushgan ko'rgiliklarni bolalar adiblaridan ba'zilari ilgari ham onda-sonda sha'ma qilib o'tishgan, Anvar Obidjon esa bu mavzuga keng ko'lamda yondashdi, talay she'rlarida, dostonlarida, hikoyalarida, ayniqsa, „Alamazon va uning piyodalari“, „Dahshatli Meshpolvon“ qissalarida, „Qo'ng'iroqli yolg'onchi“ pyesasida bosqinchilikni o'z nomi bilan atab, o'z millati bolalarini kishanlardan xalos bo'lishga tinmay da'vat etadi, muntazam ravishda kurashadi.

Professor Safo Matchonov olimi Zamira Ibrohimova bilan hamkorlikda yozgan „Ezgulikni esh qilib“ nomli maqolada („O'zbekiston adabiyoti va san'ati“, 2- noyabr, 2007) ham shoirning yosh avlodni erk uchun kurashga chaqirishdagi xizmatlariga juda o'rinli baho bergan: „Anvar Obidjon „Alamazon va uning piyodalari“ qissasida, „Dahshatli Meshpolvon“ dostonida hamda she'riy ertaklarida Vatan ozodligi uchun kurash masalasini tarixiy mavzuga uyg'un tarzda ko'tarib chiqdi. „Alamazon va uning piyodalari“dagi voqealar afsonaviy shahar Yulduzistonda bo'lib o'tsa, „Dahshatli Meshpolvon“dagi voqealar turli qishloqlarda, mustabid shoh taxti joylashgan „Qahratoniya“da ro'y beradi. Shunisi e'tiborga sazovorki, har ikki asarda ham xudbinlik, manmanlik, laganbardorlik va mansabparastlik avj olgan makon oxir-oqibat tanazzulga yuz tutishi mumkinligi aytilgan. Asarning ichki mazmun-mohiyatidan unda sobiq sho'rolar jamiyati nazarda tutilgani ochiq-oydin sezilib turadi“.

Bu yerda „ochiq-oydin“ soʻziga alohida eʼtibor bermoq zarur. Anvar Obidjon oʻz asarlarida bosqinchilarning kirdikorlari, qaram millatning xoʻrliliklarini shunchaki shaʼma bilan emas, oʻsha davr, oʻsha tuzumni oshkora parodiya shaklida tasvirlab bergan, zoʻravonlarning kuni bitishi muqarrarligini jurʼat bilan bayon etgan.

Anvar Obidjondagi kurashuvchanlik hissi Toshkentga kelgach, turli adabiy davralarda, ilgʻor fikrlovchilar suhbatida pishib yetildi, deb oʻylash toʻgʻri emas. Uning milliy gʻururi qishloqda yashab turgan chogʻlaridayoq shakllanib boʻlganini oʻtgan asrning 70- yillari oxirida „Guliston“ jurnalida bosilgan „Yaylovni sogʻingan qoʻy“ sarlavhali sheʼridan bilib olsa boʻladi:

— Ishlar qalay, —
Desam, Qoʻy
Javob berdi
Surib oʻy:
— Kamchilik yoʻq
Oziqdan.
Bezor boʻldim
Qoziqdan.

Yoki „Kumush uy“ degan sheʼrni oʻqib koʻraylik:

Ipak qurti
Uy qurdi.
Sof kumushdan
Gʻisht urdi.
Qurib boʻlib
Qarasa,
Yoʻqmish
Eshik-deraza.

Bolalar adabiyotining taniqli munaqqidi Rahmatulla Barakayev „Jonajonim, sheʼriyat“ kitobida (Toshkent, Choʻlpon nashriyoti, 1997) bu ikki sheʼrga munosabat bildirib, shunday yozadi: „Aslida „Kumush uy“ning oʻzi ham Vatan ramzi. Zero, ipak qurti qurgan eshigi-derazasi yoʻq kumush uy aslida xalqimizni yetmish yil tentiratgan kelajagi qorongʻu, xayoliy sotsialistik tuzum timsoli, „Yaylovni sogʻingan qoʻy“ esa istibdod zanjirlari ostida ezilgan, qorni toʻq boʻlsa-da, boshi egiklar timsoli“.

Ha, agarda yurtning birovlarning oyog‘i ostida toptalib turgan bo‘lsa, hatto to‘qchilik ham tatimydi. Qanday holatda bo‘lmasin, o‘z-o‘zingning erkin mamlakating bo‘lganiga nima yetsin?! Anvar Obidjon bu falsafani „Vatan“ she‘rida shunday sharhlaydi:

— Senga bitta savol bor,
Menga quloq sol, hoy, qush.
Vayronada yashaysan,
Noming esa naq Boyqush.
Ayt-chi, nahot sen boysan?
— Asl boylik neligin
Tushunmaysan, chamasi.
Bu vayrona bo‘lsa ham,
O‘zimmniki hammasi.
Shuning uchun men boyman!

Anvar Obidjonning o‘zbek bolalar adabiyotida faol ijod qila boshlaganiga chorak asrdan oshdi. Bu orada bolalar uchun yozuvchi adiblarning ko‘plab yangi avlodi paydo bo‘ldi. Ammo bir narsani xolisona aytib o‘tish o‘rinliki, bu davrda bolalar adabiyotiga Anvar Obidjonchalik shov-shuv bilan kirib kelib, tezdayoq tilga tushganlarni eslash qiyin. Ba‘zi adiblarni uzoq yillar barakali mehnat qilgani yoki ko‘plab shogirdlar yetishtirgani uchun ham, xalqimizga xos bag‘rikenglik bilan ularni maktab yaratgan ustoz deb ataymiz. Biroq Anvar Obidjonga kelsak, u o‘zining o‘xshashi yo‘q ovozi, yangicha uslubi bilan chindan ham o‘ziga xos maktab yaratdi. Bu maktab izdoshlarining safi kengayib, ular o‘zbek bolalar adabiyotini tobora yuqori pog‘onaga ko‘tarishga munosib hissa qo‘shib kelishmoqda.

Anvar Obidjon nihoyatda serqirra ijodkor: nazmda, nasrda, dramaturgiyada birdek ijod qiladi. Publitsistika va adabiyotshunoslikda ham o‘z o‘rniga ega. Kattalar uchun ham turli janrlarda asarlar yaratgan. Ayniqsa, Gulmat Shoshiy tilidan yozgan g‘azallari, oddiy kishilarning tiliga yaqinligi bilan ajralib turuvchi o‘ta quvnoq va tagdor hajviyalari, „Oltiariq hangomalari“ turkumi tillarga tushgan. Munaqqidlarimiz hajvchilikda uni Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G‘afur G‘ulom, Said Ahmad an‘analarining davomchisi sifatida baholashadi. Shundan kelib chiqib aytilsa, munaqqidlar Anvar Obidjon ijodi haqida talay maqolalar yozganiga qaramay,

uning asarlari har bir janr bo'yicha yanada chuqur tadqiqotlarini kutmoqda.

Bolalarning sevimli yozuvchisi, asarlari jahondagi o'nlab xalqlar tiliga tarjima qilingan dovruqli adib Xudoyberdi To'xtaboyevning so'zlari Anvar Obidjon har tomonlama keng o'rganilishga arziydigan ijodkor ekanini tasdiqlaydi. „Polosonlik Anvar Obidjon“ nomli maqolada („Xalq so'zi“, 2006- yil 20-may) X. To'xtaboyev shunday yozadi: „Mark Tven, aka-uka Grimmlar, Sharl Perro, Janni Rodari singari jahonshumul yozuvchilarni o'qiganda... ularning o'ziga xosligi, adabiyotga hech kim aytolmagan gaplarini aytib kirib kelganligini o'ylab, „Yo, Xudo, bizga ham ana shunday yozuvchilardan bersang edi“, deb ich-ichimdan orzu qilgan paytlarim ham ko'p bo'lgan. Ana shunday ijodkorni Alloh bizga polosonlik Anvar Obidjon qiyofasida berganga o'xshaydi“.

Yetuk ustozlarning mehrini qozongan Anvar Obidjon yurtimiz mustaqillikka erishgach, nihoyat o'zining munosib bahosini oldi. U 1987- yilda hukumatimiz tomonidan „Shuhrat“ medali bilan taqdirlandi, 1988- yilda O'zbekiston xalq shoiri unvoniga sazovor bo'ldi.

Anvar Obidjon 1947- yilning 8- yanvarida Farg'ona viloyatining Oltiariq tumanidagi Poloson qishlog'ida tug'ildi. O'rta maktabdan so'ng Samarqand moliya texnikumini bitirib, harbiy xizmatda bo'ldi. Harbiydan 1969- yilda qaytib, jamoa xo'jaligida tabelchi, klub mudiri bo'lib ishladi. Keyinroq tuman gazetasiga o'tib, Toshkent milliy universitetining jurnalistika fakultetini sirdan tamomladi. 1981- yilda Toshkentga ko'chib kelib, „Yosh gvardiya“ (hozirgi „Kamalak“), Cho'lpon nomidagi nashriyotlarda, „Yosh kuch“, „Mushtum“ jurnallarida, O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasida faoliyat ko'rsatdi.

Hozirgacha Anvar Obidjonning „Ona Yer“ (1974), „Bahromning hikoyalari“ (1980), „Ey, yorug' dunyo“ (1983), „Olovjon va uning do'stlari“ (1983), „Аламазон и его пехота“ (1984), „Ketmagil“ (1985), „Bezgakshamol“ (1985), „Masxaraboz bola“ (1986), „Akang qarag'ay Gulmat“ (1987), „Juda qiziq voqea“ (1987), „Oltin yurakli Avtobola“ (1988), „Dahshatli meshpolvon“ (1989), „Yerliklar“ (1990), „Грозный Мешпалван“ (1991), „Alamazon va Gulmat hango-masi“ (1992), „Ajoyibxona“ (1993), „Meshpolvonning jang-

lari“ (1994), „Alisher ila Husayn yoki uch dona va o‘g‘ri“ (1996), „Alamazon va Gulmat“ (1998), „Oltiariq hangomalari“ (1999), „Bulbulning cho‘pchaklari“ (2001), „Odobli bo‘lish osonmi?“ (2001), „Bezgakshamol — 2“ (2003), „O‘q o‘tmas bolakay“ (2005), „O‘g‘irlangan pahlavon“ (2006), „Tanlangan she‘rlar“ (2006), „Bahromning hikoyasi“ (2007), „Soliq nima?“ (2008), „Meshpolvon“ (2009) kabi kitoblari nashr etilgan.

Shuningdek, Anvar Obidjonning bolalarga atalgan „Qo‘ng‘iroqli yolg‘onchi“ nomli birinchi pyesasi 1983- yilda respublika yosh tomoshabinlar teatrida sahnalashtirilgan. Keyinchalik mazkur teatrd va Farg‘ona, Guliston, Qarshi, Qo‘qon teatrlarida uning „Pahlavonning o‘g‘irlanishi“, „Topsang, hay-hay“, „To‘tiqul“, „Самозванец“, „Qorinbotir“, „Alamazon“, „Navro‘z va Boychechak“ kabi pyesalari namoyish etildi. „O‘zbekfilm“ kinostudiyasida uning ssenariylari asosida „Tilsimoy-g‘aroyib qizaloq“, „Dahshatli Meshpolvon“ kinolari suratga olingan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Bolalarga bag‘ishlangan she‘rlari?
3. Anvar Obidjon — dramaturg?

RUSTAM NAZAR¹

(1949 — 2011)

Bolalar ijodkorlaridan biri Rustam Nazar 1949- yilda Xorazm viloyatining Hazorasp tumanida tugʻilgan. Respublika rus tili va adabiyoti institutini tugatgach, maktabda oʻqituvchilik qilgan. Keyinchalik turli gazeta tahririyatlarida ishlagan.

„Men turli adabiy janrlarda kuchimni sinab koʻrdim, lekin oʻzimni aynan bolalar adabiyotida kashf etdim, — deb yozgan edi shoir. — Bolalar uchun sheʼr mashq qila boshlaganimda yoshim oʻttizdan oshgandi... Ammo oʻsha davrda bolalar adabiyotining, xususan, sheʼriyatining badiiy saviyasi yuqori emasdi. Bunga shoʻro mafkurasining ham taʼsiri bor edi, albatta. Bolalar adabiyoti deganda, asosan:

Oq paxta, oppoq paxta,
Biz senga inoq paxta! —

kabi deklamatsiya ruhidagi quruq sheʼrlar tushunilardi. Faqat 70—80- yillarda Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboyev, Abdusaid Koʻchimov, Miraziz Aʼzam, Hamza Imonberdiyev, Kavsar Turdiyeva kabi shoirlar magʻzi toʻq, fikrlovchi sheʼriyat namunalarini yaratib, bolalar adabiyoti oqimini yangi oʻzanga burishdi“. Rustam Nazarning oʻzi ham shu oʻzanda oqdi, suzdi, quloch otdi. Faol izlandi, intildi, kashf etdi. Aytish mumkinki, shoirning deyarli har bir sheʼri oxorli, yangi topilmadek. Misollarga murojaat qilaylik.

„Sumalakjon, sumalak“ deb berilib, ich-ichidan suyunib, kun boʻyi qoʻshiq aytib yurgan qizchanning onasi qishloqdan sumalak olib keladi. Akalari uni talashib, paqqos yeb qoyishadi. Qizcha esa, bundan hayron boʻlib qoladi:

¹ Boʻlim bolalar shoiri T. Adashboyev bilan hamkorlikda yozilgan.

Qizcha xomush, jim edi,
Bilmasdi ne deyishni.
Istamasdi qo‘shiqqa,
Non botirib yeyishni!..

She‘rdagi kutilmagan xulosa kishini yoqimli seskantirib, beixtiyor xushyor torttiradi. Yosh qizchanning soddaligi zami-ridagi beozorlik, beg‘uborlik va ulug‘likdan qattiq mutaassib bo‘ladi kitobxon. Shunda:

Bolalar pokligi bilan ulug‘dir,
Soddaligi bilan kattadir bizdan, —

degan shoir M. Kenjabekning iqroriga so‘zsiz qo‘shilamiz.

Sevimli „qo‘shiqqa non botirib yeyishni“ istamagan qizcha kattalarga ibrat bo‘lgulik emasmi? She‘rdagi favqulodda kutilmagan poetik fikr-xulosa — ezgu va muqaddas tuyg‘ularni, tushunchalarni ulug‘lash, qadrlash lozimligi haqida hukmdек jaranglaydi.

V. Belinskiy „... bolalar uchun kitob yozish kerak, biroq shunday yaxshi va foydali asarlar yozmoq zarurki, ular kattalarni faqat bolalarga atalganligi tufayligina emas, balki chinakam badiiy asar sifatida hammaga mo‘ljallanganligi bilan qiziqтира olsun,“ degan edi.

Xuddi shuni e‘tirof etgandek, Rustam Nazar o‘zi haqida: „Men bolalar she‘riyatini jiddiylashtirishga, unga kattalar adabiyotiga xos unsurlarni olib kirishga harakat qildim“, deb yozadi. Chindan, u yaratgan she‘rlarning lirik qahramonlari muayyan bir voqelik, narsa-hodisalarni sinchkovlik bilan kuzatib, jiddiy fikr-mulohaza yuritadigan aqlli, mustaqil fikrli bolalardir:

Qora nima, oq nima.
Fahmiga tez yetaman.
Boqib rangin olamga,
Sirlarin kashf etaman, —

deydi „Dunyo va men“ she‘ri qahramoni. Bu lirik qahramon rangin olamning turfa sir-sinoatlarini o‘z aql-u shuuri bilan anglab, his etib, o‘ziga xos fikr-xulosalarni o‘rtaga tashlaydiki, u yosh kitobxonni ham, kattalarni ham birdek o‘yga toldiradi.

Shoir „Rangli favvora“da ko‘zbo‘yamachi, yuzi yaltirog‘-u ichi qaltiroq kimsalarning asl qiyofasini ko‘radi.

Turfa chiroqlar yog‘dusida kamalakday tovlanib, o‘zini ko‘z-ko‘z qilgan favvora chiroqlar o‘chgach, asl holiga qaytadi. Bu holni kuzatgan lirik qahramon o‘z munosabatini shunday bildiradi:

Soxtalikdan naf yo‘q-da,
Xatosini anglarmi?
Ko‘z-ko‘z aylash lozimdir
O‘zingda bor ranglarni!..

„Boqib rangin olamga, sirlarin kashf etaman“ degan lirik qahramon „Rangli favvora“da shu taxlit oq-qorani ajratadi.

Daraxtni ham, hayvonni ham odam deb ataydigan Dersu Uzala haqidagi filmni ko‘rib esa, bu holdan hayron bo‘ladi:

Nega ba‘zi odamlar
Yomonlikni ko‘zlashar —
Bir-birini to‘nka deb,
Kalamush, deb so‘zlashar?!

Har bir jonzotga odam deb qaraydigan („Odam kabi gaplashar, hatto yo‘lbars bilan u“) film qahramoni va hayotda odam bo‘la turib, bir-birini „to‘nka“, „kalamush“ deb ataydigan kimsalarni qiyoslab, lirik qahramon chuqur o‘yga toladi. Uning savoli zamirida yomonlik, qabihlik kabi illatlardan qochish, bir-biriga mehr, izzat ko‘rsatish orzusi bor.

„Olis urush yillari“dan „unsiz hikoya“ so‘ylayotgan mangu olov yoniga bir chol gul qo‘yadi, „og‘riq kirib taniga“. Bu hol, bu og‘riq sababi ma‘lum — olis xotiralar qiynog‘i bu. Shu payt „tantiq bir o‘smir“ ham „chopib keldi shoshilib“. Uni ham shoshilmay kuzatib:

Yodgorlikka boqmadi,
Nigohida yo‘q ma‘ni.
... Kun sovuq-da, kelibdi
Sal isinib olgani! —

deydi lirik qahramon va tantiq o‘smirning sovqotgan (aslida sovuq, hissiz) qiyofasini („Nigohida yo‘q ma‘ni“) chizar ekan, o‘z munosabatini kesatish ohangida bildiradi. She‘rdagi chol va o‘smir qiyofasi faqat ikki avlod emas, ayni paytda, ikki xil olam kishilari sifatida gavdalanadi: ezgulik, tinchlik uchun kurashgan fidoyi (chol) va faqat o‘z tinchini, rohatini o‘ylaydigan xudbin (o‘smir) kimsalar.

Bunday xudbinlar erta bir kun ulg'aygach ham el-yurt uchun biror-bir naf keltirishni aslo o'ylamaydi. „Chig'anoq“ she'ring lirik qahramoni shundaylardan nihoyatda dildada. Chig'anoqqa „quloq tutsangiz, xuddi dengiz shovullar“. Go'yo shu mitti xilqat ardoqlab „Dengiz — asl ma'vosin, Charchamas hech, bezmas hech kuylashdan yurt navosin“. Lirik qahramon shu kichik chig'anoqdan katta ma'no tuyadi: u o'z yurtiga sadoqatli, ayriliqda ham Vatan yodi bilan yashovchi yurtparvar fidoyi kabi.

Lirik qahramon fikrlashda davom etadi:

Odamlar-chi? Ba'zilar
Subutsiz va ayyordir.
Gaplarida yurt uchun,
O'lmoqlikka tayyordir.
Lekin quloq tutsangiz
Qalblariga mabodo,
Eshitilar baralla,
Ko'p g'alati bir sado, —

kabi satrlarda tili boshqa-yu dili boshqa odamlarning qiyofasini tasvirlar ekan, ularning aslida chig'anoqdan ham maydalashib ketganidan afsus chekadi, achinadi:

Uy-joy, ro'zg'or g'amida
So'nar dillar hovuri —
Ichlarida g'uvullar
Bozor g'ala-g'ovuri.

Chig'anoqdan dengiz shovullashi eshitilsa, ba'zilarning ichida „bozor g'ala-g'ovuri“ „g'uvullar“. Bu ikki so'z — ulkan dengizga xos o'ktam ovoz (shovullash) va bozor „g'ala-g'ovuri“ning g'uvullashi ichki olami ikki xil bo'lgan kishilar ma'naviy holatini tasvirlaydi. Ichki olami g'arib, faqat tirikchilik g'amidagi „bozorbop“ kimsalarning siri ochilib, fosh etiladi.

Hatto chig'anoqchalik bo'lolmagan ba'zi kimsalarning ayanchli holati — tasviri bu. Umuman, Rustam Nazar she'rlarida, ko'pincha, hayotni yanada mukammal va go'zal, insonni barkamol va ulug'vor ko'rish orzusi barq urib turadi. Buning uchun inson tinimsiz sa'y-harakat qilmog'i, yuksalmog'i, vaqt va umrning qadriga yetmog'i kerak! Toshbaqa kabi imillash mumkin emas.

Toshbaqa manzili olis bo'lsa ham shoshilishiga hojat yo'q, chunki u 400 yil yashaydi, ammo:

Lekin sen-chi, bolakay,
Nega beg'am yotibsan,
Hamma ishing chala-yu,
Puch o'ylarga botibsan?! —

deb tanbeh beradi, kuyunadi. „Toshbaqa“ she'ri lirik qahramonining da'vati va talabi qat'iy:

Qadrla har fursatni,
Chaman yarat, qur qasr.
Imillagan har jonzot
Yashamaydi to'rt asr!

Har lahzaning g'animatligi „O'lchovli vaqt“ she'ri lirik qahramoni tilidan ham obrazli, ta'sirchan tarzda ta'kidlanadi. Yugurishda atigi bir daqiqa kechikkani bois g'olib bo'lolmagan Sobirning iztirobi tasvirlanar ekan, musobaqa emas, hayotda ham har daqiqaning qadriga yetish kerakligini uqtiradi:

Ko'zingni och, ey jo'ra,
Vaqt o'lchovli, yetsa gal —
Atigi bir daqiqa
Taqdiringni etgay hal!

Vaqtni, umrni ezgu va yaxshi ishlarga sarflashda ibrat bo'lgan, yetmishdan oshsa hamki kun bo'yi og'ir etik kiyib bog'da ishlaydigan otaxonga nevaralar hordiq olib, oyoq uzatib yotishni taklif qilishadi. Shunda:

Buvam kular: „Tirik jon —
Lozim mehnat etmog'i.
O'zi qarib, zaminni
Yashartirib ketmog'i“.

O'zidan yaxshi nom qoldirish ko'p aytilgan. Aslo eskir-mas ezgu aqidaning chol tilidan aytilishi unga o'zgacha bir ruh baxsh etmoqda. Bu she'rda „qarish“ va „yashartirish“ zidligi asosida ma'no yanada ta'sirchan chiqqan. Shu ma'no-fikr, o'git-nasihati agar quruq „Mehnat qilish kerak, yerni yashnatish, gullatish kerak“ tarzida aytilsa, yosh kitobxonning ensasini qotirishi turgan gap edi.

„Dangasa“ she'rida, qalovini topsa qorni yondirish ham mumkin bo'lgani holda, loqaydlikka berilganlar shunday

ayovsiz tanqid qilinadi. Lirik qahramon dangasalarni shunday chimdib-chimdib oladi:

Jon koyitmas dangasa,
Izlash tugul qalovni,
O'chiradi erinib
Yonib turgan olovni!

Rustam Nazar she'rlari, asosan, aniq sujetga ega. Shoirning mahorati shundaki, u muayyan bir voqelik, holat-manzarani yorqin va rangin bo'yoqlarda tasvirlaydi, ular asosida muayyan bir fikr, g'oyani ilgari suradi. Muhimi, hammaga ma'lum narsalar haqida ham mutlaqo yangi bir gap, ohorli fikr ayta oladi. O'z fikrini badiiy jihatdan puxta asoslaydi va ishontiradi. Masalan, kuz „daraxtlarning ra'yiga qaramay“ hammasini sariq rangga bo'yaydi. Faqat archa har doim ko'm-ko'k. Shoir buni shunday izohlaydi:

Jur'at etmas bo'yashga,
Qo'rqar ignalaridan!

G'aroyib she'riy topilma! Hammaga ma'lum narsaning hech kimning xayoliga kelmagan yangicha izohi va badiiy isboti: archaning ignalaridan qo'rqib, kuz uni sarg'aytirishga botinolmaydi.

Yoki „Intizomli tramvay“ she'rini olaylik. Avvalo, tramvay qanday qilib „intizomli“ bo'lsin? Shoir esa buni badiiy asoslaydi:

Yurar doim bir yo'ldan,
Izdan sira chiqmas u.
Avtobusday burnini
Har ko'chaga tiqmas u.

Sodda, ravon va obrazli tasvir o'quvchini rom etadi va shoir so'ziga ishontiradi.

Narsa-hodisalarning o'ziga xos belgisi, shakli yoxud boshqa bir jihatiga asoslanib, ulardan majoziy ma'no-mazmun anglatadiki, bu badiiy topilmalar o'quvchini so'zsiz ishontiradi. Shu badiiy asoslarga suyangan holda, muayyan bir poetik mazmun shakllantirilib, she'r so'ngida ixcham va ta'sirchan fikr-xulosa bayon etiladi. Bu kutilmaganlik va favquloddalik birdan kitobxonni yoqimli larzalantiradi. Shoirning poetik maqsadini o'quvchiga tez va oson singdiradi.

Shoir she'rlari yosh kitobxonlarning fikr darajasi, dunyoqarashi, o'sishiga, mulohaza layoqatining chuqurlashishiga xizmat qiladi. Ularni hayotga ziyrak nigoh va tiyrak aql bilan qarashga, ezgulikni qadrlashga undaydi. Qalblarini, ma'naviy darajalarini yanada yuksaltiradi, ulg'aytiradi. Zero, shoirnig o'zi e'tirof etganidek:

Mashqlarimni sizga tutdim,
Dilingizga borib yetsin.
Bolalarni katta aylab,
Kattalarni bola etsin!

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoir hayoti va ijodi?
2. „Sumalak“ she'rining ma'nosi, tarbiyaviy ahamiyati?
3. „Chig'anoq“ she'ridan kuzatilgan maqsad?

ABDUSAID KO'CHIMOV

(1951- yilda tug'ilgan)

O'tgan asrning 70- yillarida o'zbek bolalar adabiyotiga bir guruh iqtidorli yoshlar kirib kelishdi. Ularning ijodida yarqirab ko'zga tashlanuvchi eng xarakterli hodisa shu ediki, bu yoshlar nasrda ham, nazmda ham bir xilda-mahorat bilan qalam tebratar va ilk asarlaridayoq kichik kitobxonlar qalbini mahliyo etgan edilar.

Abdusaid Ko'chimov ana shunday serjoziba iste'dodlarning biri edi. Bu ijodkorning bolalarga atalgan birinchi ocherklar to'plami — „Kashfiyotchi bolalar“ 1978- yilda chop etilgan bo'lsa-da, uning respublika gazeta va jurnallarida bosilgan she'r va hikoyalari allaqachon bolalar mehrini qozonib ulgurgan edi.

Ilk mashqlarini maktabda — o'quvchilik partasida xabar va maqolalar yozishdan boshlagan Abdusaid Ko'chimovni maktabdoshlari „muxbir bola“ deb atar edilar. Chunki uning lavha va xabarlarini tez-tez gazetalarda chiqib turardi. U a'lo o'qish, jamoat ishlarida faol qatnashish bilan birga, adabiyotni jondildan sevar, „O'zbek xalq ertaklari“, „Alpomish“, „Go'r-o'g'li“, „Tohir va Zuhra“, „Uchar gilam“, „Gulliverning sayohatlari“, „Temur va uning komandasi“, „Shum bola“ singari kitoblarni qo'ldan qo'ymay o'qirdi. Adabiyotga bo'lgan muhabbat uni, o'rta maktabni 1967- yili tamomlaganidan keyin, Toshkentdagi Nizomiy nomidagi pedagogika institutiga yetaklab keldi. U 1968 — 1972- yillarda mazkur institutning o'zbek tili va adabiyoti fakultetida tahsil oldi.

Institutda o'zbek va jahon adabiyoti durdonalari bilan yanada chuqurroq tanishdi. Ulkan adiblar ijodi unga mahorat maktabi vazifasini o'tadi. Bu yozuvchilardan haqqoniy qiyofa yaratish, jonli xarakter chizish, qiziqarli badiiy usullar bilan

bolalarni katta hayot ichiga olib kirish yo'llarini o'rgandi. So'zning sehrli kuchini his qildi. Ehtimol, ushbu hodisalar bo'lajak shoir va adibning tuyg'ulariga yanayam kuchliroq g'ulg'ula solgandir.

Abdusaid Ko'chimovning mehnat faoliyati 1972- yilda „O'qituvchi“ nashriyotida musahhihlikdan boshlandi. Ushbu nashriyotda olti oy ishlaganidan keyin, bolalarning respublika gazetasi „Tong yulduzi“ga adabiy xodim bo'lib ishga o'tdi va 1984- yilgacha ana shu gazetada bo'lim mudiri, mas'ul kotib vazifalarida mehnat qildi. Gazetachilik ishi Abdusaid Ko'chimov qalamini charxlab, adabiy ishga yo'llabgina qolmadi, balki keng hayot ichiga olib kirdi, bolalar dunyosi, ruhiy olami bilan do'stlashtirdi. Hayotiy kuzatishlar yangi mavzu, yangi material berdi. Bu yillar ijodkorning tarjimai holida hayotni o'rganish, anglash, tushunish va adabiyot sirlarini egallash davri bo'lib qoldi, deyish mumkin. Gazetachilik ishi yuzasidan tez-tez safarlarga chiqqan qalamkash respublika shahar va qishloqlarini kezdi, yirik qurilishlarda, maktablarda bo'ldi. O'zining bo'lajak qahramonlari bilan yaqindan tanishdi. Shu tariqa uning asarlarida odobli, a'lochi, mehnatkash, tirishqoq va ayni paytda, o'jar va sho'x bolalarning xilma-xil qiyofalari paydo bo'ldi. Ana shunday asarlardan biri „Mening O'zbekistonim“ dostonidir. Doston bolalar adabiyotidagi tipik usullardan biri — sayohat janrida yozilgan. Dostonda mamlakatda sodir bo'layotgan voqea va hodisalar Bobo bilan Nabiraning xayolan qilgan sayohati vositasida juda qiziqarli hikoya qilinadi. Bu doston 1979- yilda alohida kitob-albom shaklida nashr etildi.

Tinimsiz izlanishlar, hayotdan va ustozlar ijodidan o'qib o'rganishlar Abdusaidga ijodda o'z ovozi, o'z yo'lini topib olishga imkon yaratdi. Shoirning uchinchi kitobi — „Toshburgut“ (1981- yil) Abdusaid Ko'chimovning ma'lum kamolotga yetganiga dalolatnoma bo'ldi, deyish mumkin.

„Toshburgut“ to'plami bilan tanishar ekansiz, shoirning har doim bugungi kichik kitobxonning nafis didiga mos she'r-lar yozishga intilayotganiga guvoh bo'lasiz. Shu bois uning kichikintoylar bilan muloqoti samimiy dildan kechadi.

„Maqtanchoqlar“, „Mish-mishvoy“, „Inoqlar“, „Yolg'onchi-sayohatchi“, „Jazo“, „Suflo“ she'rlarida yuksak yumor bilan birga bolalarda uchraydigan sodda mug'ambirlik, maq-

tanchoqlik, o‘yinqaroqlik ajoyib mahorat bilan tasvirlanadi. „Suflor“ asari ana shu jihatdan e‘tiborli.

She‘r bir sinfdagi oddiy va hayotiy voqea zaminiga qurilgan. Bayram arafasida bolalar sinfdagi pyesa qo‘ymoqchi bo‘ladilar. Rollar taqsimlanadi. Birov ot, birov chol, yana birov quyun. Barcha rollar taqsimlab bo‘lingach, o‘qituvchi:

Sahnada o‘z so‘zidan
Adashgudek bo‘lsa kim,
Unga parda ortidan
Xolis yordam beruvchi,
Bilmay qolgan so‘zini
Sekin aytib turuvchi,
Suflor kerak, —

deb qoladi. Muallimning gapini eshitgan bolalar yoppasiga Hakim degan bolaga qaraydilar.

Negaki, oldingi partada o‘tiradigan Hakimjon doskaga chiqib, adashib qolganlarga doimo beminnat yordam ko‘rsatar, pichirlab adashganlarga aytib turar edi...

Bu she‘rdagi hajviy yumoristik xislat xuddi malham singari shifobaxsh kuchga ega bo‘lib, „Mish-mishvoy“da yana ham bo‘rtibroq namoyon bo‘ladi. Shoir bu asarida har xil yolg‘on mish-mishlarga ishonish xunuk oqibatlariga olib kelishi muqarrarligini sodda misralarda, aniq misollar vositasida ta‘sirli va ishonchli ifodalaydi.

Mish-mishvoy o‘zi
Tug‘ilar qayda?
Hurmat va ishonch
Yo‘qolgan joyda.

Ko‘zga ko‘rinmas Mish-mishvoyning g‘iybatlariga laqqa tushib, bir-birlari bilan yoqalashishgacha borgan bitta sinfdagi bolalar oxiri ana shunday xulosaga kelishadi. Ishonch, sadoqat bilan yashash hayotning asosiy mazmuni bo‘lmog‘i zarurligi bu she‘rda badiiy ifodalanadi.

Kitobxonni ham kuldirish, ham o‘ylatish har kimning ham qo‘lidan kelavermaydi. Buning uchun iste‘doddan tashqari tabiiy mahorat ham bo‘lishi lozim. Abdusaid Ko‘chimov she‘rlarida quvnoq yumor, nafis misralar ko‘p. Shoirning qahramonlari hazil-mutoyibani sevuvchi, sho‘x bolalardir. Mana ulardan biri:

- „Qag“ etmasam qish kelmaydi, — deydi qarg‘a,
- Qichqirmasam, tong otmaydi, — deydi xo‘roz.
- Men bo‘lmasam, doim futbol komandamiz
- Yig‘lab-yig‘lab yutqizadi, — deydi O‘roz.

(„Maqtanchoqlar“)

Yoki:

Maktabda hamma meni
 Qo‘rqmas, bahodir deydi.
 Katta-kichik har kuni
 Faqat g‘amimni yeydi.
 Bu ishlarda hamma vaqt
 Suyanaman kuchimga.
 Lekin ularni faqat...
 Bajaraman ichimda.

(„Jasur bola“)

Kichkintoylarning o‘ziga xos ma‘naviy olamini tiniq aks ettiruvchi bunday misralardagi quvnoq kayfiyat darrov boshqalarga ham yuqadi. Bunday she‘rlarni o‘qigan bolada o‘zidagi va boshqa tengdoshlaridagi yaxshi-yomon xislatlarga munosabat uyg‘onadi, kamchiliklarga qarshi nafrat, yutuqlarga nisbatan muhabbat paydo bo‘ladi. Shoirning „Men g‘iybatchi emasman“ asari bu fikrimizga yorqin misol bo‘ladi. She‘rda g‘iybatchilik illat ekani aslida bu illatga qarshi bo‘lgan bola tilidan g‘oyat ishonchli va ta‘sirli tarzda bayon qilinadi:

Men g‘iybatchi emasman,
 G‘iybatga yo‘q toqatim.
 Jahlim chiqib ketadi,
 Viji-viji qilsa kim, —

degan bola „g‘idi-bidichi“ bolalarni fosh qilaman deb o‘zi ham ularning qatoriga qo‘shilib ketganini sezmay qoladi va o‘zi ham zo‘r g‘iybatchi ekanini oshkor qilib qo‘yadi.

Abdusaid Ko‘chimovning ijodi bilan tanishar ekansiz, uning asarlarida bola xarakterining shakllanishida oila, jamoa va do‘st-birodarlarning roli muhim ekanini ko‘rsatish alohida o‘rin egallashini ko‘rasiz. Aksariyat asarlarida bolalarning ijtimoiy hayotda o‘ynaydigan roli batafsil tilga olinadi, tahlil va tasvir etiladi. „Biz o‘n yetti o‘rtoqmiz“, „Uch do‘st, Ali bobo va anzur piyoz haqida ballada“, „Yer — boyliklar onasi“ kabi she‘rlari xuddi shunday xususiyatga egadir. Ularda baxtning

kaliti mehnat ekanligi shunchaki bayon qilinmay, balki mehnatsiz, qiyinchiliklarni yengib o'tmasdan hech narsaga erishib bo'lmazligi bolalarbop badiiy bo'yoqlarda mahorat bilan tasvirlanadi. Dangasalik va ayyorlik bilan do'stlik qadrini yerga urish, mulohazasizlik, maqsadsizlik va maslaksizlik oxir-oqibat xunuk oqibatlariga olib borishi qoralanadi.

Shoirning „Chanoq“ dostonini o'qigan kishi bunga yana bir karra ishonch hosil qiladi. Dostonda bitta brigada bo'lib mehnat qilayotgan paxtakor bolalar faoliyati qalamga olingan. Doston qahramonlari — Qo'chqor, Alisher, Oysuluv, Dildora va boshqalar ota-bobolari kasbi — paxtachilik sirlari, mashaqqatlari dardi bilan yashaydilar. Asarda kitobxon e'tibori mehnat kishini bolalikdan chiniqtirishi, dadillikka undashi, har turli yot qusurlardan xalos etishi, ayni vaqtda bolani hayotiy muammolar, paxtachilikning mashaqqatlari, go'zal tabiatni asrab-avaylash kerakligiga qaratiladi.

She'riy ertak bolalar adabiyotining eng ommaviy janridir. Yaxshi ertak yoki afsona jaji yuraklarga tez ta'sir ko'rsatadi. Ularning qalbida ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat tuyg'ularini uyg'otadi.

Abdusaid Ko'chimovning „Yosuman“, „Toshburgut“, „Vulqonlar“ kabi ertaklari adolat, do'stlik kabi insoniy tuyg'ular talqiniga ayri-ayri yondashilgani bilan xotirada muhrlanadi, o'quvchi qalbini junbushga keltiradi. Binobarin, yosh avlodni chin odamiylik ruhida tarbiyalash, jamiyatga munosib kishilar qilib kamol toptirishdek muqaddas mavzuda asar yaratish har qaysi qalamkashning birinchi vazifasidir.

Shoir o'zining „Chaman“ dostonida mazkur vazifani yana bir karra go'zal bir shaklda ado etgan. Tarixiy mavzudagi mazkur yirik asar yosh kitobxon qalbida vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, dushmanlarga qahr-u g'azab uyg'otishi bilan yuksak hayotiy va badiiy ahamiyatga molikdir.

Yuqorida biz Abdusaid Ko'chimovni serqirra ijodkor, dedik. Darhaqiqat, u prozada ham, tarjimachilikda ham, kinodramaturgiyada ham samarali ijod qilayotir. U A. Barto, S. Marshak kabi rus shoirlari qatorida, ko'plab ukrain, belorus, maldovon, turkman, qozoq, qirg'iz shoirlarining sara asarlarini ona tilimizga tarjima qildi. Tatar yozuvchisi M. Xarisovning „Qizil sayyoraga sayohat“ qissasi Abdusaid Ko'chimov tarjimasida o'zbek kitobxonlarining suyuqli asariga aylandi.

Ijodkorning faoliyatida bolalar uchun yozilgan qissalar va hikoyalar, ayniqsa, muhim o‘rin egallaydi. Uning „Mening yulduzim“, „Halqa“, „Baland tog‘lar“ kabi kitoblaridan o‘rin olgan asarlari yuksak badiiy salohiyati bilan yoshlar nasrini bezab turadi. Bu asarlarni inson xarakterini yaratishdagi betakror mahorati bilan ham o‘zbek nasrining eng sara namunalari, deb bemaol aytish mumkin. Shunday xususiyatlari uchun ham adibning bir qator hikoya va qissalari, she‘rlari jahondagi ko‘pgina xalqlar tiliga tarjima qilindi. Xitoyda uning ikki kitobi „Halqa“ (1993- yil) va „Hayot hukmi“ (2000- yil) nomlari bilan nashr etildi. „Boychechak“ hikoyasi, „Baland tog‘lar ostida“ qissasi asosida ko‘p seriyali badiiy filmlar yaratildi. 1987- yilda chop etilgan „Halqa“ kitobi G‘afur G‘ulom nomidagi mukofotga sazovor bo‘ldi. Tabiat mavzusida yozgan asarlari uchun esa 1984- yil YUNESKO mukofoti bilan taqdirlandi.

Adibning barcha nasriy asarlariga xos bo‘lgan yana bir fazilat bor. Bu kattalar va kichiklar, otalar va bolalar o‘rtasida azaliy munosabatlarning nozik qirralarini o‘ta sezgirlik bilan idrok etish va badiiy qiyofasini topa bilishdir. Muallif o‘z asarlarida hamisha hayotiylikka, tabiiylikka intiladi. Hech qachon voqealarni to‘qib chiqarmaydi, to‘qimalik ham hamisha o‘ta tabiiy tasviri bilan asar qahramonlari qoniga singdirib yuboriladi. Misol uchun „O‘g‘il“ hikoyasini eslaylik. Hikoya qahramoni Avaz ismli oddiy qishloq bolasi. Uning otasi bir zamonlar o‘zbek xalqi boshiga mislsiz kulfatlar keltirgan mash‘um „Paxta ishi“ bo‘yicha olib borilgan tekshiruvda nohaq qamalgan. Bola hayot murakkabliklarini tushunishga hozircha qodir emas. Shu boisdan u otasi „ikki tonna paxtani qo‘shib yozgani uchun“, degan kattalarning aldoviga ishonadi. Otasi-ning „kamomadi“ni qoplash va ozodlikka chiqib olishiga yordam berishga astoydil bel bog‘laydi. Ertadan kechgacha, hatto kun-u tun, yomg‘ir tinmagan ezgin damlarda ham paxta teradi. Lekin tergani ikki tonnaga yetganda haqiqatni biladi. Nishonboy tabelchiyam, Suvon traktorchiyam aldanchi ekanini anglaydi. Beg‘ubor bolaning ruhiy dunyosi ostin-ustun bo‘lib ketadi. „Yolg‘onchi! — dedi kutilmagan nohaqlikdan yurak-bag‘ri o‘rtanib ketgan Avaz,— Hammangiz aldanchisizlar, aldanchi! Aytaman, hammangizni otamga aytaman! Ota, otajon! — Bola keskin burildi-yu, izillab yig‘lagancha

yomg'ir sim-sim yog'ayotgan kimsasiz dala bo'ylab yugurib ketdi..." Hikoya ana shunday dilo'rtar satrlar bilan yakunlanadi. Bolaga hech qachon yolg'on so'z aytmaslik kerakligi, uning murg'ak qalbiga yolg'on sig'masligi va har qanday yolg'on uning ruhiyatiga putur yetkazishi hikoyada o'z ifodasini topgan.

„Boychechak“ hikoyasida esa ana shu g'oya yanada chuqurroq talqin etiladi. Bu asarning sujeti ham oddiy va sodda: qishloqdagi an'anaga ko'ra har yili erta bahorda „Boychechak“ qo'shig'i aytiladi. Boychechakni birinchi bo'lib topib kelganlar doimo boshqalar oldida ayricha ehtiromga ega bo'ladilar. Qo'zivoy ismli mittigina bola bu yil ana shu hurmatga sazovor bo'ladi. Tog'asi unga „Boychechak“ keltirib beradi. Sevinib ketgan bolalar to'planishib, yarim tunga qadar uyma-uy „Boychechak“ qo'shig'ini aytadilar. Odatga ko'ra, tushgan pul hammaga teng bo'linishi, boychechak egasiga esa ko'proq berilishi lozim edi. Ammo jo'raboshi — Murod chilim Qo'zivoyga hammadan kam pul beradi. Boshqa bolalar nohaqlikni sezgan esalar-da, avvaliga jim kuzatib turishadi. Biroq Qo'zivoy pulni otasi urushda halok bo'lgan, onasi ko'pdan buyon betob bo'lib to'shakda mixlanib yotgan do'stiga bermoqchi ekanini bilishgach, chidab turisha olmaydi. Nafaqat bolalar, hatto Murod chilimning o'zi ham qilmishidan pushaymon yeydi va boshqalardan berkitib, paytavasi orasiga yashirgan chaqalarni o'rtaga tashlaydi. Bolalar hamma pulni olib, onasi bemor bo'lgan Usmonlarnikiga qarab yo'l olishadi. Uyat va or-nomusdan ezilgan jo'raboshi hamrohlarining ko'ziga tik qarashga botinmay o'zini zim-ziyo tun qa'riga uradi.

Hikoya quyidagicha yakun topadi:

„— O'zidan ko'rsin, — dedi bolalardan biri.

Bahrilla pullarni shu holicha gazetaga o'radi. Bolalar eng quvonchli xabarni yurtdoshlariga yetkazishga oshiqayotgan elchilardek, g'uvullab Usmonlarnikiga jo'nashdi. Oldinda pildirab ketayotgan Qo'zivoyning shodligi ichiga sig'masdi. Uning xayolida qo'lidagi boychechak mash'al singari hammalarining yo'lini yoritayotgandek tuyular va shuning uchun ham qo'lini baland ko'tarib ketib borardi“.

Ko'pchilik e'tibor bermaydigan shunchaki voqeadan g'oyat ulkan xulosalar chiqaruvchi bunday barkamol asarlar bolalar adabiyotida uncha ko'p emas. Bu hikoya yuksak badiiy

mahorat mevasi bo'lgani uchun ham adabiyotimiz xazinasidan munosib o'rin egallaydi.

Adibning „Qochoq“, „Halqa“, „Ishqibozlar“ kabi hikoyalari ham o'zbek bolalar adabiyotida yaratilgan eng sara asarlar qatoriga kiradi.

Abdusaid Ko'chimovning qissanavislikda erishgan muvaffaqiyatlari, ayniqsa, havas qilgulikdir. Ijodi kamolot bosqichiga ko'tarilib borgan sayin, mahorati ham yarqirab borgan yozuvchi hozirga qadar „Qayta tug'ilgan bola“, „Baland tog'lar ostida“, „Oq kaptarlar oroli“ kabi yirik asarlar yaratdi. Bu asarlar bolalarning kichkina dunyosi orqali ulkan hayotni ko'rsatishi, samimiyligi, har bir so'z, ovoz va rangga shakl bera oluvchi qudratga egaligi bilan dillarni o'ziga rom etadi.

„Tog' guli“ Abdusaid Ko'chimovning dastlabki katta asarlaridan. Bu qissa faqat tabiatni tasvirlab qolmaydi, balki shular vositasida muhim axloqiy masalalarni ko'taradi, bolalarning ma'naviy shakllanish jarayonlarini izchil ko'rsatadi.

„Tog' guli“da To'raqul degan bola ming mashaqqat bilan Burgut qoyadan noyob bir gul topib olib kelib, maktab bog'iga o'tqazadi. Biroq gulni kimdir yulib tashlaydi. Shundan keyin ikki do'st — To'raqul va Rahmatilla shu gulni qidirib Burgut qoyaga yo'l oladilar... Yozuvchi ikki do'stning tog'dagi sarguzashtlari vositasida muhim jihatni oydinlashtiradi — intilganga tole yor ekanini tasvirlaydi. Darvoqe, ular tog'da o'zlari izlagan gulni topadilar. Lekin bu muhim emas. Muhimi shuki, muallif mashaqqatli sarguzasht vositasida bolalarda aqlidrokning charxlanish, irodaning chiniqtirilish, do'stlikning chinakam sinovdan o'tkazilish jarayonlarini mohirona tasvirlaydi. Umuman, asardagi tog' guli obrazi yuksak ma'naviyat timsoliga aylanadi, har bir yosh mana shu yuksaklikka — tog' guliga intilib yashashi zarurligi uqtiriladi.

Ayonki, bolalar va o'smirlarda adolat tuyg'usi nihoyatda kuchli bo'ladi. Nohaqlik va yomonlikni qoralash, jinoyat va uni fosh etish hamda jazolashni qat'iy talab etish yosh qalblarning hech so'nmas tug'yoni hisoblanadi. Bu jarayon „Oq kaptarlar oroli“ qissasida chuqur va atroflicha bayon etilgan.

Tomorqa-yer janjali tufayli azal-azaldan to'y-u tomoshasi bitta bo'lgan bir qishloq kishilarining bir-biriga yov bo'lib, ikki toifaga aylanishi qissaning asosiy mavzusidir. Adib hayotda uchrab turadigan mazkur voqea vositasida yana kattalar va

bolalar o'rtasidagi munosabatlarni talqin qiladi. Asardagi voqealar bosh qahramon Suyarqulning nigohi orqali tasvirlangan. Suyarqul hali hayotdagi beadoq muammolarni batafsil idrok etadigan yoshda emas. Nima uchun bir oiladagi kap-katta odamlarning o'zaro chiqishmasliklari, har doim allani-malarni talashib, mojaro chiqarish sabablari ham unga qorong'u. Lekin uning mitti yuragi shuni g'ira-shira sezadiki, umri o'qituvchilikda o'tgan otasi Malik muallim tomorqa janjali oqibatida murakkab vaziyatga tushib qolgan. Suyarqul otasiga yordam bergisi keladi, oilada totuvlik bo'lishini chin dildan istaydi, shu maqsad yo'lida qandaydir foydali tadbirlarni amalga oshirgisi keladi. Shu maqsadda qishloq chekkasidagi o'zicha „Shirin xayollar oroli“ degan nom qo'yib olgan chakalakzorga borib, xayolan Semurg' qush bilan dardlashadi. Semurg' bolaga g'aroyib maslahatlar beradi. Suyarqul sirtidan xayolparast bolaga o'xshab ko'rinsa-da, aslida kurashchan, o'ychan, sermulohaza, hoyi havaslarga berilib ketmaydigan, turli zarbalarga bardoshli, intiluvchan bola. U o'zicha adolatsizlikka qarshi jang qiladi...

Qissani o'qiganda Abdusaid Ko'chimovning mahoratiga tegishli bo'lgan yana bir fazilatga duch kelamiz. Adib ayrim asarlarda tez-tez uchrovchi mujmal, yasama, to'siqlarni osonlik bilan yengib o'tuvchi ertaknamo qahramonlar yaratishdan ehtiyot bo'ladi, o'ylab chiqarilgan „ijobiy“ qahramondan qochadi. U hamisha jonli, ongli, tirik insonning ruhiy dunyosini barcha to'fonlari-yu shamollari bilan bor bo'yicha tasvirlashni ijodkorning bosh vazifasi deb hisoblaydi. Uning qahramonlari kashfiyotlar qilish barobarida xatolarga ham yo'l qo'yadi, adashadi, iztirob chekadi, izlanadi, o'z yo'lini topishga intiladi. Badiiy obraz ruhiyatidagi rangin holatlar adib tahlilida yorqin aks etgani bois o'quvchi bu qahramonlarni sevib qoladi.

Yozuvchining yana bir qissasi „Mening yulduzim“ (yoki „Ilhomning xotira daftaridan“) xotira usulida yozilgan. Bu asar o'smirlar qalbida birinchi muhabbat tuyg'ularining uyg'onishi davriga bag'ishlangani bilan, ayniqsa, ahamiyatli. Negaki, o'zbek bolalar adabiyotida ushbu mavzudagi asarlar barmoq bilan sanarli darajada oz. Borlari ham yuzaki yozilgani bois o'quvchini o'ziga tortmaydi. „Mening yulduzim“da esa xuddi shu holat — o'smirlar qalbida bahoriy chechaklar singari barg yozayotgan ilk sevgining sehrli qudrati, mo'jizaviy sinoatlari,

Ilhomjonning orzu yo‘llari, betizgin xayollari nazokat bilan tasvirlanadi.

Ilhomjon shoirtabiat, tiyrak zehni, teran mushohadali yigitcha. Uning romantikaga moyilligi, mustaqil fikr yurita olishi asta-sekin kitobxonni o‘ziga maftun etadi, qalbida unga nisbatan mehr uyg‘otadi. Dilkash tuyg‘ularga boyligi esa qis-saga yanada go‘zal joziba baxsh etadi.

Bugungi kunga kelib o‘n beshdan ortiq kitob muallifi bo‘lgan Abdusaid Ko‘chimov nafaqat bolalar, ayni chog‘da kattalar adabiyotining ham ko‘zga ko‘ringan ijodkorlaridan biriga aylandi. Uning „Ikki bahor“, „Umid daraxtlari“, „Qiyofa“, „Yosuman“, „Ko‘zlarimning qarog‘idasan“, „Muhabbat bog‘lari“, „El suv ichgan daryolar“ kabi kitoblarini barcha yoshdagi o‘quvchilar sevib o‘qishmoqda.

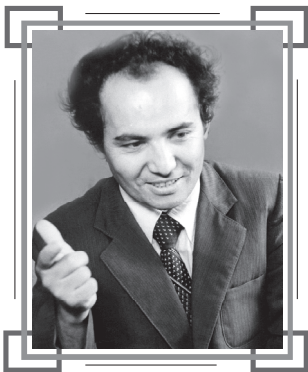
1951-yilning 15-mayida Samarqand viloyatining Urgut tumanida tug‘ilgan Abdusaid Ko‘chimov hayoti davomida turli vazifalarda ishlab, ancha murakkab yo‘llardan, sinovlardan o‘tdi. O‘zbekiston yozuvchilari uyushmasida uyushma raisining o‘rinbosari, Respublika Vazifalar Mahkamasida Madaniyat, axborot va turizm bo‘limining mudiri, respublika teleradio-kampaniyasi raisining o‘rinbosari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Devonida Axborot markazi rahbari vazifalarida faoliyat ko‘rsatdi. 1997 — 2005-yillarda O‘zbekiston teleradio-kompaniyasiga rahbarlik qildi. Hozir esa „Xabar“ gazetasining bosh muharriri.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Abdusaid Ko‘chimovning hayoti va ijodi?
2. Shoir she‘rlarida bolalar hayoti?
3. Abdusaid Ko‘chimov — adib?

HAMZA IMONBERDIYEV

(1954 — 1997)

— Shalpangquloq, hoy, filcha,
Javob bergil so‘roqqa.
Suv to‘la xartuming-la
Ketayapsan qayoqqa?
— E, do‘stim, bu sayyohlar
Rosa tegdilar jonga.
Ermakka gulxan yoqib,
Xavf solishar o‘rmonga.
Shunga bo‘lib ko‘z-quloq,
Yuribman kun kechirib.
Ular yoqib ketishgan
Gulxanlarni o‘chirib...

Bu ajoyib misralar, ma‘no va mazmunga boy, badiiy jihatdan yuksak darajadagi she‘r iste‘dodli bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev qalamiga mansub. U 1954- yilda Qozog‘iston Respublikasi Shimkent viloyatining Suzoq qishlog‘ida dehqon oilasida tavallud topdi. Hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining filologiya fakultetida Abdusaid Ko‘chimov, Abdug‘affor Hotamov kabi yozuvchilar, Shuhrat Jabborov, Hamid Habibullayev kabi taniqli jurnalistlar bilan birin-ketin o‘qidi. Talabalik yillarida yuqoridagi ijodkor do‘stlari bilan O‘tkir Rashid rahbarlik qilgan fakultetning „Chashma“ to‘garagida, universitetning „Ma‘rifat yo‘lida“ gazetasida she‘riy mashqlarini tobladi.

Universitetni imtiyozli diplom bilan tamomlagan bo‘lajak bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev o‘z mehnat faoliyatini „Tong yulduzi“ gazetasida boshladi. Umrining so‘nggi o‘n yilini esa „Cho‘lpon“ nashriyotida, kichkintoylar uchun katta adabiyot chop etadigan maskanda muharrirlik bilan o‘tkazdi.

Talabalik yillaridayoq ijodda kitobxon koʻziga tashlanib qolgan bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev „Quvnoqlar quvonchi“, „Shokoladxoʻrlar“, „Kulgi shaharchasi“, „Gʻaroyib pufak“, „Oydagi tomosha“, „Qutichada mitticha“, „Lofchilar—aldoqchilar“, „Gʻaroyib Kent hangomalari“, „Bir kunlik moʻjiza“ kabi kitoblar muallifi sifatida bolalar dilidan mustahkam joy oldi.

Shoir asarlari rang-barang, mavzu doirasi keng. U har bir katta-kichik asarida kenja kitobxon doʻstlarini nimagadir oʻrgatadi, oʻrganishga, ibrat olishga, turmushda xulosa chiqarib yashashga chorlaydi.

Xalqda: „Birovga chuqur qazisang, unga oʻzing qulaysan“, degan naql bor. Bu borada „Kalila va Dimna“da juda ibratomuz bir hikoya bor. U har qanday odamga taʼsir qiladi:

„Bir kuni Qoraquloq oʻrmon chetiga chiqib oʻtirgan edi, bir sichqonning jahd-u jadal bilan daraxt tomirini kemirayotganini koʻrib qoladi.

Daraxt tilga kirib unga dedi:

— Ey, dilozor va sitamkor! Nima uchun jonim rishtalarini qiryapsan?

Sichqon uning nola-yu zoriga eʼtibor bermay, oʻz ishini davom ettiraverdi. Nogah bir burchakdan ilon chiqib, sichqonga hamla qildi va bir zumda yutib yubordi. Qoraquloq bu voqeadan „Dilozorning jazosi ozor ekan“, degan xulosa chiqarib oldi.

Shu vaqt bir tarafdin tipratikan kelib, ilonning dumidan tishladi-yu, boshini ichiga tortib, gʻujanak boʻlib oldi. Ilon jahil bilan unga oʻzini ura boshlagan edi, aʼzoyi badanini tikanlar pora-pora qilib yubordi. Ilon oʻsha zahoti oʻldi. Qoraquloq bundan ibrat darsi oldi. Ilon oʻlgach, tipratikan boshini chiqarib, uning yaxshi-yaxshi joyidan tanlab yedi. Qorni toʻy-gach, daraxt soyasida koptokdek boʻlib yumalab, huzur qilib yotgan edi, nogah bir och tulki kelib qoldi. Tipratikanning nayzalaridan qoʻrqib, uni hiyla bilan oʻldirmoqchi boʻldi. U tipratikanni agʻanatib qorniga yozildi. Tipratikan yomgʻir yogʻ-yapti shekilli deb oʻylab, boshini chiqargan ham ediki, tulki bir hamla bilan uni choʻrt uzdi, boʻshashib qorni ochilib qolgan tipratikanni ishtaha bilan yeb oldi. Shu vaqt boʻriga oʻxshagan vahshiy bir it kelib, tulkini turgan yerida boʻgʻib, uning goʻshti bilan ochligini qondirdi.

Qoraquloq bu ajoyibotlarni ko‘rib, hayron qolib yotar edi. It endi dam olishga hozirlik ko‘rayotganda bir qoplon kelib, uning siynasidan oldi. Qoplon hali itni tugatmagan ham edi, ovchi kelib, bir o‘q bilan uni tinchitdi. Qoplonning joni hali uzilmagan edi, u yerdan bir otliq o‘tib qoldi. Unga qoplonning terisi yoqib, ovchi bilan urisha boshladi. Qilich solib, ovchining boshini tanidan judo qildi va qoplonning terisini olib yo‘lga tushdi. U yuz qadam ham yurmagan ediki, oti qoqilib, yerga yiqildi. Gardani sinib, shu onda halok bo‘ldi“.

Bolalar shoiri Hamza Imonberdiyev „O‘q“ she‘rida xuddi shunga yaqin bir voqeani yosh kitobxonga havola qildi. Kamondan bemavrid otilgan o‘q hayotda bosar-tusarini bilmaydi, u o‘ta dahshatli, qasd qilish ishtiyoqida hammaga dag‘dag‘a qiladi. O‘q hech kimni nazar-pisand qilmaydi, chor tomonni nobud qilaman, otaman, bag‘rini tilaman, o‘ldiraman, deb oldinga intilaveradi:

Kelib qoldi ro‘baro‘
Ona Jayron yo‘lida.
Quyosh ko‘kda qotdi tosh,
Nafasini yutgancha.
Gullar ma’yus egdi bosh
O‘zligin unutmangancha.
Qochar Jayron quyunday
Tuyog‘idan chaqnar o‘t.
— Jon o‘q, tegma, uyimda
Kutar bolam, ko‘zi to‘rt!
O‘q voz kechib nishondan,
O‘tib ketdi bir yondan.
Hamon uchib borar u
Qora ajal qo‘lida.
Kelib qoldi ro‘baro‘
Keksa Chinor yo‘lida.
— Hoy, ko‘zingga qara-da, —
Titrab dodladi Chinor, —
Bag‘rimdagi inlarda
Axir palaponlar bor!
O‘q voz kechib nishondan,
O‘tar-ketar bir yondan...

Odatda, kim haddidan oshsa, yon-atrofdagilar bilan hisob-kitob qilib yashamasa, o‘ziga ortiqcha bino qo‘ysa, albatta, hayotda qoqiladi. Chor tomonga dahshat solib, ham-

maning jonini olmoqchi bo'lgan o'q o'ziga nisbatan zo'rroq mergan otgan o'qqa duch kelib, vayron bo'lishi kitobxon bolalarni quvontiradi.

Shoir she'rlarini rang-barang dedik. U haqiqatan ham shunday. „Tarbiyachi“ asari buning yorqin isboti bo'la oladi. Inson insofli, adolatli, or-nomusli bo'lsa, har bir bosadigan qadamini o'ylab, bilib tashlaydigan bo'lsa, hayotda qoqilmaydi, baxtiyor bo'ladi. Bunday odamlarni vijdonli, or-nomusli kishilar deb atashadi. Insondagi bunday ijobiy fazilatlarini birov unga hadya qilmaydi, o'zini o'zi kuzatadi, no-o'rin xatti-harakati uchun o'zi javob beradi. Uning tarbiyachisi — vijdoni. Shu vijdon kuzatuvini uni har doim to'g'ri yo'lga boshlaydi va to'g'ri yo'lga solib turadi:

Tunov kuni futbolga
Ketayotsam tez shoshib,
Ko'zi ojiz chol yo'lda
Turgan ekan adashib.
Ikkilanib turdim men,
Biroz xayol surdim men.
Futbol zavqi bir dunyo,
Yo'lni to'pga burdim men.
To'pga tegmasdan oyoq,
Solgan kabi tizginga,
Tarbiyachim o'sha choq
Qaytardi-ku izimga.
Qarshi chiqmoq foydasiz,
Qayga boray da'voga?
Qo'llaridan olib tez,
Yo'l ko'rsatdim boboga.

Inson hayotda sog'lom, tetik, qo'rqmas, jasoratli bo'lib kamol topishi zarur. Mabodo, u soyasidan ham cho'chib, hadiksirab, qo'rqib yashaydigan bo'lsa, bunday bola kelajakda omadsiz, tolesiz bo'lib qoladi.

Hamza Imonberdiyev „Yolg'izlikda“ she'rida xuddi shu masala ustida to'xtaladi. Botir o'zi tabiatan qo'rroq bola. Qo'rqqanga qo'sha ko'rinar, deganlaridek, ayniqsa, kechqurunlari har qanday sharpadan cho'chib, qo'rqib yuradi. U kechqurun ko'chaga chiqdimi, tamom, go'yo qo'shiq aytgandek baqirib-chaqirib, to'polon qilib yuradi. Natijada u hammaning tinchini, oromini buzadi: mushuklar miyovlaydi,

itlar vovullaydi, odamlar „hang-mang“ bo‘ladi. Voqea oydin-lashgach, ko‘rsalarki, bu Botirning quyonyurakligi bo‘lib chi-qadi:

Bilsak, Botir bu palla
Qo‘shiq aytib baralla,
Madad berib o‘ziga,
Bot-bot qarab iziga
Qo‘rqinchdan qochib borar.

Bolalar adabiyotida o‘y o‘ylash, xayol surish, xayoliy or-zular bilan yashash ijobiy natija berishi to‘g‘risida ko‘p gapi-riladi. Bunga misol qilib G‘afur G‘ulom, Quddus Muham-madiy, Po‘lat Mo‘min, Miraziz A‘zam asarlaridan ko‘plab misollar keltirishimiz mumkin. Bolalardagi bunday shirin tuy-g‘ularni Hamza Imonberdiyev ham to‘g‘ri payqay olgan. „Lof-chilar — aldoqchilar“ asarida u kichkintoylardagi mana shun-day orzu-havasni o‘ziga xos usul bilan ochib berishga erishgan.

Ali xayolan qushcha shaklini yaratdi. Uni tomosha qilishga Valini chaqirdi. Vali ko‘rsaki, qushcha yo‘q. Lekin Alining bo‘sh kelmasligi kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi.

Ha, bolalar qush rasmini chizishadi, xayolan qushcha-larga don berishadi. Bularning hammasi umumlashib, kelajak poydevorini bunyod etadi. Bu bolalarning kelajakda mustaqil mamlakatimiz kenja avlodini bilimdon, zukko, rahm-shafqatli bo‘lib kamol topishiga barakali ta‘sir qiladi.

Hayvonot olamiga mehr qo‘yish, uni ehtiyot qilish, as-rash, avaylash, do‘st tutunish bolalikdan, oiladan boshlanadi va bir umr insonga hamroh bo‘lib qoladi. Hamza Imonber-diyev bu haqda „Olamoshim“ degan bir she‘r yozgan. Bun-day olib qaraganda bu asar juda oddiy, sodda, bolalarni o‘ylantirmaydigan, ularni hech narsaga o‘rgatmaydigan, xulo-sa chiqarmaydigan she‘rlardan biriga o‘xshab ketadi. Lekin bir o‘ylab ko‘rilsa, tahlil qilinsa, ma‘no va mazmuni, tarbiyaviy ahamiyati juda katta va eng ta‘sirli she‘rlardan biri ekanligi yarq etib ko‘zga tashlanib qoladi:

Tokchadagi qaymoqdan
Ko‘tarmay sira boshin,
Ichayapti qarasam,
Uyalmay Olamoshim.
Avvaliga „pisht“ deb bir
Quvmoq bo‘ldim-u, biroq

Rahmim kelib negadir
Tikilib qoldim uzoq.
Quloqlarin chimirib,
Ichar edi bir mayin.
Beparvoligim sabab
Qorni ochgani tayin.
Oyoq uchida asta
Chiqib ketdim hovliga —
Bir gal qaymoq yemasam
Yemabman-da, mayliga.

E'tibor bergan bo'lsangiz, „Bir gal qaymoq yemasam Yemabman-da, mayliga“ning o'zi ijobiy holat, bag'rikenglik, bir mayizni qirq bo'lib yeyishga bolalikdan o'rganishning boshlanishi. Bunday bolalar kelajakda haqiqiy inson bo'lib kamol topishlariga shak-shubha yo'q.

Hamza Imonberdiyev o'zi bilimdon, o'ta madaniyatli, to'g'riso'z, halol, pok, ozod va obod O'zbekistonimizni juda qattiq suyardigan ajoyib inson bo'lganligi uchun ijodining mundariyasi ham shunday. Adolat masalasida u ko'p jon kuydirar va bu haqda ko'plab asarlar yaratgan edi.

Hadislarda to'g'riso'z, halol, pok bo'ling, deyiladi. Kimki bunga qattiq amal qiladigan bo'lsa, el-yurt o'rtasida xijolat bo'lmaydi, obro'-e'tibori oshadi. „Adolat kaliti“ ertagida Hamza Imonberdiyev xuddi shu haqda gap yuritadi. Asar boshlanishidayoq yosh kitobxonlarni o'ziga tortadi:

Hayron quyosh, loldir oy,
Necha kun-u necha oy
Ikki elat urushar,
Bir-birlarin qirishar.
O'rtaga kimki tushsa,
Biz haqmiz, deb turishar.

Hamma gap, hamma balo ana shu „biz haqmiz“da. Buning asl boisi, sababini hech kim tushunmasligida. Qonli urush davom etaveradi. Bundan podshoh ham hayron:

Podshohning boshi qotgan,
Halovatin yo'qotgan.
Ojizligin his etib.
Og'ir xayolga botgan.

Chorasiz qolgan podshoh bu ishni — qonli urushni to'xtatish chora-tadbirini qidiradi. Bu jumboqni yechadigan, qonli

urushga chek qo'yadigan adolatli, xalq manfaatini o'z manfaatidan yuqori qo'yadigan bir Odilbek otli qozini toptiradi.

Odilbek halol, pok, adolatli. U og'ir-bosqlik bilan voqeani so'rab-surishtiradi, so'roq qiladi. Da'vogar-u aybdorlarning ko'rsatmalari yosh kitobxonda haqiqat uchun kurashchi bo'lish orzusini nish urdiradi. Da'vogarning:

— Yigitimiz zo'r edi,
To'g'ri, yosh-da, g'o'r edi.
U elatning bir qizin —
Latofatda yulduzin
Sevarkan, dil ochibdi,
Shu kun olib qochibdi.
U qizning og'alari,
Qasoskor tog'alari
Quvib yetib olibdi,
Yetib qilich solibdi.
Bechora bovirimizning
Tani yerda qolibdi.
Yovlar to'lasin xunin,
Yo'qsa ko'radi kunin!
Chiqqunicha tandan jon,
Olishamiz, begumon!
Qozikalon, biz haqmiz,
Hukmingizga ilhaqmiz.
To'g'ri hal eting, illo, —
Deya bir xalta tillo
Uzatib chiqib ketmish, —

deyishi va pora berishi Odilbekni sergaklantiradi. U ishiga yanada jiddiy kirishadi. Aybdorlarning g'irromliklari ham yotig'i bilan kitobxon ongiga yetib boradi:

Yuzimiz yorug' eting,
To'g'ri hal qilib keting.
Haq qaror topsin, illo, —
Deya bir xalta tillo
Uzatishib, ko'z qisib,
Chiqib ketmishlar pusib.

Hamma gap mana shunda. O'sha pora sifatida berilgan ikkita xalta — boylikda. Mabodo Odilbek odil bo'lmaganida xaltachalarni olib uyiga ravona bo'lar edi. Ammo u nafsini tiyadi, xalqni o'ylaydi, urushni to'xtatish yo'llarini qidiradi. Uning

da'vogarning huzuriga chorlab voqeani mana bunday hal qilishi o'quvchilarda katta taassurot qoldiradi:

— Haq so'z nishonga tegdi,
Raqib to'liq bosh egdi.
Ayblarin tan olishib,
Mulzam bo'lib qolishib,
Bir emas, qayta-qayta
Tavbasin ayta-ayta,
Deyishib yigit xuni
Tashlab ketishdi buni, —
Deb qo'sh xalta tilloni
Da'vogarga uzatdi.
Yalt ko'zi yonganini,
G'ururi qonganini
Diqqat bilan kuzatdi.
Tugab deng olaqarash,
Bo'libdi „yarash-yarash“.

Hamza Imonberdiyevning o'nlab qo'shiqlari, ko'plab doston-ertaklari bolalar tilida kuylanmoqda, o'qilmoqda.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Shoirning halol, poklikka oid asarlari?
3. Shoir ijodida mehr-oqibat?
4. Shoir dostonlarining bolalarbopligi?

KAVSAR TURDIYEVA

(1958- yilda tug‘ilgan)

Bolalar adabiyotining yosh avlod tarbiyasiga ta’siri shak-shubhasizdir. Ayniqsa, eng kichik yoshdagilar uchun she’riyat janridagi asarlar bolalar ongiga tez yetib boradi, tez esida qoladi, shuningdek, bolalar adabiyoti ilk tarbiya samaralaridan biri sifatida yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashdagi asosiy vositalardan biridir.

So‘nggi yillarda bu yo‘lda samarali ijod qilib kelayotgan o‘zbek bolalar shoirlari talaygina. Ular keksa avlod vakillarining eng yaxshi an‘analarini saqlagan holda o‘z yangi yo‘nalish va uslublarini ham yaratmoqdalar. Shulardan biri Kavsar Turdiyevadir.

Kavsar Turdiyevaning har bir she’ri ma’naviy yo ma’rifiy tarbiyaga, ko‘pincha, ikkalasiga baravar xizmat qiladi.

Kavsar Turdiyevaning bolalarga atalgan she’rlarini mavzu jihatdan bo‘lib chiqsak, ularda vatanparvarlik, mehnat, tabiat, bog‘cha va maktab, ota-onaga munosabat, do‘stlik, sog‘lom turmush tarzi va boshqa mavzularni uchratish mumkin.

Har qaysi she’r bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan tarzda o‘quvchilar yoshi va bolalar she’riyatining talabidan kelib chiqqan holda yoritiladi.

Muallif she’rlarining ma’naviy-axloqiy yuki, tasviriyligi, musiqiyligi ularning ko‘pchiligi kuyga solinishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, „Mard o‘g‘lonlar bo‘lamiz“, „Lolaqizg‘aldoq“, „Zamonaviy qizaloq“, „Sehrli o‘lka“, „Mittivoylar qo‘shig‘i“, „Bolalik“, „Yaxshi bola, yomon bola“ va boshqalar. Masalan, „Yaxshi bola, yomon bola“ she’ri eng kichik yoshdagi bolalarga mo‘ljallangan bo‘lib, ularning yoshiga ko‘ra qilgan ishlarini tasvirlab, yaxshi yo yomonligi ta’kidlanadi:

Gullar ekib, daraxtlarni oqlaganlar,
Tabiatning go‘zalligin saqlaganlar,
Jonzotlarga kimda mehr kuchli, mo‘ldir,
Bilib qo‘ying, bunday bola yaxshi, zo‘rdir.

Kichik maktab yoshidagi bolalarga mo‘ljallangan „Mard o‘g‘lonlar bo‘lamiz“ she‘ri ham ota va o‘g‘ilning savol-javobi tariqasida beriladi. Unda xalq og‘zaki ijodi mahsuli bo‘lgan maqollardan unumli foydalanadi va bolalarga ommabop, sodda tilda o‘z fikrlarini ifodalaydi. Aynan savol-javob shakli she‘rda xuddi samimiy suhbat ko‘rinishini namoyon qiladi va o‘quvchining ishonchini oqlaydi:

— Tog‘ni baland demangizlar,
Istasangiz yiqasiz,
Raqiblarni kuchli demang,
G‘ayrat qiling, yengasiz.
Mard bo‘linglar, botir bo‘ling,
Shu otangiz tilagi.
Ezgu ishga qodir bo‘ling,
Yigitga shu keragi.
— Ha, dadajon, qo‘rqmaymiz biz,
Mard va polvon bo‘lamiz.
Ishonchingiz oqlash uchun
Kuch-qudratga to‘lamiz.

Umuman, shoiraning vatanparvarlik mavzusidagi ko‘pgina she‘rlarida Vatan uchun yosh avlodning mas‘ulligi, ular shu yurt ravnaqi uchun kuch-g‘ayratlarini ayamasliklari kerakligi, ona-Vatanning yaratib berayotgan imkoniyatlaridan to‘laqonli foydalanishlari o‘zlarining, shu bilan birga, Vatanning yuksalishiga olib kelishi yaqqol ko‘rsatiladi. Chunki yurt farzandi o‘sha elning bir bo‘lagi, ular bir-birini to‘ldiradi va bir-biriga kerak:

Vatanim qaydadir?
Qalbim so‘roqlar,
Yuragim bog‘langan
Yaqin-yiroqlar.
Vatan — yuragimning
Tug‘ilgan joyi.
O‘lkamning quyoshi,
Yurtimning oyi.

Vatanim jismida
Men ham bir bo'lak,
Vatanim menga-yu,
Men unga kerak.

Yuqoridagi she'rda Vatan, uning qismlari, bo'laklari, ya'ni uni tashkil qiluvchilari quyosh, oy, zamin uyg'unligi tarannum etiladi.

Agar bu yerda Vatan obrazi lirik talqin etilsa, „Vatan iqbol kutar“ she'rining har bir misrasi go'yo harakat uchun dasturdek jaranglaydi:

Senda, menda, bizda,
Har bir o'g'il-qizda
Yagonadir Vatan,
Asra uni har dam.

Sendan, mendan, bizdan,
Har bir o'g'il-qizdan
Vatan iqbol kutar,
Bizga imkon tutar.

„Bu bizning O'zbekiston“ she'ri esa respublikamiz viloyatlarining o'ziga xos jihatlarini iftixor bilan tarannum etadi. Bu she'rda ham bolalar uchun qulay savol-javob shakli tanlanadi:

— Qaysi yurtning nonlari
Kiritadi jonlarni?
— Minoralari baland
Samarqand bu, Samarqand!

Kavsar Turdiyevaning so'nggi yillardagi ijodida turkum she'rlar katta o'rin tutadi.

Bu, eng avvalo, kichik bog'cha yoshidagi bolalar uchun mo'ljallangan „Harakatli o'yin“ she'rlari turkumi. Ular „Tug'ilgan kun“, „Biz aqlli bolamiz“, „Tozalik — go'zallik“, „Bandantarbiya“, „Tandirimiz“, „Oftob chiqdi olamga“, „Sichqonchalar qo'shig'i“ va ko'pgina boshqa she'rlardir. „Tug'ilgan kun“ she'ri barcha bog'chalarda harakatli o'yin sifatida tarbiyalanuvchilarni tug'ilgan kun bilan qutlash uchun mo'ljallangan:

Akbarshoh:

Gulshodaning bugun tug'ilgan kuni,
Davra qurib tabriklaymiz biz uni,

Bo‘yi o‘ssin bunaqa
(Bolalar qo‘llari bilan baland harakat qilishadi).

Yigit:

Qizcha bo‘lsin bunaqa, bunaqa
(Bolalar qo‘llari bilan „a‘lo“ harakatini qilishadi).

Jumladan, sichqonchalar qo‘shig‘ida jonivorlarni jonlantirish orqali bolalarga axloq-odobning ilk saboqlari beriladi:

Cha-cha-cha,
Salom, sichqoncha.
Cho‘m-cho‘m-cho‘m,
Qilaylik achom.
Chiy-chiy-chiy,
Yur, o‘ynaylik-chi.
Cha-cha-cha,
Xayr tonggacha.

Bu she‘r ham qofiyalarning jarangdorligi, harakatlarning tezligi, taqlidiy so‘zlarning ko‘pligi va bolalarga tanish so‘zlar ishlatilishi bilan bolalar diqqatini o‘ziga jalb qiladi va tez yodlanadi. Xuddi „Oftob chiqdi olamga“ she‘ridagi kabi:

Oftob chiqdi olamga,
Nuri tushdi xonamga.
Sen quvnoqsan, men quvnoq,
Davraga tushgin, o‘rtoq.
Quvnoq qo‘shiq boshlanar,
Taq-taq qilar poshnalar.
Taq-taq-taq, tuq-tuq-tuq,
O‘ynamagan bizda yo‘q.

Kavsar Turdiyevaning ko‘plab turkumlari kasblarga, ko‘chalarga, hayvonot olamiga, dorivor giyohlarga, yo‘l harakati qoidalariga, meva va sabzavotlarga bag‘ishlangan. Yana uning turli shakldagi alifbolari ham diqqatga sazovordir. Masalan, Kavsar Turdiyevaning qaysi she‘r turkumini o‘qimang, unda ma‘naviy barkamollikka chorlash, yurtning ravnaqini ko‘rish istagi barq uradi. „Toshkent ko‘chalari“ turkumiga kiritilgan „Mehribon“, „Iltifot“, „Orzu“, „Vijdon ko‘chasi“ haqidagi she‘rlari bunga misol bo‘la oladi. Masalan, „Vijdon ko‘chasi“ she‘rini olaylik:

Ko‘chamga bosganing on,
Senda uyg‘onar vijdon.

Menga tomon qadam tashlaysan,
So'ngra o'ylay boshlaysan.

Xafa qilgan kishingni,
Qilgan yomon ishingni.
O'tgan bo'lsa ayb-qusur,
Borib so'raysan uzr.

Hatto og'ir bo'lsa ham,
Xatolaring olgach tan.
Vijdoningni sozlaysan,
So'ngra nafas rostlaysan.

Bu she'rlar kichik yoshdagi o'quvchilar ko'z o'ngida vijdon, mehr, iltifot kabi mavhum tushunchalarni jonlantirishga yordam beradi. Uning kasblar haqidagi 1 — 4- sinf o'quvchilariga mo'ljallangan she'rlari 100 ta kasbga bag'ishlangan va ular turli hajmga ega: 1- sinf uchun 4 qator, 2- sinf uchun 6 qator, 3- sinf o'quvchilari uchun 8 qator, 4- sinf o'quvchilari uchun 12 qatordan iborat va turli-tuman kasblarni o'z ichiga oladi.

Masalan, „Kinolog“ yoki „Landshaft dizayneri“, „Laborant“, „DAN xodimi“, „Ofitsiant“, „Telefon operatori“, „Etnolog“, „Ixtiolog“ va boshqalar.

Mana „Landshaft dizayneri“ she'rini o'qib ko'raylik:

Landshaft ne? O'ylab qara,
Bir xil yer bu, manzara.
Bir xillikni bezay der
Shu sohada dizayner.

Rassom sezgisi hamda
Yuksak did bordir unda.
Binoga bo'lsin monand,
Maydonda ko'kat, daraxt.

Naqshdek ekilgan gullar
Go'zal tus hosil qilar.
Eng oddiy ko'rimsiz joy,
U bo'lsa ochar chiroy.

„Kasblar alifbosi“ haqidagi she'rda turli kasbni orzu qilgan bolalar ana shu sohada eng mahoratli, eng bilimdon va yurtining obro'-e'tibori uchun xizmat qilishni orzu qiladi. Masalan, agronom oyga tarvuz-qovunlar, paxta ekib, ularni kar-

von orqali yerga yuborishni orzu qiladi. Bog‘bon yangi nav yaratishni xohlaydi.

Harflar haqida juda ko‘p she‘rlari mavjud. Masalan, „Harflar ustaxonasi“, „Bemor „B““, „Harflar she‘r yozishgani haqida“. Ularda she‘rlarni ma‘rifiy va ma‘naviy maqsadi birlashib ketadi va o‘quvchida zavq uyg‘otadi. Bola ruhiyatining turli qirralari aks etadi.

Kavsar Turdiyeva bir she‘rida harflarning shakli haqida ma‘lumot beradi. Masalan:

„A“ harfi ko‘p yoshidan,
Alifbening boshida.
O‘xshar ikki oyoqqa,
Tomga, ikki tayoqqa.

Shoira hatto to‘rtliklarga ham quvnoqlikni, tarbiyani va ma‘rifatni joylaydi. Masalan, „V“ harfiga yozilgan she‘r:

„A“ harfga qo‘shsang meni,
„Va“ deb bog‘layman seni.
Nimadir bir jon-u tan?
Men, oilam va Vatan.

Yoki „P“ harfiga:

Paqilloq‘i paqillab,
Yursa kimdir laqillab,
„P“ harfidan beomon,
Bir so‘z kelar — „Pushaymon“.

Kavsar Turdiyevaning ko‘pgina she‘rlari sujetli. Ularda qahramonlar o‘zlarining aynan bolalarcha xulq-atvori bilan kattalarni bolalikka qaytarsa, kichik o‘quvchilarni hayratga soladi. Ularning beg‘ubor qalbi va orzu-tilaklari aks etadi. Masalan, „Telefon“ she‘rida telefondan ikki opa-uka tinmasdan oyisiga qo‘ng‘iroq qilishi tabiiy aks etgan. Mana, ular qo‘shni bolalarni uyga taklif qilib mehmon qilishdi. Sovitgichdagi bor yegulikni „quritishdi“. Mana, qo‘shnisi o‘z bolasini qarab turish uchun tashlab ketdi. Ular butun uyni boshiga ko‘tarib, bolakayni zeriktirmaslik uchun uni ot bo‘lib mindirishdi, oynani sindirishdi. Keyin yuqori qavat balkonidan uning yelkasidan ushlab, pastdagi voqea-yu manzaralarni tomosha qildirishyapti. She‘r quyidagicha yakunlanadi. Bolalar onasiga telefon qilib, shu haqida xabar berishadi:

Endi-chi, balkon osha
Qilayapmiz tomosha.
Uni mitti qushlardek
Yelkasidan ushladik.

Ko‘ylagidan tutyapmiz,
Onasini kutyapmiz.
Pastga qarar biz bilan,
Gaplashsinmi siz bilan?

Go‘yo qolganday tildan,
Oyim „oh“ dedi birdan.
Yo telefon buzildi,
Yo simlari uzildi...

Kavsar Turdiyevaning qahramonlari quvnoq, ochiqko‘ngil, biror noto‘g‘ri ish qilib qo‘yishsa, albatta, o‘z xatolarini tushunishadi. Yoki bo‘lmasa, bu xatolarni o‘quvchi anglaydi va uni o‘zida tuzatishga harakat qiladi.

Uning mumtoz bolalar she‘riyati namunalari aylangan „Oyim bilan arazlashdim“, „Yodlasam bo‘lmasmidi?“, „Kattamanmi yo kichik?“, „Yozma ish“, „Momaqaldiraq“ kabi she‘rlari bolalar adabiyotiga bag‘ishlangan turli anjumanlarda yuqori baholangan. „Yozma ish“ va „Yodlasam bo‘lmasmidi?“, „Momaqaldiraq“ she‘rlari esa „Zumrasha“ bolalar hajviy kinojurnalida ekranlashtirilgan.

„Yodlasam bo‘lmasmidi?“ she‘rida kichik qahramon maktabga she‘rini yodlamay boradi va dars oldidan mo‘jiza sodir bo‘lishini intiqlik bilan kutadi. U hamma narsaga rozi: shanbalikka chiqishga ham, hatto shifokor kelib hammaga ukol qilishiga ham. Ammo mo‘jiza sodir bo‘lmadi: o‘qituvchi hammadan she‘r yodlab berishni so‘raydi.

Shoiraning „Sumalak va ming tilak“, „Irkitvoy va Kirketjon“ kabi she‘riy ertaklarida voqealar zanjirli bo‘lib, ular eng kichik yoshdagi o‘quvchilar ongiga tezroq yetib boradi.

Irkitvoy pashsha bilan do‘st bo‘lib, avval qo‘shni qizcha, so‘ng qo‘shni amaki, keyin oyisi oldiga uchib boradi, ammo uni hech kim tanimaydi. Mazkur she‘riy ertak ozodalik targ‘ibotining eng go‘zal namunasi.

Uning „Sumalak va ming tilak“ she‘riy ertagi milliy qadriyatlarimizning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Qizaloq sumalakka solish uchun toshlar yig‘ish bahonasida

tilaklar ham yig'adi. Kapalak, uloqcha, oyisi, opoqi, do'stdan tilaklar oladi. Tilaklarning bari ezgu. She'r shunday boshlanadi:

Ketdi sovuq, ketdi qor,
Salom, go'zal gulbahor.
Salom, navro'z, yashillik,
Ezgulik va yaxshilik.

Kavsar Turdiyevaning hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida o'z ovozi, o'z uslubi bor. Uning she'rlari yosh avlod tarbiyasida katta ahamiyatga ega.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoiraning hayoti va ijodi haqida gapiring.
2. Kavsar Turdiyevaning ona-Vatan haqidagi she'rlari qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?
3. Shoiraning qaysi she'ri sizga yoqdi, uni yod oling.

ABDURAHMON AKBAR

(1962 — 2015)

O‘rdakchamning ovozi
Jarangdor juda,
Og‘zi tinmas „g‘a-g‘a“lab
Yuvinsa suvda.
Rostini aytsam, unga
Havasim kelar —
Mendan kichik bo‘lsa ham
Suzishni bilar!

Ha, bunday jozibali, quvnoq, ta’sirli misralar muallifi Abdurahmon Akbar 1962- yilda Yangiyo‘l tumani Niyozbosh qishlog‘ida tavallud topgan. U 1987- yilda hozirgi Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetining jurnalistika fakultetini bitirgan. Abdurahmon Akbar „Kichkintoy va paxtaoy“, „Ehtiyotkor toshbaqa“, „Uyquchining tushlari“, „Oymomaning qirq ertagi“ kabi ellikka yaqin she’riy va tarjima kitoblar muallifi.

Abdurahmon o‘zbek bolalar adabiyoti rivojiga qo‘shgan katta hissasi uchun Usmon Nosir nomidagi mukofot va O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi unvoni bilan taqdirlangan.

Abdurahmon Akbar ijodi rang-barang mavzuda, shirali, ta’sirli yozilganligi bilan ajralib turadi. Aksariyat she’rlarining qahramonlari ko‘ngillari osmon kabi musaffo, shaloladek quvnoq, orzulari buloqlar suvidek toza, shamoldek tinim bilmaydigan bolakaylar ekanligining guvohi bo‘lasiz. Kattalar his qiladigan narsalarni bu bolakaylar ham his qiladilar. Bunday kitobxonlarni o‘ylantiradigan, ularning qalbiga zavq bera oladigan she’rlar yozish uchun esa bolalar dunyosini bilishi, sevishi, ardoqlashi lozim. Yana bir gap. Ularning yuraklaridagi

orzularni qidirib topish, ularni o'rtagan narsalardan o'rtanish, ular hayratlangan narsalardan hayratlanish talab etiladi.

Kichkintoylar dunyoni o'zgacha idrok qiladilar. Kattalar uchun oddiy tuyulgan narsalar ular ko'z o'ngida fojiali ko'rinishi, kattalar uchun og'riqli va armonli tuyulgan yechilmas masalalar esa ular nazarida oddiy, yechimini topishi qiyin emas. Masalan, mana bu she'riy parchadagi kabi:

Meni ko'rsa tog'amning ko'zlariga yosh kelar,
Botirim, polvonim deb opichlab yurar uzoq.
Yoshi dadajonimdan ancha kichik bo'lsa-da,
G'o'zasi kabi rangpar, paxtasidek sochi oq.
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?

Qiliqlari, yuzlari menga rosa o'xshaydi,
Menga o'xshab arazchi, menga o'xshab hazilkash.
Ammo bitta gapiga sira tushunolmayman,
Nimaydi, ha, „Bunchalar, bunchalar qiyin yashash?“
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?

Shoirning „Iltimos“ deb atalgan mazkur she'rining adabiy qahramoni tog'asining ushalmagan armoniga mana bu yo'sinda nuqta qo'yishga bel bog'laydi:

Ertakdagi parilar sarvqomat desalar,
Ulardan go'zal derdim Lobaroy kennoyimni.
Kasal bo'lib qolasiz yig'layversangiz agar,
Desam ham ko'zin yoshlab solib berdi joyimni,
Ona, tog'amning nega bitta ham bolasi yo'q?

Akam, opachalarim xafa bo'lishsa bo'lar,
Mening aytganimga ham bir borgina kiringlar,
Ko'nmasangiz agarda uydan qochib ketaman,
Meni kichik tog'amga o'g'il qilib beringlar.
Ona, tog'amning axir bitta ham bolasi yo'q.

„Abdurahmonning o'ziga xosligi — bolalar qalbini so'zlatishida“, deb yozadi shoira va adabiyotshunos Kavsar Turdiyeva „Yangilanayotgan qadamlar“ nomli maqolasida. Muallif qayd etganidek, shoir she'riy misralarga tushirgan so'zlar bolalar qalbining qa'riga yashiringan tuyg'ularning jilovini tortib, biz kutmagan buloqchalar, ma'danlar, kashfiyotlar ochgandek bo'ladi. Bu xazinalar bolalar qalbida yashiringan histuyg'ular, mehr-muhabbat, sog'inch, armon, o'kinch, nafrat va hokazolardir.

Bu Abdurahmon Akbarning armon haqidagi she'ri:

A'lochi qiz edi Nigora,
Darslaridan sira qolmasdi.
Ahvol so'rab borgan paytimiz —
U o'rnidan tura olmasdi.

Shoir she'rlarining ikki xususiyati mazkur satrlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Birinchisi: holat qarama-qarshiliklarini berish (Nigoraning darslardan sira qolmasligi va sal o'tib uning o'rnidan tura olmasligi). Bu qarama-qarshi holat zami-rida ilojsizlik, taqdirning achchiq haqiqati yotadi. Va ikkinchi xususiyat — bolalar she'riyatida ham tabiat tasvirini voqealar rivoji bilan uyg'unlikda berish:

Sog'aymadi sinfdoshimiz
Oxirgi kun qorayganda qosh.
... Derazada bizlar keltirgan
Atirgullar qolgandi so'lib...

Armon, ilojsizlik, ko'z yosh va g'am uning ko'rinishlaridir. Bu ilojsizlikka she'rning so'nggi misralari go'yo so'nggi nuqtani qo'ygandek bo'ladi:

Ko'zimizni qizartirdi g'am,
Qalbimizdan armon ketmadi.
Ko'taraylik tobutin desak,
Bo'yimiz yetmadi, yetmadi...

Bu kabi qarama-qarshiliklar ko'plab shoirlarning ijodiga xos. Asosiy fikr bu emas. Asosiysi shundaki, Abdurahmon Akbar o'z ijodiy izlanishlari bilan hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatiga lirik kayfiyat va bola kechinmalarini qahramon tilidan berishning o'ziga xos uslubini olib kirdi.

Ancha qiyin bugungi mavzu,
Quloq soling, dedi muallim.
Chor-atrofni bosgandayin suv
Zum o'tmasdan sinf bo'ldi jim,
Meni esa Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.

Muhabbatdek ulug'vor tuyg'uni bera bilish bolalar she'riyatida, ayniqsa, mushkuldir. Shuning uchun ham qahramon bu tuyg'uni tushunib yetmasligi tabiiy. Nodira bilan suhbatlashishga ehtiyoj qahramon qalbida turli savollar tug'diradi.

Eng avvalo, nima sababdan kelib chiqqan ekan bu suhbat ehtiyoji. She'r qahramoni savollarga javob topish jarayonida goh o'zi ham chalkashib ketadi. Chunki uning mantiqiy xulosalari ham bolalarcha sodda. Balki shuning uchun ham javob topilmay, savol oxirigacha ochiq qolar. Bola hayron. Nodira bilan suhbatlashgisi kelgani bilan uning qiyofasida yaxshi sifatlar topa olmaydi:

Orqaga hech boqmas Nodira,
Taqinchoqlar taqmas Nodira.
Bir oyog'i shikasta, shundan
Bolalarga yoqmas Nodira,
Meni esa Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.

Mensimasdan avvallar atay
Yig'latardim sochidan tortib.
Uzoq fursat unga gapirmay,
Ranjitardim sho'xligim ortib.
Endi o'sha Nodira bilan
Suhbatlashgim kelaveradi.

She'rdagi holatlar ifodasini tahlil qilib ko'raylik. O'qituvchining dars mavzusining qiyinligini ta'kidlashi — so'z ifodasi. Atrofning jimjit bo'lishi — holat ifodasi. Nodiraning xayoliy portreti — chizgilar ifodasi. Nodiraga befarq bo'lgan vaqtga ekskurs — harakatlar ifodasi. Nodira haqidagi savollarning ochiq qolishi — mantiq ifodasi.

Abdurahmon qiyoslash usulini bu she'rda juda muvaffaqiyatli qo'llagan.

Taniqli adabiyotshunos Rahmatilla Barakayevning Abdurahmon Akbar ijodiga bergan bahosi ham e'tiborga loyiq. Muallif „Istiqlol davri bolalar adabiyoti: an'ana, vorislik va izlanish“ nomli tadqiqotida shoir ijodining quyidagi qirrasiga alohida e'tibor qaratadi: „Abdurahmon Akbarning mumtoz adabiyotimizdagi qofiyali nasr (saj)ni eslatuvchi „Shoir dadam haqida she'riy hikoyalar“ turkumini she'riy shaklga sig'magan fikrlar tizimi deyish to'g'riroq bo'lar edi. Abdurahmon bu she'rlari bilan bolalar adabiyotimizga fikrlovchi, o'ychan bola timsolini olib kirdi. Besh she'riy hikoyadan tarkib topgan turkum shoir dadasining armon-u iztiroblarini, dard-u tashvishlarini eshitib qolib, jajji yuragiga sig'dira olmay, to'l-

qinlanib soʻzlayotgan bolakay tilidan hikoya qilinadi. Jumladan, „Dadamning qalbi“ sheʼriy hikoyasida shunday deyiladi:

„Armon uyasimish dadamning qalbi, dadamning qalbida kularmish sevinch. Dadamning qalbida ummon bor emish. Bor emish dadamning qalbida ilinj.“

Yozgan uch-toʻrt sheʼri dadam qalbining topgan quvonchi-yu ozori emish. Dadamning yuragi dunyo koʻrmagan sonsiz fikrlarning mozori emish...“

Ichki qofiyalanishga uygʻun boʻlgan soʻz takrorlari va bolakayning moʻjaz taxayyul olamiga sigʻmagan nogahoniy qiyoslar ushbu turkumga mansub sheʼriy hikoyalarning shaklan va mazmunan mukammalligini taʼminlaydi. Binobarin, olti jumladan tashkil topgan sheʼriy hikoyada besh marta takrorlangan „dadamning qalbi“ (bir oʻrinda dadamning yuragi) ifodasi, dastavval, uygʻoq inson qalbining notinch toʻlqinlari yangligʻ jaranglasa, bolakay uchun bir qarashda gʻayritabiiy tuyuladigan qiyoslar („qalbdagi sevinch kularmish“, „qalb — ummon“, „qalbdagi ilinj“, „qalbning quvonchi-yu, ozori“, „yurak — fikrlar mozori“) esa bolakay hayratining gʻaroyib suvratlari yangligʻ namoyon boʻladi.

„Dadamning fikri“, „Ari“, „Supacha“, „Dadamning hazili“ sheʼriy hikoyalarida ham ana shunday magʻzi toʻq fikrlar saj yoʻsinida hikoya qilingan va ular ham yosh kitobxon qalbida balogʻatga oshno hissini uygʻotishga xizmat qiladi.

Abdurahmon Akbarning shakliy izlanishlari ham eʼtiborga molik. Uning raqamli sheʼrlari kichik maktab yoshidagi bolalar sheʼriyatini yangicha shakl va mazmun bilan boyitdi: „Salom xat“ sheʼri shu jihatdan xarakterlidir. Harbiyda yigitlik burchini oʻtayotgan nevarasini sogʻinish hissi koʻngliga tinchlik bermayotgan, „koʻzlari ham uchayotgan“ buvining topshirigʻi bilan akasiga maktub bitayotgan Rahmatjon degan bolaning shu jiddiy holatda ham oʻynab-kulgisi keladi, oʻzicha soʻzlar orasidan raqamlar qidirib topadi. Dastlab „qisqagina“ maʼnodagi „ikki enlik“ iborasidagi „ikki“ soʻzini raqam bilan yozib qoʻyadi. Qarasaki, oʻzgapcha ifoda, gʻayritabiiy shakl paydo boʻlibdi. Ushbu gʻayritabiiylikdan bolakay oʻziga xos zavq tuyadi va boshqa soʻzlardan ham harf va raqamlardan tashkil topgan yangicha ifodalar „yarata“ boshlaydi:

„Aka, qanday yuribsiz,
Soz ketyaptimi xizmat?“

Askarlikka k10ikib
Ketgandirsiz batamom.
Buvim, q10i-qo'shnilar
Sizga yo'llashdi salom.
Q3oq-q3oq ch3moma
Terib qaytsak adirdan,
Ko'chamizni nomlashib,
Ketishibdi yangidan.
„Ул. Заречная“ emas,
Bilib qo'ying, aka, siz,
Endi bizning uy-hovli
„Ilik“ ko'cha, 18!
„Paxtakor“ ham ketma-ket
Q3ib turibdi zafar.
Imas, 3ta, to'p urdi
Ilhom kechagi safar...
Ha, aytmoqchi, sal bo'lsa,
Unutay debman qarang,
Ra'no opamlar bilan
Ishlar bo'ldi vadavang.
Tunov kun 4.30da
Chiqib turib yo'liga,
Xatingizni tutqazdim
Shaxsan o'zin qo'liga.
„Shunaqa, akam sizni...“
E, gapniyam d10dirdim.
Xullasi, xat yozishga
„Yanga“mlarni k10dirdim.
Fursatingiz bo'lganda
Yozib turing, aka, xat.
3rashguncha xayr deb
Ukangiz Abdurahmat“.

Bir qarashda askarlik burchini o'tayotgan nevarasini so-g'ingan buvining topshirig'i bilan ukaning akasiga yozgan odatdagi salom xati. Maktubda qishloq hayotidagi barcha o'z-garish va yangiliklarni akasiga yetkazish uchun to'lib-toshib, sevinchi ichiga sig'mayotgan yosh bolaning timsoli bor bo'yi bilan aks etadi. Sinchkov bolaning tiyrak nigohi bahorda ta-biatning gul ochib yangilanishi, adirlardan bolalarning zavq-shavq bilan quchoq-quchoq chuchmomalar terib kelishlari bormi, Istiqlol sharofati bilan ko'chalarimiz nomlari milliy-lashgani („Заречная“ emas, „Birlik“) bormi, „Paxtakor“ning

ketma-ket zafar quchayotgani bormi, bo'lg'usi „yanga“ — Ra'no opasiga akasining maktubini shaxsan topshirgani (!) bormi, Oltiariqqa mehmon bo'lib borishgani bormi, bahor kelib, o'riklar g'uj-g'uj gullashi bormi — xullas, barcha-barchasini maktubida erinmasdan, ba'zan ko'pirib-toshib, hovliqib, ba'zan go'yoki parishonxotirlik qilganday („Ha, aytmoqchi, sal bo'lsa, Unutay debman, qarang“), aslida esa ataylab, akasiga birinchi navbatda yetkazishi kerak bo'lgan xushxabarni shunchaki gap orasida aytgandek bitadiki, bu ham aslida yosh bola qiyofasiga musavvir shoirning g'aroyib mo'yqalami chizayotgan turfa chizgilardir...

Bunday she'riy usul o'zbek bolalar adabiyoti uchun yangilik. Bu she'rlarning o'ziga xosligi haqida fikr yuritilganda, dastavval, ijodiy izlanish mahsuli sifatida baholash joiz. Zero, yosh kitobxon she'r o'qir ekan, hatto uning g'ayritabiiy shaklidan ham zavq topadi. Harflar raqamlar bilan uyqalashib ketgan bunday she'riy usul yosh kitobxon uchun ham hayratli, ham qiziqarli topilma.

Bolalar tabiatni biz kattalar singari jonli va jonsizga ajratishmaydi, xayoliy va hayotiy voqea-hodisalar o'rtasiga ham chegara qo'yishmaydi. Ular uchun tabiat va inson bir butun, yaxlit. Shoir bolajonlarning mana shu xususiyatini yaxshi ilg'agan holda yosh kitobxonlarga hayotiy va xayoliy voqealarni uyg'unlikda taqdim etadi. Masalan, bir she'rida chigirtkalar sokin tunda qo'shig'imizni butun qishloq zavq bilan tinglayotir („Chigirtkalar qo'shig'i“) deb ishonishadi. Kungaboqar chumoli uchun quyosh bo'lib tuyuladi („Shirin quyosh“), Kichkintoy Yomg'irvoy esa onasi Bulutning gaplariga quloq osib, ko'klam kelganda „zaminga shoshiladi“ („So'zlovchi yomg'ir“), „Ko'ngli tusab qolsa“ ko'kdan tushadi-yu, „gullarning qulog'iga she'r o'qiydi“ („Yomg'ir haqida she'r“).

Shoirning ijodini kuzatgan adabiyotshunos Zamira Ibrohimova Abdurahmon Akbarning hayotiy voqea va xayoliy tasavvurlardan ta'sirchan manzaralar yaratgani haqida, jumladan, shunday yozadi: „Bu manzaralar xuddi aqlli farzand oilaga fayz-baraka, ota-onaga rahmat olib kelganday, ko'ngillarda mamnuniyat tuyg'ularini paydo qilib, yosh kitobxonning xayolot olamini boyitadi, kengaytiradi: o'quvchi chirildoqlarning sokin oqshomni to'ldirib kuylashlarida osoyishtalik gashtini anglagandek, yog'gan yomg'ir tomchilaridagi mo'jizani tuy-

gandek, asalari, chumolilarning mehnatiga xos go‘zallik, fayz-ziynatni ko‘rgandek bo‘ladi“:

Yetti qalam, yetti rang,
Yetti ohang — kamalak.
Qayerlarda yuribsan,
Quyosh — sochi jamalak?
Qalamlaring topildi,
Bulut — qog‘oz ham tayyor.
San‘atingdan bahramand
Bo‘laylik bizlar bir bor.
Qalamdonni qo‘yatur,
Kel, quyoshjon, tezroq kel.
Rasm chizib ber bizga,
O‘chirg‘iching bo‘lar yel.
... Million yilki, ahvol shu,
Yerliklar kutib tolar.
Qalamlar bor paytda
Quyosh „yo‘qolib“ qolar.

(„Kamalak“)

Bolalar olamida mayda va ahamiyatsiz narsalar uchramaydi, ya‘ni kattalar mutlaqo nazarga ilmaydigan, e‘tibor bermaydigan, ular uchun ahamiyatsiz ko‘ringan narsalar bola nazarida o‘zgacha, ajib bir qiyofada jonlanadi. Masalan, jajji Zeboxon birinchi marta qo‘shaloq giloslarni ko‘rib, ularning o‘rtoq bo‘lib olishganidan („O‘rtoqlar“) quvonadi. Yoki Sevinchoy issiq choydan ko‘tarilayotgan bug‘ni ko‘rib „choyim uchib ketayapti“ deb („Sevinchoy haqida she‘r“) hayratlanadi. Yulduzoy esa o‘ziga yoqqan fasl haqida samimiyat bilan „Yozda yoz fasli, kuzda bo‘lsa kuz“ („Eng to‘g‘ri javob“) deb ko‘nglidagini aytadi.

Darhaqiqat, bolalar dunyosida yolg‘on yo‘q. Shoir bolalikning musaffo olami har kuni quvonchlarga, kashfiyotlarga to‘liq ekanligini nozik did bilan kuzatgan va mahorat bilan badiiy qiyofalarda gavdalandira olgan:

Gilos qoqib bergandim
Zeboxonga erinmay.
Oldiga qo‘shalog‘i
Qarang, tushib qolibdi.
Qiqirlar Zebogina
Ularni qo‘ldan qo‘ymay:

— Dada, giloslarimiz
O‘rtoq bo‘lib olibdi!

(„O‘rtoqlar“)

Shoir ko‘pgina she‘rlarida hayotning „anglab bo‘lmas murakkab“ tomonlari haqidagi fikrlarini ilgari surishga intilardi. „Yolg‘iz farzand“, „Umid haqida she‘r“, „Iltimos“, „Chivin“ kabi she‘rlarida nafaqat tabiatni, bolalarni ham asrash, qadrlash kerakligi kuyunchaklik bilan uqtiriladi. Bu she‘rlarga xos umumiy xususiyat shundaki, ularda kattalar adabiyoti mavzusiga doir insoniy dardlar aks etgan. Shoir yosh kitobxonga ishonardi, uning nimalarnidir tushunmay qolishidan cho‘chimasdi.

So‘zimizni muxtasar qilib aytadigan bo‘lsak, Abdurahmon Akbar qalamiga mansub she‘r va tarjimalarda bolalar dunyosiga chuqurroq kirib boriladi, ularda fikr aniq va lo‘nda ifodalanadi. Asarlar tilining sodda va ravonligi, tasvir vositalarining puxtaligi, jahon bolalar she‘riyatining eng yaxshi an‘ana va usullarini, shakllarini o‘zida omuxta qilganligi bilan nafaqat yosh kitobxonlar, shu bilan birga, katta yoshdagi adabiyot, she‘riyat muxlislari e‘tiborini ham torta oladi. Yoshlarning barkamollikda, bugunning va kelajakning egasi ekanini his etib ulg‘ayishlariga ko‘mak beradi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoirning hayoti va ijodi?
2. Shoirning o‘qish, odob haqidagi asarlari?
3. Bolalar o‘yinlari, tabiat, Vatan haqidagi asarlari?

CHET EL BOLALAR ADABIYOTI

Mustaqil mamlakatimizda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining rivojlanishi, har tomonlama boyib borishida tarjima asarlarining o'rni, ahamiyati katta. Negaki, tarjima asarlarini o'qigan har bir yosh kitobxonning dunyo haqidagi fikri, tasavvuri boyib, o'sha xalqning yashash sharoitlari, urf-odatlari, mehnatlari, orzu-intilishlari bilan oshna bo'ladi.

Asrlar osha xuddi ertak kabi eldan elga, tildan tilga o'tib, dillarni yashnatib yurgan „Qizil Shapkacha“ (Sh. Perro), „Robinzon Kruzo“ (D. Defo), „Dyumchaxon“ (H. Andersen), „Gulliverning sayohatlari“ (J. Svift), „Oltin baliq“ (A. S. Pushkin), „Tom Soyverning boshidan kechirganlari“, „Shahzoda va gado“ (M. Tven), „Kapitan Grant bolalari“, „Ostin-ustin“ (S. J. Vern), „Don Kixot“ (J. Servantes) kabi asarlar yosh qalblarning olamga nisbatan qiziqishlarini jo'sh urdirib yuboradi.

XX asrda bunyod etilgan „Maugli“ (R. Kipling), „Kichkina Shahzoda“ (A. De Sent — Ekzyuperi), „Katta va kichik Karlson“ (A. Lindgren), „Toshkent — non shahri“ (A. Neverov), „Vinni Pux“ (A. Miln), „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“ (S. Marshak), „Uch baqaloq“ (Y. Olesha), „Quvnoq jappaqlar“ (B. Kerboboyev), „Doktor Voyjonim“ (K. Chukovskiy), „Temur va uning komandasi“ (A. Gaydar), „Chippollinoning sarguzashtlari“ (J. Rodari), „Styopa amaki“ (S. Mixalkov), „Kim bo'lsam ekan?“ (V. Mayakovskiy), „Bilmasvoy quyosh shahrida“ (N. Nosov) singari olam kezib yurgan asarlar o'zbek kitobxon bolalarida katta taassurot qoldirmoqda.

Yuqorida tilga olingan asarlar yosh kitobxonni nimagadir o'rgatadi, nimagadir da'vat etadi. Bu asarlarning ko'pchiligida ona-Vatanga muhabbat, uning ozodligi va baxti uchun jon fido qilish („Uch baqaloq“), noshukur bo'lmaslik, ota-ona pand-nasihatiga quloq solish („Ahmoq sichqoncha haqida ertak“), tabiatga buyuk mehr („Maugli“), tabiatni asrash, hayvonot olamini sevish („Doktor Voyjonim“), odamlar xiz-

matini bajarish, beminnat yordam ko'rsatish („Temur va uning komandasi“), o'ziga pishiq-puxta bo'lish, ichki sirlarni o'zgalarga oshkor qilmaslik („Qizil Shapkacha“), namunali o'qish, kasb-hunar egasi bo'lish („Kim bo'lsam ekan?“), sergak, tadbirkor bo'lish, quvnoqlikka intilish („Quvnoq japbaqlar“)dek oliyjanob g'oyalarning yotishi bolalarning tarjima asarlariga nisbatan bo'lgan qiziqish va ishtiyoqlarini o'stiradi.

Bir misol: suriya xalqining „Asalari hech narsa demabdi“ degan bir ertagi bor. Bu ertakda mehnatkash-u kamtarin bo'lish masalasi ko'tariladi. Ertak juda jozibali, hayajonli. Shu bilan birga, yosh kitobxonni o'ylantiradigan, o'ziga-o'zi hisob beradigan ruhda kamol topishiga ham ko'mak beradi.

Bir o'rmonda xo'roz, chigirtka, chivin va asalari yashaydi. Ma'lumki, bu yerda asalaridan tashqari hech kim ish, yumush bajarmaydi. Hammasi ishyoqmas, dangasa, ammo maqtanchoq, takabbur. Xo'roz: „Men qichqirmasam, tong ham otmaydi. Tongni men orttiranman“. Chigirtka: „Mening kuyim dunyoda eng yoqimli, mayin kuy“. Chivin: „Odamlar ovozimni eshitib, huzur qilishadi“.

Barcha biladi: bularnig barchasi zararkunanda. Odamlarning asablariga tegishdan nariga o'tmaydiganlardan. Endi bularning qo'shnilari asalari-chi? Juda kamgap, kamsuqum. U doimo mehnat bilan band. Asalarining bunday xususiyati yosh kitobxonni odobli, mehnatkash, kamtarin bo'lishga o'rgatadi.

Turkman adibi Berdi Kerboboyevning „Quvnoq japbaqlar“ asarida bolalarni bir-birlari bilan ahil, do'st, tadbirkor-u vatanparvar bo'lishga undaydi.

Bir oilada Japbaq, Mapbaq, To'pbaq, Yapbaq ismli juda quvnoq, kambag'al-qashshoq aka-ukalar istiqomat qilishadi. Ota yo'q, onaning topgan-tutgani ro'zg'or tebratishga yetmaydi. Ajoyib-g'aroyib kulgu-yu sarguzashtlarga boy bu asarda aka-ukalar hayotda bo'sh kelmaslikka, ozgina mug'ombir, ozgina ishbilarmonlik namunasini ko'rsatishga harakat qilib yashashlari kitobxon bolalarga manzur bo'ladi.

Yurtda nima ko'p — boy-u puldor ko'p. Nima ko'p — aldamchi, g'irrom, o'zgalar hisobiga kun ko'radiganlar ko'p. Japbaqlarning mana shundaylarga qarshi ish yuritishlari, oldindan chiqadigan har qanday to'siq-g'ovlarni quvnoqlik yo'lini tutib, ishbilarmonlik bilan yengib o'tishlari quvonchlidir. Qishloqdagi eng katta boylardan biri Duyduq xolani, uzoq

yillardan beri xasislikda nom chiqargan Kelekboyni, „Ham-mangni duoyi ba’d qilib, yer yuzidan supirib tashlayman“, deb yuradigan tekintomoq Yaloq eshonni, ham ko‘p uxlash yo‘lini tutib, mehnatkash xalqni aldab, unga riyokorlik ko‘r-satib keladigan uyquchi Yotag‘on laqabli bir boyni o‘zlarining so‘zga chechanliklari-yu sabr-toqatlari bilan yengib chiqishlari elga manzur bo‘ladi.

Japbaqlar el-yurt, shahar va qishloqlarni aylanib chiqi-shadi. Ular qayerda bo‘lishmasin, albatta, xalqni zulukdek so‘ruvchilarni ahillig-u tabassumlari bilan sindirishadi.

Inson uchun hayotda eng muhimi, suv bilan havodek zaruri uy-joy, ya‘ni vatan hisoblanadi.

Japbaqlar ko‘p o‘ylashadi. Ancha-muncha joylarda uy-joy qurib, o‘sha yerni vatan aylab, yashab qolishmoqchi ham bo‘lishadi. Lekin ona qishloq, kindik qonlari to‘kilgan joy ular uchun mo‘tabar tuyulaveradi. Bizning bu fikrimizga ularning mana bunday suhbatlari-yu xulosalari asos bo‘ladi:

— Kambag‘alning kamchiligi nima? — debdi Yapbaq. — O‘tin bilan suv. Demak, o‘tovni o‘shanday joyga quramiz“.

Shu zaylda aka-ukalar turli joylarni tanlab, uy qurish-moqchi bo‘lishadi. Hamma joyda ham tinchlik, xotirjamlik yo‘q. Endi mana bu gapga e‘tibor bering:

— Agar yurtda osoyishtalik bo‘lmasa, — deyishibdi Japbaq-lar, — o‘tinning issig‘i, suvning ta‘mi-yu nonning kuchi ham bo‘lmaydi. Dunyoni qanchalik kezma, baribir ona-Vatandan azizroq joy yo‘q.

Shunday qilib, og‘a-inilar o‘z-galar yurtidan ko‘ngillari to‘l-may, o‘z makonlari sari o‘tlanadilar. Qachonlardir uylari tur-gan joyning tuprog‘ini o‘pib, shu yerga yangi uy qurib oladi-lar. Shunday qilib, o‘z uying — o‘lan to‘shaging, deganlari-dek, japbaqlar uchun kindik qonlari to‘kilgan yer hamma joydan ko‘ra go‘zal, orombaxsh bo‘lishi kitobxon bolalar uchun ibrat maktabi rolini o‘taydi.

SHARL PERRO

(1628 — 1703)

Hamma zamonlarda ham, har qanday holatda ham bolalar ertak tinglashgan, ertaklar og‘ushida kamol topishgan. Ertaklardagi hayajonli, ta’sirli voqea va hodisalar ularni nimagadir da’vat etgan, to‘lqinlantirgan, yaxshi, ijobiy ishlarga yo‘naltirgan.

Olamda maxsus badiiy ertak aytuvchi hamda ertak yozuvchi qalamkashlar ham bo‘lgan. Ana shunday badiiy ertak yozuvchilardan biri fransuz shoiri va tanqidchisi, badiiy ertaklar ijodkori Sharl Perrodir. U o‘zining „Qizil Shapkacha“, „Zolushka“ va „Etik kiygan mushuk“ asarlari bilan jahonga tanildi.

Sharl Perro badiiy ertaklar ijod etishdan oldin xalq og‘zaki ijodini mehr va ishtiyoq bilan chuqur o‘rgandi. Shuning uchun ham u o‘z ertaklarida xalq udumlarini dadil ilgari surdi. Perro qahramonlari o‘z mehnatsevarliklari hamda saxiyliklari bilan ajralib turadilar. G‘arazgo‘ylik, maqtanchoqlik, qizg‘anchilik o‘rnini yaxshilik, mehribonlik bosib ketishi hamon kitobxonni shod etib kelmoqda.

Sharl Perrodan bor-yo‘g‘i o‘n ikki ertak saqlanib qolgan. Qaysi ertagiga nazar tashlamang, barchasida bolalar zavq oladigan qirralar bor ekanligini darrov payqaysiz. Dunyoda uning „Etik kiygan mushuk“ ertagini o‘qimagan yoki shu ertak asosida yaratilgan multfilmni miriqib tomosha qilmagan bola topilmasa kerak. Ertakda aqlilik, bilimdonlik, topag‘onlik bosh masala qilib qo‘yiladi. Boshqa asarlarida bo‘lgani kabi Sharl Perro bu ertakda ham folklor an‘analariga yana bir bor sodiq qoladi. Ertak qahramoni — tegirmonchining kenja o‘g‘li Karabs fahm-farosat, aql bilan ish ko‘rib, o‘z murod-maqsa-diga yetadi, baxtiyor bo‘ladi.

Sharl Perroning barcha personajlari pishiq-puxtaligi bilan ajralib turadi. Ularning ko'pchiligi odamlarni, hayvon-u parrandalarni sevib, erkalab, e'zozlaydigan bo'ladilar. Zolushkani („Zolushka“) olaylik. Uni o'gay ona-yu qizlar xush ko'r-maydilar, xolos. Qolgan barcha jonzot Zolushkani yaxshi ko'radi. Uning o'z baxtini topib, osoyishta turmush kechirishini istaydi. Zolushka juda chiroyli, odobli, shirinso'z, kamtarin, odamlarga, jonivor-u parrandalarga nisbatan mehribon. Uning bunday fazilatlarini, mehnat, halollik va poklik bilan hayotda o'z o'rnini topishi, sevganiga turmushga chiqib, baxtli bo'lishi ertak tinglovchida yaxshi taassurot qoldiradi.

Boshqa ertaklarda bo'lgani kabi „Qizil Shapkacha“da ham voqea yaxshilik bilan tugashi, bolalarning quvonchiga-quvonch qo'shadi. Sharl Perro ertakning ta'sirli va jozibali chiqishi uchun tabiiy holda Qizil Shapkachaning ijobiy tomoniga ko'p sayqal beradi. Bolalar ko'z o'ngida u dunyoda tengi yo'q juda yoqimtoy qizcha sifatida gavlanadi. Bo'ringing yovuzligi, surbetligi, uning kampir qiyofasiga kirib olganda mana bunday chizib berilishi ertak tinglovchi har bir bolada bo'riga nisbatan chuqur nafrat hislarini qo'zg'aydi:

- Voy, buvijon, qo'llaringiz buncha uzun?
- Seni mahkamroq quchoqlash uchun, jonginam!
- Buvijon, oyoqlaringiz buncha katta?
- Tezroq chopish uchun, jonginam!
- Buvijon, quloqlaringiz buncha katta?
- Yaxshiroq eshitish uchun, jonginam!
- Buvijon, ko'zlaringiz buncha katta?
- Seni yaxshiroq ko'rish uchun, jonginam!
- Buvijon, tishlaringiz buncha katta?
- Seni tezroq yeb qo'yish uchun, jonginam!

Mana necha asrki, ertakchining „Qizil Shapkacha“ asari jahon kezib yuribdi. U kirmagan xonadon, uni tinglamagan bola yo'q. Ertakning o'ziga xos xususiyatlaridan biri quvnoqlikdir. Ha, shunday. Qizchani hamma yaxshi ko'radi, hamma sevadi. Bundan u mutlaqo taltayib, kiborga berilib ketmaydi. U juda yoqimtoy, oddiy va sodda. Shu oddiy va soddaligi, pismiq va mug'ombir emasligi unga pand beradi, bo'riga yem bo'lishiga oz qoladi. Sharl Perroning bu ertak orqali kichkintoylarga aytadigan, quloqlariga quyib qo'yadigan gaplari ko'p.

Eng avvalo, barcha bolalarni xuddi Qizil Shapkacha kabi oddiy va quvnoq bo'lishga chaqiradi va kattalarning har bir topshirig'ini so'zsiz bajarishga da'vat etadi. Ikkinchidan, o'rtadagi sirni oshkor qilmaslikka, o'ziga pishiq-puxta bo'lishga chorlaydi.

Bo'ri ochko'z, pismiq va mug'ombir. Shu sababli qizchanning jo'nligidan foydalanadi. U bir o'q bilan ikki quyonni urish qabilida ish tutadi. Bo'ri Qizil Shapkachadan safari haqidagi ma'lumotni osongina bilib olgach, endilikda qizchanning o'ziga qo'shib, uning buvisini ham yeyish payiga tushadi. Ammo Qizil Shapkachaning baxtiga o'tinchilar kelib qolishadi. Ularnig yordami bilan ikki jon omon qoladi.

Ertak tinglovchi har bir bola vaqeani mana shunday ijobiy tugashini xush ko'radi, o'sha quvnoq, o'ktam Qizil Shapkachaning bo'riga yem bo'lishini aslo xohlamaydi. Ertakning umrboqiyiligi va jahongashtaligi ham ana shunda.

Sharl Perroning „Havorang soqol“, „Bob“, „Eshak terisi“, „Uyqudagi malika“ kabi ertaklari ham xuddi „Qizil Shapkacha“ kabi bolalarbopdir.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Sharl Perro qanday ertaklar ijod qilgan?
2. Zolushka kim?
3. „Qizil Shapkacha“ ertagining mohiyati?

DANIYEL DEFO

(1660 — 1731)

XVII — XVIII asr ingliz adabiyotiga, jumladan, roman janriga asos solgan mashhur adiblardan biri Daniyel Defo bo‘ldi. U publitsist hamda jurnalist sifatida ham o‘sha yillarda Angliyada va umuman Yevropada nom chiqargan. 1660- yilda London shahrida savdogar oilasida dunyoga kelgan Defoning butun o‘tmishi ajoyib-g‘aroyib voqealarga boy bo‘ldi.

Defoning otasi o‘z farzandini xuddi o‘zi kabi dindor bo‘lishi uchun harakat qiladi. Shu o‘y-niyatini amalga oshirish maqsadida u o‘g‘lini Puritan akademiyasiga o‘qishga beradi. Bo‘lajak adib o‘ziga boshqa yo‘l — savdogarchilik yo‘lini tanlaydi. U savdo-sotiq ishlari bilan dunyoning ko‘p mamlakatlarida bo‘ladi. Odamlarning yashash sharoitlari bilan yaqindan tanishadi. Maqolalar yozib, o‘z yurtidagi cherkov va aristokratlarning noo‘rin xatti-harakatlarini keskin qoralaydi.

Defo maqola, pamfletlardan tashqari, „Robinson Kruzo“, „Robinson Kruzoning keyingi sarguzashtlari“, „Robinson Kruzonnig jiddiy mulohazalari“, „Kapitan Singlzon“, „Kavalerning memuarlari“, „Mashhur Moll Flendersning quvonch va tashvishlari“, „Polkovnik Jakning tarixi va sarguzashtli hayoti“ kabi romanlar; iqtisod, tarix, pedagogika, geografiya, falsafaga bag‘ishlangan o‘nlab kitoblar yozdi.

Defo garchand Robinson Kruzo haqida uchta roman yozgan bo‘lsa-da, eng samaralisi, uning nomini jahonga yoygani „Robinson Kruzo“ (1719) bo‘ldi. U bu kitobga 1713- yilda ingliz yozuvchisi Richard Stilning shotlandiyalik matros Aleksandr Selkrik haqidagi ocherkini asos qilib oldi. Aleksandr Selkrik — Robinson Kruzo 1676- yilda Shotlandiyaning Larga shahrida etikdo‘z oilasida tug‘ilgan. U bolalik chog‘laridanoq dengizchi bo‘lishni orzu qilardi. Shuning uchun ham u ad-

miral Uilyam Dampier janub tomondagi dengizlarga ekspeditsiya uyushtirmoqchi bo'lganda kemasiga shturman bo'lib ishga yollanadi. Kema Atlantika okeanini kesib o'tib, Janubiy Amerika qirg'oqlarigacha yetib boradi. Ular Janubiy Amerikani ham aylanib o'tib, Tinch okeaniga chiqishadi. Chuchuk suv tugagach, kema 1704- yilda Xuan Fernandes orolida suv g'amlash uchun to'xtaydi. Kemaga suv olinayotganda Aleksandr Selkrik kapitan bilan urishib qoladi va o'zini orollardan biriga tashlab ketishini talab qiladi. U bir so'zli bo'lgani uchun o'rtoqlarining pand-nasihatlariga ham quloq solmaydi. Kema Masa-Tyera oroliga yaqinlashganda o'ziga tegishli bo'lgan asbob-anjomlarni olib orolga tushib qoladi. Rahmi kelgan o'rtoqlari unga miltiq, ozroq o'q-dori, pichoq, bolta, idish, ko'rpa-yostiq ham qoldirishadi. Orolida bir kecha tunagach, u katta xatoga yo'l qo'yanini anglaydi.

Selkrik kimsasiz orolda 4 yil-u 4 oy hayot kechiradi.

Selkrik yashagan Masa-Tyera oroli Chilining Santyago shahridan 450 kilometr g'arbda, Tinch okeani sohilida joylashgandi. Orolida zaharli ilonlar ham, yirtqich hayvonlar ham yo'q bo'lib, faqat yovvoyi echkilar poda-poda bo'lib yashaydi, xolos. Vaqt o'tishi bilan Selkrik echkilardan bir nechtasini qo'lga o'rtagadi, asta-sekin ularning sutidan qatiq, pishloq, suzma tayyorlaydi. Selkrik yog'ochdan o'ziga ikkita uy soladi, uning poliga echki po'stagini to'shaydi. Shunday qilib, u kulbali ham bo'lib oladi. U falokat natijasida toshlarga urilib, majaqlanib ketgan kemalardan mixlarni yig'ishtirib olib, undan qo'lbola qarmoq yasab, baliq ovlaydi. U orolning hamma tomonini qadam-baqadam kezib chiqadi, balandroq yerlarga uzoqdagi kemalar ko'rishi uchun mayoqlar yasaydi.

Nihoyat, Selkrik orziqib kutgan damlar yetib keladi. Bu voqea 1709- yil 31- yanvar kuni sodir bo'ldi. Orolga tasodifan kelib qolgan „Dik“ nomli kema Selkrikni olib ketadi.

Selkrik uzoq judolikdan so'ng 1712- yilda Shotlandiyaga qaytgach, uni ota-onalari juda yaxshi kutib olishadi, hamma sharoitni yaratib berishadi. Biroq Aleksandr o'zini juda g'alati tutadi, hech kim bilan so'zlashmay, o'zi bilan o'zi ovora bo'lib yuradi. U otasiga qarashli katta bog'ning bir chetidan g'orga o'xshash yerto'la kavlab, umrining oxirigacha o'sha yerda tanho o'zi yashaydi va 1721- yilda vafot etadi.

Hozir Selkrik yashagan Masa-Tyera oroli Robinzon Kruzo oroli deb ataladi. Robinzonning kimsasiz orolda amalga

oshirgan har bir ishi yosh kitobxonni o'ziga maftun etadi, uning g'ayratiga g'ayrat qo'shadi, uni dovyurak bo'lishga, mehnat qilishga, kasb-kor egasi bo'lishga o'rgatadi.

Robinzonning o'zi bog'da yashaydi — o'zi o'rmon hokimi, bu yerda dov-daraxtlar to'lib-toshib yotadi. Shunga qaramay u bog'bonchilik qilib, kulbasi yon-atrofiga yanada ko'plab novnihollar ekib, o'stiradi. Har bir qiladigan ishi, har bir bosadigan qadami, o'tayotgan umri hisobli. Buni o'zi sezib, bu kimsasiz oroldan hali beri chiqib ketolmasligini bilib yashagan Kruzo qat'iy reja asosida harakat qiladi, u mutlaqo tushkunlikka, umidsizlikka tushmaydi, o'z-o'ziga tasalli berib yashaydi. Bu fikrni uning kundaligi ham tasdiqlab turibdi:

„Men odam qadam bosmagan, huvillagan bir orolda sargardon bo'lib qoldim, qutulish uchun hech umidim yo'q.

Men insonlardan ayriliqda qolgan bir miskin, odamlar dunyosidan quvg'in bo'lgan bir sahroyiman.

Kiyimlarim oz qoldi va hademay qip-yalang'och qolaman.

Odamlar yoki yirtqich hayvonlar daf qilgudek bo'lsa, men o'zimni himoya qilolmayman.

Bu yerda men bilan dardlashadigan, menga ruh va taskin beradigan hech kim yo'q“, deyish bilan yosh kitobxonni bir qadar afsuslantirsa, „Hamrohlarim kabi dengizga g'arq bo'lib ketishim ham mumkin edi-yu, ammo tirik qoldim.

Lekin shunisi borki, men ochlikdan o'lmadim va bu sahroda halok bo'lib ketmadim. Lekin bu yerning iqlimi issiq, kiyim-boshsiz ham yashash mumkin.

Lekin bu orolda odamlar ham, yirtqich hayvonlar ham yo'q. Daxshatli yirtqichlar makoni bo'lgan Afrika sahrolarida qolib ketmaganim uchun o'zimni baxtiyor deb bilaman.

Lekin turmush uchun kerakli hamma narsalarni g'amlab va o'z kunimning oxirigacha yetadigan ozuqalarni yig'ib olganman“, deya bolalarni ruhlantirib yuboradi.

Defoning barcha asarlari bolalarni pishiqlik puxta bo'lishga, hayotda mustaqil harakat qilishga chorlaydi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Defo kim?
2. „Robinzon Kruzo“ romani?
3. Adib romanga qanday voqeani asos qilib olgan?

JONATAN SVIFT

(1667 — 1745)

O‘zining „Gulliverning sayohatlari“ romani bilan jahonga tanilgan Jonatan Svift Irlandiyaning poytaxti Dublinda ruhoniylar oilasida tavallud topdi. 1689- yilda ona yurti Angliyaga keldi. Bu yerda yaqin qarindoshi, yozuvchi, davlat arbobi sifatida faoliyat ko‘rsatayotgan Vilyam Temgaga kotiblik qildi, yaxshi-yomon odamlar bilan tanishdi. Dublinga qaytgan Svift bu yerda universitetning diniy fakultetiga o‘qishga kirdi. Uzoq yillar Dublin ibodatxonasining noziri vazifasida xizmat qildi, badiiy ijod bilan shug‘ullandi. Richard Stil tomonidan nashr etiladigan „Laqma“ satirik jurnalida she‘r va hikoyalari bilan ko‘zga tashlana boshladi.

Natijada adibning „Kitoblar jangi“, „Bochka haqida ertak“, „Movutfurush maktublari“ kabi romanlari yuzaga keldi. Svift o‘nlab roman, ocherk, pamflet va boshqa asarlar yozgan bo‘lsa-da, ammo u faqat „Gulliverning sayohatlari“ asari bilan keng kitobxonlar ommasiga tanildi.

„Gulliverning sayohatlari“ zamirida Svift o‘z zamonasidan, o‘sha davr Angliyadagi chirkin turmushdan, urf-odatdan, davlat siyosatidan, fan va madaniyatning tubanligidan qattiq kuladi. Asar mazmunining hayratomuzligi, obrazlarning quymaligi, lavhalarining ma‘no va mazmunga boyligi uch asrdan ziyodroq vaqtdan beri yosh kitobxonlarga katta estetik shavq va zavq bag‘ishlab keladi.

Asar qahramoni mittivoylar o‘lkasida tog‘ odamga aylanadi. Oyog‘i ostida minglab liliputlar uymalashadi. Gulliverning ro‘molchasida chavandozlar ot o‘ynatadi, qahramon 600 ta to‘shak ustida uxlaydi. Darozlar o‘lkasida esa Gulliverning o‘zi mitti bo‘lib qoladi. Kichkina quticha-sandiqchada yashaydi. Sandiqchani burgut changalida osmonga olib chiqib

ketadi. Gulliver otlar o'lkasiga borib qoladi. Bu yerda otlar odamlarni minib yuradi. Gulliver turli afsonaviy joylarga borib, ajoyib-g'aroyib fantastik voqealarni boshidan kechirsa-da, uning xarakteri, fe'l-atvori, ichki dunyosi nihoyatda haqqoniy, realistik bo'yoqlarda chiziladi. U liliputlar o'lkasidagi ahmoqona tartib-qoidalarga norozilik bildirmaydi, ularga barcha fuqaro qatori bo'ysunadi. Faqat hayoti xavf ostida qolgandagina quvlik bilan ish tutib, qochib ketishga muvaffaq bo'ladi.

Sviftning qahramoni zamonasining sofdil, insonparvar, haqiqatgo'y vakili. U Liliputiya ekan, bosqinchilik urushlariga qarshi chiqadi. Gulliver yerli aholiga yordam berishga, maslahatlarini ayamaslikka tayyor. U o'zining kamtarligi, samimiyliги bilan kitobxonning muhabbatini qozonadi.

Gulliver o'tkir aql egasi, u hamma yerda ko'rgan-kechirganlarini chuqur idrok etadi. Qahramon o'zi sayohat qilib yurgan mamlakat amaldorlarining zolim, bosqinchi ekanligiga qarshi bo'lsa, o'tmishning Brut singari ajoyib respublikachilari bilan faxrlanadi. Qahramon obrazidagi bu xususiyatlar yozuvchining erkin ijtimoiy tuzum tarafdori ekanligini ko'rsatadi. Gulliver obrazining xalqchilligi ham ana shunda.

Gulliver obrazi orqali muallif liliputlar, olimlar va yexularning Angliyadagi barcha prototiplariga qashqatqich zarba beradi. Liliputiya mamlakatidagi bema'niliklar ustidan kulish, olimlarning soxtaligini fosh qilish, maymun qiyofasidagi insonlar — yexulardan nafratlanish roman qahramonining oliyanob insonligini anglatadi.

Jonatan Svift asarlari bugungi o'zbek bolalarini yaxshi o'qishga, mehnatkash bo'lishga, o'z yurtlarini ko'p va xo'p sevishtga da'vat etadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Svift kim?
2. Svift asarlari?
3. „Gulliverning sayohatlari“da qanday voqealar tasvirlangan?

AKA-UKA GRIMMLAR

Aka-uka Grimmlar (Yakob 1785 — 1863, Vilgelm 1786 — 1859) Magdeburg universitetida o‘qib yurgan chog‘laridayoq o‘rta asr olmon tarixi va madaniyati, huquq va mifologiyasi, xalq og‘zaki ijodi hamda til va adabiyoti bilan shug‘ullana boshladilar.

O‘qish, o‘z ustlarida qattiq ishlash Grimmlar uchun baxt yo‘li bo‘ldi. Ular avval Gettingen, keyinchalik esa Berlin universitetining professorlari bo‘ldilar. Yakob olmon tili grammatikasi va mifologiyasini, Vilgelm o‘rta asr olmon adabiyoti va xalq og‘zaki ijodini o‘rgana boshladilar. Olmon xalq og‘zaki ijodining gullab-yashnashiga, olam kezishiga bir ko‘prik yasadilar. Nihoyat, 1812- yilda Grimmlar tomonidan yozilgan ertaklar — „Bolalar va oilaviy ertaklar“ning birinchi jildi yuzaga keldi. 1815- yilda uning 2- jildi, 1822- yilda esa har ikkala jildni umumlashtiruvchi uchinchi jild bosilib chiqdi.

Grimmlar ertaklarning ko‘pchiligini bevosita ertak aytuvchilardan tinglab, ba‘zilarini esa dehqonlar bilan suhbatlashib yozib oladilar. Xalqdan olingan ertaklarning har birini aka-uka Grimmlar qayta ishlab, badiiy tus beradilar va yana xalqqa qaytaradilar.

Grimmlarning uch jildlik kitobiga ikki yuzdan ortiqroq ertaklar jamlangan bo‘lib, unda mualliflar ko‘proq afsonaviy, maishiy va hayvonlar haqidagi ertaklarni umumlashtirishga harakat qilganlar. Har bir ertakda saxiylik, mehnatsevarlik, botirlik kabi fazilatlar bilan birga, qo‘rqoqlik ustidan kulish, dangasalik va yolg‘onchilikni qattiq qoralash birinchi o‘rinda turadi. Shunisi ham quvonchliki, ko‘pincha, Grimmlar ertaklarining asosiy qahramonlari shoh va shahzodalar emas, balki kambag‘al, beva-bechoralarning o‘g‘il-qizlari, cho‘pon yoki

askar bo‘ladi. Ular o‘zlarining ibratomuz ishlari bilan ertak tinglovchida chuqur taassurot qoldiradi. Aql bilan ish ko‘rish, bilimdonlik „Tilla g‘oz“, „Shishadagi arvoh“, „Uch aka-uka“ ertaklarida yaxshi berilgan.

Grimmlarning dunyoga mashhur „Zolushka“, „Qor qiz“ ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, so‘kish eshitadigan va eng past hamda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar bo‘lib, ertak davomida o‘zlarining halol mehnatlari, yoqimli so‘z va tabassumlari bilan baxtiyor bo‘ladilar.

Grimmlarning „Quyvon bilan tipratikan“, „Bo‘ri va tulki“ asarlari masal janriga yaqin turishi bilan kitobxonda katta taassurot qoldiradi.

„Yalqov Geys“, „Gansning baxti“, „Botir tikuvchi“, „Yosh pahlavon“, „Bremen musiqachilari“ kabi ertaklari o‘zbek bolalarining ham sevimli asarlariga aylanib qolgan.

„Botir tikuvchi“ning sujeti ko‘pchilikka yaxshi tanish. Qahramon nogahon bir nechta pashshani bir urishda nobud qilish bilan o‘ziga o‘zi botir, dovyurak tamg‘asi — shiorini yozib, yelkasiga osib oladi. U baxtini, taqdirini sinab ko‘rish, peshanasida borini qo‘lga kiritish maqsadida safarga otlanadi.

Botir tikuvchi tadbirkor, epchil, chaqqon. „Qochib qol-guncha otib qol“ qabilida dovyuraklik bilan ish ko‘rishi unga katta shuhrat keltiradi. G‘orda behisob devlar ustidan puxta-pishiqligi bilan g‘olib chiqadi. Dev ko‘tarib olgan daraxt shoxlari ustida qush kabi yengil o‘tirishi, devlarning savollariga qo‘rqmay, ustalik bilan javob berishi asrlar osha kitobxonni hayratga solib kelmoqda.

Botir tikuvchi uchun og‘ir sinov o‘rmondagi ikki pahlavon bilan „olishuv“ bo‘ladi. Podshoh tomonidan bu pahlavonlarni mag‘lub qilish vazifasini olgan botir tikuvchi tavakkal qilib yo‘lga tushadi. Ustlariga tosh tashlash hisobiga ular o‘rtasida nifoq chiqaradi. Ikki jangchi bir-birini tosh bilan urib nobud qiladi. Tadbirkor yigit bilimdonlik, o‘ylab ish ko‘rish bilan o‘rmondagi shoxdor maxluq ustidan g‘olib chiqadi.

Botir tikuvchining, muloyimligi, o‘ylab ish ko‘rishi yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi. Ularda ham xuddi o‘sha botir tikuvchi kabi yetuk insonlar bo‘lishga, botir, pahlavon bo‘lishga havas uyg‘otadi.

Aka-uka Grimmlarning qaysi asarini olmang, hammasida ham, eng avvalo, mehnatkashlik, mehnatga muhabbat g‘oyasi

yotadi. Ikkinchidan, har qanday holda, har qanday mushkul ish boshiga tushganda ham o'sha qahramon chora qidiradi, tadbirkorlik, ishbilarmonlik yo'lidan boradi va ofatdan qutuladi.

Tulki kabi hiyla va makr ishlatadigan jonivor bo'lmasa kerak. Grimmmlar ularga qarama-qarshi qilib g'ozlar obrazini yaratishadi. G'ozlar har doim chorasiz — bo'sh, beg'am hayot kechiradilar. Grimmmlarda vaqti kelganda o'sha boqibeg'am g'ozlar ham sergak, tetik, tadbirkor, ishbilarmon bo'lib ketishlarini, olg'ir, muttaham tulkilarni dog'da qoldirishlarini kuzatamiz. Tulki o'tloqda yurgan g'ozlarni yemoqchi. Ular o'limlari oldidan bitta qo'shiq aytib, so'ngra tulkiga yem bo'lishlarini so'rashadi. Ammo uzundan-uzoq „g'a-g'a“lari tulkini zeriktiradi, uning tinka-madorini quritadi, oxiri o'ljadan voz kechishga majbur bo'ladi:

„Dastlab bitta g'oz qo'shiq aytibdi. Uning qo'shig'i mana bunaqa uzundan-uzoq ekan:

— G'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a!

Undan keyin ikkinchi g'oz jo'r bo'libdi:

— G'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a, g'a-g'a-g'a!

Ulardan so'ng uchinchi xonish qilibdi:

— G'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a.

Uchinchi g'ozdan keyin to'rtinchi g'oz ham:

— G'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a, — deb qo'shiq boshlabdi.

Oxiri hamma g'ozlar birgalikda qichqirib, „g'a-g'a-g'a“ lashga tushibdilar:

— G'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a...

Qachonki, g'ozlar qo'shig'i tamom bo'lsa, ertak ham tugaydi. Shundagina tulki g'ozlarni yeydi.

Biroq aqlli g'ozlar qo'shiqni to'xtatishni o'ylashmabdi. Ular hozir ham „g'a-g'a-g'a, g'a-g'a-g'a“, deb qichqirib turishgan emish“.

Bir so'z bilan aytganda, aka-uka Grimmmlar bir umr kichkintoylarning suyukli ertakchilari bo'lib qoldilar.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Aka-uka Grimmmlar kimlar?
2. „Botir tikuvchi“ haqida so'zlang?
3. G'ozlar tulkini qanday aldashdi?

**ALEKSANDR SERGEYEVICH
PUSHKIN**

(1799 — 1837)

Har bir xalqning donishmandligi va qalb nazokatini oʻzida mujassamlantirgan shoiri boʻladi. Rossiyada inson maʼnaviy olamining musavviri, shubhasiz, Pushkindir. U nurga intilib, doim ozodlik uchun kurashuvchi shoir, buyuk optimist boʻlib yetishdi. Rus xalqining yana bir buyuk shoiri Aleksandr Blok: „Pushkinning nomi naqadar jarangdor“, deb taʼriflagan edi.

A. S. Pushkin xalq ogʻzaki ijodini bolalikdan berilib oʻrgandi. Buloqdek qaynab-toshgan xalq ogʻzaki ijodi shoirning ilhomiga ilhom qoʻshdi. Kelajakda mashhur shoir boʻlib, jahonga tanilishida boy manba boʻlib xizmat qildi. U, ayniqsa, oʻzining ertak-dostonlari bilan yosh kitobxonlarning hurmat-olqishiga sazovor boʻlib kelmoqda.

A. S. Pushkin oʻzining „Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak“ (1831), „Baliqchi ham baliq haqida ertak“ (1833), „Oʻlik malika va yetti bahodir haqida ertak“ (1833), „Oltin xoʻroz haqida ertak“ (1834) kabi ertak-dostonlari bilan jahon bolalar adabiyoti xazinasini yanada boyitdi.

Yuqorida biz taʼkidlab oʻtgan asarlarning hammasi boy va rang-barang xalq ogʻzaki ijodi taʼsirida yuzaga kelgan. Bu asarlar zamirida aniq mavzular yotganligini koʻramiz. Masalan, shoir „Ajoyib bolalar“ xalq ertagi asosida „Shoh Saltan... haqida ertak“, „Qurumsoq kampir“ ertagi va rus xalq folklorining toʻplovchilaridan biri V. Dal hikoya qilib bergan sujet asosida „Baliqchi ham baliq haqida ertak“, „Sehrli koʻzgu“ ertagi asosida „Oʻlik malika va yetti bahodir haqida ertak“, uzoq yillar xalqni ayovsiz ishlatib, unga rahm-shafqat nima ekanligini bilmay oʻtgan va uning hatto pok xizmatlarini oʻzida mujassamlashtirgan „Shabarsha batrak“ asosida „Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak“ yotganligini koʻra-

miz. Bu ertaklarning hammasi shoirning ijodxonasida ishlanib, sayqallanib, yanada o'qimishli, ta'sirli chiqqan.

A. S. Pushkin oddiy, mehnatkash xalqni yaxshi ko'radi, uni iloji boricha himoya qilishga, unga yon bosishga harakat qiladi. Shuning uchun ham uning ertak-dostonlarida xalqqa bo'lgan cheksiz muhabbat tuyg'usi barq urib turadi.

Dadon shohni oling („Oltin xo'roz haqida ertak“). U g'irt ahmoq. Na xalqni sevadi va na farzandlariga mehribon otalik qila oladi. Dadon o'taketgan darajada maishatparast va kaltabin. U butun podshohligidan, xalqidan, farzandlaridan o'zga yurtlik makkora ayolni ustun qo'yadi. Buni xalq, xudo kechirmaydi. Natijada shoh xalq qahr-g'azabiga duchor bo'ladi. Oltin xo'roz tepkisidan halok bo'lgan shohga bironing rahmi kelmaydi, aksincha, shohning o'limi ularga shodlik va ozodlik baxsh etadi.

Pop („Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak“) obrazi ustida shoir qattiq ishlaydi. Uning tekinxo'r, ochko'z, o'zgalar hisobiga umr kechiradigan bir pastkash kimsa ekanligini keskin ochib tashlaydi. Unga qarama-qarshi qilib oddiy va halol, mehnatkash va bahodir yigit Balda obrazini ijod cho'qqisiga ko'taradi.

Ikki qahramonning bozordagi o'zaro suhbatidanoq kitobxon kim qanday odam ekanligini darhol sezadi:

„Bo'lsin oshpaz, otboqar ham duradgor,
Ayt-chi, bunday arzon malay qayda bor?“
Balda debdi: „Yaxshi malay bo'layin,
Bergan obi yovg'oningga ko'nayin.
Xizmatimga haq to'laysan shu yilda:
Peshanangga uch chertaman bir yilda“.
Pop bo'lsa-chi, ancha o'ylab qolibdi,
Peshanasin qashib qo'li tolibdi.
Pop o'ylarmish: bir gap bo'lar — to'lanar haq,
Chertkilardan chertkilar ham qilar farq.
Balda qo'ygan shartiga ko'nib, debdi pop:
„Bu shart senga va menga ham ma'qul xo'p:
Endi mening hovlimda kun ko'raver,
G'ayrat bilan xizmat qilib yuraver“.

Ha, hayotda har bir narsaning, jumladan, tekinxo'rlik, ochko'zlikning ham poyoni, oxiri bor. Kaltabin Pop chertkini yeb halok bo'ladi.

„Baliqchi va baliq haqida ertak“ dostonida shoir pok muhabbat mangu bo'lishini orzu qiladi. Boylik, mansab deb

o'tgan kunni unutmaslikni istaydi. Bundan tashqari, kimki halol peshana teri to'kib boylik orttirmasa, birovlar hisobiga boyiydigan bo'lsa, u hech qachon yuqmasligini, birovniki birovnikiligicha qolib ketishini kampir qismati bilan chog'ishtirib hikoya qiladi. Yer yuzi, butun olam hukmroni bo'lib olgan kampir cholni mensimaganligi uchun, ochko'z va badbaxtligi uchun yana eski hammom, eski tos bilan qolib ketaveradi. Buni shoir juda chiroyli ifodalaydi:

Qaytdi kampir yoniga axir,
Ko'rsa: tag'in o'sha yerto'la.
Bo'sag'ada o'tirar kampir,
Qarshisida teshik tog'ora.

Rostgo'y, haqiqatni yoqlovchi shoir „O'lik malika va yetti bahodir haqida ertak“, „Shoh Saltan... haqida ertak“ asarlarida haqiqat bir kun emas bir kun, albatta, qaror topadi, hamma baxtiyor bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

A. S. Pushkinning xalq og'zaki ijodiga asoslanib yozgan „Ruslan va Ludmila“ asari ham bolalar qalbiga ancha yaqin turadigan dostonlardan biri hisoblanadi. Rus ertaklari, qo'shiqlari, afsonalari bu g'aroyib asarga favqulodda go'zal mazmun bergan. Yuksak insonparvarlikni o'zida mujassamlashtirgan yorqin iste'dod egasigina shunday asar yarata olardi.

Mashhur rus romantik shoiri V. A. Jukovskiy „Ruslan va Ludmila“ dostoni nashr etilgach, Pushkinga „G'olib o'quvchimga mag'lub murabbiydan“ deb yozilgan portretini sovg'a qiladi. Bu buyuk shoir dahosiga, zamondan ilgarilab ketgan kurashchan insonga berilgan xolisona baho edi.

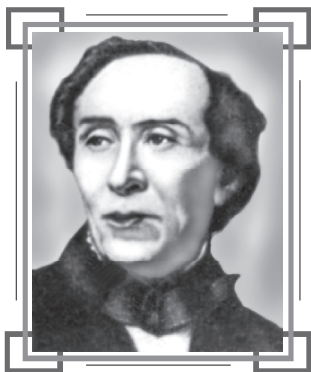
Mana shuning uchun Pushkinga Rossiyaning mangu, otashin shoiri bo'lib qolmoq baxti nasib etdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Pushkin ijodi haqida so'zlang?
2. „Pop va uning xizmatkori“ voqeasi?
3. „Oltin baliq“ ertagining ahamiyati?

**HANS KRISTIAN
ANDERSEN**

(1805 — 1875)

Daniyaning jahonga mashhur ertakchisi Hans Andersen 1805- yilda Odens shahrida dunyoga keldi.

Bolaning otasi kavushdo‘z, onasi esa kir yuvuvchi bo‘lib ishlar edi. Shuning uchun Hans kambag‘allar maktabiga o‘qishga kiradi. Oradan uncha ko‘p vaqt o‘tmay, ularning oilasi Kopengagenga ko‘chadi. Bolaning yashash sharoiti va o‘qishi bu yerda ancha-muncha yaxshi bo‘ladi. Bo‘lajak yozuvchi 1823- yilda Slagels maktabiga o‘qishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda ta‘lim oladi. 1828- yilda esa Kopengagen universitetiga o‘qishga kiradi.

Andersen juda ko‘p mamlakatlarni kezib chiqadi. Fransiya, Shveysariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya singari joylarga sayohat qiladi.

Andersenning ijodi 20- yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik she‘rlar, roman, drama, yo‘l ocherklari, biografik etudlar yaratadi.

„Daniyalik Xolger“, „Qor malikasi“, vatanparvarlik ruhi bilan yo‘g‘rilgan „Daniya — mening vatanim“, ozodlik g‘oyasi mujassamlangan „Soqchi“, „Shilyon asiri“ va boshqa she‘rlari she‘riy janrda yaratgan eng sara asarlari jumlasiga kiradi.

Andersen o‘z romanlarida („Improvizator“, „O. T“, „Bo‘ladi yoki bo‘lmaydi“) zamonasi uchun juda muhim bo‘lgan voqealarni qamrab olishga harakat qiladi.

Uning ijodi ko‘p qirrali va rang-barang. Ayniqsa, tarix va ertak asarlari yosh kitobxonlar uchun maroqlidir. „Bolalar uchun aytilgan ertaklar“ (1835 — 1842), „Yangi ertaklar“ (1843 — 1848), „Tarix“ (1852 — 1855), „Yangi ertaklar va tarix“ (1858 — 1872) va boshqa kitoblari Andersenning nomini juda mashhur qildi va uni jahonga tanitdi.

Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq ogʻzaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-armonlarini qogʻozga tushirishga harakat qildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun Andersen yaratgan ertaklar sodda, kitobxon uchun tushunarli boʻlish bilan birga, oʻquvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi.

Andersen ertaklarida, koʻpincha, bosh qahramon shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular oʻzlarining samarali mehnati, aql-idroki, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga sazovor boʻladilar. Uning „Qoʻngʻiroqli girdob“, „Kumush tanga“, „Kolbasa sixidan shoʻrva“, „Goʻng qoʻngʻiz“ va boshqa ertaklari fikrimizga yorqin misol boʻla oladi. Ertakchining „Qoʻngʻiroqli girdob“ asarini olib koʻraylik. Unda asrlar mobaynida ezilgan, ogʻir mehnat va zulmdan tinka-madori qurigan mehnatkash xalq vakili Blakenning oʻz xoʻjasiga qarshi turishi kitobxonni quvontiradi.

„Bolalar gurungi“ asarida hech kim taqdirni, kichkintoy oʻsib-ulgʻaygach kim boʻlib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu koʻproq oʻsha bolaning oʻziga, intilishiga, kattalarning ibratomuz pand-nasihatlariga quloq solishiga bogʻliq ekanligini oʻqiyviz.

Shohona qasrga toʻplangan bir toʻda bashang kiyingan aslzoda bolakaylar qasrni toʻldirib maqtanishar, ota-onalarining hisobsiz boyliklari bilan quvonishar, kelajakda ota-onalaridan ham badavlatroq boʻlish uchun harakat qilishlarini kibor bilan taʼkidlar edilar. Bu boy-badavlat bolalarning bir-birlariga gap bermay maqtanishlarini yirtiq-yamoq kiyim kiyib olgan bir kambagʻal bola tinglab, xoʻrsinar, „bularga yetish bizga yoʻl boʻlsin“, deb qoʻyar edi, oʻzicha.

Yillar oʻtib oʻsha juldur kiyimli bola yaxshi oʻqib, rassom boʻlib yetishdi, mamlakatda eng boy odamlardan biriga aylandi, oʻziga munosib bir qasr qurdirdi. Qasr hamda uning ichidagi xazinani koʻrishni hamma istardi.

Ertakchining „Noʻxat ustidagi malika“ asari ham yosh kitobxonning kulgisini qistatadi, ham tannoz malikaga qahrgʻazabini qoʻzgʻatadi.

Bir shahzoda haqiqiy malikaga uylanish uchun butun yer yuzini, shahar-u qishloqlarni qidirib hech qayerdan haqiqiy

malikani topa olmaydi. Hafsalasi pir bo'lgan, tarvuzi qo'ltig'idan tushgan shahzoda qasrga qaytadi.

Kunlardan bir kuni ko'z ko'rib, quloq eshitmagan mo'jiza yuz beradi:

„Bir oqshom havo aynigandan aynibdi: shundoq chaqmoq chaqib, momaqaldiroq gulduros solibdi, yomg'ir chunonam chelaklab quyib beribdiki, dahshatning o'zginasi.

To'satdan shahar darvozasi taqillab qolibdi. Keksa qirol borib darvozani ochibdi.

Darvozada malika turardi. Yo qudratingdan, uni nimaga o'xshatish mumkin! Suv malikaning sochlari, ko'ylaklaridan sharillab oqib, to'ppa-to'g'ri boshmoqlarining uchlariga, tovonlariga tushardi, u bo'lsa pinagini buzmay, „Men haqiqiy malikaning xuddi o'ziman, derdi“.

Malikani sinab ko'rish ishlari ham g'alati bo'ladi. Tunda qirq qavat ko'rpa ostiga bitta no'xatni yashirib, joy solib beradilar. Tannoz oqbilak qiz ertalab o'rnidan turar ekan, „Qanday uxlab turdingiz?“ deyilgan savolga nolish, ichki dard bilan javob beradi: „Ey, juda yomon! — deydi u. — Ko'zimni yummadim, desam ham bo'ladi. Men qandaydir qattiq narsaning ustida yotdim, butun a'zoyi badanim ko'karib ketibdi. Naqadar dahshat!“

Shahzoda qizning haqiqiy malika ekanligini bilib, unga uylanadi.

Bolalar, odatda, hayvonlar, parrandalar, hasharotlar haqidagi ertaklarni sevib o'qiydilar. Andersen yaratgan ertaklarning juda ko'pchiligi ana shu mavzuni qamrab olishi bilan ham xarakterlidir. Uning „Dyumchaxon“, „Irkit o'rdakcha“, „Botqoqlik shohining qizi“, „Baqa“, „Burga bilan professor“ singari ertaklari o'zbek kitobxonlarining ham sevimli asarlariga aylanib ketgan.

Xullas, Daniya ertakchisi Xans Andersenning ijodi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarga zavq-shavq bag'ishlab kelmoqda.

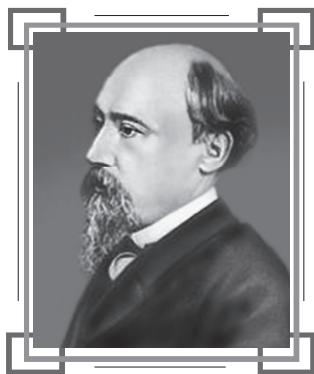

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Andersen kim?
2. „No'xat ustidagi malika“ asari?
3. „Bolalar gurungi“ asarining tarbiyaviy ahamiyati?

**NIKOLAY ALEKSEYEVICH
NEKRASOV**

(1821 — 1878)

Taniqli rus shoiri Nikolay Alekseyevich Nekrasovning bolalik yillari Volga bo‘ylarida — o‘zi tug‘ilib o‘sgan joylarda o‘tgan edi. Shoirning yoshlik tarbiyasida oqila onasining roli katta bo‘lgan. Shu bois u keyinchalik „Ona“ dostonini onasiga bag‘ishlab yozgan edi. O‘g‘lining dehqon bolalari bilan o‘ynashi, yayrab yurishini xohlagan ona — Yelena Andreyevna bo‘lajak shoirning xalqparvarlik ruhida tarbiyalanib o‘shishiga munosib hissa qo‘shgan edi.

Bugina emas, Nekrasovning enagasi ham hayot va xalq ijodi ruhi bilan sug‘orilgan ajoyib ertaklar aytib, bo‘lajak shoir xayolotini qanoatlantirar edi. Shu-shu Nekrasov ertaklarni juda sevib qoldi. O‘z Vatanining dala va o‘rmonlariga, qor va sovuqlariga, bahorgi „yashil shovqiniga“ muhabbat bog‘ladi.

Nekrasov dehqon bolalari bilan hamisha hamnafas bo‘lganligi uchun dovyurak, botir va jasoratli bola bo‘lib o‘tdi. Bo‘lajak shoir o‘n yoshga to‘lganda uni Yaroslavl gimnaziyasiga o‘qishga berishadi. O‘qituvchilar bilimga havasmand, iste‘dodli bolaga durust saboq bera olmadilar. Natijada u gimnaziyani tashlab, mustaqil o‘qishga berilib ketadi. Otasi uning ofitser bo‘lib yetishishini istar edi. Shuning uchun ham uni Peterburgdagi kadetlar korpusiga o‘qishga yuboradi. Lekin ilm-fan cho‘qqilarini egallashga intilgani tufayli Peterburg universitetiga o‘qishga kiradi. Ammo otasi o‘g‘lining o‘zboshimchaligidan tajang bo‘lib, moddiy yordam bermay qo‘yadi. Biroq maqsad yo‘lida sobitqadam Nekrasov moddiy mahrumliklar sharoitida yashash va olg‘a harakat qilishga intiladi. Ana shu yillarda oddiy odamlar turmushi og‘ir ekanligini sezadi va umrining oxirigacha ular haqida to‘lib-toshib kuylaydi.

Nekrasov dehqonlar to‘g‘risida, ayniqsa, ko‘p she‘rlar yozadi. Bu she‘rlarni o‘qir ekansiz, go‘yo dehqonlarning o‘z-lari o‘z og‘ir mehnatlari va qayg‘u-alamlari haqida so‘zlab be-rayotganday tuyuladi. Nekrasov ularning hayotini shunchalik yaxshi bilar, ularni o‘ziga shunchalik yaqin tutardi. Uning she‘rlari go‘zal, ohangdor, juda boy va ayni zamonda juda sodda tilda yozilgan edi. Bu tilni u Yaroslavl gubernasidagi qishloqda o‘tkazgan bolalik yillarida o‘rgangan edi. Nekrasov dehqonlar tilini juda yaxshi bilardi, bu uning she‘rlarida ham shunday oddiy, tabiiy va ravon jaranglaydi. Biz uning:

Mollar o‘rmon tomon qadam tashladi,
Ona-javdar boshqoq tuga boshladi, —

deb yozganlarini o‘qir ekanmiz, bu til haqiqiy jonli xalq tili ekanini ko‘ramiz. Bu o‘rinda dehqonning zoriqib kutadigan boshqoqlarga bo‘lgan sevgisi va hatto mehrini aks ettiruvchi, masalan, ikki so‘z: „ona-javdar“ qanday yaxshi keltirilgan! Dehqon bu boshqoqlarni o‘zining bir parcha yerida qunt bilan mehnat qilib o‘stirgan-da!

Nekrasov she‘riyatida bunday yorqin, ravon va sof xalq iboralari juda ko‘p. U javdar boshqoqlari haqida shunday deydi:

Boshqoqlar to‘lishgan payt,
Zar ustinday sip-silliq,
Boshlarida oltin toj.

Hozirgina yerdan sug‘urib olingan lavlagi haqida esa:

Poyma-poy qizil etik
Yotganday egatlarda, —

deydi. Bir to‘p sho‘x bulut bilan qurshab olingan bahor quyoshi haqida Nekrasov shunday deb yozadi:

Bahor chog‘i, kichik nevaralar kabi,
Lolayuz quyoshbobo bilan o‘ynar bulutlar.

Bu o‘xshatishlarning ba‘zilarini u xalq topishmoqlari, ma-qol va ertaklaridan olgan. Zabardast bahodir, afsungar Ayoz hukmdorning ajoyib qiyofasini ham xalq ertaklaridan topgan:

Daraxtdan daraxtga tashlaydi qadam,
Yaxlagan qo‘llardan qarsillab o‘tar,
Ham yorqin oftob tovlanar biram,
Paxmoq soqolida yarqirab ketar...

Nekrasov, ayniqsa, samimiy, cho‘ziq, xushohang, mayin rus xalq qo‘shiqlarini juda yoqtirgan. Bu qo‘shiqlarni rus xalqi asrlar davomida yaratgan. Nekrasov yoshlik chog‘laridan boshlab xalqning bu qo‘shiqlarni qanday kuylashini tinglaydi va o‘zi ham shunday go‘zal qo‘shiqlar yaratishni o‘rganadi. „Soldat qo‘shig‘i“, „Hovli qarolining qo‘shig‘i“, „Notavon qashshoq qo‘shig‘i“, „Rus“, „Yashil shovqin“ va boshqa ko‘pgina qo‘shiqlar shunday tilda, shunday hijoda yozilganki, xuddi xalq o‘zi yaratgan qo‘shiqlar deysiz.

„Dehqon bolalari“, „O‘zi mitti — juda miqti“, „Bolalar yig‘isi“ kabi she‘rlarida bolalarning turli-tuman yumushlarni bajarib tirikchilik qilganliklarini, ularning mehnatkash tabiati va og‘ir qismatini chuqur xayrixohlik bilan ifodalaydi. Endigina olti bahorni qarshilagan bolaning kattalardek fikr yuritishi kishini hayratga soladi:

Nonxo‘rlar yetgulik, ishlovchi kam,
Faqat ikki erkak: otam bilan man!

Nekrasovning she‘rlari go‘zal, ohangdor, mazmunan boy va ayni zamonda sodda tilda yozilgan.

Nekrasov o‘zining dam olish kunlarida, ko‘pincha, Kostroma, Yaroslavl, Novgorod o‘rmonlariga borar, ov qilish bilan kunini o‘tkazar edi. Kostroma o‘rmonining Maliye Veji degan qishlog‘ida yashovchi Mazay bobo uning eng yaqin do‘stlaridan biri edi. Shoir Mazay bobodan ko‘p ajoyib voqealarni maroq bilan eshitadi. Shular asosida „Mazay bobo va quyonlar“ nomli she‘rini yozadi.

„Daraxt kesish“da xalq boyligi — o‘rmonlarni shafqatsizlik bilan kesib yuborilishini qalamga oladi. Birorta pomesikka pul kerak bo‘lib qolsa, o‘rmonni sotib yuborishi, puldor boy esa o‘rmonni tag-tugi bilan kesib yuborishi hech gap emas, u zumrad o‘rmonlarning yo‘qolib ketishidan shoir singari qayg‘urmaydi. Shuning uchun Nekrasov:

Bir vaqtlar asriy o‘rmonlar
Shovullagan katta maydonlar,
Endi o‘sha bepoyon bo‘ston
Bo‘m-bo‘sh, jim-jit, go‘yo qabriston! —

deb alam chekadi. „Temiryo‘l“ nomli she‘rida Peterburg bilan Moskva o‘rtasidagi temiryo‘l qurilishida Rossiyaning turli shahar va qishloqlaridan haydab keltirilgan ishchi va

dehqonlarning alamli hayoti Vanya degan bolaga hikoya qilib beriladi. Buning bilan Nekrasov yosh avlodning diqqat-e'tiborini o'sha zamonning muhim ijtimoiy masalalariga — xalqning kuchi va qudratiga tortadi, uni chuqur tushunishga, o'ylashga undaydi. Shoir Volga daryosiga muhabbat bilan munosabatda bo'ladi:

Ey, sen, xalqning to'yg'izuvchisi,
Barakali, muqaddas daryo!

Shoir „Bo'lajak Volga“ she'rida rus xalqining yorqin istiqboliga ishonch hislarini dilga jo etadi:

Otib qullik kishanlarini,
Charchash bilmas xalqim mardona.
Qirg'oqdagi qaqroq cho'llarini,
Aylantirar bog'-u bo'stonga.
Suv qudrati fan bilan ortar:
Shunda daryo sathida yotib,
Son-sanoqsiz va qator bo'lib
Suzar bundan gigant kemalar.
Mangu yashar shu bardam mehnat
Mangu daryo ustida har vaqt.

Ulkan san'atkorning ijodi poyoni yo'q bir dengiz kabi tuyuladi kishiga. Unga bizning ham mehr va ixlosimiz cheksizdir.

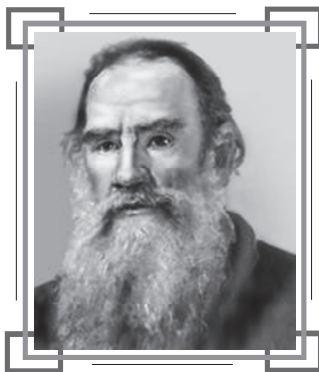
Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Shoir hayoti va ijodi?
2. „O'zi mitti — juda miqti“ asari?
3. „Bolalar yig'isi“ she'ri?
4. N. A. Nekrasov asarlarida dehqonlar hayoti?

**LEV NIKOLAYEVICH
TOLSTOY**

(1828 — 1910)

Rus bolalar adabiyotining taraqqiyotida L. N. Tolstoy katta rol o'ynadi. Bolalar uchun asar yozish har bir qalamkashning fuqarolik burchi deb bilgan pedagog-adib ijodda ko'p narsalarga erishdi.

Tolstoy 1859-yildan e'tiboran o'z ona qishlog'i Yasnaya Polyana da maktab ochib, muallimlik qilar ekan, o'quvchilar uchun ham, o'qituvchilar uchun ham darslik va qo'llanmalarining yo'qligini, borlari ham bugungi kun talablariga yaxshi javob bera olmasligini tajribadan o'tkazdi. Endigina savod chiqarish ishiga kirishgan bolalarga mos ertak, hikoya, she'r, masal va hikoyalar darsliklarda o'z aksini topishi darkor deb tushundi va bu xayrli ishga qo'l urdi.

Darslik juda qiyinchilik, og'ir ijodiy mehnat bilan 1872-yilda „Alifbe“ nomi bilan nashr etildi. Dehqon bolalariga mo'ljallangan bu kitob „Alifbe“dan tashqari, ruscha o'qish uchun to'rt kitob, slovyancha o'qish uchun to'rt kitob, arifmetika va muallim faoliyatidan tashkil topgan edi. Bu darslik bolalarga hech qanday yengillik bermadi. Ayniqsa, badiiy asar ko'p bo'lsa-da, kitobda davr, zamon ruhi deyarli yo'q edi. Shu sabablarga ko'ra pedagog-olim qattiq tanqidga uchradi. Zahmatkash adib tanqidlardan to'g'ri xulosa chiqaradi. Iloji boricha mehnat ahli bolalariga o'qimishli, ta'sirli, eng muhimi, ularning savodini chiqarishga mo'ljallangan „Yangi alifbe“ va unga qo'shimcha qilib „Rus tili o'qish kitobi“ni 1875-yilda nashr ettiradi. Bu kitob uchun adib yuzdan ziyod hikoya, ertaklar yozadi. „Uch ayiq“, „Fillipok“lar shular jumlasiga kiradi. Adabiy jamoatchilik va pedagoglar asarni yuksak mamnuniyat bilan qabul qiladilar. Bu kitob har tomonlama bola-

larga mos tushadi. Tolstoy kitob haqida: „Mazkur „Alifbe“ haqidagi orzularim ro‘yobga chiqqanidan, uni rus bolalarining ikki avlodi o‘qib, dastlabki poetik zavqini shu kitobdan olishlaridan faxrlanaman. Bu kitobga ko‘p mehnat va muhabbatimni jo qildim, u hayotimning muhim sahifasi bo‘lishiga aminman,“ deb yozgan edi.

Bu darslik qayta-qayta bosildi. Hatto 1921- yilda ham uning so‘nggi nashri chop etildi.

Tolstoyning har bir asari turmushning, bolalar hayotining bir tomonini ochib berishga qaratilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki hayotni, bolalarni qattiq sevgan va unga mehr-muhabbati juda katta bo‘lgan adib kichkintoylarga qarata yozilgan har bir katta-kichik asar hayotiy bo‘lishini istaydi va o‘zining bu qaroriga butun ijodi davomida sodiq qoladi.

Tolstoyning bolalarga bag‘ishlab yozgan barcha katta-kichik asarlarida oddiy inson qiyofasi ko‘zga yaqqol tashlanib turadi. Buning isboti tariqasida adibning bir qator asarlariga nazar tashlab o‘tishga to‘g‘ri keladi. Bir bog‘bon bolalari ishyoqmas, yalqov bo‘lib o‘sayotganliklaridan qattiq iztirob chekadi. U o‘limi oldidan o‘g‘illarimni bir aldasam, zora ishlab, o‘zlarida mehnat ko‘nikmasi hosil bo‘lsa, degan o‘y, xayol bilan: „Bolalar, men tok tagiga oltin ko‘mib qo‘ydim, uni mendan keyin qazib olinglar“, deydi. „Bog‘bon va bolalar“ hikoyasidagi bu g‘oyani adib juda qoyil qilib yozadi.

Ko‘chat ekish, bog‘ qilish juda og‘ir va mashaqqatli ish. Bu bog‘bondan og‘ir mehnat, sabr-toqat talab qiladi. Bog‘bon o‘zi uchun, kelajak avlod uchun ko‘chat ekadi. Shu nuqtayi nazardan adibning „Mo‘ysafid olma ekdi“ hikoyasi diqqatga loyiqdir:

„Keksa berilib ko‘chat o‘tqazar edi. Odamlar uning keksaligidan va qilayotgan ishidan kulib:

— Sizga olma ekish nega kerak bo‘lib qoldi? Bu daraxt o‘sib voyaga yetguncha bu dunyoda yashaysizmi yoki yo‘qmi? — deyishdi.

— Men olmasini yemasam o‘zgalar yeyishadi va menga rahmat deyishadi. Nima bo‘lganda ham olmani ekkanim foyda, — debdi“.

Tolstoy ochko‘z, faqat o‘z manfaatlarini o‘ylaydigan ba‘zi odamlarni ko‘pgina asarlarida tanqid qiladi, ularning ustidan

ochiqdan-ochiq kuladi. „Odamga qancha yer kerak?“ degan hikoyaning sarlavhasini o‘qigan odam hayron bo‘lib qoladi. Rostdan, odamga qancha yer kerak? Fomaga mulkdor yer beradi. „Bugun qancha o‘lchasang, hammasi seniki,“ deydi. Foma yugurib-yelib, odimlab, kun bo‘yi yer o‘lchaydi. Oxiri ochlik va charchaganidan yiqiladi-yu, o‘sha joyning o‘zida jon beradi. Adib Foma cho‘zilib yotgan yerni ko‘rsatib, odamga ikki metr yer kerak bo‘ladi, xolos, deydi.

Tolstoy asarlari orasida hayvonlar, jonivorlar, parrandalar haqida yozilganlari ham ko‘p. Do‘stlik, birodarlik, do‘stga sadoqat, mehr-oqibat faqat odamlar o‘rtasida emas, balki hayvonlar o‘rtasida ham mavjud ekanligini biz adibning „Arslon bilan it“ hikoyasi misolida bilib olamiz.

Tolstoyning bolalarga bag‘ishlab yozgan asarlari juda ko‘p. Muhimi shundaki, bu asarlardan ham o‘qituvchilar, ham ota-onalar bab-barobar foydalanishlari mumkin. Ular bir tomondan dars materiallarini boyitsa, ikkinchi tomondan ota-onalar va tarbiyachilarning bolalar bilan qiladigan tarbiyaviy suhbatlarida qo‘l kelishi mumkin.

Tolstoyning „Bolalik“, „Kavkaz asiri“ kabi qissalari ham bolalar sevib o‘qiydigan asarlar sirasiga kiradi.

L. N. Tolstoyning ibratli hikoya, ertak va masallari hali ham o‘zining badiiy hamda tarbiyaviy kuchini yo‘qotmagan. Uning bu mavzudagi asarlari qator darslik va majmualarga kirgan, alohida kitob holida ham chop etilgan.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tolstoy haqida so‘zlang?
2. Tolstoyning do‘stlik, mehnat haqidagi asarlari?
3. Hayvonlar haqidagi asarlari?

**KORNEY IVANOVICH
CHUKOVSKIY**

(1882 — 1969)

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri Korney Ivanovich Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan soʻz ustasi edi. U oʻz asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni — rahmdillik va insoniylik, doʻstlik va birodarlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini targʻib etadi. K. Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni oʻzi uchun katta baxt deb biladi.

Kichkintoylar va ularning adabiyotini umr boʻyi ardoqlagan Korney Chukovskiy 1882- yilda Peterburg shahrida dunyoga keldi. Tez orada Chukovskiylar oilasi Odessaga koʻchadi. Bu yerda ona ming mashaqqat bilan oʻgʻlini gimnaziyaga joylaydi. Bu baxt uzoqqa choʻzilmaydi. „Oshxona xizmatchisining oʻgʻli“ boʻlganligi uchun K. Chukovskiy gimnaziyadan haydaladi.

Korney oilaga koʻmaklashish, tirikchilik oʻtkazish maqsadida turli yumushlarni bajarishga majbur boʻladi. Shunga qaramay, u boʻsh vaqtlarida mustaqil oʻqishga, Pushkin, Nekrasov, Chexov asarlarini mutolaa qilishga harakat qiladi.

Chukovskiyning dastlabki „Sanʼat nima?“ maqolasi 1901- yilda „Одесские новости“ gazetasida bosilib chiqqan. 1903- yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliyaga boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh toʻlamay qoʻyadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik oʻtkazishga majbur boʻladi.

1905- yilda K. Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda „Signal“ degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti to'g'risida ko'plab maqolalar yozadi. 1907- yilda „Bolalar tili“ asari maydonga keladi. K. Chukovskiy dastlab M. Gorkiy hikoya qilib bergan sujet asosida bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotmagan, badiiy baquvvat „Timsoh“ ertagini yozdi. 1918- yilda esa „Archa“ nomli to'plami bosilib chiqdi. O'sha yili „Jahon adabiyoti“ nashriyotiga ishga kirdi. 1919- yilda N. A. Nekrasov asarlarining to'la to'plamini nashr ettirdi. Shu yillarda uning mashhur „Moydodir“, „Suvarakxon“ ertaklari, „Kichik bolalar“ kitobi bosilib chiqdi.

„Pashsha — xarxasha“, „Barmaley“, „Telefon“, „Fedora o'tkazgan alam“, „O'g'irlangan quyosh“, „Doktor Voyjonim“, „Filinisa kitob o'qir“, „Kirpilar kuladi“ asarlari Korney Chukovskiyning nomini olamga yoydi, kitobxonlar hurmatini qozondi.

Korney Chukovskiyning ertak-dostonlarida ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, baxt, yorqin hayot sari keskin kurash bo'rtib turadi. Masalan, shoirning „Moydodir“ asarida bolalarning odobli, ozoda, har doim to'g'riso'z bo'lishi va tozalikka rioya qilish mavzusi ilgari surilgan.

Asar qahramoni qator fazilatlariga loyiq. Lekin bir aybi bor, doim kir-chir yuradi. Shuning uchun bir kuni unga xizmat qiluvchi barcha narsalar ish tashlaydi, undan yuz o'girib qochib ketishadi. Bola voqeaga tushunmay, xafa bo'lib turganida joniga yuz-qo'l yuvgich — Moydodir oro kiradi.

Yosh kitobxon hamisha hayvon, jonivor va hasharotlar haqidagi voqea-sarguzashtlarni sevib o'qiydi. K. Chukovskiyning „Suvarakxon“ asari ham kichkintoylarning sevimli asarlaridan hisoblanadi. Asarda shoir hayvon, hasharot va yirtqichlarning tuzilishlari, fe'l-atvorlari, dovyuraklik va qo'rqqliklari to'g'risida bahs yuritadi:

Sho'rlik, baxtsiz hayvonlar
Bo'kirib, dodlab yig'lar!
Har bir uyada
G'or-u qiyada —
Ochko'z yovga
Tiz cho'kar.

Ana shunday vaziyat tug'ilib turgan paytda paydo bo'lib qolgan chumchuqning tadbirkorligi, ishbilarmonligi, chaqqon-

ligi qo‘l keladi, u suvarakni tiriklayin yutib yuboradi. Shu zaylda chumchuq o‘rmon-u quruqlikda yashaydigan qushlar, jonivorlar, hayvon va yirtqichlarni ozodlikka, erkka, baxtli va totli hayotga olib chiqadi. Bu voqea esa bolalarning estetik didlarini oshiradi, hayvonot olamiga nisbatan qiziqishlarini shakllantiradi, ona-Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbatlarini kamol toptirishda yetakchi omil hisoblanadi.

„Doktor Voyjonim“ asari bir umr bolalarga shodlik-quvonch bag‘ishlab kelmoqda. Doktor Voyjonimning oqko‘ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do‘stligi ibratomuz chizib berilgan.

Hayotda nimalar bo‘lmaydi deysiz! Hayot ajoyib-g‘aroyib voqealarga boy. K. Chukovskiy mana shunday voqealar ba‘zi befahm, farosatsiz bolalar bilan ham sodir bo‘lib qolishi mumkin, deydi. Mura o‘y o‘ylamaydigan, fahm-farosat bilan ish ko‘rmaydigan qizcha. U bilan juda kulgili voqea yuz beradi. Shoir „Muraga „Ajoyib-g‘aroyib daraxt“ ertagini o‘qib berishganida, u nima qildi?“ she‘rida o‘ylamay, aql ishlatmay tuflisini bog‘ maydoniga ekib, ostini yumshatib, suv quyib, kulgili ish qilganligini tanqid qiladi:

Mura yechib tufisin,
Bog‘ga ko‘mib, der sekin:
— O‘s, o‘saqol, tuflicham,
Bo‘y cho‘zaqol, tuflicham!
Endi jajji tuflicham
O‘z qo‘limdan suv ichar.
Niholcham bo‘lar daraxt,
Ulkan, g‘aroyib daraxt!
Pishib bosonokalar
Daraxt sari yo‘l olar,
Qip-qizil sapokalar:
— Yulib oling! — deb qolar.

Shoirning „Mechkay“ asarida ham shunday kulgili, ta‘sirli mavzu yotganligini ko‘ramiz. K. Chukovskiy ta‘kidlab o‘tganidek, ba‘zi bolalar bo‘ladiki, yaxshi o‘qish, ozoda bo‘lish, yuvinib-taranib yurish o‘rniga ko‘proq ovqat yeyish niyatida yuradilar. Haddan ziyoda ko‘p ovqat iste‘mol qilish odamni kam o‘ylaydigan qilib qo‘yishini, yaxshi o‘qish, ibratomuz ishlarni amalga oshirishda unga pand berishi mum-

kinligini tushunmaydigan bolalar onda-sonda uchrab turishini boplab tanqid qiladi:

...Teshik kulcha juda soz,
O'ttiz bog'lamin shovvoz
Bir-bir yutay deb yechgan,
To'rt xumcha sutni ichgan.
So'ng urib qirq to'rt quymoq
Singlim xo'p ozgan, biroq
Ko'plarni hayron etgan,
Eshikka sig'may ketgan.
Sig'sa ham jila olmas,
Na qilsin bila olmas.

Korney Chukovskiy sevimli shoir, iste'dodli adib, shuningdek, yirik adabiyotshunos olim bo'libgina qolmay, bilimdon tarjimon ham edi. Uning „Ikkidan beshgacha“ nomli mashhur tadqiqotida kichik yoshdagi bolalarning xarakter xususiyatlari, nutqi va ruhiyati xususida qiziqarli hayotiy ma'lumotlar beriladi.

Ulkan so'z san'atkori Korney Chukovskiy bolalar qalbini to'liqlantiradigan, hayajonga soladigan kitoblar muallifi sifatida hurmatga sazovor. E'zozli muallifning umri, bosib o'tgan hayot yo'li ham xuddi kitoblari singari e'zozlanadi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Chukovskiy kim?
2. „Moydodir“ asarining sujeti?
3. „Suvarakxon“ ertagining ahamiyati?

**SAMUIL YAKOVLEVICH
MARSHAK**

(1887 — 1964)

Hozirgi zamon rus bolalar adabiyotida Samuil Yakovlevich Marshakning roli katta. U rus bolalar adabiyotida kichikintoylar uchun katta she'riyat yaratib bergan ulkan san'atkor, taniqli tarjimon, yetuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrirdir.

S. Y. Marshak 1887- yilda Voronej shahrida tish texnigi oilasida tug'ildi. Bo'lajak san'atkorda shoirlik iste'dodi juda erta uyg'ondi. „To'rt-besh yoshlarimda, — deb eslaydi shoir, — she'rlar yoza boshladim. O'n bir yoshimda bir qancha doston yaratdim. Goratsiyning „Odamlar“ini tarjima qildim“.

S. Y. Marshak 1897- yilda Ostrogoj gimnaziyasiga o'qishga kiradi. Bu yerda bo'lajak shoir o'z zamonasining yetuk san'atkorlari bilan yaqindan tanishadi. Marshakning ijodiy faoliyati shu yerda chechak otadi. 1906- yildan boshlab felyetonlari, she'r hamda tarjimalari bilan matbuotda chiqqa boshlaydi.

S. Y. Marshak 1912- yilda Angliyaga jo'naydi. London universitetining san'at fakultetiga o'qishga kiradi. Ta'til kunlari u mamlakatning diqqatga sazovor joylarini yayov kezib tomosha qiladi: baliqchilar bilan dengizda sayr qiladi, qishloq maktablarida bo'ladi. Ingliz xalq qo'shiqlarini, ertaklarini sevib tinglaydi. Bu yerda Marshak V. Bleyk, Robindranat Tagor va boshqalarning she'r va dostonlarini ingliz tilidan tarjima qiladi.

1914- yilda Rossiyaga qaytib kelgan Marshakning hayoti bolalar olami bilan chambarchas bog'lanib ketadi. U 1915 — 22- yillarda bolalar uylarida tarbiyachi, o'qituvchi bo'lib ishlaydi. Bu Marshakning bolalar shoiri bo'lib kamol topishida katta rol o'ynaydi.

S. Y. Marshak 20- yillarda o'zining she'r, ertak va dostonlari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida ta-

nildi. „Qayerda ovqatlaning, ey chumchuq“, „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“, „Kecha va bugun“, „Sirk“ va boshqa shu kabi mashhur asarlari o‘sha yillarda maydonga kelgan edi.

1939- yilda Marshakning „Petya nimadan qo‘rqar edi?“, „Korablcha“ singari mashhur she‘rlari bosilib chiqdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida shoir ijodining asosiy qismini urush, bosqinchilarga qarshi kurash mavzusi tashkil etdi. Ayniqsa, 1943- yilda yaratilgan „O‘n ikki oy“ nomli ertakdramasi tez orada millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo‘lib ketdi.

„Har qanday bolalar adabiyotida ikki yosh mavjud bo‘ladi, u olamga bolalar nigohi bilan qaraydi, ammo uni kattalardek idrok qiladi, aql-tajribasiga suyanib ish ko‘radi,“ degan shoir bir umr bolalarni sevdi, ular uchun g‘oyaviy-badiiy yuksak asarlar yaratishda tinmay ijodiy ish olib bordi.

S. Y. Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she‘rlaridan biri „Ahmoq sichqoncha haqida ertak“dir.

Bu ertakda shoir bolalar hayoti va xarakteriga mos bo‘lgan qiziqarli sujet topa olgan. Kimki o‘ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o‘ylamay, ko‘r-ko‘rona ish tutsa, o‘zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko‘p narsa yutqazadi, o‘z baxtini qo‘ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g‘oyaviy mazmunini tashkil etadi.

Ha, onalar tunlarni bedor o‘tkazadilar. Negaki ularning butun o‘y-xayollari kichkintoylarida. Ular hayotda tinch, osoyishta, bekam-ko‘st yashashsa, bu onalar uchun bayram. Ona sichqonning alla-qo‘shig‘ida harakat bor, jon bor.

Tunda sichqon inidan
Alla aytar: — Jon qo‘zim,
Jim yot, bolam, kuyuk non
Va sham beray, yulduzim.

Ona sichqonning o‘y-xayoli bitta: farzandi yig‘lamasa, osoyishta uxlasa bo‘ldi.

S. Y. Marshak olamda ba‘zan bo‘lsa-da, uchrab turadigan noshukur, o‘ziga ortiqcha oro beradigan, ota-onalarning pand-nasihatlariga amal qilmaydigan, ularga gap qaytaradigan bolalar ham yo‘q emasligini o‘sha sichqonning bolasi misolida aytib o‘tishga erishadi:

Javob berar sichqoncha:
— Ovozing ip-ingichka,
Chiyillamay sen menga
Topib ber bir enaga.

Odobsizlik, aqlsizlikni qarang! Axir dunyoda ona tovushi, allasi kabi yumshoq, mayin ovoz bormikan? Yo‘q va bo‘l-maydi ham.

She‘rni o‘qir ekansiz, ona sichqonning xatti-harakati, yelib-yugurishi, bolasining tinchligini o‘ylashi xuddi odamlar kabi ekanligini bilib olish qiyin emas. Biroq bola aqlsiz, bola noshukur, bola o‘zboshimcha. Ona nihoyatda sipo, onaning gap-so‘zlari barchaga ma‘qul:

Ona sichqon tez borib,
Der o‘rdakka yolvorib,
— O‘rdak xola, uyga yur,
Bolamni tebratib tur.

Alla aytib, der o‘rdak:
— G‘a-g‘a-g‘a, tinch yot go‘dak.
Yong‘ir tinsa bog‘chadan
Topib beray loyxo‘rak.

Ammo ahmoq sichqoncha
Uyqusirab zing‘ircha,
Aytar: — Yoqmadi sozing,
Baqiroq ekan ovozing.

Shu zaylda ona sichqon turli hayvonlarga, jonivorlarga murojaat qiladi. Hech kim bolaning ko‘nglini olishga, uni yu-patishga, ovutishga qurbi, kuchi, ovozi yetmaydi.

Ona sichqon chorasiz qoladi, pichoq borib suyakka qada-ladi, bunday bolaning boridan yo‘g‘i afzal, degan qarorga kel-gach, o‘zi bila turib, mushukka murojaat qiladi:

Ona sichqon tez borib,
Der mushukka yolvorib:
— Mushuk xola, uyga yur,
Bolamni tebratib tur!

Mushuk kelib bir palla,
Xirillab aytar alla:
— Miyov-miyov! Yulduzim,
Karavotga yot, qo‘zim.

Shunda ahmoq sichqoncha
Uyqusirab zing'ircha,
Deydi: — Yoqimli sozing,
Buncha shirin ovozing!

Kichkintoylarning otaxon shoiri S. Y. Marshak bu asarda turli hayvon va jonivorlar misolida ularning yashash sharoitlari, tovushlari, qolaversa, yemak ovqatlari bilan ham yosh kitobxonlarni oshna qiladi.

S. Y. Marshak „Yong'in“, „Pochta“, „Musobaqalar doskasi“ asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi.

S. Y. Marshak yaratgan juda ko'p qahramonlarni o'zi shaxsan tanigan, bilgan yoki eshitgan bo'ladi, ba'zan esa gazeta materiallari asosida yaratadi. Binobarin, bu qahramonlarning, albatta, hayotiy prototipi mavjud. Jumladan, student V. Burskiy („Noma'lum qahramon haqida qissa“), Igor Chkalov („Qahramonning o'g'li“), Katya Budanova („Katya Budanova“), Seryoja Smirnov („Sizning kitobingizni qanday nashr qiladilar?“) va boshqalar shunday qahramonlar sirasiga kiradi. Shoir „Noma'lum qahramon haqida qissa“ dostonida oddiygina hayotiy bir voqeani aks ettirish bilan 30-yillar rus bolalar dostonchiligida ijobiy qahramon qiyofasini yaratish yo'llarini ko'rsatib berdi.

S. Y. Marshak Rossiyada hayot kechirayotgan har bir kishi bir-biriga mehribon, jonkuyar, shuningdek, vaqti kelganda mardlik, jasorat ko'rsatishga tayyor ekanliklarini, ayni paytda oddiy, kamtarin, o'zlarining qo'lga kiritgan ulkan muvaffaqiyatlari, erishgan jasoratlari bilan kerilmasliklarini, manmanlikka berilmasliklarini, oddiy hayotiy detal — o't ichida qolgan bir qizchanning hayotini saqlab qolgan bola misolida tasvir etadi. Bola, mana, ko'rib qo'yinglar, men jasorat ko'rsatdim, deya ko'kragiga urib maqtanish o'rniga, tezgina odamlar orasiga kirib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bu qahramonni keyinchalik barcha qidiradi. Lekin hech kim topa olmaydi.

Hozir ham o'quvchilar o'rtasida maktab jihozlarini asrab-avaylab tutmaydiganlari topilib turadi. Bunday bolalarga shoir o'zining „Stol kelgan qayerdan?“ degan she'rida maktab jihozlari o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaganligini, buning uchun kattalarning qanchadan-qancha vaqtlari, mehnatlari sarf

etilganligini tushuntirib bersa, „Bir yil nima?“ asarida esa juda qimmatli vaqtini behuda o‘tkazib, maktabda yaxshi o‘qimay, o‘qituvchi-ustozlarning pand-nasihatlariga amal qilmay, o‘z vaqtida darslarni tayyorlamay, natijada sinfdan sinfga o‘ta olmay xijolat bo‘lib yuradigan qoloqlarga qarata:

Dalalarda saranjom ish,
Zavodda ham plan qoyil,
Maktabda yo‘q, Qoloqlar hech,
Bil, bir sinfda o‘qish — bir yil! —

deydi shoir.

„Marshak bizning bolalar adabiyotimizning asoschisi va bilimdoni,“ deb yozgan edi rus yozuvchisi M. Gorkiy. Bunday yuksak maqtovgga S. Y. Marshak halol mehnati, kichkin-toylarni astoydil sevishi, ardoqlashi sababli erishdi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

1. Marshakning hayoti va ijodi?
2. „Ahmoq sichqoncha...“ haqida so‘zlang?
3. O‘qish, maktab haqidagi she‘rlari?

IFODALI O'QISH

IFODALI O'QISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ifodali o'qishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ifodali o'qiladigan asar matni qanchalik mukammal bo'lmasin, u talqin etilishiga qarab, muayyan ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Talqin jarayoni esa asarni ifodali o'quvchining jismoniy va ruhiy holatiga bog'liq. Demak, talqin jarayonida ifodali o'quvchining butun vujudi talqin materialini bo'lib xizmat qiladi. Bu materialni ham chiniqtirib borish zarur. Nutq san'ati materialini, ya'ni ijrochining jismoniy va ruhiy holatini chiniqtiruvchi mashqlar kompleksi nutq texnikasi deyiladi. Nutq texnikasi esa o'z xususiyatiga ko'ra ovoz, nafas, artikulyatsiya va diksiyalarga bo'linadi.

Bu jarayonda ovoz o'z qonun-qoidalariga ega: kishining ovozi tabiatan jarangdor, shirali, yoqimli va sog'lom bo'lishi kerak. Shuningdek, ovoz texnikasini bilish, mavjud tabiiy imkoniyatlardan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Aks holda, ovozning shiraliligi yo'qolib, uning ta'sirchanlik kuchi pasayib ketishi mumkin. Bunday yuqori mashqlar bilan muntazam shug'ullangan sari ovoz ham chiniqib boradi.

Ovoz tomoqda joylashgan tovush paychalari bo'lib, bu naychalar juda harakatchan, sezgir shilliq pardalardan iborat. U hiqildoq deb ataluvchi, tomoqda bo'rtib chiqib turgan uch-burchak shakldagi kemirchaklar (tog'aylar) ichiga joylashgan. Ovoz pardalari (yoki paychalari) inson gavdasiga nisbatan gorizontal holda joylashgan bo'lib, ikkita yarim shardan iboratdir. Bu yarim sharlarning yoy (yarim doira) qismi hiqildoq devorlariga yopishgan, o'rtasi esa uzunasiga ochiq bo'ladi.

Shunday qilib, oliy nerv sistemasining muayyan signali bilan tovush paychalari titraydi, cho'ziladi, qisqaradi, g'oyat nafis harakatlar kompleksini bajaradi va natijada tovush paydo bo'ladi. Tashqariga chiqqunga qadar turli qaytargichlarga urilib chiqqan tovush ovoz deyiladi.

Paychalardan iborat bo'lgan tovush chiqadigan bo'shliq ovoz yo'li deyiladi. Ovoz yo'li tomoqning tovush paychalari-dan (hiqildoqdan) yuqori qismi, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'idan iborat. Ovoz yo'lining toza, sog'lom bo'lishi ovozning ohangdor, jarangli va ta'sirchan bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, ovoz yo'lining keng va torligi ham ovoz sifatiga, xususan, uning tembriga ta'sir qiladi. Yana qaytargichlar inson organizmidagi qattiq jismlardan iborat bo'lib, ular rezonatorlar deb ham yuritiladi.

Inson vujudidagi qaytargichlar jumlasiga tish, jag', tanglayning tog'aysimon kemirchaklari, burun tog'aylari, bosh suyagi, ko'krak qafasi suyaklari va yelka kuraklari kiradi. Paychalarda bo'lgan tovush yo'li qaytargichlar orqali o'tadi, o'tish paytida ana shu qattiq jismlarga uriladi va natijada jarangdorlik, shiralilik, turli ohang vujudga keladi. Bu holatni shunday bir oddiy tajribada sinab ko'rish mumkin: jihozlangan xonaga kirib gapirilsa, ovoz past, aksincha, devorlari ganch suvoqli bo'sh xonada esa jaranglab chiqadi. Temirdan qurilgan xonada yoki quvur ichida gapirilsa, ovozning jarangdorligi ortadi. Gumbazli binolar, tog'-adirlar orasida esa ovoz yanada jarangli eshitiladi. Demak, fizika qonuniga ko'ra, tovush qattiq jismlarda qarshilikka uchrab, aks sado beradi, turli ohang kasb etadi.

Kishi vujudidagi qattiq jismlar (qaytargichlar)ning biror qismi bo'lmasa, ovoz jarangdorligiga putur yetadi. Inson vujudidagi va tashqi muhitda bo'lgan qaytargichlar sistemasi ovoz jarangdorligining manbayi hisoblanadi.

Ovoz turlari va tembr. Inson ovozi baland-pastligi, yo'g'on-ingichkaligiga qarab bir necha turga bo'linadi. Masalan, turlanish jihatidan erkaklar ovozi tenor (baland va ingichka), bariton (o'rtacha) va bas (past va yo'g'on) ovozlarga, ayollar ovozi soprano (baland va ingichka), metsso-sopravo (o'rtacha) va alt (past va yo'g'on) ovozlarga bo'linadi. Ovoz turlari esa, o'z sifatiga ko'ra, tembrlarga bo'linadi. Ovozning „tembri chiroyli“, „tembri xunuk“ degan iboralar aslida muayyan shaxsning ovozi sifatiga berilgan bahodir.

Modulatsiya. Nutq so'zlash jarayonida ovozning balandlashib va pasayib turishi modulatsiya deb yuritiladi. So'z ijrochiligi san'atida ovoz modulatsiyasining ahamiyati juda katta. Chunki bir xil ohangdagi ovoz zerikarli (monoton)

bo'lsa, modulatsiyaga boy ovoz o'zining ohangdorligi bilan tinglovchiga xush yoqadi. Modulatsiya va ohangdorlik sun'iy ravishda intonatsiya qilish degan gap emas, albatta. Aksincha, ovoz modulatsiyasi tabiiy holatdir.

Intonatsiya. Intonatsiya ovozning nutq, tovush doirasida va muayyan vaqt birligi davomida tovlanishidan iborat. Intonatsiya o'zining vaqt birligi jihatidan qisqaligi, baland-pastligi bilan modulatsiyadan farq qiladi.

Bunda **i** tovushidan **a** tovushigacha og'iz hajmi kengayib boradi, **o** tovushidan **i** tovushigacha yana torayib, lablar oldinga tomon cho'chchayadi. Shu zaylda muntazam mashq yo'li bilan unilarning jarangdorligi ta'minlanadi.

I z o h: Mashq paytida barcha a'zolar, shu jumladan, nutq a'zolari ham, tamomila erkin holatda turishi kerak.

Unli tovushlar mashqi 10 — 15 daqiqadan oshmasligi lozim. Mashqning zavqli, ta'sirli bo'lishiga e'tibor berish kerak.

Unli tovushlarni undosh tovushlar bilan bog'lash. Unli tovushlarning jarangdorligi ta'minlangach, ularni undosh tovushlar bilan qo'shib, bo'g'in hosil qilinadi va bo'g'inda ham jarangdorlik saqlanadi. Masalan:

i — *ish, tish, qish, nish*

e — *el, es, ber, ter*

a — *ma, ba, ra, da*

Shundan so'ng murakkab bo'lmagan, jaranglovchi tovush ko'p bo'lgan so'zlar tuzishga o'tiladi. Masalan:

o — *olov, olma, doira, nodon*

o' — *o'tmas, bo'ri, obro'*

i — *ilm, kishi, qizil, qizcha*

Bo'g'inlar sonini orttirib borish va so'zlar yoniga so'zlar qo'shish bilan jumlar ham tuziladi. Masalan:

i — *Ilhomning tishi tushdi.*

e — *E'tibor elak keltirdi.*

a — *Anvar asalarini yaxshi asraydi.*

Bo'g'in, so'z va jumalarni talaffuz etganda shoshilmasdan, unilarning jarangdorligiga e'tibor berilgan holda:

Il-hom-ni-i-ing ti-sh-i-i tush-di

tarzida talaffuz qilinadi.

Nafas — nutq texnikasining muhim qismi.

Nafas ovoz va nutqni tinglovchiga yetkazish, ovoz kuchini tashkil etish vositasidir. Ijrochi-o'quvchining nafas olishi qanchalik yaxshi bo'lsa, ovozi ham, nutqi ham shu qadar jarangdor va kuchli bo'ladi. Chiniqqan, mashq qilingan nafas jumalarni mantiqan yaxlit, o'zaro uzviy bog'liq holda talaffuz etishda muhim rol o'ynaydi.

Nafas turlari. Odatda, nafas uch turga — ko'krak, qorin yoki o'rta va diafragmal nafas turlariga bo'linadi.

Ko'krak nafasi. Bu turda nafas o'pkaning yuqori qismiga ko'tarilib, so'ngra chiqariladi. Bunda yelka ham turli me'yorda ko'tarilib-tushib turadi, o'pka o'z vazifasini to'liq bajarmaydi, uning pastki qismi passiv ishlaydi. Nafasning bu turi so'z san'ati uchun keraksizgina bo'lmay, kishi sog'lig'i uchun ham zararlidir.

Qorin nafasi yoki *o'rta nafas.* Nafasning bu turida ko'krak qafasi ishtirok etadi, nafas ko'krak qafasiga qaraganda chuqurroq bo'ladi.

Diafragmal nafas. Bu tur chuqur nafas bo'lib, o'pkaning pastki qismiga, diafragma pardalariga qadar olinadigan nafasdir. U qorin nafasi va diafragmal nafasning birligidan iborat. So'z va ashula san'atida qorin va diafragmal nafas turlarining birikmasidan iborat bo'lgan diafragmal-aralash nafas turi qo'llaniladi.

Nafas fiziologiyasi. Ma'lumki, o'pka ikki yapaloq elastik to'qimadan iborat bo'lib, u ko'krak qafasining asosiy qismini qamrab oladi. O'pkaning yuqori qismidagi havo yo'li kekirdak deyiladi. O'pkaning pastki uchi qorinning pastki qismini gorizontal holda qamrab olgan diafragma pardasigacha boradi.

Nafas mashqlari turli formada bo'lib, ular kontrol mashq, qorinni tortish mashqi, sanash mashqi, musajja' mashqi va she'riy mashqdan iboratdir.

1. *Kontrol mashq* — nafasning diafragmal-aralash usulda to'g'ri olinishini nazorat qilish maqsadida o'tkaziladigan mashq. Uni o'tkazishda tik va erkin turib, ikki qo'l bilan ikki yetimcha (oxirgi) qovurg'ani bosib, ohista chuqur nafas olinadi va yana asta-sekin nafas chiqariladi. Bunda ko'krak qafasi va yelka ko'tarilmaydi. Chuqur nafas yetimcha qovurg'a ustiga qo'yilgan qo'lni ikki yonga ko'taradi. Mashq yaxshi o'zlashtirilgunga qadar muntazam davom ettiriladi.

2. *Qorinni tortish mashqi* — chuqur nafas olib, o‘pka havo bilan to‘ldirilgach, nafasni chiqarmay, „ushlab“ turgan holda, qorinni yuqoriga tortish mashqi. Mashq qorinni tortib turish ko‘nikmasi hosil bo‘lgunga qadar davom ettiriladi.

3. *Sanash mashqi* — diafragmal usulda nafas olib, erkin turgan holda, erkin ovoz bilan birdan beshgacha (1, 2, 3, 4, 5 deb) sanash mashqi. Birdan beshgacha sanalgach, nafas olinadi va mashq yana davom ettiriladi. Keyin sanoq 10 gacha, 15, 20, 25 largacha oshirib boriladi. Mashq davomida ovoz va gavda erkinligi saqlanadi.

Nutq a‘zolarining harakatiga **artikulatsiya** deb aytiladi. Nutq a‘zolarining faol, passiv, normal harakat qilishiga qarab artikulatsiya yaxshi, yomon, normal bo‘lishi mumkin.

Nutq so‘zlanayotgan vaqtda nuqsonsiz bo‘lgan artikulatsiya normal hisoblanadi, ammo ifodali o‘qish uchun uning o‘zi kifoya qilmaydi. Shunga ko‘ra normal artikulatsiya mashqlar vositasida takomillashtiriladi. Artikulatsiyani yaxshilash uchun o‘tkazilgan mashqlar artikulation mashqlar yoki artikulation gimnastika deyiladi. Ular quyidagilardan iborat:

Lab mashqlari:

Yuqori lab mashqi. Bunda yuqori lab ikki yon tomonga tortiladi va shu holatda yuqoriga ko‘tariladi, keyin pastga tushiriladi. Mashq bir necha bor takrorlanadi.

Pastki lab mashqi. Bunda pastki lab ikki yon tomonga tortiladi va shu holatda yuqoriga ko‘tariladi, keyin pastga tushiriladi.

Qo‘shma lab mashqi. Bunda yuqori va pastki lab mashqlari navbatma-navbat takrorlanadi.

Yuqori labni „tarash“ mashqi. Yuqori lab og‘iz ichkarisiga tortiladi. Pastki tishlar uni „taraydi“.

Pastki labni „tarash“ mashqi. Pastki lab og‘iz ichiga tortiladi va yuqori tishlar bilan „tarab“ tashqariga chiqariladi.

Qo‘shma „tarash“ mashqi. Yuqori va pastki labni „tarash“ mashqlari navbatma-navbat takrorlanadi.

Labni „cho‘chchaytirish“ mashqi. Bunda lablar jips holda oldinga cho‘chchaytiriladi va shu holda ikki yonga tortiladi.

Lablarni aylantirish mashqi. Lab yumuq holda „cho‘chchaytiriladi“ va shu holda doira shaklida aylantiriladi.

Umumiy mashq. Bu mashqda og‘iz bir barmoq sig‘arli darajada ochilib, lablar tishlar orasida — ichkariga tortiladi,

keyin doira shaklida har tomonga tortiladi, shundan so‘ng avvalgiday yana ichkariga tortiladi. Mashq bir necha marta qaytariladi.

Tilni chiqarish mashqi. Bunda og‘iz ochilib, til oldinga tomon chiqariladi, keyin ikki yonini ko‘tarib, og‘iz ichkarisiga, tanglayga tekkizgan holda tomoq tomonga tortiladi. Bu mashq bir necha marta takrorlanadi.

Lunjni turtib chiqarish mashqi. Bunda til bilan avval bir lunj, keyin ikkinchi lunj tortib chiqariladi. Lablar yumuq bo‘ladi. Shu zaylda mashq davom ettiriladi.

Tishni „tozalash“ mashqi. Bunda lablar yumilgan holda til tish bilan lab oralig‘iga kirib, xuddi ovqatlanib bo‘lgandan keyin tishni tozalagan kabi „tozalay“ boshlaydi (til oldin bir, keyin ikkinchi tomonga aylantiriladi).

Labni yalash mashqi. Bunda og‘iz ochilib, doira shaklida turgan lablar til uchi bilan „yalanadi“. Bu mashq ham til avval bir tomonga, keyin ikkinchi tomonga aylantirilgan holda davom ettiriladi.

Og‘izni ochish mashqi. Bunda jag‘ pastga tushiriladi va og‘iz maksimal darajada ochiladi, so‘ng yana oldingi holdagidek yumiladi. Mashq bir necha marta qaytariladi.

Jag‘ni ikki yonga harakat qildirish mashqi. Bunda og‘iz ochilib, jag‘ avval bir yonga, keyin ikkinchi tomonga harakat qildiriladi, so‘ngra yana oldingi holda tutiladi. Bu mashq ham bir necha marotaba takrorlanadi.

Jag‘ni oldinga harakat qildirish mashqi. Bunda jag‘ avval oldinga, keyin orqaga tomon harakat qildiriladi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan artikultatsion mashqlar muntazam davom ettirilgan taqdirdagina nutq a‘zolarini chiniqtirishga, ularning faoliyatini yaxshilashga xizmat qiladi¹.

BARMOQ VAZNI

Barmoq vazni xalqimizning eng qadimgi og‘zaki she‘riyati namunalari orqali yuzaga kelgan. Bunga mashhur tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariyning „Devon-u lug‘otit turk“ asarida „qoshug‘“ deb atalgan qadimgi lirik parchalar, xalq ma-

¹ S. Inomxo‘jayev, A. Zunnunov. Ifodali o‘qish mashqlari. 15 — 16- betlar.

qollari yoki o‘zbek xalq topishmoqlari va an’anaviy dostonlarning she’r tuzilishidagi xususiyatlar dalil bo‘la oladi.

„Devon“dagi parchalarda barmoq vaznining besh, olti, yetti, sakkiz, o‘n, o‘n bir, o‘n uch bo‘g‘inli turkumlari vaznlari juda kam. Bundan she’riyatda dastlab kichik hajmli turkumlar va vaznlar kelib chiqqan, katta hajmli turkumlar va vaznlar esa she’r tuzilishi taraqqiyotining bundan keyingi davrlariga mansubdir, deb xulosa chiqarish mumkin.

O‘zbek xalq dostonlari barmoq sistemasining vazn va ritm imkoniyatlarini bag‘oyat kengaytiradi. Ularda turli turkumlar tasvirlanayotgan vaziyatga mos holda o‘zaro almashinib turgan.

XX asr o‘zbek she’riyatida barmoq yetakchi vaznga aylandi. Bu ish Cho‘lpon va Fitrat singari jadidlarning xizmatidir. Barmoq vazni sillabiq (bo‘g‘in) she’r sistemasi hisoblanadi, chunki u har bir misrada muayyan miqdordagi bo‘g‘inlar soni teng va mutanosib bo‘lishiga qaraydi.

Barmoq vaznida ritm, birinchidan, bo‘g‘inlarning sifatiga emas, balki soniga, ikkinchidan, bu bo‘g‘inlar sonini band misralardagi izchilligiga, uchinchidan, har bir misradagi bo‘g‘inlarning muayyan tartibda turoqlarga bo‘linib ketishiga, to‘rtinchidan, har bir turoq oxirida ritmik pauza (to‘xtam) hosil bo‘lishiga suyanadi.

Umuman, she’r ritmi talaffuzda bir me’yordagi nutq bo‘laklarining qonuniy almashinib kelishidir, deya aytish mumkin, lekin ritmning xususiyati va ritmni tashkil qilish milliy she’riyatda va undagi she’r tizimlarida har xildir.

Barmoq vaznida misralar faqat bo‘g‘in soniga tayanadi:

4 5
Sevishganlar | topishgusidir, | = 9

4 5
Jonlar jonga | yopishgusidir, | = 9

(*Hamid Olimjon, „Zaynab va Omon“*)

Bu misralarning har biri 9 bo‘g‘inlidir. 4 + 5 asarning asosiy vazni, u 2 + 2 + 5 yo 4 + 3 + 2 tarzida ichki ko‘rinishlarga ega bo‘lishi mumkin; 9 shu she’r vaznining turkumidir, turli vaznlar shu turkumdan turlanib chiqadi, yettilik, o‘n birlik va boshqa turkumlar ham mavjud.

Barmoq vaznida bo‘g‘inning sifati, urg‘uli yoki urg‘usizligi farqsizdir.

Chalasavóð Aqilmirzó yurtga dodxóh. 4

Yelkasidá banorás tó‘n, boshdá kulóh. 5

(Sobir Abdulla, „Aqilmirzoning „donishmand“liklari“)

Bu misralarda urg‘ular soni bir me‘yorda emas, 1- misrada urg‘u soni 4 ta bo‘lsa, 2- misrada 5 ta, natijada bu urg‘ularning misralardagi joylanishida ham tartib o‘zgargan.

Barmoq vaznida ritmni yuzaga keltiruvchi unsurlardan biri turoqdir. U bo‘g‘inlarning misralararo muayyan tartibda guruhlanib kelishidir. Bunday guruhlanish she‘rni o‘lchovli qiladi. Amin Umariyning „Yomg‘irda“ she‘ri 3 + 3 + 3 tarzida guruhlangan:

3 3 3
She‘rlarim — | chechagim, | hayotim, | = 9

3 3 3
She‘rlarim — | boylikdir, | bisotim, | = 9

3 3 3
Yomg‘irdan | namlanmas | qanotim, | = 9

3 3 3
Oshaman | bulutlar, | tog‘lardan. | = 9

Turoqlar o‘lchov jihatidan xilma-xil va uning misralarda tartibli almashinib kelishi ham turlichadir. Har bir turoq, eng avvalo, o‘z tarkibida nechta bo‘g‘in borligi bilan xarakterlanadi. Turoqlar 8 bo‘g‘inli yoki undan ham ortiq bo‘lishi mumkin. Turoq bir bo‘g‘inlidan boshlanadi.

4 2 1
To‘xtamadi | qonli | jang, | = 7

4 2 1
Bo‘ldi devning | holi | tang. | = 7
I II III

(Hamid Olimjon, „Semurg“)

Bunda „jang“ va „tang“ so‘zlari misralarda o‘ziga xos kuch va ohang bilan jaranglaydi. Chunki shu so‘zlarning o‘lchov jihatidan bir xilligi, qofiyadosh bo‘lib kelib, ritmning misralar oxiridagi chegarasini bildirishi, xushohang va musiqiylikni vujudga keltiradi.

Ikki, uch, to‘rt, besh va olti bo‘g‘inli turoqlar birmuncha ko‘p qo‘llanadi. Jumladan, Hamid Olimjonning „Zaynab va Omon“ asaridagi misralar 4 + 5 bo‘g‘inli turoqlar negiziga qurilgan:

4	Bir zo‘r otash,	5	bir zo‘r alanga	= 9
4	Ikki qalbga	5	tutashgani rost,	= 9
4	Bir sevgikim	5	jon berur tanga,	= 9
4	Ham Zaynab-u	5	Omonlarga xos.	= 9

Barmoq vaznida turoq tugallanishi bilan unga kirgan so‘z yoki so‘zlar tugallanishi bir-biriga mos kelishi lozim.

Barmoq vaznidagi she‘rlarni o‘qish chog‘ida, odatda, muayyan to‘xtam, ya‘ni sukut (pauza) bo‘ladi. Bu to‘xtam misralar oxiridagi to‘xtamga nisbatan qisqaroq bo‘ladi. „Zaynab va Omon“ asaridan keltirilgan yuqoridagi parchaning har bir misrasida avvalgi to‘rt bo‘g‘indan, ya‘ni birinchi turoqdan so‘ng xuddi shunday ritmik to‘xtam bor. Uning takrorlanishi ritmni hosil qiladi.

Barmoq vaznida yozilgan she‘rlarning misralardagi bo‘g‘inlar miqdori teng bo‘lsa, sodda vazn yuzaga keladi. Agar bir she‘rning yoki bandning o‘zida turli miqdordagi bo‘g‘inlarga ega misralar tartibli, mutanosib holda mavjud bo‘lsa, qo‘shma vazn yuzaga keladi. Asqad Muxtorning „Chin yurakdan“ she‘ridan olingan quyidagi parchada qo‘shma vazni uchratish mumkin:

4	Bizni deya	4	tinch hayotni	= 8
4	Qurmoqdasiz.			= 4
4	Chegarada	4	doim sergak	= 8
4	Turmoqdasiz.			= 4

Ko‘rinib turibdiki, bundagi misralar bo‘g‘in va turoq soni jihatidan teng emas, bo‘g‘in va turoq 1- va 3- misralarda bir xil (4 + 4); 2- va 4- misralarda esa, undan boshqacha (4);

bandning birinchi yarmidagi 4 + 4 vazni ikkinchi yarmida aynan takrorlanadi va bu takrorlanish qonuniyat tusini oladi¹.

BADIIY ASARLARNI SAHNALASHTIRISH

Xalqimizda „Ming bor eshitgandan bir bor ko‘rgan afzal“, degan maqol bor. Demak, badiiy asarlarni eshitib, o‘qib huzur qilgandan tashqari, uni sahnada ko‘rish, odamlar ijrosida tomosha qilishning o‘ziga xos katta tarbiyaviy ahamiyati bor. Birinchidan, agar o‘quvchi sahnada obraz yaratsa, rol o‘ynasa, gapirsa, raqsga tushsa, u o‘zini har tomonlama yaxshi tutishga, tomoshabin oldida kulgili bo‘lib qolmaslik uchun intiladi. Shu zaylda unda o‘zi his qilmagani, sezmagani holda odob paydo bo‘ladi. Kiyinish, gapirishda o‘zgalardan ajralib turadi. Bundan tashqari, uning talaffuzi, gapi, so‘zi, muomalasi ijobiy tomonga o‘zgaradi. Ta’kidlash joizki, nutqi ravon, gapi dona-dona va shirali bo‘ladi.

Shuningdek, sahna asarini tomosha qilayotgan tengdoshida ham o‘z-o‘zidan o‘zgarish hosil bo‘ladi. Spektakldagi sodir bo‘layotgan hodisa va voqealardan ta’sirlanadi. Shuning natijasida yurish-turish, o‘qish, odob va muomalada o‘zini o‘nglab olishi shubhasiz.

Xususan, kasb-hunar kolleji o‘quvchilari o‘zlari tashkil etgan, sahnalashtirgan spektakllarining mavzusi ham o‘zlariga mos, ularning xohish-istaklariga yaqin bo‘lsa, asarning tomoshabiniga ta’sir kuchi yanada sezilarli bo‘lib, uning tarbiyaviy jihati yoshlar qalbida uzoq vaqt saqlanib qoladi.

Shukur Sa’dullaning „Chol va bo‘ri“ asarini olaylik. Spektakl har qanday tomoshabiniga xush yoqadi. Odatda, bolalar hayvonot olamini sevadilar, parranda-yu darrandalar haqida yaratilgan har qanday asar ular uchun kutilmagan bir yangilik bo‘ladi. Bundan tashqari, kichkintoylar yoshi ulug‘larni behad hurmat qilishadi, ularning yurish-turishlaridan, pand-nasihatlaridan ibrat olib kamol topishadi.

Asar qahramoni juda keksayib, munkillab qolgan, zo‘rg‘a yo‘lida yura oladigan chol. Seziladiki, u o‘ta saxiy, mehribon, jonkuyar. Ana shu mehribon, jonkuyarligi, bilib-bilmay qil-

¹ E. Xudoyberdiyev. Adabiyotshunoslikka kirish. T., 2008- yil, 193- bet.

gan yaxshiligi, ayniqsa, yolgʻonchiligi oʻzining boshiga balo olib kelishi tomoshabinni oʻylashga, xulosa chiqarishga olib keladi.

Bunday oʻylab koʻrilsa, tulkinging tadbirkorligi, ishbilarmonligi orqasida cholni oʻlimdan asrab qolishi tomoshabinlarda katta taassurot qoldiradi.

CHOL BILAN BOʻRI

Ishtirok etuvchilar:

CHOL, TULKI, BOʻRI, OVCHI.

S a h n a :

Chakalakzor, qopqonda yotgan tulkinging ovozi eshitiladi.

Tulki:

Voy-dod. Yordam... Dod yordam!
Bormi rahmdil odam...

*(Jim boʻladi. Qoʻlida qop va arqon bilan
chol kirib keladi.)*

Chol:

Cholman, ketdi madorim,
Hech qolmadi darmonim.
Zoʻrgʻa-zoʻrgʻa yuraman,
Gʻira-shira koʻraman.
Qani... biroz dam olay.

(Kunda ustiga oʻtiradi. Tulkinging ovozi eshitiladi.)

Tulki:

Voy-dod, yordam, onajon,
Qayda qolding, otajon?!
Qutqaringlar, oʻlaman,
Ochilmayin soʻlaman.

(Jim boʻladi.)

Chol:

Voy-yu nima bu?..
Allakim...
Dodladi-yu bo'ldi jim...
Qaray-chi, kim bo'ldi?

(Axtaradi.)

Tulki:

Men — Tulki,
Yordam bering, bobojon,
Oyog'imda bor qopqon.

Chol:

Qo'limdan kelsa yordam,
Ayamayman men hech ham.

(Axtarib topolmaydi.)

Tulki, qaysi to'rdasan?
Yoki o'lik murdasan?
Tezroq bo'l, ovoz chiqar.

Tulki:

Chuqurdaman, tez qutqar.

(Yig'laydi.)

Chol:

Qutqaraman, yig'lama,
Yurak-bag'ring tig'lama.

*(Chol arqon tashlab, Tulkini chuqurdan tortib,
qopqondan qutqaradi)*

Tulki:

Rahmat, sizga, chol bobo,
Qutqardingiz o'limdan.

Chol:

Yordam qildim, ey „bola“
Nima kelsa qo'limdan.

Tulki:

Men ozodman, quvnoqman,
Boyagiday o'ynoqman.

(O'ynab qo'shiq aytadi.)

Jon bobojon, bobojon,
Sizga ko'pdan-ko'p rahmat.
Bering menga bir arqon,
Tortmang siz aslo zahmat.

(Arqonni olib chiqib ketadi.)

Chol:

(Orqadan qarab.)

Balli, otangga rahmat,
Umring ziyoda bo'lsin.
Menga qilding zo'r madad,
Yegan tuzing haq bo'lsin.

(Birdan: „Ushla, qo'yma!“ degan shovqin eshitiladi.)

Bu qanday shovqin-suron,
„Ushla! qo'yma!“ — To'polon?
O'rmonga o't ketdimi?
Yoki ajal yetdimi?

(Pauza: Chol hayron. Chopganicha halloslab Bo'ri kiradi.)

Bo'ri:

Boy bobojon, bobojon,
Yordam bering tez menga.

Chol:

Nima bo'ldi, Bo'rijon?
Ozor berdi kim senga?

Bo'ri:

Qochdim o'rmonma-o'rmon,
Qolmadi menda darmon.
Quvladilar bermay kun,
Yulduz bo'ldi menga tun.
Yashiring, kelmoqda yov,
Unda yo'q shafqat-ayov.
Rahmingiz kelsin menga.

(Yig'laydi.)

Chol:

Shoʻrlik,
Boʻri, tortibsan xoʻrlik.
Kel, qopga kir va jim yot,
Kulcha boʻlib, toshday qot.
Koʻrganlar desin: oʻtin
Faqat jim yot, jim yotgin.

Boʻri:

Xoʻp, yashiring tez.
Vaqt oz.

(Qopga kiradi.)

Chol:

Jim yot, jim boʻl.

(Boʻri jimiydi.)

Juda soz.

(Mergan kiradi.)

Mergan:

Hoy, oʻtinchi bobojon,
Hormang!

Chol:

Bor boʻling, oʻgʻlon!

Mergan:

Qochirdim bir boʻrini,
Koʻkish, aytsam turqini.
Soʻrayman sizdan shuni,
Koʻrmadingizmi uni!
Oʻzi juda bahaybat,
Turgan-bitgani gʻiybat.
Shum, hiylagar va ayyor,
Ovqat bor joyda tayyor,
Qoʻzi-qoʻylarga ofat.

Chol:

Yomon ekan kasofat...

M e r g a n :

Qopqon qo'ysam ilinmas,
Terisi ham shilinmas...
Xayr, qolmayin yo'limdan,
U qutulmas qo'limdan.

C h o l :

Niyatingga yet, bolam.

M e r g a n :

Xayr, ota!

C h o l :

Xayr, bolam!

(O'zicha.)

Yolg'onladim, oqibat
Yomon bo'lmasin faqat.

(Bo'riga.)

Bo'ri, qopdan chiq tezroq,
Mergan uzoq ketdi, boq.

(Bo'ri qopdan chiqadi.)

B o ' r i :

(Kulib.)

Omon qoldim o'limdan,
Ha-ha-ha-ha-ha-ha,
Ha-ha-ha-ha-ha-ha.
Endi mening qo'limdan —
Qutulmas hech qanday ov,
Odam zoti menga yov!

(Kuladi.)

C h o l :

(Talvasaga tushib.)

Yaxshilik qildim senga!

B o ' r i :

Yomonlik odat menga! *(Uliydi.)*

Men bo‘riman, bo‘riman,
Odamlarning sho‘riman.

Chol:

(Yalinadi.)

Rahming kelsin, shafqat qil,
O‘ldirma, marhamat qil.

Bo‘ri:

Dushmanga bo‘lmas ayov,
Odam zoti menga yov
Qornim ochdi,
Nachora.

(Cholga.)

Seni yeyman, bechora.
Arzing bo‘lsa, aytib qol!
Ochligimdan men behol.

Chol:

Xo‘p, gapimga quloq sol,
Men rahmdil qari chol,
Dushmanni do‘st bilibman,
Ko‘ngil bo‘shlik qilibman.

(Nochor.)

Shuning uchun haqqing bor,
Yeya qol, men gunohkor.
Lekin gunohni har gal
O‘zga birov qilur hal.
O‘rmonning qonuni shu.

Bo‘ri:

Uncha qiyin emas bu...
Ammo bu yer daraxtzor,
Na odam bor, na jonivor.

Chol:

So‘nggi iltimos shuki...
Ana kelmoqda...

(Tulki kirib keladi.)

Tulki:

(Sezib.)

Omonmisan, jon bo'ri,
Daraxtzorga xon bo'ri.
Na mushkul ish boshingda,
O'ttiz yashar yoshingda?

Bo'ri:

Chol mergandan qutqazdi,
Lekin jonin yutqazdi,
Qopga kirib qutuldim.

Chol:

Men bechora tutildim,
Bo'ri meni yeyarmish.
Qorni to'yib ketarmish.

Tulki:

(Bo'riga.)

Qopga sig'dim deysanmi?
Cholni endi yeysanmi?

Bo'ri:

Ha, sig'dim, cholni yeyman!

Tulki:

Gaping yolg'ondir deyman!

Bo'ri:

Rost.

Tulki:

Rost bo'lsa, hoziroq,
Qani, qopga kirib boq!
Ko'ray, ishonay.
Keyin —
Mayli, cholni sen yegin!

Bo'ri:

Chol, qopni och, kirayin!

Tulki:

Sig'ganini ko'rayin!

(Bo'ri qopga kiradi.)

Tulki:

Bobo, qop og'zin bog'lang,

Bo'ring bag'in dog'lang.

(Chol qopning og'zini bog'lay boshlaydi.)

Bo'ri:

Voy-dod! Bobo, rahm aylang!

Tulki:

Qop og'zini mahkam bog'lang!

Chol:

(Bo'riga.)

Dushmanga bo'lmas ayov,

Doim firib berar yov.

(Chol Bo'rini, Tulki o'tinni orqalaydi.)

Tulki va Chol:

(Quvonishib ashula aytadilar.)

Biz dushmandan oldik o'ch,

Endi, Bo'ri, bo'lma o'ch!

Biz ikkovmiz, bizda kuch,

Do'stmiz qadrdon.

Chol:

Tulkibek, rahmat senga,

Yov xavf sololmas bizga.

Tulki:

Bobojon, rahmat sizga.

Birga:

Yasha, qadrdon!

(Chiqib ketadilar.)

Parda

MUNDARIJA

Bolalar adabiyoti fani hamda uning maqsad va vazifalari	3
Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi	6
Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi	10
O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi	12
Xalq og'zaki ijodi va bolalar kitobxonligi	14
Alla-qo'shiqlar	14
Maqollar	21
Topishmoqlar	24
Tez aytishlar	31
Ertaklar	33
O'zbek bolalar adabiyoti (<i>obzor</i>)	53
Alisher Navoiy	71
Muhammad Sharif Gulxaniy	79
Abdulla Avloniy	83
Hamza Hakimzoda Niyoziy	88
G'afur G'ulom	96
Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek	104
Uyg'un	114
Quddus Muhammadiy	121
Hamid Olimjon	130
Ilyos Muslim	138
Adham Rahmat	143
Sulton Jo'ra	150
Zafar Diyor	158
Shukur Sa'dulla	168
Hakim Nazir	175
O'tkir Rashid	182
Po'lat Mo'min	189
Qudrat Hikmat	196
Xudoyberdi To'xtaboyev	202
Farhod Musajon	212

Latif Mahmudov	217
Miraziz A'zam.....	224
Ergash Raimov	229
To'lan Nizom	236
Tursunboy Adashboyev.....	243
Muhammad Ali.....	251
Safo Ochil.....	258
Anvar Obidjon.....	265
Rustam Nazar.....	277
Abdusaid Ko'chimov	284
Hamza Imonberdiyev	294
Kavsar Turdiyeva	302
Abdurahmon Akbar	310
Chet el bolalar adabiyoti	316
Sharl Perro	322
Daniyel Defo	325
Jonatan Svift	328
Aka-uka Grimmlar.....	330
Aleksandr Sergeyevich Pushkin	333
Xans Kristian Andersen	336
Nikolay Alekseyevich Nekrasov.....	339
Lev Nikolayevich Tolstoy.....	343
Korney Ivanovich Chukovskiy	346
Samuil Yakovlevich Marshak	350
Ifodali o'qish	355
Ifodali o'qishning o'ziga xos xususiyatlari.....	355
Badiiy asarlarni sahnalashtirish	364
Chol bilan Bo'ri.....	365

MAMASOLI JUMABOYEV

**BOLALAR ADABIYOTI
VA
IFODALI O‘QISH**

*Kasb-hunar kollejarining „Maktabgacha ta’lim
muassasalari tarbiyachisi“ yo‘nalishi
o‘quvchilari uchun darslik*

2- nashri

*„VORIS-NASHRIYOT“
Toshkent — 2017*

Muharrir *S. Xo‘jaahmedov*
Badiiy muharrir *Sh. Xo‘jayev*
Texnik muharrir *F. Abdurasulova*
Kompyuterda sahifalovchi *S. Akramov*
Musahhih *D. Boboxonova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 195. 28.08.2011.

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 16.10.2017.

Bichimi 60 × 90 ¹/₁₆, Garn. Tayms. Kegli 11, 10 shponli.

Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qog‘ozi. Bosma t. 23,5.

814 nusxada bosildi. Buyurtma №557

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi „VORIS-NASHRIYOT“.

Toshkent — 129, Navoiy ko‘chasi, 30- uy.

Тел.: (+99871) 244-58-81, (+99890) 188-70-74

voris-nashr@mail.ru

«NISO POLIGRAF» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent viloyati, O‘rta Chirchiq tumani, «Oq-Ota» QFY,

Mash‘al mahallasi Markaziy ko‘chasi, 1-uy.

83.3 **J-87** **Jumaboyev, Mamasoli**
Bolalar adabiyoti va ifodali o'qish : darslik. 2- nashri /
M. Jumaboyev; O'zR Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazir-
ligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi. – Tosh-
kent: „VORIS-NASHRIYOT“, 2017. 376 b.

ISBN 978-9943-375-95-6

УДК : 821.512.133(075)
КБК 83.3ya722